

ԿԻՐԱԿՈՍ
ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ

846
927

ՀԱՅ
ՄԱՏԵ
ՆԱԳԻՐ
ՆԵՐ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԻՆԶԱԿԵՑԻ

ՀԱՅՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանությունը, առաջաբանը
և ծանոթագրությունները
վարագ Առաքելյանի

50 731

ԵՄՐԱՆՔԱՆԻ ԿՈՆԿՐԵՆՏ

Արամյան Ա. Ա., Արամյան Ա. Ք., Արևշատյան Ս. Ս.,
Բերիյան Գ. Խ., Խաչիկյան Լ. Ս., Նալբանդյան Վ. Ս.

Խմբագիր՝ Լ. Ա. ԽԱՆՈՒՄՅԱՆ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

Ա. ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Կիրակոս Գանձակեցի

453 Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմ., առաջա-
բանը և ծանոթագր. Վ. Առաքելյանի: Խմբ. Լ. Խանկար-
յան.— Եր.: Սովետ. գրող, 1982, 352 էջ:

Կիրակոս Գանձակեցի XIII դարի հայ պատմիչ է: Ապրել է
ու գործել մոնղոլների Անդրկովկասյան արշավանքների ժամանակ:
Քաջաձառք է հայոց պատմությանը և հայ եկեղեցականությանը:
Ճշմարտություն պատմիչ է, և երա պատմական տեղեկությունները
Անդրկովկասի, Հայաստանի և մահադանդ մոնղոլների արշավանք-
ների մասին լայն ճանաչում են գտել Հայաստանի սամանյաններից
շատ եկող: Ամրանեով Եղի է մոնղոլների զոհվածներից մեկի
հարստությանը: Իր գրքում լայնաբեր պատմում է մոնղոլների մա-
սին և իրեն նման բերում է մոնղոլական շատ բաներ՝ րեբեղո-
ղին ծանոթացնելու նրանց և նրանց լեզվին:

Խաղաղությունը կատարված է Կիրակոս Գանձակեցու «Պատ-
մության Հայոց» աշխատության գրառ-համեմատական բնագրից,
որը պատրաստել է ակադեմիկոս Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանը:

ԿՊԳ 54.21

Apr

4702080100 (145)

781 «8»

4 705 (01) 81

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն,
Քաղաքականության, առաջաբանի և ծանոթագրությունների համար, 1982

Կիրակոս Գանձակեցին սիրում է պատմության թելը րնդհատել և խո-
սել իր մտերիմների ու մտերմական հարաբերությունների մասին, մի
րան. որ շատ հաճելի ու անհրաժեշտ մի դեղում է, և որից հաճախ կարևոր
տեղեկություններ ենք իմանում: Խոսելով Ալավկա որդի Դավթի մահվան
մասին՝ ի միջի այլոց, հիշում է, որ Ալավկա որդի Դավթի, Քոթակների
որդի Գրիգորի և Վանականը նստած գրույց էին անում, ու անմիջապես
տվելացնում է, թե այս երեքն էլ Գանձակի երկրից էին, «որտեղից և ես
եմ»: Այս նշանակում է, որ Կիրակոսը Գանձակի երկրից է իսկապես և ոչ
թե քաղաքից: Երան իրեն ապացույց կարելի կլինի մատնանշել Արքա-
յությունը քահանայի մասին հիշատակածը, որ նշված է, թե նա Գանձակ
յությանից է. իսկ Ալավկա որդի Դավթի և Քոթակների որդի Գրիգորի ու
Վանականի մասին այդպես չի ասված: Սրանք նույնպես եղել են Գանձակի
երկրից, բայց ոչ երբեք քաղաքից: Իսկ Գանձակի երկրից ընդարձակաժա-
վալ մի տարածք էր:

Սերեն Կիրակոսը, ըստ իր հուշատարություն՝ ծնվել է Մեծ Հայքի
Արցախ նահանգի Գանձակ երկրում, որի մեջ մտնում էին Գետիկը, Հա-
ղարծիրը, Ամարասը, Գիլամասը և այլ վայրեր: Թե այս վայրերից ո՞րն
է նրա ծննդավայրը, մինչև այժմ հայտնի չէ:

Կիրակոսին Գանձակեցի շատ ուշ են կոչել: Գրքի վերնագիրը համարյա
բոլոր ձեռագրերում մեկնույն կազմակերպված է գալիս և, ինչպես երևում է
գրությունից, իրեն չի պատկանում, այլ գրված է հետագա գրիչների ձեռ-
ով: Այլ վերնագիրն է «Համառոտ պատմություն ժամանակաց ի սրբոց
Դիմիթրի մինչև ցյառին աստու Քնացեալ Արարիկ Կիրակոսի» բնութալ
վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտ Գետիկայ: Բոլոր ձեռագրերն էլ չնչին
փոփոխություններով ունեն սույն վերնագիրը: Մեր պրպտումները, թե ե՞րբ
է Կիրակոս անվան վրա Գանձակեցի ավելացվել, մեզ հասցրին 17-րդ դա-
րը: Գրանից հին նշում ոչ մի տեղ չենք գտնում:

1617 թվականին արտագրված մի ձեռագրում (Մատենադարան, № 5587)
գրված է. «Ե պատմություն է Կիրակոսի Գանձակեցու»: Նրա անունը հիշա-

1 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմություն Հայոց», Երևան, 1961,
Լ. 2 (Առաջաբանում):

Խորանշառախն բախտը երկար չի մկտում. շանցած մի հինգ տարի՝ 1225 թվականին Խորասանի Սուլթան Ջալալագինի հրոսակները հաղթում են հայ-մլթաքական միացյալ զորքերին և հասնում են Տավուշ։ Այստեղ կռուվալուով են Խորանշառը, ցարացրիվ անում միաբանությունը։ Վանական չի հուսանալուով։ Տավուշի Լորուտ դուռի մոտ մի քարայր է փորում և գրքեր հավաքելով վերսկսում է Խորանշառախի գործը։ Այս ամբողջ ընթացքում Կիրակոսը Վանականի հետ էր։

Այստեղ գործը ավելի երկար է տևում, քան Խորանշառախում։ Ուղիղ տարի տարի հետո՝ 1235 թ. թաթարական բանակը Մուրար նուրիի առաջ նորոգվում է լքվում է Անգրկովկաս և բանակում Մուղանի գաղտնում։ 1236 թ. ամռանը այդ բանակը գրավում է Տավուշը և շրջապատում Վանականի վանք-քարայրը, ուր հավաքվել էին շրջակա գյուղերի բնակիչներից շատերը։ Սովից ու ծարավից տառապող ժողովուրդը ստիպված անհնաւոր է լինում, երբ Վանականը, նախապես այցելելով զորավանին՝ խնդրում է խնայել անմեղ ժողովուրդին։

Կողոպտելով ժողովուրդի ունեցվածքը՝ մոնղոլ-թաթարների հրոսակները արձակում են ժողովուրդին, բայց գերի են տանում Վանականին, Կիրակոսին և նրանց ընկերներին։ Թե քանի՞ ամիս է տևում այս գերությունը, հայտնի չէ։ Միայն գիտենք, որ նույն 1236 թ. փրկագնով ազատվում է Վանականը, իսկ միևնույն գիշերը փախչում է նաև Կիրակոսը։

Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ իրեն օգտագործում էին իբրև զրազիր և ոչ մի գնով չէին ցանկանում ազատել. խոտանում էին կեն, ծառաներ, ձիեր, միայն թե համաձայնություն տար մնալու Մուրար նուրիի բանակում։

Թե ինչ լեզվով էր պարզությունը տարվում, անհայտ է, հավանորեն պարսկերեն էր և հայերեն, ելած ուր էին ուղարկվում թղթերը։ Իսկ Կիրակոսը, ամենայն հավանականությամբ, պարսկերեն իմացել է։

Կիրակոսը իր գերության ամիսներին ծանոթանում է նաև մոնղոլ-թաթարական լեզվին, որից ծանոթացման կարգով բերում է իր պատմության մեջ ավելի քան հիսուն բառ և տալիս նրանց հայերեն գրագիշակները՝ ասելով, թե այդ լեզուն շատ տարիներ մեղ անծանոթ էր, իսկ այժմ ակամա-լից ծանոթացանք։

Կիրակոսը գերության տառապալից օրերը նկարագրում է օտարազգու գոյներով. դա այնպես ծանր էր, որ նա՝ համբերատար բրիտանյա վարպետը, չի դիմանում։ Գերությունից փախչելուց հետո վերջնականապես հանգրվանում է նոր Գետիկում, որովհետև թաթարական բանակը հեռանում է երկրից։

Նոր Գետիկում նա սոսկ միաբանության անդամ է եղել, թե նաև պաշտոններ է վարել, հաստատուն տվյալներ չկան։ Այլշանք ենթադրում է, որ Կիրակոսը վանքի առաջնորդ կամ տեսուչ է եղել, որովհետև վարդան Արենյցին նրան կոչում է բարոնիներ յսիտ և մարեմիներ յաղուտ. անցումաբեր վայրերի մշակ։ Այլշանք նշում է նաև այն հանգամանքը, որ նա գործածում

է տասախ և բանագրանալ բառերը և որ այդպիսի բառեր կիրառում են լիթանություն օրենքողները։

Շատ հավանական է, որ Կիրակոսի նման ուսումնական մի վանական, խառնվածքով բավական եռանդուն, ազգային ու եկեղեցական անկախության աչիվ գիտակցությամբ օժտված հայրենասեր հայ մարդը օրենքար նաև պաշտոններ (մենք հավատացած ենք)։ Սա սովյալ դեպքում կարող էր նպաստել նրա ազգային ու եկեղեցական գործերին։ Գուցե ճեղք սա է եղել պատճառը, որ նա շրջի է Հայաստանի շատ վայրերում, հանդիպել է նշանավոր մարդկանց, գրուցել է նրանց հետ և այդ գրությունները երբեմն օգտագործել է իր պատմության մեջ։ Այսպես օրինակ՝ 1255 թվականին Կիրակոսի Հեթում թագավորը Մանգու զանի մոտից վերադարձի ճանապարհին իջևանում է Նիգ գավառի վարդենիս գյուղում (Արարի լեռան մոտ)։ Այստեղ Կիրակոսը տեսակցություն է ունենում թագավորի հետ և թագավորի տեղեկությունները բարբառա ցնդերի ու ալլ տեսածների մասին պատմագրում է՝ բաց թողնելով շատ բաներ, որ կասույ լին ընթերցողին հարկավոր լիվալ։

Կիրակոսը նկարագրում է Հուլավորի կողմից Բաղդադի գրավման մանրամասները, վերջում ավելացնում է. «Այս ամենը մեղ պատմեց Հասան իշխանը, որին Պառչ էին անվանում. սա Հաղբակի որդու բարեպաշտ Վասակի որդին էր՝ Պապաքի ու Մկղեմի եղբայրը, Մկղեմի, Պապաքի, Հասանի ու Վասակի հայրը, որ ականառես ու ականաշուր էր այս դեպքերին և մեծ պատվով հարգված էր խանի ալքում» (գլ. Կ)։

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ նա սոսկ վարդապետ չի եղել, այլ՝ կոստուր գրական, բաղադրական ու հասարակական գործիչ, որը կարիք է տեսել տեսակցելու երկրի մեծերի հետ, և կամ մեծերը անհրաժեշտ են ամենակ տեսնել նրան։

Կիրակոսը շատ եռանդուն ու անվիրող է եղել հայ եկեղեցու ազանդավորների և հոռմեական եկեղեցու հանդեպ՝ չդիչելով ոչ մի նշանախնդ։

Գանձակեցու գործունեության հայտնի շրջանը հասնում է մինչև 1260 թվականը։ Գրանից հետո նա ապրում է ևս 11 տարի։ Զգիտենք նա ինչով է պրավել ավելի քան մեկ տասնամյակի Պատմությունը հասցրել է մինչև 1265 թվականը։ Այս թվականը հաստատ է, որովհետև պատմիչը ծրագրում է պատմել Հուլավորի և Բերթայի ճակատամարտի մասին, որ տեղի է ունեցել Կուր գետի ափին վերոհիշյալ 1265 թվականին։ Ահա թշնամի բանակները պատնեղներով ու խորագույն փոսերով դիրքեր են շինել Կուր գետի երկու ափերին, և պատմությունը ավարտվում է։ Ամենայն հավանականությամբ Կիրակոսը այս տողերը գրել է հակառակադիրք վեց տարի հետո և կիսատ թողնելով վախճանվել է։

Վերևում բերված հիշատակարանից հայտնի է դառնում, որ Կիրակոս

՝ ՏԵ՛ս Կիրակոս Վարդապետի Գանձակեցու ճամառու պատմություն, Վեհեթիկ, 1865 թ., էջ Գ և այս գրում՝ գլուխ ԽԲ։

՝ ՏԵ՛ս այս գրում՝ գլուխ ԽԳ։

Գանձակեցին եղել է Կիլիկիայում: Բայց թե ո՞ր թվականին է նա մեկնել այնտեղ, հայտնի չէ:

Հանգուցյալ ակադեմիկոս Կ. Մելիք-Օհանջանյանը՝ վերահիշյալ հիշատակարանի վրա հենվելով, անտաքակույս գտնում է, որ Կիրակոսը եղել է Կիլիկիայում և Հայաստավորքը այնտեղ է լրացրել Մենք նույնպես համաձայն ենք այդ կարծիքին: 1260 թվականից Կիրակոսին Արևելյան Հայաստանի ոչ մի վանքում չենք գտնում: Բարեբախտաբար պատմական կեղծքնները վերջին դարերի գործ են, և սկիզբ առան կաթոլիկական-եկեղեցական հողի վրա: Կիրակոսը ճշմարտությունը վեր հանելու համար ոչ մի ջանք չի խնայում, և նրա մտքով երբեք չէր անցնի ուրիշի աշխատանքը յուրացնել: Հիշատակարանը Կիրակոսին է, գրված է նրա ձեռքով ու նրա սեփական արտահայտություններով: Բացի սրանից կա մի այլ պարագայ. Կիրակոսը շատ լավ ճանաչում է Կիլիկիան: Այն ժամանակ աշխարհագրության գրքեր չկային, որ նա «Հայոց պատմությունը» գրելու ընթացքում ուսումնասիրեր նաև Կիլիկիայի աշխարհագրությունը: Նա շրջել է այնտեղ և ծանոթ է տեղին ու պայմաններին և Կիլիկիայի քաղաքներին ու վանքերին մասին խոսում է ականատեսի վստահությամբ: Կիլիկիա նրան կարող էր հրաժիրած լինել թեև չէր շեղվում արքան, որ, ինչպես գիտենք, նախապես ծանոթ էր Կիրակոսին:

Կիրակոսի մահը, սակայն, տեղի է ունեցել Արևելյան Հայաստանում: Գրիգոր Ականցին (նույն ինքը Մաղաքիա Արեղան), որ Կիրակոսի դասերն էր, հաղորդում է, որ հայոց 720 թվականին (1271 թ.) վախճանվեցին Հայոց փառավոր վարդապետ Վարդանը և Կիրակոսը: Այս հաստատ հաղորդումը նույնպես ավելորդ է կասկածի տակ առնել: Կենդանի մնացած դարձնակները գրեթե նույն ժամանակ (1271 թ.) գրում է իր երկու ընկերների ժամկան մասին: Խնչը այնտեղ կարող է ենթադրությունների առիթ տալ: Մեզ թվում է, որ մի բան Ալիշանը, ըստ երեւոյթին, ձեռքի տակ ունեցել է մի աղբյուր, որ ասում է՝ Վարդանը Կիրակոսից 50 օր շուտ է մեռել: Շատ հնարավոր է: Գրիգոր Ականցին պատահականորեն չի ասում՝ վախճանվեցին Վարդանը և Կիրակոսը, այսինքն՝ առաջ հիշատակում է Վարդանին, ապա Կիրակոսին:

Ժամանակակիցների և հետագա պատմիչների համար Կիրակոս Գանձակեցին մեծ հեղինակություն է եղել: Նրան կոչել են մեծ, բնորյալ և այլ մակդիրներով: Ամենից առաջ Գանձակեցու մասին կարծիք է հայտնել նրա ընկեր և գործակից Վարդան վարդապետ պատմիչը, որը գեոեա Գանձակեցու կենդանության օրոք իր «Երգ Երգոցի միկնութեան» առաջաբանում գրում է. «Դու ճանաչվում ես տերունական ոչ միայն անունով (Կիրակոս հունարեն նշանակում է տերունական — Ա. Ա.), այլև ձուլմամբ, իրավանք: Վարդանը նրան անվանում է բաբունիների պետ, ցանկալի քաղցրամենի: Կիրակոսը Վարդանին առաջարկել է գրել «Երգ Երգոցի» մեկնությունը, իսկ այս Վարդանը գիմելով Գանձակեցուն, ասում է. «Իսկ դու, մորենիների և աղուտ, անբուսաբեր վայրերի մշակ, մեզ համար

հարմար անուշ ճաշակ ես և աստծու վրա դրված հույսը»: Նույն Վարդանը «Հավաքումն պատմութեան» գործի մեջ Կիրակոսին համեմատում է Վանականի հետ և կոչում է «մեր հարազատ»: Մի այլ Վարդան պատմիչ, որ Գրիգոր Ականցին է, նույն ինքը Մաղաքիա Արեղան, նույնպես փառաբանելով Գանձակեցու ուսուցիչ Վանականին, Կիրակոս Գանձակեցուն համարում է նրա գովելի աշակերտը:

17-րդ դարի առաջին կեսի պատմիչ Գարանաղցին գրում է, թե Կոստանդին կաթողիկոսը ժողով հրավիրեց և դրեց սահմանադրական եկեղեցական կանոններ, որ գրել էր մեծ վարդապետ Կիրակոսը¹⁰:

Կիրակոս Գանձակեցու մասին այդպիսի գովեստներով են խոսում նաև ուրիշ պատմագրեր: Նրա մեծ հեղինակություն վայելելը անցյալի գրական շրջաններում իզուր չի եղել, որովհետև Գանձակեցին սուրույապատում պատմագիր է և իր ժամանակի իրադարձությունները շատ մանրամասն ու հավաստի է նկարագրել:

Հայ հին գրականության մասնադետ Զարգանալյանը՝ քննադատելով Գանձակեցուն, ասում է, իբր թե նա չունի այն կարգաբան ոճը, որը իր վարդապետն (այսինքն Վանական վարդապետը) և ուսումնակիցը (Վարդան պատմիչը, որ Կիրակոսի դասընկերն էր) գործածել են իրենց զբոսավարների մեջ¹¹:

Մեզ անհասկանալի է այս «կարգաբան ոճ» ասածը, եթե դա նշանակում է խրթնաբանություն և ճոռոմաբանություն, ապա իսկապես Կիրակոսը այդպիսի պրոզ չէ: Նա իբրև պատմիչ հայ ժողովրդի հարազատ զա-

¹⁰ Տե՛ս Վ. Ալիշան, «Հայապատմ», էջ 470—471:

¹¹ Տե՛ս «Հատումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 146—147:

⁹ Մաղաֆիա Արեղա, Վասն ազգին նետաղաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 12 և Պատմութիւն բաբարաց Վարդանայ պատմիչի, Նուսադեմ, 1870, էջ 22:

¹⁰ Ժամանակագր. Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցոյ կամ Գարանաղցոյ, Նուսադեմ, 1915, էջ 304:

¹¹ Տե՛ս «Հայկական հին դպրութիւն», Վենետիկ, 1897, էջ 747: Դիմախաբար այսպիսի կարծիք դեռևս 1865 թ. Կիրակոսի երկի հրատարակութեան առաջաբանում հայտնել է նաև Ալիշանը: Ալիշանը գտնում է, որ Վարդան Արեղեցին ահաբալ է մեծարում Կիրակոսին... Նրա գիրքը «ոչ խափի նբութեամբ և ոչ կ բառերի բնութայամբ արժան չէ զուգարակելու հոր (Վանական վարդապետի) և եղբայրակցի (Վարդան Արեղացու) շարժում»: Հետագայում Ալիշանը արգագրեմ փոխել է վերաբերմունքը Կիրակոսի հանդեպ: «Բավական կիրք հաշակ և լեզու ունի սա և կրնն պատիվ իր շատ անգամ հիշած և զոված Վանական վարդապետին» (տե՛ս «Հայապատմ» Ա, էջ 106): Շարունակությամբ մեջ, ասում է. «Ինչպես հաստ գիր մի չէ, բայց բավական հմտությամբ և ախտեղի, որով ժԳ դարու պատմչաց բնութեալացն կրեա ըսվիլ» (նույն տեղում, էջ 107):

վահն է և իր աշխարհայացքով, սկզբունքներով կանգնած է ժողովրդի շահերը պաշտպանողի դիրքերում. նրա գրքի մեջ լինի կարող ցույց տալ որն է արտահայտություն, որ մատնանշի նրա տատանումը կամ լքումը իր ազնիվ սկզբունքներից: Իրեն ժողովրդի մարդ ու գրող, նա պարտավոր էր գրել այնպես, որ ամեն ընթերցող հասկանար: Արդարև, Գանձակեցու լեզուն 13-րդ դարի ժողովրդական հայերենն է՝ գրական մշակումներով: Ամբողջ գրքում լինա այնպիսի արտահայտություն, որ անհասկանալի մնա, եթե այն չի աղավաղված: Աշխատավոր ժողովրդի վճիռ ու ազնիվ մտածումները նա արտահայտում է նույնքան վճիռ ու կանոնավոր լեզվով՝ խույս տալով խրթնաբանությունից ու ճոռմաբանությունից, որ նկատվում են վանականի ու վարդանի գրվածքներում: Խորատես ու լախահուն Մանուկ Աբեղյանը նկատել է Գանձակեցու լեզվի ու ոճի առավելությունը և, կարծես իբրև պատասխան Զարպանայանի, գրում է.

«Եվ այդ [պատմությունը] պատմել է նա պարզ, հեշտ, հասկանալի լեզվով, առանց ձգտելու որևէ ճարտասանական դարգաբանքների ու վերամբարձություն»¹²:

Կրթաբարադեա Աբր. Զամինյանը նույնպես նշում է, որ Կիրակոսի «Հեղուկ» իր ժամանակակիցներին լեզվի համեմատությամբ ընտիր է. հին և ընտիր արտահայտություններն հետ ունի նաև աշխարհաբարի բառեր ու դասավորություն»¹³ (իմա՝ շարադասություն):

Այսպիսով՝ որքան ավելի խորն է ուսումնասիրվում Գանձակեցին, այնքան ճանաչվում է իր բարձր արժանիքներով:

Ք. ԳԱՆԶԱԿԵՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ըստ ակադեմիկոս Կ. Մելիք-Օհանջանյանի կազմած ցանկի՝ Կիրակոս Գանձակեցու գրքին պատկանող աշխատությունների մեջ նախ նշվում է Տոնապատճառ-տոնացույցը (Հայրամուրթը): Այս աշխատությունը Կիրակոսից առաջ կազմված է եղել Բայց Կիրակոսը, քաջաճանճ լինելով հայ եկեղեցական գրականությանը, հավարում է այն բոլոր եկեղեցական-տոնական գրվածքները, որոնք այդ Հայրամուրթի մեջ լին ընդգրկվել, և ըստ տոնական օրերի վերադասավորում է Հայրամուրթը, լրացնելով, ամբողջացնում է՝ ազնվացնելով մեկ հարյուր յոթանասուն ճառ: Վերջացնելուց հետո գրում է նաև հիշատակարանը ու այնքան կարևորություն է տալիս իր հեղինակությանը, որ շնորհի հասցեին սպառնական անեծքով է փակում այն:

Հայրամուրթի մեջ մտնում են «Պողոս եպիսկոպոսի վարքը», «Աստ-

վածածնի վերափոխման պատմական շարականը»: Կիրակոսը գրել է նաև բանագրական թուղթ ընդդեմ Գալիթ Սարիցու, մեզ չհասած նամակներ՝ ուղղված վանականին, վարդանին և այլ ուսումնականներին:

Զիշյալ գրություններով Կիրակոսը հայոց հին գրականության պատմության մեջ տեղ չէր ունենա, եթե գրած լիներ իր «Հայոց պատմություն» աշխատությունը:

Կիրակոսը իր պատմության շարադրմանը ձեռնամուխ եղավ 1241 թվականին՝ դրված հետևյալ հանգամանքներին:

Ամենից առաջ նա մարդու մեջ գնահատում է տրեպալան աշխատանքը, չեղածից նոր բան ստեղծելու և ուրիշներին օգտակար լինելու մեծ խորհուրդը: Մարդը պետք է հյուսիքի ու մարջի տաժանքով և ծանր աշխատանքով, որ թերևս պետքական բան գտնի, կարող լինի հետաքրքրվողի իղձն ու փափագը կատարել:

Կիրակոսին դրող մյուս պատճառն այն է, որ նա ուզում է հավիտյան հիշվել ու շնորհակցվել: Միջնադարյան բանաձևը՝ «Ձեռքս երթայ դառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակող», շատերին քուն ու դադար չի տվել: Կիրակոսը նույնպես շատ է հոգում այդ առթիվ: Քրիստոնյա վարդապետը նուրբ է կարդում իր հիշատակարանն ու իր անունը ապառիկ շնորհի: Մտածածան վախը ստեղծագործական ազգակ է դառնում:

Երբորդ պատճառը պատմիչն ինքը ձևակերպում է այսպես. «Եսկ մեր այս ձեռնարկումը թող ոչ ոք հանդգնություն չամարի, այլ (ընդունի) իրեն բարի նախանձի գործ, որովհետև մեր մտածումները մեզ տանջում են՝ լուռության շմատնելու այսպիսի ծանր աղետները, որ լսեցիք մեր ակնաչենքով և տեսանք աչքերով: Պատմիչին մտահոգում է պատմական անցքերի ու անձերի անկորուստ փոխանցումը հաջորդ սերունդներին. նա իրեն, իբրև մտավորական մարդու, պատասխանատու է զգում սերունդների առջև. միանգամայն ազնիվ և բարձր պատասխանատվություն, որի գիտակցումն իսկ այն ժամանակի համար իմաստություն ու առաքինություն էր:

Զորորդ հանգամանքն էլ այն է, որ Կիրակոսը փոքր հասակից մեծացել էր այնպիսի միջավայրում, ուր խոսակցության առարկան գիրքն ու զարմությունն էր, ուր միտքն ու մտահոգությունը գրի և գրականության համար էր, ուր Կիրակոսի ուսուցիչները պատմիչներ ու գրողներ էին, իսկ ընկերակիցները այնպիսի մարդիկ, որոնց ինքն էր պատվիրում գիրք գրել: Ահա այս բոլոր հանգամանքները գալիս են միահաղույն պարտադրելու Կիրակոսին հայոց պատմություն գրելու, և նա պատվով է կատարում իր խնդիրը:

Կիրակոսը գիրքն սկսել է շարագրել 1241 թվականին: Նա մի շնչով չէր կարող վերջացնել իր աշխատությունը, բանի որ նպատակադրվել էր ժամանակի պատմությունը գրել: Եվ նա հանգիստ սպասում է գեպեղի կատարման և, ըստ երևույթին, շարադրում էր ոչ անմիջապես:

Վիճում են, թե Կիրակոսը պատմությունը կիսատ չի թողել, այլ գրել վերջացրել ու վերջակետը դրել է: Այս պնդումը իրական չէ: Կիրակոսի պատմությունը կիսատ է մնացել: Նա Բերքայի ու Նույսի ձևկատարմանը

¹² Մ. Աբեղյան, Երևան, Գ, 1970, էջ 237:

¹³ Աբր. Զամինյան, Հայ գրականությունը պատմ., Ա. մաս, Խո-Խախիշեան, 1914, էջ 294:

որը սկսել է նկարագրել 5—6 տարի հետո՝ ամենայն հավանականությամբ 1271 թվականին և, չնայած իր ավարտել, վախճանվել է՝ Նրեկի նա պետք է նկարագրեր նաև հետագա դեպքերը՝ Կիրակոս Գանձակեցին սովորություն ուներ հիշատակարանով պատկերել իր ավարտուն աշխատանքները՝ Անկա-րեի է, որ նա «Հայոց պատմությունը», որ նրա տարրիների թրուսալան աշ-խատանքի արդյունքն է, թողնել առանց ճակատամարտի ու նրա արդյունքի հիշատակման։ Պատմության վերջին կիսատ էլը բաց է մնացել հեղինակի հանկարծական մահվան կամ շատ ծանր հիվանդության հետևանքով, երբ նա արդեն ի վիճակի չի եղել մի որևէ սող ավելացնելու։

Գանձակեցու հիմնական նպատակն է եղել գրել մոնղոլ-թաթարների արշավանքների պատմությունը, չնայած իրենից առաջ իր ուսուցիչ Վանա-կանը գրել էր։ Կիրակոսը գտնում է, որ մի մարդը չի կարող պատմելով սպասել այն ամենը, ինչ որ գործել են մոնղոլ-թաթարները։ Այդպես են մտածել նաև Կիրակոսի բնկերները՝ վարդան Արենիցին, Գրիգոր Ականցին, որոնք նույնպես գրել են մոնղոլ-թաթարների մասին։ Բայց որպեսզի իր պատմության համար հենարան ունենա, Գանձակեցին համառոտ շարա-գրում է հայոց եկեղեցական ու քաղաքական պատմությունը մինչև իր ժամանակները, որից հետո միայն սկսում է իր բուն նպատակագրության իրագործումը՝ այսինքն թաթար-մոնղոլների արշավանքների, պատերազմ-ների, ավարառության ու կոտորածների պատմության շարադրումը։

Գանձակեցու, իբրև պատմիչի, արժանիքները ի հայտ են գալիս ամ-բողջ երկի մեջ։ Ամենից առաջ պետք է նշենք նրա աշխիվ հայրենասիրու-թյունը, որ միջնադարյան կրոնականություն համապարփակ դադարի արի-րապետության շրջանում մի կողմ էր մղված։ Հայրենիքը, պետական ան-կախությունը, ազատությունը և նման բնորոշումները հարաբերական էին։ Եթե օտարը չէր բռնադատ քրիստոնյայի հոգու վրա, վանքերն ու վանա-կաններին չէր կոտորատ, թույլ էր տալիս ժամերգություններն ու կրո-նական այլևայլ արարողությունները, ապա քրիստոնյա որոշ պատմիչների համար ամեն ինչ բարեհաջող էր ներկայանում, և տիրապետող գովերգ-վում էր իբրև քրիստոսապետ, ազատություն պաշտպան և այլն։ Գանձա-կեցին խստիվ դանազանվում է դրանցից։ Հայրենիքի ազատությունը, պե-տական անկախությունը նրա բնորոշումով արդեն համար կենսական գործոններ են։

Իր պատմության առաջին մասի շարադրանքը արդարացնելու համար նա գրում է. «Բայց առաջին աշխատասիրողներից (պատմագիրներից) յուրաքանչյուր ոք բռնելու մի տեղ գտավ. դա կամ նշանավոր թագավոր էր և կամ հայտնի ազգերի նահապետություն։ Իսկ մենք այս բոլորից զրկվել ենք, որովհետև Արշակունի ու Բագրատունի թագավորությունը վա-ղուց արդեն վերացած է, իսկ հայկական իշխանները ոչ մի տեղ չեն երևում. (եթե կան էլ), թապա ուրեմն օտար աշխարհի դանազան տեղերում թաքնված ու պահված են»¹⁵։

Պատմիչն այսպես է ողբում Արշակունի ու Բագրատունի թագավորու-թյունների անկումը։

Հայրենասիրության հետ նա փառաբանում է նաև աղաքյին արժանա-դատությունը։ Կարդացեք այդ դրքի 101-րդ էջում, թե ինչպես է Գանձակե-ցին պատմում ամբարտաճան բուլղանդացի մարտադրին Մարկո-սին՝ այս հիմադի կողմից հայ անվանը հասցված անարդարների համար¹⁶։

Հայրենասիրությունը Գանձակեցու համար ամենից առաջ ժողովրդա-սիրություն է, որ նրան ժամանակակիցներիս աչքում շատ է բարձրաց-նում։ Հայ ժողովրդին բնութագրելով բարության, ազնվության, կրոնա-սիրության և այլ բարեմասնություններով՝ Կիրակոսը միաժամանակ հենց նրա մեջ երկու շերտ է տեսնում՝ իշխաններ-հարուստներ և աշխատավոր-ներ։ Գանձակեցին անգամահանորեն կանգնած է այս վերջինների պաշտ-պանության դիրքերում և առիթ չի փախցնում առաջիններին դատափետե-լու համար։ Նա պատմում է, թե Չարմաղունը շրջապատել է Անին. ժողո-վուրդը հերոսաբար կռվում է պարիսպների վրա, իսկ քաղաքի իշխանների մի մասը օգնում է թշնամուն, որպեսզի իր անձը ազատի Սակայն, ինչ-պես միշտ այս անգամ էլ Արենիքը դավաճանությունը խստորեն պատժում է՝ կոտորելով նաև դավաճան իշխաններին։ Գուցե առ Կիրակոսի ցանկու-թյունն է, որ դավաճանները պատժվեն։ Մեզ համար կարևորը ամյալ դեպ-քում պատմիչի վերաբերմունքն է։

Կիրակոսը պատմում է, թե երկիրը փոքր-ինչ խաղաղվել էր, և մար-դիկ ավելի էին ապավինել իշխաններին, քան աստծուն, իշխանները զրո-կում ու կոռուպտում էին աղքատներին և այդ զրկանքների զնով զնում էին թանկագին զգեստներ ու հագնում, ուտում-խմում էին և ամբարտաճանա-րեն հոխորտում¹⁷։

Գրքի 57-րդ գլխում պատմվում է Մանգու դանի աշխարհագրի մասին։ Հարկերը այն աստիճան շատ էին, որ վճարել անհնարին էր։ Բոլորը աղ-քատացել էին, հարկերի դիմաց երեխաներին էին վերցնում, թաքնվողնե-րին բռնում սպանում էին։ Ահա այս համատարած թշվառության մեջ, ըստ Կիրակոսի հաղորդման՝ իշխանները, զավառատները նույնպես կոռուպտում էին ժողովրդին։

Կիրակոսը ասում է մանավանդ ժլատ հարուստներին ու իշխաններին, որոնք չեն զբաղվում երկրի շինարարությամբ, բարեգործությամբ, այլ-դրամը կուտակում էին միայն ընչաքաղցությունից։

Չաղաքա անունով զորամարք գալիս է Լոռե քաղաքի վրա։ Քաղաքի իշխան Շահնշահը զորակել ու կողոպտել էր իր հպատակներին և այնտեղ ստեղծել էր մի խոր դանձառություն, որ ոչ ոք չէր կարող տեսնել, քանի որ հորի բերանը այնքան նեղ էր արել, որ միայն լցնելու համար էր պիտա-նի, իսկ հանելու համար պիտանի չէր¹⁸։

¹⁵ Խույն տեղում, էջ 100—101։

¹⁶ Խույն տեղում, էջ 258։

¹⁷ Խույն տեղում, էջ 318։

¹⁸ Խույն տեղում, էջ 253—254։

Կիրակոսը առարկայական պատմիչ է: Հայրենասեր ու ժողովրդասեր իշխաններին փառաբանում է ըստ նրանց արժանավոր գործերի, իսկ դավաճաններին, սլառներին, կոզոպտիկներին դատապարտում է ամենախիստ բացերիով:

Այս ամենը բխում են նրա լուսավորական գաղափարներից, մանավանդ մարդասիրությունից: Նա խորազանրում է եռասիրությունը, ծուլությունը, և սրան հակառակ փառաբանում է աշխատասիրությունը, ուրբշնեքի համար գործելու՝ ստեղծելու ձգտումն ու աշխատանքը: Իր ուսուցիչ վանականի առաջին արժանիքը Կիրակոսի համար այն է, որ նա քրտինք ու շանք է թափել ուսուցչական գործի վրա, բազմաթիվ տղաների փառքի է հասցրել: Կիրակոսը նրան նմանեցնում է թուղ նրբաթև մեղմի, որ բազմատեսակ ծաղիկներից պեղարականն ու օգտակարը հավաքում է ռամիկների և թագավորների համար: Մարդու մեծությունը ըստ Կիրակոսի ուրիշին օգնելու, բարձրացնելու մեջ է. սա, քրիստոնեական առաքինություն լինելով, ամենից առաջ մարդկային առաքինություն է:

Իբրև պատմիչ Կիրակոսը ետրենացու նման մեծ չէ անշուշտ, բայց նրա ուշադիր ընթերցողը կտեսնի, որ Կիրակոսը քաջածանոթ է հայ և հայերենի միջոցով մեզ հասած օտար գրականությանը, ինչ նա ձեռք բերելու հնարավորություն է ունեցել: Նա մինչև իսկ ծանոթ է պատմական այնպիսի երկերի, որոնք մեզ չեն հասել (Խոսրով, Շապուհ Բագրատունի, Վանական):

Իր ժամանակի պայմաններում նա, բնական է, չէր կարող չփման մեջ մտնել արաբ, հույն, ասորի և այլ պատմիչների հետ, որպեսզի ընդլայներ իր պատմագիտական հայացքներն ու պատմական տեղեկությունները, մանավանդ որ իր պատմության նպատակադիր մասի համար մտադիր էր իր տեսածներն ու լսածները գրի առնել և ոչ թե կարգավորված մի պատմական երկ գրելու ձեռնարկել: Այս առումով նա լիովին հասել է իր նպատակին:

Վերջապես պատմիչի համար իբրև քրիստոնյայի ամենահեղինակավոր աղբյուրը Աստվածաշունչն էր, որը Կիրակոսը գիտեր փայլուն կերպով: Իր ձեռքի տակ գտնված և իրեն անհրաժեշտ գրականությունը նա քաջ ծանոթ էր: Կիրակոսը ուներ նաև պատմիչի համար մի ուրիշ շատ կարևոր հատկանիշ, որ մեր աչքում շատ է բարձրացնում նրան: Նա բավարար չափով ծանոթ է այն աշխարհագրական միջավայրին, որը նկարագրում է իր պատմության մեջ: Հատկապես Հայաստանի վայրերի իր քաջածանոթությամբ զարմացնում է ընթերցողին: Հազվագեղ է պատահում, որ նա վայրերը չգիտի միմյանց հետ, որ այս գեպում նույնպես բնական է: Հավանորեն Կիրակոսը Հայաստանի վանքերն ու եկեղեցիները շրջելու առաքելություն է ունեցել և կամ հենց այդ առաքելությունը հանձն է առել երկրին ծանոթանալու համար: Ամենուրեք տոնահանդեսներին, նամականիքներին (չինարարական տոնահանդես), համազգային նշանակություն ունեցող տոներին, նշանավոր հանդիպումներին նա ներկա է գտնվել, և սրանք նրան հնարավորություն են տվել ամենը նկարագրելու ճիշտ ու հավաստի և ժամանակագրական ստույգ տեղեկությամբ:

Կիրակոսը իբրև մարդ ու մտավորական տառապել է իր դարի համար մի քնորոշ թիրուխյամբ՝ սեահավատությունը: Նա հավատացել է քրեքի հրաշագործություններին, դեներին ու սատանաներին, նրանց շարագործությունները իրականություն է համարել և իր հրաշալի պատմության մեջ բերել է մի շարք ժիծաղելի հրաշապատմաներ, որոնք նեխմացնում են իրեն ու իր գիրքը մեր աչքում, որքան էլ որ մենք լայնահայացորեն փոխադրենք 13-րդ դարը և երևութները լափակշռենք պատմական հողի վրա՝ դարաշրջանի հասարակական, կրոնական ըմբռնումները հաղթի առնելով: Բայց այս խեղճ սեահավատության մեջ էլ Կիրակոսը բարձր է իբրև մարդ: Նա հրաշապատմաները ներկայացնում է իբրև ականջալուր տեղեկություններ. ոչ մի անգամ չի ասում, թե ինքը տեսել, կամ ներկա է գտնվել. իրեն պատմել են, և նա էլ հավատացել է:

Նա եղել է մի պարզամիտ մարդ, այնքան պարզամիտ, որ խորամանկ մի գեղջուկ ծաղրել է այդպիսիների պարզամտությունը և ժիծաղել վարդապետների վրա, որոնք գնացել են գեղջուկի մոտ, որ տեսնեն նրա աներևույթ (դե) կնոջը: Գեղջուկը խորամանկորեն ցույց է տալիս կնոջը, իբր թե սյան տակ կանգնած, և ասում է. թե մինևույն է, դուք նրան չեք տեսնել, ես և իմ երեխաներն ենք միայն տեսնում:

Մեահավատությունը, սակայն, չի խլում նրա ազնվությունը, հըշմարտախոսությունը, վճիռ պարզամտությունը, մի բան, որ հեռու է պահում պատմիչին կեղծ բարոյախոսական նախապաշարումներից և անմեղորեն պատմել է տալիս կենցաղային այնպիսի բաներ, որ 13-րդ դարի վարդապետը անպայման կխուսափեր պատմելուց:

Կիրակոս վարդապետի այս բոլոր առաքինություններն ու պակասությունները արտացոլել են նրա շարագրած պատմական երկում, որի խոշոր արժեքը ամենից առաջ պարփակվում է մոնղոլ-թաթարական արշավանքների հավաստի նկարագրության մեջ: Անդրկովկաս ներխուժած հորդանների առաջնորդների, մղած ճակատամարտերի, ավերած բնակավայրերի, անդի ժողովրդի ու սրանց առաջնորդների հետ ունեցած բոլոր հարաբերությունների մասին բնականաբար Կիրակոսը պատմում է նաև հարցուփորձի հիման վրա, բայց շատ պատմական իրողություններ էլ ինքը տեսել է իր սեփական աչքերով, մանավանդ մի քանի ամիս էլ շրջել է մոնղոլ-թաթարական մի զորարանակի հետ: Մրանցից բացի Կիրակոսը ձեռքի տակ ունեցել է նաև Վանականի, գուցե նաև Վարդան Արևելյու, պատմությունները, որոնք վերաբերել են մոնղոլ-թաթարական արշավանքներին: Ուրեմն Կիրակոսի պատմության վերջին մասը հավաստի պատմություն է՝ շարագրված ճշմարտախոս, սուտ ու կեղծիքը սատանայական մեղք համարող աստվածավախ մի մարդու կողմից: Եվ իզուր չէ, որ մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ու նրանց աշխարհակալ նվաճումների պատմությունը զրազվող օտար պատմաբանները և նույնիսկ վիպասանները Գանձակեցու պատմությունը շատ կարևոր մի աղբյուր են համարում. նրանից վերցված տեղեկությունները հավաստի ու անառարկելի են նրանց համար:

Այդ նույնը կարելի է ասել մոնղոլական արքայազնների վերաբերյալ: Շատ իրողություններ նա նկարագրել է լսելով. ականատեսների և նույնիսկ ոչ ականատեսների պատմածներով: Բնականորեն աշխարհի նկարագրությունների մեջ նա պետք է թափանցեին անճշտություններ, թյուրիմացություններ, ժամանակագրական շփոթանքներ:

Եվ վերջապես մտքով պետք է փոխադրվենք 13-րդ դարը ու պատկերացենք ժամանակակից մարդուն: Տվյալ դեպքում Կիրակոսը իրեն պատկերացնել տալու համար ստեղծել է ըստ հնարավորությունների: Նա եղել է միամիտ հավատացյալ ոչ միայն այս բառի կրոնական առումով: Ինքը ճշմարտախոս լինելով՝ հավատացել է ամեն սոթի ու առասպելախառն պատմության:

Այս առարկայական ու անձնական հանգամանքները շէին կարող իրենց խոր ազդեցությունը լիովին Գանձակեցու ստեղծած պատմության վրա: Բացի այն հնարովի անիրական, միջնադարյան միամիտ երևակայությունն ստեղծած դրույթներից ու սնահավատություններից, որոնց մասին մենք հիշատակեցինք, գրքի մեջ անցել են նաև պատմական անճշտություններ:

Մանուկ Աբեղյանը՝ խոսելով Գանձակեցու աշխատության այս կարգի թերությունների մասին, ավելացնում է. «Բայց նրա այդ գործն իր ամբողջությամբ մեր առաջ քան է անում մի շատ կարևոր պատմական դարաշրջանի պատկերը: Անհեթեթ բաների մասին պատմվածքներն անգամ իրենց կողմից պարզում են այն ժամանակը և իրեն՝ Կիրակոսին, հետո նաև իր ժամանակակից մտավորականների հակադրողության մակարդակը»²⁰:

Աբեղյանի այս խոսքը, մեղմացուցիչ լինելով՝ իր խորքում ճիշտ է և բնորոշելի, իսկ որքան իմաստուն ու արդարացի է, երբ մեր հին գրականության խոշորագույն տեսաբանը գրում է. «Ինչքան էլ դժվար ժամանակներում էր ապրում նա, բայց և այնպես նա հուսահատ չէր, և այս է նրա անձնական մեծ առավելություններից մեկը»²¹:

Թերությունները պատկանում են այն դարաշրջանին, որի մեջ ապրում էր Կիրակոս Գանձակեցին: Նրա գրքի փայլուն գնահատականը և պատմագիտական արժեքավորումը ավել է ակ. Կ. Մ. Օհանջանյանը Գանձակեցու երկի իր հույանապա թնական հրատարակության առաջաբանում, որը թնական բնագիրը կաղնոգի լավագույն աշխատություններից մեկն է՝ Կիրակոսին, սրա երկին, դարաշրջանին վերաբերող բազմազան հարցերի գրմամբ և փայլուն լուծումով:

«Մեր բանասերները՝ քառ արժանիուն մեծ կարևորություն են տվել Կիրակոսի պատմության մեջ տեղ դրած զանազան կրոնադավանաբանական ֆիլիսոփայական, կանոնադրություններին և շրջաբերականներին որպես պատմական վավերագրերի», — գրում է ակադեմիկոսը:

Բացի վերոհիշյալ վավերագրերից Կիրակոս Գանձակեցու պատմու-

թյունը տնչուշտ շատ արժեքավոր է հայ-աղվանական եկեղեցու ներքին կյանքի, եկեղեցական իդիրապետության, ժոխական խնդիրների, վանական գաղութների և գաղության, գիտության ու մատենագրության, արվեստի ու արհեստի, երաժշտության և ճարտարապետության պատմության, տնտեսության և շինարարության, ինչպես նաև եկեղեցական ժողովների, դավանաբանական պայքարի, հայ և հույն, վրացի, հայ և լուսին եկեղեցիների փոխհարաբերության պատմության համար»²²:

Այստեղ հայ հին գրականության հմուտ մասնագետ սոցաոլը կերպով թվել է Գանձակեցու գրքի այն կարևոր նյութերը, որոնք կազմում են նրա գրքի բովանդակության ուղե ու ծուծը: Սակայն հմուտ բանասերը դրանով չի բավականանում: Շարունակության մեջ նա նշում է, թե «Սա մի պատմագրական հուշարձան է, որ ընդարձակորեն խոսում է թուրք-թաթարական-մոնղոլական ժողովուրդների, նրանց նվաճումների և նվաճած երկրներում ստեղծած քաղաքական-վարչական և սոցիալ-տնտեսական պայմանների մասին»:

Այս միտքը նա ավելի որոշակի ձևակերպում է հաջորդ ԶԶ էջում: «Կիրակոսի պատմության ամենադիսպոնիտ և հիմնական արժեքն այն է, որ այստեղ մանրամասն նկարագրված են թուրք-թաթարական ժողովանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում տեղի ունեցած քաղաքական-սոցիալական և տնտեսական իրադարձությունները: Այս դարաշրջանում Հայաստանում վերանում են աշխարհական մանր թագավորությունները, բազմաթիվ հեռագրական աններ և տեղի են տալիս մի կողմից սելջուկյան տիրապետությանը և տիրակալությանը, մյուս կողմից միանում են Վրաստանի վերելքի շրջան ապրող պետությանը»:

Անցնելով մոնղոլական տիրապետության շրջանի պատմության հարցին ավաղմիկոս Կ. Մ. Օհանջանյանը Կիրակոսին համարում է մոնղոլական տիրապետության շրջանի ճշմարտախոս պատմագիր: Նրա երկը քառակազմիկոսի յուրատեսակ պատմագրական վավերագիր է, որի մեջ բազահայտվել է թաթար-մոնղոլական ռազմավարական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը, հարկադրման և հարկահավաքման համակարգը, նրանց նիստ ու կացը, հավատալիքներն ու սովորույթները, անգամ լեզուն»²³:

Գանձակեցու գիրքը բարձր գնահատականի է արժանացել նաև օտար պատմաբանների ու տնտեսագետների կողմից. դրանցից հիշատակենք Դիալն մեկին Ժ. Պ. Պետրուշևսկին գրում է. «Ինչպես հայտնի է մոնղոլական տիրապետության ժամանակների պատմական երկերը՝ մասնավորապես Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմությունը» (XIII դար), «Պատմություն աղգին նետողաց», որ վերագրվում է Մադաբիա Արևելյանին, «Վարդան Բարձրաբերդու «Տիեզերական պատմությունը» (XIII դար), Ստեփանոս Օրբելյանի (Սյունիքի եպիսկոպոս) «Պատմություն տանն Սիսական»

²⁰ Մ. Աբեղյան, Հայոց երեք գրականության պատմություն, 2, Երևան, 1946, էջ՝ 133:

²¹ Նույն տեղում:

²² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, առաջաբան 27—28:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ՝ 29:

(1299-ից հետո) լավազանց կարող են մոնղոլական նվաճումների
պատմության և հույսահույզների պետության պատմության համաթափ

Իսկ «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատոր հրատարակության երրորդ հատորի «Պատմագրություն» տեսության մեջ Գանձակեցու «Հայ-յոց պատմությունը» արժեքավորվում է հետևյալ ձևով. «Կիրակոս Գանձա-կեցու, երկր ջափալանի կարևոր է մանավանդ Հայաստանում ու Մերձավոր Արևելքում մոնղոլների տիրապետության շրջանի պատմության լուսարան-ման համար: Այնտեղ հանգամանորեն շարադրված են մոնղոլներից խույս տվող Ջալալադդինի ասպատակությունները, մոնղոլական արշավանքները, Անդրկովկասի ու Փոքր Ասիայի նվաճումը, մոնղոլների վարած արտաքին պատերազմները ու ներքին հակամարտությունները, հայ ժողովրդի անե-լությունը նվաճողների նկատմամբ»²⁵:

Կիրակոս Փանձակեցու պատմությունը քաղմտաբանական հուշարձան է... կարևորագույն աղբյուրներից է XIII դարի 50-ական թվականների Հայաստանի օտջիալ-դասակարգային հակամարտությունների, ինչպես նաև մոնղոլների դեմ Անդրկովկասի ժողովուրդների մղած ազատագրական պայքարի պատմության լուսաբանման համար։ Նրա մեջ արտացոլում են գտել նաև մոնղոլների նիստ ու կացը, հավատալիքներն ու սովորույթները, մասամբ լեզուն... Կիրակոսի երկը իր մասնակիաշրջանի պատմության ուսուցանատու աղբյուր է»²⁶։

Այսպիսի գնահատությունները հիմնված են իրական ու փաստական տվյալների վրա: Մտեղդական արշավանքների շրջանի հայոց պատմության լրիվ շարադրանքներ Չամչյանից հետո գրել են ալ. Հ. Մանանդյանը²⁷ և Նորկուն հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմությունը»²⁸: Թե Չամչյանը և թե վերջին երկու ուսումնասիրությունները այդ շրջանի հայոց պատմությանը շարադրում են գերազանցապես ըստ Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմության»:

Արեղյանի այն խոսքեր, թե Կիրակոսը հուսահատ չէր հակառակ ահ-
ռելի աղետներին, բացարձակորեն ճիշտ է: Նա իր ժողովրդի ապագայի
հանդեպ լցված էր մեծ հավատով. «Որովհետև հուսով ականկալում ենք մեզ
պատգամ ան նեղություններից փրկություն, դրա համար մտադրվեցինք մեր
ազգի եկող սերունդներին հիշատակ թողնելը,— գրում է Կիրակոսը:

Նվճ նա նույն վառ հավանող Հիշատակ թողեց այս պատմութունը
այսպապա սերունդներին՝ անմահացնելով իր անունը, որի համար նա զար-
մանալիորեն շատ ի մտահոգվածու՝ «Նախաշաղկիլ» վերջում նա գրել է,
«Սա թող մեզ համար հուշարձան լինի ոչ թե Արխուդովի քարի նման, այլ
էննգանի, որպեսզի սրա մեջ հիշվի ԿԻՐԱՆՈՍԻ անունը»:

ՀԱՐԱԳ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

²⁴ Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков
М.-Л., 1960, стр. 18:

²⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1976, հ. III, էջ 807:

28 Նույն տեղում, էջ 808:

27 Հակոբ Մանանդյան, Երևան, Բ. գ., զախ առանձնադ, է 189, XI, էջ՝ 210, և զախ XII, էջ՝ 225 և շարունակությունը:

26 ՏԵ՛ս Գ Լուսոր, Երևան, 1976, քառիւ 2, էջ՝ 614:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՐ ՍՈՒՐՔ
ԳՐԻԳՈՐԻՅ ԳԱԼԻՍ ՀԱՍՆՈՒՄ Է ՄԻՆԶԵԿ, ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐՍ

Կրկն վաղարկես Գիրանոս Գանձակեցիմ Գեորգիի՝ մեծահռչակ վանքում
(ԵԱԽԱՇԱՎԻՊ)՝

Կիրքը, որ մարդկանց էության մեջ հաստատված է արարչի* նախախնամությամբ, այն բանի համար է հաստատվել, որպեսզի [մարդիկ] քննասիր լինեն անցած և գալիք իրողությունների նկատմամբ:

Իսկ այս բանին այլ կերպ անհնար է վերահասու լինել և իմանալ, քան թե բազում շարժարանքով ու երկարատև աշխատանքով: [Մարդ] պետք է հլուծվի ու մաշվի տաժանքով, ծանր աշխատանքով, թերևս պետքական բան գտնի, որ կարող լինի հետաքրքրվողի իղձն ու փափազը կատարել:

Բաբունական աշխատասիրությունը և ոչ թե վայրիվերո,
խորամուխ պետք է լինի ժամանակների քրիստոնեական և
հեթանոսական պատմությունների մեջ:

Անբաններին իմաստուն և տգետներին բանական դարձնելու համար պետք է նկատի առնել նաև ս. հոգու զորութիւնը:

Կարող ու ձեռնհաս պետք է լինել նրան աներկմիտ ու անթերի հավատալու:

Իրով ամեն ինչ՝ երկացողներն ու աներևույթները նրա կամքով են հորինվում ու կազմվում:

Սուրբ ու մաքուր սրտով ու անշար կերպով պետք է
սկանջ դնել վերին և ներքին աստվածային խոսքերին և
պատմական գրվածքներին, որոնք կարող են որոնողին
հասցնել որոնելիին**:

* Բնագրում յարաբերվեն. ճիշտը համարում ենք արարելին և ըստ այդմ
 թարգմանում:

** Եկզրից մինչև ռոբնեկին Կիրակոսը բաժանել է Ց պարբերության
 ներքև և ամեն պարբերության սկիզբը ըստ Կաղիքի սկսել է Կ, Ի, Ի, Ր, Ա,
 Ե, Թ, Ս տառերով, մենք հարմարեցրինք առանց Ի տառի:

Որովհետև այս ևս աստվածային օրենք է. «Հայրերը պետք է սովորեցնեն որդիներին, որպեսզի իմանա մյուս սերունդը»⁴, ինչպես որ Դավիթ⁵ մարգարեն հրամայում է, որովհետև դեպի այս էր խրատում ու ասում Իսրայելի որդիներին⁶ մարգարեների մեջ ամենամեծը՝ Մովսեսը⁷, «Կոտրե՛ս սրբանց վրա գիշեր ու ցերեկ տանը նստած, հանապարհ գնալիս, ննջելիս ու վեր կենալիս»⁸: Եվ սրանց մեջ, որոնք օժանդակում⁹ և օգնում են, շատերն աստվածային աշխարհն. որանք իրենցից հետո գրքերը կենդանի հուշարձան թողին բոլոր ազգերին: Ինչպես մեծ նվաճություն¹⁰, որ երկու գիրք թողեց՝ ժամանակագրությունը [Քրոնիկոն]¹¹, սկսելով նախնի Ադամից. նա հեթանոս պատմիչների գրած նահապետների խժալուր անունները համեմատելով քրիստոնյա մարդկանց պատմության հետ, բերեց հասցրեց մինչև Քրիստոսի գալուստը և ավելի այս կողմ շատ ազգերի նահապետներին ու թագավորներին: [Նաև գրեց] և Եկեղեցական պատմությունը՝ սկսած Քրիստոսի ծնունդից. (ներկայացրեց) թագավորների ժամանակները, սուրբ առաքյալների քարոզությունները, թե նրանցից ով ինչ արեց, և ամեն մեկը որ կողմը հնաց, և կամ ինչպիսի մարտիրոսացան: [Նկարագրեց] սուրբ եպիսկոպոսների ու նշանավոր մարդկանց գործն ու քաջությունը, բերեց հասցրեց մինչև Կոստանդիանոս Բարեպաշտի¹² օրերը և այդտեղ կանգ առավ:

Ապա մեծ իմաստուն Սոկրատեսը¹³ ճարտար խոսքերով սկսեց Հռոմի հայրապետ սուրբ Սեդեքիստրոսից¹⁴ և Կոստանդիանոս Մեծից, բերեց հասցրեց մինչև Թեոդոս¹⁵ Փոքրի օրերը: Բոլոր թագավորների, եպիսկոպոսների թե առաքելիների ու թե վատթարների, տեղի ունեցած բազմաթիվ ժողովների՝ պիտանիների ու մերժվածների, գործերն ու արարքները ավարտեց ընդարձակ ու ծավալուն պատմությամբ:

Իսկ մեր¹⁶ հայոց ազգի շատ պատմիչներ գրեցին աշ-

խատություններ. ինչպես սքանչելի և հանճարեղ Ագաթանգեղոսը, որ թարգմանվում է բարի լրագր. սա մեծագոր և քաջ արքա Տրդատի¹⁷ հրամանով բացահայտեց Քրիստոսի ուսմունքին հավատացող և նրա համար շարժարկած սուրբ Գրիգոր Պարթևի ձեռքով հայերի մոտ կատարված եղելությունների հանգամանքները, հրաշագործություններն ու սքանչելագործությունները. և մեր հայոց աշխարհի քրիստոնեությունը ընդունելու շարժառիթները գեղեցիկ ու վառ պատմությամբ նվարտեց:

Նրանից հետո գիտությամբ ամենահարուստն ու իմաստությամբ շատերից մեծը՝ աստծու սուրբ այր Մովսես Խորենացին, որ հայոց պատմությունը շարադրեց շատ իմաստալից ու ճարտար լեզվով: [Նա] համառոտ պատմությամբ, բայց ընդարձակ խորությամբ սկսելով առաջին մարդուց՝ շատ սելությունների վարմունքները, գործերն ու արարքները բերեց մինչև Տրդատի և սուրբ Գրիգորի օրերը և այնտեղից մինչև հայոց հայրապետ սուրբ Սահակի¹⁸ վախճանը. և իր ողբը տալիս մեր Հայոց աշխարհի վրա, որտեղ և ավարտեց:

Նրանից հետո [գալիս է] սուրբ Եղիշեն¹⁹, որ պատմում է սուրբ Սահակի թոռ Վարդանի²⁰ ու նրա ընկերների քաջագործությունը, որոնք Քրիստոսի հույսով մահ հանձն առան և Քրիստոսից փառավորվեցին. նաև [պատմում է] սուրբ Հովսեփյանց²¹ հերոսական մահը, հայոց նախարարների դեպի Քրիստոսը ունեցած հույսի համար կամավոր արքունի կապանքներին հանձնվելը. և սուրբ Խորենի²² ու Աբրահամի համբերատար նահատակությունը, որ ստույգ կերպով ցույց է տալիս սքանչելի այլը [Եղիշեն]:

Եվ ապա [գալիս է] ճարտասան Ղազար Փարպեցին²³, որ սկսելով սուրբ Սահակի օրերից, նույն ոճով պատմում է:

Եվ ապա նրանից հետո Փավստոս Բուզանդն²⁴ է, որ պարսիկների նկատմամբ մեր Հայոց աշխարհի և նրանց կողմից մեր նկատմամբ կատարված իրադարձություններն է պատմում:

Եվ Հերակլի պատմությունը Սեբիոս Եպիսկոպոսի²⁵ կողմից է պատմվում և սքանչելի այր Կորյունի²⁶ պատմությունը, և Խոսրովը²⁷ և Ղևոնդ Երեցի²⁸ պատմությունը, որ նկարագրում է Մահմեդի և նրա աթոռակալների գործած արարք-

* Սաղմ. 2է, 5, 6:

** Ցեսու Ա, 8, Բ օրինաց 2, 7: ԺԱ, 19:

*** Բնագրում՝ յօժանդակ են. ուղղում ենք՝ օժանդակեն, որն հաստատվում է հաջորդ ձեռն տան հարադրությամբ [օգնում են]: Սրանք զույգ համանիշներ են:

**** Բնագրում՝ ազգի, ճիշտն է ազգիս, որ ունեն տարբերվածները:

ները բոլոր երկրների և առավել ևս մեր հայոց ազգի նկատմամբ: Եվ Արծրունյաց տան պատմագիր Թովմա վարդապետը²³, Շապուհ Բագրատունին²⁴, Տեր Հովհաննես հայոց կաթողիկոսը²⁵, Ազվանից աշխարհի պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացին²⁶, Ուռհայի Ուխտանես եպիսկոպոսը²⁶, որ գրեց՝ Կյուրիոսին²⁷ միջոցով հայերից վրացիների բաժանվելու մասին: Եվ Ասողիկ մականունով Ստեփանոս վարդապետը²⁸, Լաստիվերտցի կոչված Արխատակես վարդապետը²⁹, վանքի երեց Մատթեոս Ուռհայեցին³⁰, Անիի կաթողիկեի քահանա Սամվելը³¹, ապա Վանական անվանված մեծիմաստ ու հանճարեղ վարդապետը³² :

Այս սուրբ մարդկանցից յուրաքանչյուրը հոգաց գրավոր բարի հիշատակ թողնելու գալիք սերնդին ի շահ լսողների և ի վարձատրություն նույն սուրբ մարդկանց, որպեսզի նրանց հիշատակը պայծառ լինի մինչև Քրիստոսի գալստյան օրը:

Իսկ մեր այս ձեռնարկումը թող ոչ որ հանգանություն չհամարի, այլ [ընդունի] իբրև բարի նախանձի գործ, որովհետև մեր մտածումները մեզ տանջում են՝ լուծյան չմատնելու այսպիսի տաղանապալի աղետները, որ լսեցինք մեր ականջներով և տեսանք աչքերով: Կատարվեցին մարգարեությունները բոլոր այն սրբերի, որոնք կանխագուշակեցին տեղի ունենալիք այս նեղությունները, որ մեր նկատմամբ գործնականում կատարվեցին: Այդ ասաց մեր փրկիչը և աստված՝ տեր Հիսուս Քրիստոսը, թե՝ «Ազգ ազգի վրա ու թագավորություն թագավորության վրա կհարձակվի»*: Եվ «Այս, ասում է, Երկունքի սկիզբն է»**, կորստյան որդու*** հայտնվելը, որից սարսափում ենք. գուցե նա հայտնվի մեր օրերում, որովհետև այժմ կատարվող ամեն գործ նույնն է մատնանշում:

Սերը ցամաքել է, տիրել է անգթությունը. աստվածապաշտությունը նվազել է, գլուխ է բարձրացրել անհավատությունը: Բնմերն ու պատարագները լուել են, և քահանաները անողորմաբար սրով ընկել, կանայք ու մանուկները գերվել են, իսկ տղամարդիկ դաժան մահով մեռել: Այն, ինչ աստծու

մարդ սուրբ Ներսեսը³³ կանխագուշակեց նեոտոյների ազգի ու մեր հայոց աշխարհի ավերման մասին, այժմ կատարվեց թաթար կոչված ազգի կողմից. սա շատ ազգեր ու ցեղեր ցնչեց, որ իր տեղում կպատմենք, եթե տիրը կամենա:

Բայց առաջին աշխատասիրողներից [պատմագիրներից] յուրաքանչյուր որ բռնելու մի տեղ գտավ, [դա] կամ նշանավոր թագավոր էր և կամ հայտնի ազգերի նահապետություններ: Իսկ մենք այս բոլորից զրկվել ենք, որովհետև Արշակունի ու Բագրատունի թագավորությունը³⁴ վաղուց արդեն վերացած է, իսկ հայկազն իշխանները³⁵ ոչ մի տեղ չեն երևում. [եթե կան էլ] ապա ուրեմն օտար աշխարհի զանազան տեղերում թաքնված ու պահված են: Բայց միայն մի հույս ունեմ՝ այսօրվա շնորհը և խորհրդի ուժը, որովհետև այս օրը, երբ ձեռնարկեցինք սրան, ամենասուրբ հոգու դալստյան տոնն է³⁶ վերնատանը առաքյալների դասի մեջ. [Քրիստոսը] նրանց հրեղեն խոսքերով հրաշազարդեց ու առաքեց աշխարհը՝ ավետարանի ուղիանով բոլորին անմահական կյանքի կոչելու: Եվ մենք նույն հոգու վրա վստահ լինելով՝ անձնատուր եղանք այսպիսի աշխատության, որ վեր է մեր կարողությունից: Դրա համար աղաչում ենք ձեզ՝ հետո եկողներից, շաղարտել մեր աշխատությունը իբրև անուսումներ* և քիթ վեր չբաշել [խիստ անարգանքով վերաբերվել], հոնքերը չպոստել, այլ ևղբայրաբար դիջող լինել և հիշատակ թողնել հետո եկողներին, որովհետև ինչպես սովորում ենք Ս. դրբից, Քրիստոսի աշակերտները [քրիստոնյաները] ամեն ինչ անում են համաձայնությունով:

Բայց մենք այս սկսած գործը կձեռնարկենք և նախ ցույց կտանք սուրբ Դրիգորի³⁷ աթոռակալների անունները՝ սկսելով նրանից [կհասցնենք] մինչև մեզ՝ կարճ ու համառոտ: Սա թող մեզ համար հուշադամբան լինի ոչ թե Աբիսողոմի քարի³⁸ նման, այլ կենդանի, որպեսզի սրա մեջ հիշվի Կիրակոսի³⁸ անունը:

* Ուսերենը՝ как учено нежелательное.

* Մատթ. ԻԳ, 78:

** Մատթ. ԻԳ, 8:

*** Կորնտեան որդին նեոն է կամ Հուդան:

Համառոտ պատմություն ու հիշատակություն* սուրբ Գրիգորի
և նրա աթոռը հաջորդածների անունների

Ամեն գովեստների արժանի և բարի հիշատակով հռչակ-
ված մեր հոգեւոր հայրը և ըստ Ավետարանի մեր ծնող սուրբ
Գրիգորը մեր Հայաստան աշխարհը առավաճածանութեամբ
և ամեն ուղղափառ կարգերով ու օրենսդրությամբ լուսավորե-
լուց և ավելի քան շորս հարյուր երեսուն եպիսկոպոս ձեռ-
նադրելուց հետո անհրաժեշտ եղավ, որ նա և մեծ արքա
Տրդատը³⁹ գնան Շոտ տեսնելու սուրբ առաքյալներ Պետրո-
սի ու Պողոսի մասունքները, մեծ թագավոր Կոստանդիանո-
սին ու սուրբ հայրապետ Սեդրեաստոսին և դաշինք կնքեն
իրար հետ: Սուրբ Կոստանդիանոսը և աշխարհամուտ պալա-
տի մեծ հայրապետը բարձր պատվով ընդունեցին, մեծարե-
ցին սուրբ Գրիգորին իրեն Քրիստոսի խոստովանողի ու առա-
քելաշնորհ մարտիրոսի: Նրան հայրապետական պատվի սր-
ժանացրին որպես Պետրոսի⁴⁰ աթոռակալի. նրան հանձնեցին
առաքյալների նշխարներից որոշ մաս՝ առաքյալ Անդրեի⁴¹
ձախ ձեռքը և ուրիշ այլ ընծաներ:

Նրուսագեմում** [ցույց են տալիս] Գողգոթան⁴¹, Քրիստո-
սի խաչելության տեղը, Սուրբ Հակոբը⁴² [եկեղեցին] և պա-
տարագի մի տեղը Սուրբ Հարություն [եկեղեցու] հետնակող-
մում: Ասում են, թե սուրբ Գրիգորը մի կանթեղ կախեց
Քրիստոսի գերեզմանի վրա ու աղոթքներով ասածուց խընդ-
րեց, որ առանց կողմնակի կրակի սուրբ պատեքի տոնին
վառվի. այդ հրաշքը մինչև այսօր կատարվում է: Նույնպես
էլ մեծարեցին մեծ Տրդատին, ինչպես արժանի էր նրա քա-
ջությանը: Քրիստոսական արյունով ու հավատով, որ նրա
մեջ կան, դաշինք կոնցին, որպեսզի նրանցից հետո երկու
ազգերի միջև անքակտելի մնա համերաշխությունը:

Կոստանդիանոսը սուրբ Գրիգորին հարցւց. «Ինչքա՞ն
կուրախանան հրեշտակները այսքան մոլորյալ ոշխարհների
գլուխով» [ժողովրդին քրիստոնյա դարձնելով]: [Գրիգորը]

* Ռուսերեն թարգմանված է որսումս, ֆրանսերենի index բառի
հետևությամբ:

** Նրուսագեմ բառից հետո ինչ-որ բան պակասում է:

պատասխանեց. «Խիստ շատ, բայց Ագամի սերունդներս վեր-
նային բազմությամբ [հրեշտակների] համեմատությամբ ոչ-
խար թող չհամարվեն»: Իսկ կայսրն ասում է. «Բայց մենք՝
փրկյալներս [քրիստոնյա դարձաներս]՝ ձեր այցելությամբ
չդադարենք նրանց հետ հանդիսակից լինելի՞»:

Եվ հրամայեց ամբողջ քաղաքին՝ անասուններ մորթելով
զվարճանալ: Թե հրեաները և թե այն հեթանոսները, որոնք
մնացել էին անհավատության մեջ, լվացվում էին օրհնված
աղով, քանի որ սուրբ Գրիգորը և Սեդրեաստոսը աղ օրհնե-
ցին: Եվ սուրբ Գրիգորը ասում է հրեաներին. «Դուք թլպա-
տությունը անթլպատություն արի՞ք հակառակ օրենքի»: Եվ
ասում է. «Այն անասուններից, որոնք մատուցվում են իրեն
ասածու զոհ, կամ սրբերի համար մատաղ, կամ ննջեցյալնե-
րի հիշատակին՝ առանց օրհնված աղի, որպես զոհ, հատուկ
է հեթանոսներին»:

Եվ հետո վերադառնալով մեր երկիրը, բուռն ցնծությամբ
ու հոգեկան ուրախությամբ մեծապես զարդարեցին մեր եր-
կիրը քրիստոնեական բոլոր կարգերով: Եվ [Գրիգորը] կեն-
դանության ժամանակ իր սուրբ որդի Արիստակեսին⁴³ ձեռ-
նադրեց հայոց, վրաց ու աղվանից եպիսկոպոսապետ, իսկ
ինքը անցավ ճգնաղեցության, որպեսզի ամեն բանով փառա-
վորվի, այսինքն՝ առաքելականությամբ, մարտիրոսականու-
թյամբ, հայրապետականությամբ և միայնակեցությամբ,
որը մարդուն ավելի է մոտեցնում ասածուն, որովհետև ան-
զբաղ կերպով է նրա հետ խոսում: Եվ երբ Արիստակեսը ետ
դարձավ Նիկիայի⁴⁴ ժողովից, սուրբ Գրիգորը այլևս ոչ մեկին
չերեացու: Ապրելով երկար ժամանակ, հանգավ ի Քրիստոս՝
հայրապետական գահին տիրած լինելով երեսուն տարի: Եվ
հովիվները նրան վախճանված գտնելով՝ քարակարկառ կու-
տակեցին նրա վրա:

Իսկ հետո [սուրբ] Հոգու գրգումով ոմն Գրանիկ ճգնա-
վոր՝ սուրբ մի մարդ, գտավ նրան, տարան թաղեցին Թոր-
ոսն⁴⁵ ոլորում: Եվ Զենոն⁴⁶ կայսեր օրերում նրա ու սուրբ

* Ֆրանսերենը՝ մենք փրկվածներս ըմբռնանք հաշակել ձեր գալուս-
տը նրանց մեջ: Ռուսերենը՝ մենք փրկվածներս ձեր այցելությամբ. թող
չդադարենք վերջինները:

Հոփփսիմյանների⁴⁷ մասունքներից տարան Կոստանդնուպոլիս, և շինելով արծաթյա տապանը, սրբերի նշխարները դրեցին նրա մեջ. յուրաքանչյուրի անունը վրան գրելով՝ զետեղեցին մարմարյա տապանում ու մատանիներով կնքեցին: Սրկար ժամանակ անհայտ մնաց, չգիտեին թե որը ումն է, բացի այն միայն, թե սրբերի է պատկանում:

Իսկ Վասիլ կայսեր⁴⁸ և հայոց թագավոր Աշոտ Բագրատունու⁴⁹ ժամանակ հայտնվեց հետևյալ ձևով: Մի պատանի բռնված էր շար ոգու կողմից. մինչդեռ միևնույն եկեղեցում, որտեղ սրբերի մասունքներն էին, պատանին աղոթք էր անում, դեռ բարձրացրեց պատանուն, գցեց սրբերի տապանի վրա. նա աղաղակում և ասում էր. «Հայոց լուսավորիչ սուրբ Գրիգոր, մի տանջիր ինձ, և դու, ափիկն Հոփփսիմն, եկար ինձ տանջելու, և դու, Գալիանն⁵⁰, տանջում ես ինձ»: Եվ այս էր աղաղակում երկար ժամանակ:

Բաղմուժյունը այս լսելով՝ հայտնեց թագավորին: [Թագավորը] հրամայեց տապանը բանալ: Եվ երբ բացին, սաստիկ լույս փայլատակեց սրբերի մասունքներից: Կայսրը հրամայեց մարմարյա տապանը պատել ոսկով ու վրան գրել սրբերի անունները, որպեսզի ամեն ոք իմանա, թե ում տապանն է: Կայսեր մի ներքինին եկավ ու այս ամենը պատմեց Աշոտ թագավորին: Նա լսելով՝ փառք տվեց աստծուն. ու այդ օրը նշանակեցին սուրբ Գրիգորի տոն, որ աղուհացի⁵¹ վեցերորդ շաբաթում շաբաթ օրը մինչև այժմ կատարվում է:

Իսկ սուրբ Արիստակեսը բարեհաջող հովվում էր իրեն վստահված հոտը. անաշուտությամբ հանդիմանում էր ուղղության չեկածներին: Դրա համար Զորրորդ Հայք⁵² կոչված [երկրամասին] վերակացու կարգված ոմն Արքեղայոս իր շար գործերի համար նրանից հանդիմանվեց. հանդիմանելով Մոփե⁵² գավառում, [Արքեղայոսը] նրան սպանեց, իսկ ինքը հայոց Տրդատ արքայից երկյուղելով՝ փախստական ընկավ Կիլիկիայի Տաքսոն⁵³ քաղաքը: [Արիստակեսը] յոթ տարի եպիսկոպոսությունը կառավարած լինելով՝ մարտիրոսական մահով վախճանվեց:

Նրա փոխարեն հայոց արքա Տրդատը հայրապետության աթոռին նստեցրեց սուրբ Գրիգորի ավագ որդի մեծ Վրթանե-

սին՝ սուրբ Արիստակեսի եղբորը: Ինքն էլ [թագավորը] սիրեց միայնակեցիկ կյանքը, ինչպես սուրբ Գրիգորը: Այնուհետև ժամանակ առ ժամանակ իր գործերի մոտից անհայտանում էր. ամբողջ քառասուն օրը անց էր կացնում պատերով ու աղոթքներով: Իր գործերը գնում աղաչում էին նրան, որ գա տիրություն անի թագավորությանը: Իսկ նա չէր համաձայնվում, նրանց տիրանենք՝ էր կոչում ու ասում՝ թե դուք մարդկանց ցույց տալու համար եք ընդունում աստվածապաշտությունը: Իսկ նրանք երդումներ էին անում ու ստորագրություններ տալիս, թե սրբությանմբ են ընդունում քրիստոնեությունը և հավատարմությամբ ծառայում նրան: Իսկ նա՝ ընդառաջելով նրանց ցանկությանը, վերադառնում էր իր աթոռը ու առաքելության բոլոր կարգ ու կանոններին ինքն էր օրինակ դառնում:

Իսկ նրանք՝ ձանձրանալով նրա բարեպաշտությունից՝ խորհեցին նենգությամբ սպանել նրան: Զբոսանքի պատրվակով նրան որսի տարան ու նետահարելով խոցեցին իրեն թե պատահաբար: Եվ նկատելով, որ սրանից չի մեղմում, մահադեղ տվին: Եվ այսպես զրկեցին կյանքից այն մարդուն, որին իր թշնամիները չկարողացան հաղթել: Նրան, որ հսկայական քաջությամբ հաղթում էր բոլոր թշնամիներին⁵⁴, որ անասելի էր համարված ուժով, որի քաջության համբավը բռնել էր ամբողջ աշխարհը, նենգորեն սպանեցին ու իրենց համար բազմալույս ջահը մարեցին: Այսպես վախճանվեց բարեպաշտ ու աստվածասեր Տրդատը, որ թագավորեց հիսունվեց տարի: Իսկ մեծ Վրթանեսը գնաց Կոստանդին կայսեր մոտ, որպեսզի թագավորեցնի քաջ ու առաքինի Տրդատի որդի Խոսրովին⁵⁴, որը և իսկույն կատարեց: Մեծ քանակությամբ օգնական զորք տվեց նրան, որպեսզի պատերազմով ընդդեմ կանգնի պարսից Շապուհ թագավորին:

Բայց Սանատրուկը⁵⁵, որը Տրդատի ձեռքով Աղվանքի կողմերին վերակացու էր նշանակված, երբ լսում է նրա մահվան մասին, սպանում է Վրթանեսին⁵⁵ որդի սուրբ Գրիգորիսին⁵⁶ Հուսիկի եղբորը, կապելով նրան մի ամեհի ձիու պոչից Վատնյան⁵⁷ գաշտում: Իսկ ինքը գնում է պարսից արքա

* Տիրանեղ, այսինքն՝ Քրիստոսին զավճանող:

** Ընտրում ենք տարբերակը:

Շապուհի մոտ և ընդունում թագավորատիպ իշխանություն՝
երկիրը անշատելով նոսրովից:

(Խոսքովը բավական համարելով իր մնացած երկիրը, պա-
տերազմների մասին ոչ մի հոգ չի տանում, այլ խաղաղ կյանք
վարելով, հնազանդվում է մեծ Վրթանեսի⁵⁸ խրատին. Արտա-
շատ⁵⁹ մայրաքաղաքը փոխում է Դվին⁶⁰ ու տնկում է կաղ-
նու անտառներ⁶¹, իբրև զվարճանքի տեղ: Նա թագավորելով
ինք տարի՝ մեռնում է բարեպաշտ կերպով: Նրա փոխարեն
թագավորում է նրա որդի Տիրանը⁶²:

Իսկ սուրբ Վրթանեսը բարեհաջող անցկացրեց իր կյանքի
ժամանակը. թեպետ նախարարները շատ անգամ կամեցան
սպանել նրան, բայց աստված թույլ չտվեց, որ այդպես լինի,
այլ խաղաղ մահով փոխվեց ամենքի հույս Քրիստոսի մոտ:
Իսկ Տիրան թագավորը նրա տեղը նշանակեց նրա որդի սուրբ
Հուսիկին՝ Աղվանքի կաթողիկոս Գրիգորիսի եղբորը:

Բայց Տիրանը աստվածային օրենքների համապատաս-
խան չէր վարում թագավորությունը, այլ շար գործերով, որը
անաշատությամբ պախարակում էր սուրբ Հուսիկը: Իսկ Տի-
րանը ատում էր նրան և հետո էլ սպանեց այս պատրվակով:

Այնպես եղավ, որ մեծ Կոստանդիանոս⁶³ կայսեր որդի
Կոստանդին⁶³ մահից հետո բյուզանդացիների վրա թագավոր
դարձավ ուրացող Հուլիանոսը⁶⁴: Սա ուղարկում է մի տախ-
տակ, որի վրա նկարված էր սատանայի պատկերը ու նրան
կից Հուլիանոսին, որպեսզի այն զննե հայոց եկեղեցում: Տի-
րանը նրա երկյուղից կատարում է կարգադրությունը: Իսկ
սուրբ Հուսիկը⁶⁵ դիմադարձ կանգնելով՝ թույլ չի տալիս եկե-
ղեցի մտցնել, այլ առնելով նրա ձեռքից՝ գցում է գետին ու
ոտնակոխ անելով փշրտում է այն: Իսկ Տիրանը բարկանա-
լով՝ հրամայում է ճիպոտներով ծեծել նրան, մինչև որ մեռ-
նի: Սա եպիսկոպոսապետությունը վարեց վեց տարի:

Իսկ Տիրանը կանչում է ազգով ասորի մեծ քորեպիսկո-
պոս Դանիելին, որին սուրբ Գրիգորը զավառների եպիսկո-
պոս էր նշանակել. սա մի սուրբ և սքանչելագործ մարդ էր:
Նա եկավ հանդիմանեց նրան խիստ անեծքներով՝ սուրբ քա-
հանայապետ Հուսիկին սպանելու համար: Եվ Տիրանը բար-
կանալով՝ հրամայեց խեղդել նրան, սուրբը վախճանվեց

մարտիրոսական մահով: Դրանից հետո Տիրանը քահանայա-
պետության աթոռը հանձնեց ոմն Փառնեբսեհի. սա սուրբ
Դրիգորի տոհմից չէր, այլ Տարոնի⁶⁶ Աշտիշատ գյուղից էր, որ
աթոռակալեց հինգ տարի:

Պարսից Շապուհ արքան խաբեությունը իր մոտ է կան-
չում Տիրանին, ճանապարհին նրա աչքերը ածուխով կուրաց-
նում են: Աստուծուց վրեժխնդրություն եղավ այն անօրեն մա-
հերի համար, որ նա կատարեց Հուսիկի ու Դանիելի նկատ-
մամբ: Հետո նրան [Տիրանին] խեղդեց իր որդի Արշակը⁶⁷, որ
թագավորեց տասներեք տարի:

Շապուհի հրամանով նրա թագավորական աթոռը գրավում
է Արշակը: Սրա մոտ եկան իր բոլոր նախարարները և մեր
հայոց երկրի բոլոր եպիսկոպոսները ու խնդրեցին նրանից
սուրբ Դրիգորի արժանավոր տոհմից մի հայրապետ [կարգել]:
Իտան գեղեցիկ կազմվածքով ու տիրոջ [Քրիստոսի] բարի
տեսքով մի տղա, որի անունն էր Ներսես⁶⁸. Սա Հուսիկի որդի
Աթանագինեսի որդին էր: Հուսիկը ուներ երկու որդի՝ մեկի
անունը Պապ էր, իսկ մյուսինը՝ Աթանագինես: Մինչդեռ Հու-
սիկը կենդանի էր, նրանցից ոչ ոքի չձեռնադրեց եկեղեցական
գործի համար, որովհետև արժանի չէին: Նրա մահից հետո
նրանց բռնի կերպով սարկավազ են ձեռնադրում, իսկ նրանք
եկեղեցական գործը թողնելով՝ իրենց տվել էին ուտել-խմե-
լուն. և սաղմոսների ու հոգևոր երգերի փոխարեն, գուսան-
ներով, հարճերով ու բողբոջով էին բավականանում:

Եվ մի օր եկեղեցում նստած կանանց ու երիտասարդների
հետ ուտում-խմում էին, երկնքից կրակ թափվեց ու երկուսին
էլ այրեց՝ անօրինակ մահվամբ խայտառակելով: Երկար ժա-
մանակ եկեղեցում մնացին, ու ոչ ոք չէր համարձակվում
ներս մտնել ու նրանց դիակները դուրս բերել:

Բայց սքանչելի Ներսեսը արժանի էր այն կոչմանը, որին
կոչում էին նրան. քանի որ նա արդար ու սուրբ մարդ էր: Նա
զինվորագրված էր Արշակ արքային և պողպատյա սուսերը
նրա սպասին միշտ պատրաստ էր պահում, իսկ իրեն անար-
ժան էր համարում այդպիսի պատվի: Իսկ Արշակ արքան
հրաման տվեց ծերունի եպիսկոպոս Փոստոսին՝ նրան [Ներ-
սեսին] սարկավազ ձեռնադրելու: Ապա մեծ զորք է կազմում,

նրան ուղարկում է Կեսարիա՝ հայրապետ ձեռնադրելու համար։ Այնտեղից գալով՝ լուսավորում է մեր հայոց աշխարհը տեսակ-տեսակ կարգերով։ շինում էր վանքեր ու աղքատանոցներ, հավաքում էր բորոտներին ու հալածվածներին և նրանց պարհն ու օրապահիկ էր նշանակում։

Իսկ Արշակը թագավորությունը կառավարում էր ոչ աստ-ծու օրենքներով, քանի որ սպանեց իր եղբորորդի Գնելին ու առավ նրա կին Փառանձեմին։ Աստծու սուրբ ներսեսը անի-ծեց նրան, նաև նրան թշնամիներ դարձան պարսից Շապուհ արքան ու հունաց Վաղես կայսրը, որ Հովբիանոս* բարեպաշտից հետո էր։ Եվ Արշակը խնդրում է ներսեսին, որ սա իբրև պատգամավոր գնա Վաղես** կայսեր մոտ։

Սուրբ ներսեսը գնաց երկու թագավորների միջև հաշտու-թյուն պահելու։ Բայց որովհետև Վաղեսը խմորված էր Արիոսի⁶⁹ ու Մակեդոնի⁷⁰ աղանդով, դարձել էր ուղղափառների հալածիչ։ Սրբ տեսավ սուրբ ներսեսին ու լսեց, թե նա սքանչե-լագործ մարդ է, ասաց նրան. «Բժշկիր իմ որդուն», որով-հետև մահամերձ հիվանդ էր։ Եվ սուրբն ասում է. «Եթե հե-ռանաս այդ անմիտ աղանդից, ես նրան կրուժեմ»։ Նա հանձն առավ թողնել. սուրբը աղոթեց, մանուկը հիվանդությունից ող-ջացավ։ Իսկ Վաղեսը կրկին դարձավ միևնույն հերձվածին, ու մանուկը իսկույն մեռավ։

Նա հրամայեց սրբին աքսորել մի անբնակ կղզի¹, որ ավազից բացի ոչ մի կանաչ բույս չկար։ Եվ երբ սուրբը աղո-թեց, բխեց քաղցրահամ մի աղբյուր, իսկ ծովը դուրս նետեց ձուկ ու փայտ, և փայտը առանց կրակի ինքն-իրեն վառվում էր։ Այդպես կերակրվեցին ինը ամիս։

Երբ Արշակը տեսավ, թե սուրբ ներսեսը աքսորվեց, սկսեց մեծամեծ շարիքներ գործել։ շինեց մի քաղաք ու այն-տեղ հավաքեց բոլոր շարագործներին ու ասաց. «Նրանք, որանք շարիքներ են գործում և այնտեղ են ընկնում, օրենքի ենթակա չեն»։ Քաղաքը լցվեց անիրավություններ և [այդ քա-ղաքը Արշակը] անվանեց Արշակավան⁷²։

Իսկ Վաղես կայսրը հրկիզվելով, շարամահ կերպով սատ-

կեց՝ հավիտենական գեհնի օրինակը այս աշխարհը բերե-լով։

Գրատիանոսի հրամանով (թագավորությունը իր ձեռքն է վերցնում Թեոդոս Մեծը⁷³, նա աքսորից սուրբ ներսեսին բե-րեց ու իր մոտ պահեց մեծարանքով) մինչև հարյուր հիսունի ժողովի⁷⁴ Կոստանդնուպոլսում հավաքվելը հոգեմարտ Մակե-դոնի համար, այդ ժողովին եկել էին Գրիգոր Աստվածաբանն ու Գրիգոր Նյուսացին՝ սուրբ Բարսեղի եղբայրը, և այլ բազմաթիվ սուրբ հայրեր։

Ապա սուրբ ներսեսին [Թեոդոսը] ուղարկում է իր աթո-ղը, նա [ներսեսը] տեսնելով Արշակի անիրավ գործերը՝ անիծեց Արշակավանը, ու անմիջապես շարամահ կոտորվե-ցին նրա բնակիչները, բազմամարդ քաղաքը ամալացավ։ Արշակին Շապուհը կանչեց ու նրան դրեց անել բանտում, ին-քը՝ Արշակը, իր ձեռքով ինքնասպան եղավ) որ թագավորեց երեսուն տարի։

Իսկ սուրբ ներսեսը աղաչեց Թեոդոս Մեծին ու Հայաս-տանի վրա թագավոր տվեց Արշակի որդի Պապին⁷⁵, և նվ որովհետև Պապը զաղրագործ էր, սուրբ ներսեսը հանդիմա-նում էր նրան. [«Պապը»] մահադեղ տվեց նրան ու այն արդա-րին զրկեց այս կյանքից։ Սուրբը մեռնելիս կանչեց իր հս-տին, օրհնեց նրանց և շատ բան նախագուշակեց նետողաց⁷⁶ ազգի, մեր Հայաստան աշխարհի ավերման, Նեոի⁷⁷ ու այն նեղությունների վերաբերյալ, որ նրանից գալու էին մեր ամ-բողջ երկրի վրա։ Ապա հանգավ սուրբը մարտիրոսական մա-հով՝ երկար արտասուք թափել տալով իր հոտին. նա հայրա-պետությունը վարեց երեսունչորս տարի։ Նրա աթողը չորս տարի գրավեց ոմն Շահակ ոչ նույն տոհմից, այլ Ալեքիանոսի⁷⁸ սերնդից) որ Հարբի⁷⁹ Մանազկերտ քաղաքից էր։

Իսկ բարեպաշտ Թեոդոսը, երբ տեսավ Պապի գործած շա-րիքները, կորցրեց նրան⁸⁰, ըստ նրա անզգամության, որ թա-գավորեց յոթ տարի։ Մեծ Թեոդոսը հայոց վրա թագավոր կարգեց Արշակունի տոհմից ոմն Վարադգատի⁸¹, որ մի զո-րավոր և ուժեղ մարդ էր։ Շահակից հետո կաթողիկոս է դառ-նում նրա եղբայր Զավենը՝ չորս տարի։

Իսկ Վարադգատը մտածեց հեռանալ Թեոդոսից և ձեռք մեկնել Պարսիկներին։ Նրան հալածեց Մանվել Մամիկոնյա-

* Կայսր էր 363—364 թթ.։

** Թագավորում է 364—378 թթ.։

ներ⁸¹), եղբայրը հայոց բաշ սպարապետ Մուշեղի, որին Վա-
րազդատը նենգությամբ սպանեց. սա գնաց Բյուզանդիա,
այնտեղ վախճանվեց՝ թագավորած լինելով չորս տարի:

Զավենից հետո կաթողիկոսությունը հինգ տարի գրավում
է Ասպուրակեսը՝ նույն Շահակի ու Զավենի եղբայրը: Ման-
վելը թագավորական աթոռին է նստեցնում Պապի երկու օր-
դիններին՝ Արշակին ու Վաղարշակին, որին իրեն փեսա դարձ-
րեց, սրանք թագավորեցին չորս տարի:

Ապա բյուզանդական ու պարսից թագավորները մեր հա-
յոց աշխարհը երկուսի բաժանեցին⁸²: Բյուզանդական բաժնի
վրա Մեծ Թեոդոսի որդիներ Արկադիոսի ու Օնորիոսի հրա-
մանով իշխում էր Արշակը: Իսկ Պարսից արքա Շապուհը իր
բաժնի վրա թագավոր դարձրեց նույն տոհմից ոմն Խոսրովի:
Արշակի ու Խոսրովի միջև պայքար կար, քանի որ Արշակի
հետի իշխանները նրա գանձերը առնելով գնացին Խոսրովի
մոտ:

Իսկ Խոսրովը Ասպուրակեսի մահից հետո հայրապետու-
թյան աթոռին է նստեցնում Ներսես Մեծի որդի սուրբ Սահա-
կին⁸³: Այս ժամանակներում Կոստանդնուպոլսի հայրապետն
էր եկեղեցու զարմանալի ու պայծառ ջահ սուրբ Հովհան Ոսկե-
բերանը⁸⁴, որ Քրիստոսի համբնդհանուր եկեղեցին լուսավո-
րում էր կենաց խոսքի վարդապետությամբ: Սա սկզբում
ոմանց կողմից արհամարհվում էր հունարեն ոչ ճիշտ առո-
գանությունը խոսելու համար, որովհետև հոր կողմից ասորի
էր: Սա մկրտվելուց հետո գինի լիմեց, լծիծաղեց, լերդվեց
ոչ օթի և ոչ մեկին չնզովեց:

Եվ երբ նրան աքսորում էին, ձեռքը խփեց եկեղեցուն ու
ասաց. «Կանգուն մնա, սուրբ եկեղեցի, տիրոջ փառքի բնա-
կարան, և մի մոռանա իմ աշխատությունները, որովհետև
աստծուց իմ ստացած պարգևներից քո գանձերին ավելացրի
ու՞թ հարյուր գիրք և տասներկու հազար ճառ»^{*}: Սա հայրա-
պետ մնաց հինգ տարի, երեք տարի էլ աքսորում եղավ ու
վախճանվեց Կոմանայում^{**}, հիսուն տարեկան հասակում:

Խոսրովը թագավորեց հինգ տարի. նրան պարսից արքան

գրկում է թագավորությունից ու թագավորեցնում է Վառժա-
պուհին: Իսկ սուրբ Սահակը Քրիստոսի եկեղեցին ամենքից
ավելի է պայծառացնում առաքինության զանազան կարգի-
րով ու կանոնական օրենսդրությամբ:

Եվ օրա ժամանակ գիտության մեծ լույս ծագեց մեր հա-
յոց աշխարհի վրա՝ որովհետև երանելի Մեսրոպը եկավ սուրբ
Սահակի մոտ [և ասաց], թե ինչ-որ հնար կա հայերենի հա-
մար գիր ստեղծելու: Եվ նրան գտավ ավելի այդ բանին փա-
փազող, որովհետև մինչև այդ հայերեն գիր չուներին, այլ հու-
նական և ասորական գրերով ու նշանագրերով էին կառա-
վարվում: Այս մտադրությունը հայտնում են Վառժապուհ
թագավորին: Նա ասում է, թե՝ «Երբ ես Ասորիքի կողմերում
էի, Դանիել անունով մի ասորի նախկուպոս ինձ ասաց, թե
ես հայոց լեզվի նշանագրեր ունեմ, ես այն ժամանակ անու-
շադրության մատնեցի»: Եվ Վախրիճ (Վահրիճ) անունով մի
նախարարի ուղարկում է Դանիելի մոտ նրանից նշանագրե-
րը՝ խնդրելու: Իսկ նա ուղարկում է Հաբեշ քահանայի ձեռ-
քով: Եվ երբ տեսան, ուրախացան ու սկսեցին հայերենի
թարգմանել ամբողջ Աստվածաշունչը: Բայց նայելով նկա-
տեցին, թե չի բավականացնում բոլոր վանկերը, մասնիկներն
ու բառերը ամբողջովին արտահայտելու: Սկսեցին այդ առ-
թիվ մտահոգվել: Երբ բոլոր մարդկային հնարներից հիսա-
թափվեցին, ապավինեցին նրան, որի համար ամեն ինչ հնա-
րավոր է. աղոթքներով խնդրեցին տիրոջից, հանձն առան
սաստիկ պահեցողությունը ու աղոթքները: Իսկ նա, որ իր
երկյուղածների կամքը կատարում է ու նրանց աղոթքները
լսում, անտես չարեց նրանց բարի խնդրվածքը: Մեսրոպին
երևաց մի հզոր ձեռքի թաթ, որ վեմի վրա գրում էր: Եվ նա
ժանոթանալով բոլոր հանգամանքներին՝ վեր կացավ ստեղ-
ծեց գիրը:

Եվ այնուհետև հավաքում են բազմաթիվ մանուկների և
ուսուցանում մեր ամբողջ երկրին, իսկ մատաղատի, լավ սո-
վորող, փափկաձայն և երկարաշունչ մանուկներին բաժանում
են երկու խմբի, և հիմնում են ասորերեն ու հունարեն լեզվով
ղարուցներ: Այդ մանուկները սովորեցին բոլոր գիտություն-

* Այսպես գրված է նաև Հայմատուրքում:

** Բաղաք Թոքատի մոտ (Փոքր Հայքում):

* Բնագրում՝ զնշանակադիրն (եզակի):

ները՝ քրիստոնեական ու հեթանոսական և դարձան ճշգրիտ՝
թարգմանիչներ։ Թարգմանեցին Հին ու Նոր կտակարանների
բոլոր գրքերը՝ սկսելով Սողոմոնի առակներից⁸⁵, ամենը ամ-
բողջացրին։

Սրանք ոչ միայն թարգմանիչներ էին, այլև վարդապետ-
ներ և ուսուցիչներ, նաև ապագան կանխագուշակող մարգա-
րեններ։

Սրանք լցված էին սուրբ հոգով, խոսում էին ազգերի լե-
զուներով, թարգմանողներ էին բազմաթիվ ազգերի [լեզու-
ներից], խրթին խոսքերի բացահայտողներ էին, խորիմաստ
խոսքերի պարզ մեկնիչներ։

Սրանք եկեղեցու սյուներ էին ու նրա զավակների համար
ամրափակ պարիսպներ, լուսատու աշտանակներ էին ու վառ-
ված ջահեր, որոնք իրենց լույսը համընդհանուր կերպով ծա-
վալում էին աշխարհի ոլորտները։

Սրանք կինաց խոսքի աստվածաբաններ էին ու պապակ-
ված անձանց արքուցիչներ, բանսարկուի ջերմ տապի զովա-
ցուցիչներ էին և ջերմացնողներ հավատի մեջ սառածներին։

Սրանք ճովողող ծիծառներ էին, քաղցրախոս տատրակ-
ներ ու ողջախոս մարդիկ, սրբությունը սիրողներ և ազատեղու-
թյան անարգիչներ։ Սրանք մանուկների դաստիարակներ էին
և երիտասարդների համար բարի օրինակներ, կույսերի հա-
մար զարդարանք էին, ամուսնացածների համար օրենք, ծե-
րերի սփոփիչներ, տկարների մխիթարիչներ, ընկածներին
բարձրացնողներ, մեղք գործածներին ուղղողներ, ծուլների
խթանողներ ու գրգիչներ, եռանդուններին ղեպի գործ մղող-
ներ, ուսում սիրողներ ու ատողների հանդիմանիչներ։

Սրանց վարդապետներն և ուսուցիչներն էին սուրբ Սա-
հակն ու Մեսրոպը, իսկ գլխավոր աշակերտներից էին սուրբ Հով-
սեփը⁸⁶, Հովհանն⁸⁷, Ղևոնդը⁸⁸, Սահակը, քերթողահայր Մով-
սեսը⁸⁹, Մամբրե Վերձանողը⁹⁰, նրա [Մովսեսի] եղբայրը, Եզ-
նիկեն⁹¹ ու Կորյունը⁹², սուրբ Եղիշեն⁹³, Դավիթ⁹⁴ փիլիսոփան ու
Հովհաննեսը⁹⁵, տեր Աբրահամը, Արծալը⁹⁶, Մուշեն⁹⁷,
Խոսրովը, Ղազարը⁹⁸ և հետո Ստեփանոս Սյունյացը⁹⁹
եպիսկոպոսը, Հոռփանոս Սամոսատցին¹⁰⁰, որ գրերը գե-

ղեկիկ կերպով հարգարեց, և ուրիշ շատերը, որոնցից ոմանք
հոսան եպիսկոպոսություն աստիճանի, իսկ մի մասն էլ ժո-
ղովրդի առաջնորդներ կարգվեցին։ Նրանցից ոմանք և թարգ-
մանության վրա [պարապեցին], և իրենցից գրքեր շարա-
պրեցին, ինչպես սքանչելի Մովսեսը (խորենացին) Սահակ
Բարսաղունու խնդրանքով [գրեց] «Հայոց պատմությունը», և
Արմրունի իշխանների խնդրանքով «Սուրբ Աստվածածնի ու
նրա պատկերի պատմությունը», և «Պիտոյիցը» ոմն Թեոդորի
խնդրանքով, և «Սուրբ Հովսեփի մեծանների ներբողեանը», և
«Վարդավառի» [ներբողյանը] և այլ ճառեր ու իմաստասի-
րական գրություններ։ Կորյունը (գրեց) սուրբ Մեսրոպի ու
այլ ժամանակակիցների՝ պատմությունը, Եղիշեն [գրեց]
սուրբ Վարդանանց պատմությունը, Կանոնների գիրքը, Սուրբ
Կրիկ այլ մեկնաբանություններ և փրկչի շարժարանների
մասին։ Ղազարը (գրեց) իր գիրքը։ Եզնիկը բազմաթիվ
գրություններ թողեց ի շահ ընթերցողների։ Դավիթ փիլիսո-
փան (գրեց) «Սահմանաց ու էական գրքերը», «Արիստոտելի
Մեկնությունը», «Պորփյուրի Ներածությունը» և այլ հարցմունք-
ների ու պատասխանների, սուրբ խաչի և մեր տեր Հիսուս
Քրիստոսի ծննդյան ներբողականը։ Նմանապես Մամբրե
Վերձանողը ներբողական գրեց արմավենիների օրվա, Քրիս-
տոսի՝ ավանակով Նրուսաղեմ գալու առթիվ, Եվ հետո մեծ
Ստեփանոս Սյունյաց եպիսկոպոսը Սուրբ գրքի բազմաթիվ
մեկնություններ թողեց, ինչպես ավետարանների համառոտը,
Հովրի, Դանիելի, Եզեկիելի գրքերի ու Կոստանդնուպոլսի Գեր-
մանոս պատրիարքի թղթի պատասխանները։ Ստեղծեցին
Քրիստոսի ծննդյան տաճար քառասունօրյա գալստի, մկեր-
տություն, Բեթանիա ու Նրուսաղեմ գալու, շարժարանների ու
հարսության, համբարձման և հոգու դալստյան խաչի ու եկե-
ղիցի, այլ տեղումական տոների, բոլոր սրբերի, ապաշխա-
րության և բոլոր ննջեցյալների քաղցր ու գեղեցիկ եղանա-
կով, մեծիմաստ պետպես, զանազանաձև ու անթիվ շարական-

* Թաղրում գրված է. «Ու Կորին զպատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ
և այլ ժամանակաց»։ Ժամանակաց ձևը ուղղում ենք ժամանակացաց
և բուն աղբյուր թարգմանում։ Կորյունը ժամանակների պատմություն չի գրել։
Երա գրածը վերաբերում է Մեսրոպին ու նրա ժամանակակիցներին։

* Արծալը ըստ Ալիշանի գույն Աղան (Փարսեցու ուսուցիչը)։

ներ, որ մինչև այսօր երգվում են Հայաստանի եկեղեցիներում:

Իսկ երբ սուրբ վարդապետ Մեսրոպը Հայաստանը լիացրեց ուսումով ու թարգմանություններով, ամեն բան հանձնեց Սահակ կաթողիկոսին, իսկ ինքը զնաց Աղվանք ու նրանց համար նշանագրեր ստեղծեց. ապա ուսուցիչներ թողնելով նրանց համար՝ զնաց Վրաստանը՝ նվ ըստ վերուստ նրան տրված շնորհքի ստեղծեց նա և՛ նրանց համար նշանագրեր¹⁰¹, նվ այդպես ամբողջ երկիրը ուրախացրեց անսահման խնդություններ: Իր աշակերտներից թողեց նաև նրանց համար ուսուցիչներ, դարձավ Հայաստան և մեծ Սահակին գտավ թարգմանություններ զբաղված:

Իսկ Վռամշապուհ թագավորը թագավորելով քսանմեկ տարի՝ խաղաղ վախճանվում է: Դարձյալ թագավորում է նրա եղբայր Խոսրովը մի տարի, ապա Արտաշեսը, որ նաև կոչվում է Արտաշիր, թագավորում է նրանից հետո:

Այդ ժամանակներում հույների վրա թագավոր դարձավ Արկադիոսի որդի բարեպաշտ Թեոդոս Փոքրը: Սուրբ Սահակը Մեսրոպ վարդապետին ու իր թոռ [Սահակի] Վարդանին նամակով ուղարկում է Թեոդոս կայսեր մոտ, որպեսզի հրաման տա, որ իր իշխանության ներքո գտնվողները՝ [հայերը] սովորեն հայերեն գրեր, քանի որ սրանց վերականգնեցրեց նա: Իսկ հետո թեոդոսը սկզբում մեղադրեց, թե ինչու ասորիներից և ոչ թե մեր այս քաղաքում գտնվող հույն իմաստասերներից և ինչո՞ք գրեր: Մեսրոպը պատմեց, թե այդ հրաշքի կատարումը սուրբ հոգու շնորհիվ եղավ: Այդ ժամանակ բարեպաշտ թագավորը գոհացավ աստծուց, հրամայեց պատվել Մեսրոպին իբրև իմաստուն ու ճշմարիտ վարդապետի, նաև Աստիկոս պատրիարքը և եկեղեցու ամբողջ միաբանությունը թագավորով հանդերձ Մեսրոպին դրեցին եկեղեցու առաջին վարդապետների՝ Աթանասի ու Գրիգորյանների, Բարսեղի ու Ոսկեբերանի շարքը: Իսկ Բարեպաշտ Թեոդոսը՝ Վարդանին ստորադաս¹⁰² դարձրեց: Նաև թուղթ գրեցին մեծ Սահակին՝ նրան էլ բարձրագույն պատվի արժանացնելով:

Նվ հրաման տվեց իր իշխանության մեջ հավաքել ուշիմ մանուկներին՝ ուսուցանելու [հայերեն] գրերը. պարենն ու

ծախքերը վերցրեց արքունիքի վրա: Հրաման տվեց նաև Հայաստանի Կարին¹⁰³ գավառում շինել մի քաղաք և անվանել Թեոդուպոլիս, որ այժմ կոչվում է Կարին քաղաք: Մեսրոպը եկավ և սովորեցրեց Թեոդոսի իշխանության տակ գտնվող մեր ազգի կեսին:

Իսկ հայոց թագավոր մանուկ Արտաշիրը զազրագործ էր ու տոհմասեր, որ ոչ միայն գիշերը, այլև ցերեկն էր անարժան գործեր անում ու սուրբ Սահակի խրատին չէր լսում: Այդ պատճառով զգվեցին բոլոր նախարարները ու եկան մեծ Սահակի մոտ, որպեսզի նրա հետ միասին ամբաստանեն պարսից արքայի առջև, որ Արտաշիրին¹⁰⁴ զահրեկեց անի: Բայց սուրբ Սահակը հանձն չառավ գառը գայլերին նետել: Իսկ նրանք զնացին Պարսից Վռամ արքայի մոտ և նրան զահրեկեց արին: Հանեցին նաև սուրբ Սահակին կաթողիկոսությունից, որովհետև չհամաձայնվեց նրանց հետ: Ապա վերացավ Արշակունիների թագավորությունը Արտաշիրից հետո, որ թագավորեց վեց տարի: Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում տևեց հինգ հարյուր վաթսուներեք տարի¹⁰⁵: Նաև զազարեց հայրապետությունը սուրբ Գրիգորի արժանավոր տոհմի. շնայած դրանից հետո սուրբ Սահակը մնաց տասնվեց տարի և լուսավոր վարդապետությամբ պաշտառացրեց մեր երկիրը, սակայն անարժան վերականգնելով՝ ու պարսիկ մարզպանով, ինչպես էր Վեհմիհրշապուհը, փոխանակ Արտաշիր թագավորի, և թշնամանք սիրող Սուրմակը սուրբ Սահակի փոխարեն. [Սուրմակը] մնաց մի տարի: Սուրմակից հետո ասորի Բրքիշոն եղավ, որ ավելի վատթար էր, քան նա. [սա մնաց] երեք տարի: Սրանից հետո եղավ ավելի անպիտան Շմվելը հինգ տարի:

Իսկ սուրբ Սահակը աղոթքներով և ուսուցչությամբ էր զբաղվում: Ապա եկան հայոց բոլոր նախարարները, ընկան սուրբ Սահակի առաջ, իրենց հանցանքը հանձն առան, ներում խնդրեցին նրանից և աղաչեցին նրան վերադառնալ գրավել իր աթոռը: Իսկ նա չհամաձայնվեց նրանց հետ: Նվ երբ

* Ուսերեն և ֆրանսերեն թարգմանությունները վերականգնվում են իշխող-իշխանավոր, բայց մենք այդ բառին տալիս ենք իր հին նշանակությունը՝ եպիսկոպոս, այստեղ ունի կաթողիկոս իմաստը:

շատ ստիպեցին, այդ ժամանակ նրանց պատմեց իր տեսած տեսիլքը, թե տիրոջից եղավ այդ, այսինքն՝ քահանայապետության դադարումը սուրբ Գրիգորի տոհմի և Արշակունյաց տանից թագավորության վերացումը, և թե նեոի հայտնվելու մոտեքը աստված դարձյալ կանգնեցնելու է Արշակունիների թագավորությունը և սուրբ Գրիգորի տոհմի քահանայապետությունը: Ապա թույլ տվին, որ նա ապրի իր կամքով: Պարսից արքան Վարդանին Հայաստանի մարզպան¹⁰⁶ դարձրեց և մեր երկիրը հանձնեց նրա ձեռքը:

Սուրբ Սահակը հայրապետությունը վարեց հիսունմեկ տարի և խաղաղ մահով փոխադրվեց հրեշտակների կարգը (մեռավ)՝ իր աթոռը հանձնելով սուրբ Մեսրոպին, որ և բարի հիշատակ թողնելով գալոց սերունդներին նույն տարին լրացրեց կյանքը՝ Վռամ երկրորդի որդի պարսից Հազկերտ արքայի առաջին տարվա սկզբում¹⁰⁷, Աթոռը անցավ նրանց աշակերտ սուրբ Հովսեփին¹⁵:

Իսկ Հազկերտ արքան բռնանում էր բոլոր քրիստոնյաների վրա, որպեսզի ուրանան քրիստոնեությունը և դառնան մազդեզական կրոնին: Դրան չհամաձայնվելով՝ հայոց զորքերը ընդդիմանում են նրա հրամանին, սպանում են մոզերին ու մոզպետներին, որոնք եկել էին ավերելու եկեղեցիները ու վերացնելու հավատքը: Իսկ երբ Հազկերտը լսեց այս ամենը, բազմաթանակ զորք ուղարկեց պատերազմելու ընդդեմ հայոց զորքի, որոնց գլխավորներն էին սուրբ Վարդանը ու իր ընկերները, Պարսիկները, ավերելով մեր երկիրը, ուրացած Վասակի խորհրդով գերություն են ջշում մնացած նախարարներին, սուրբ Հովսեփին, Սահակին, Ղևոնդին ու սրանց ընկերներին և բանտարկում են արքունի բանտում: Դրանից հետո սպանում են սուրբ Հովսեփին ու նրա ընկերներին, իսկ նախարարներին արգելափակում են բանտում մինչև Պերոզ արքայի ժամանակ: Ապա աստծու խնամքով աղատվում են բանտից, խոստովանողի անուն ժառանգելով՝ վերադառնում են մեր Հայաստան, աշխարհը:

Իսկ բարեպաշտ Թեոդոս կայսեր մահից հետո թագավորությունը իր ձեռքն է վերցնում Մարկիանոսը¹⁰⁸, որ կազմակերպեց վեց հարյուր երեսունվեց եպիսկոպոսներից բաղկացած Քաղկեդոնի¹⁰⁹ ժողովը՝ պառակտելու ուղղափառ դավա-

նանքը, որ [ժողովը] մինչև այսօր ամբողջ աշխարհը լցրեց նրանց [ժողովին. մասնակցողների] հայհույթյամբ:

Սուրբ Հովսեփից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է տեր Գյուլաբ տասնհինգ տարի, որ Դավիթ փիլիսոփայից խնդրեց [գրել] «Խարձրացուցէք»¹⁰⁹, Ապա Հովհան Մանգակունին գահակալեց տասներկու տարի: Սա բազմաթիվ կարգավորություններով օժտեց եկեղեցին՝ կարգավորեց Աղուհացքի¹¹⁰ քարոզները, սրա աղոթքները, ժամի երեքի, վեցի, իննի աղոթքները, եկեղեցու հիմնարկերը, ժամհարությունը, սկիհը և մաղվան,¹¹¹ գրքերն ու կնուները, խաչօրհները, պսալը, այս ամենը նա կարգավորեց: Այլև Պերոզ¹¹² արքայի առջև համարձակորեն ընդունեց Քրիստոսին, չվախեցավ նրա սպանալիքներից, որ համոզում էր հեռանալ Քրիստոսից և հույների հետ հաղորդակցվելուց: Նա իր կյանքը վերջացրեց ամենայն առաքինությամբ ու վախճանվեց:

Մարկիանոսից¹¹³ հետո Բյուզանդիայի թագավոր է դառնում Լևոն Մեծը, իսկ պարսից Պերոզ արքան Հայաստանի մարզպան է նշանակում Մանգնոսին¹¹⁴, [որը իշխում է] քսան տարի: Այս ժամանակ եկավ Քերթղահայր Մովսեսը [խորենացին], Նրկրում այդ օրերին սքանչելի մենակացի կյանքով փախում էր սուրբ հայր Թաթևուր¹¹⁵ իր եղբայր Վարոսի և Թումա աշակերտի հետ: Հովհան Մանգակունուց հետո կաթողիկոսությունը հանձն է առնում տեր Բաբգենը՝ հինգ տարի՝ Զենոն կայսեր օրոք:

Այս Զենոնը նզովեց Քաղկեդոնի ժողովը. նզովքի տասներկու հատված [կանոն] շարադրեց նրա դեմ: Սրա մասին ասում են, թե հաճախ էր միս ուտում. և մի օր անշափ ուտելուց՝ կերակուրը թթվում է նրա որովայնում. դրանից զզվելով՝ օրենք դրեց բարեկենդանի երկու շաբաթ միս չուտել, այլ պանիր ուտել, որ մինչև այսօր պանրուտա են անվանում: Առում են, թե Հուլիանոսը եկավ Կոստանդնուպոլիս և հրամայեց բոլոր վաճառվող կերակուրներին խառնել մատաղների արյունից: Իսկ սուրբ Թեոդորոսն հայտնեց քրիստոնյաներին, իսկ նրանք ասացին, թե՝ «Մենք այս երկու շաբաթ իրավունք չունենք միս ուտելու, այլ պանիր պետք է [ուտենք]»: Եվ պանրուտեքը նույն ձևով սահմանվեց: Սրա

օրերում Գառնիկ երանելին Մանյա այրերում գտավ սուրբ Գրիգորի մատենները, որ թաղեցին Թորդանում¹¹⁶։

Բաղդենից հետո կաթողիկոսությունը հանձն է առնում տեղի Սամվելը հինգ տարի*։ Այս օրերում Ալեքսանդրիայում փայլում էին Սիմոն Այունականը և Տիմոթեոս¹¹⁷ երեցը՝ ճշմարիտ հավատով մի իմաստասեր, որ ամենահմուտ զբոսավար էր հավատքի աստվածային այրերի՝ հերձվածողների դեմ գրված բոլոր գրությունները։ Իսկ պարսից Պերսպարան խիստ տմարդի բարբի տեր էր, ուստի սպանվեց հեփթաղներից¹¹⁸։ Ապա թագավորում է նրա վաղարշ եղբայրը՝ Սա Հմայակի որդի Վահան Մամիկոնյանին¹¹⁹ մարզպան է նշանակում։ Այս Վահանը եկեղեցիին փառավորեց տեսակ-տեսակ բաներով և աղաների¹²⁰ արշավանքների առջև փակեց։ Սրա օրոք էր ուղարկվում հարստասան ու պատմադիր Ղազար Փարպեցին։ Սամվելից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է տեղի Մուշին ութ տարի։

Զենոն կայսրից հետո թագավորությունը ստանձնում է Անաստասը, որ Զենոնի հետ ուղղափառություն ընդունեց, որովհետև կամեցավ ժողով գումարել ընդդեմ Քաղկեդոնի անօրին ժողովի և հաստատել ուղղափառությունը, բայց թունավորվելով մեռավ։ Նրանից հետո թագավորում է Հուստինոսը՝ մի ազատ ու անաստված մարդ, որ երկիրը հեղեց ուղղափառների արյունով, նա ջահ դարձրեց քաղկեդոնականությունը, կոտորեց ու հալածեց՝ Քրիստոսին մի մարմնացած էություն համարողներին։

Պարսից արքա Վաղարշից հետո թագը ստանձնում է Կավատը, ապա Զամասպը և հետո Կավատը¹²¹։

Մուշից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է տեղի Սահակը հինգ տարի, ապա տեղի Քրիստափորը հինգ տարի, սրանից հետո տեղի Ղևոնդը երկու տարի։ Սրա օրոք արևը լրիվ խավարեց, ու սաստիկ սով եղավ։ Ապա [կաթողիկոս եղավ] տեղի Ներսեսը ինը տարի։ Սրա օրով Բագրևանդի¹²² Մովսես եպիսկոպոսի աշակերտ Եզրաս Անգեղացին բազմացրեց հարտասանների դասը։ Հայաստան է վերադառնում նաև

Մովսեսի եղբայր Մամբրեն⁹⁰, որի մասին ասում են, թե նրան պետք է երրորդ փիլիսոփան համարել։

[Հուստինոսից հետո թագը վերցնում է նրա քնոթորի մյուս Հուստինոսը¹²³, Սրա կինը ուղղափառ Քեոզորան էր, որ աղաչում էր իր ամուսնուն՝ հաստատել ուղղափառությունը, թեպետ նա կամենում էր, բայց երկարակներին¹²⁴ երկյուղից չհամաձայնվեց, որոնք նրան մահով էին սպառնում։]

Սրա մոտ եկավ մի շարամիտ հրեա, ասաց, թե «Պետք է տերը դառալը առնել ըստ ծննդյան տոնի», ինչպես որ հույներն են անում, և ոչ թե ըստ հայտնության [տոնի], որ հույների վեցին է*, քանի որ մինչև այն ժամանակ բոլոր բրիտանյանները առաքելական դավածքով տոնում են փետրվարի 14-ին։ Եվ կայսրը համաձայնվելով անօրենի խոսքին՝ [նրան] ուղարկում է Երուսաղեմ այգյալ տոնելու համար։ Իսկ երուսաղեմցիները չհամաձայնվեցին փոխելու սուրբ հայրերի ավանդությունները, որ մինչև այդ օրը պահպանվել էին։

Կայսրը հրամայում է դորավարին՝ բռնությամբ անել տալ, իսկ թե մեկնումեկը ընդդիմանա՝ սպանել։ Եվ ճշմարտության համար բոլորը մահ էին հանձն առնում։ Իսկ մարդասեր աստված իր վրա հույս դրածներին շիջեց ձեռնունայն, այլ ահեղ հրաշքներով սարսափեցրեց հանդիմանողներին։ Աստվածային աջ երևաց սուրբ մատուռի մեջ, նաև ահեղ, հրաշափայլ և արյունագույն նշան հայտնվեց երկնքում։ Դրանից սարսափելով՝ դադարեցին այդ գործից։ Երբ մյուս տարին սկսվում է, դարձյալ նույն խառնակությունը դրոշմում է, որովհետև [կայսրը] սաստիկ հրաման տվեց՝ ոչնչացնել ընդդիմացողներին, իսկ նրանք ընդհանրապես մահը գերադասեցին խղճի խալթով ապրելուց։ Եվ բարերար աստված տեսնելով մարդկանց հավատը՝ այցելեց իր հոտին, երևաց ամենասուրբ աստվածածինը ծիրանի սյան մեջ՝ զրկում բռնած մանուկ Հիսուսին, եվ ջուր բխեց այն սյունից, իսկ ովքեր այդ ջրով ցողվում էին, բժշկվում էին ամեն մի ցավից։ Այսպես հրամարվեցին այդ դատարկ պահանջից։

* Գեկտեմբերի 25-ին։

** Քրիստոնեության առաջին դարերում հարության տոնը նշվում էր հունվարի 6-ին։

* միշտ 10 տարի (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 402)։

Հուստինոսի ժամանակներում տասնութ ամիս արեգակը խավարեց, ցերեկը երեք ժամ [արեք] լույս էր տալիս, մնացած ժամանակը ոչ ցերեկ էր, ոչ գիշեր: Այդ տարվա պտուղները չհասան, ամբողջ երկիրը դարձավ ինչպես երկաթառն հիվանդ: Եղավ տարածված մարգամահ, որ բնավ չէր եղել. այն սկսվեց Կոստանդնուպոլսում. առաջին օրը մեռավ հինգ հազար հոգի, երկրորդ օրը՝ տասը հազար, երրորդ օրը՝ տասը հինգ հազար, իսկ չորրորդ օրը՝ տասնութ հազար: Եվ մի օրում մեռած հաշվեցին մինչև երեք հարյուր հազար մարդ: Ձեռքերի մեջ բշտիկ էր առաջանում, և անմիջապես մեռնում էին. [պատահում էր, որ] մարդ տուն էր մտնում և տեսնում էր բուլբուլի մեռած: Քաղաքը նեխվեց, որովհետև չէին կարողանում մեռելներին թաղել: [Հիվանդությունը] տարածվեց ամբողջ երկրում, շատ քաղաքներ անբնակիչ մնացին, միայն Հեմսը¹²⁵ ազատվեց, որովհետև ապավինեցին Հովհաննես Մկրտչի գլխին, որ այնտեղ էր գտնվում: Միմյանց հետ հաշտվեցին Հուստինոսը և պարսից խոսքով արքան, ու ծաղկեցողը աշխարհում ամբողջ քրիստոնեության ուխտը:

Իսկ վաճառ Մամիկոնյանը վախճանվեց խաղաղ մահով. սրանից հետո մարդպան դարձավ նրա եղբայր Վարդը երեք տարի, սրանից հետո պարսիկ մարդպաններ եղան երեք տարի, ապա Մեծ Քնուսին [դարձավ մարդպան] երեսունչորս տարի:

Ներսեսից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է տեր Հովհաննեսը՝ տասնհինգ տարի: Սրա օրով սաստիկ մարդամահ եղավ՝ սկսվելով արևմուտքից: Հայոց մայրաքաղաքում սբանչելի հրաշք տեղի ունեցավ. բորբոքված կրակը այրեց պարսիկ համակարի¹²⁶ ապարանքը, որ վերակացու էր մեր երկրի վրա: Երբ չկարողացան մարել, ապավինեցին Քրիստոսի խաչին և աղաչեցին եկեղեցու սպասավորներին՝ շտապել այնտեղ տանելու խաչը: Երբ փրկիչ Նշանը [խաչը] մոտ բերվեց, անմիջապես մարեց բոցը: Եվ ամենքը տեսնելով՝ փառավորում էին փրկիչ Քրիստոսին ու գովում քրիստոնյաների հավատը, որին և հավատաց երանելի Մայսոփը*, որ նահատակությամբ վախճանվեց:

Հովհաննեսից հետո կաթողիկոսական գահը ստանձնում է տեր Մովսեսը: Սրա առաջին տարին սուրբ Մանանդիհրը, որ անվանվեց Գրիգոր և ծագումով ռաժիկ էր¹²⁷, նահատակություն քաղեց:

Նրա [Մովսեսի] երրորդ տարում լրացավ Քրիստոսի ծննդյան 553 տարին*, և սպառվեցին երկուհարյուրամյակի կանոնները, որ կարգել էր Մանգնոս եպիսկոպոսի եղբայր իմաստասեր Անդրեասը՝ Կոստանդին կայսեր հրամանով գատիկների ու այլ տոների լուսնների համար: Որովհետև երբ լրացավ երկու հարյուր տարին, գատիկ [լուսնային] լուսնը մարտի 25-ին էր, իսկ սկզբում [200 տարի առաջ] ապրիլի 4-ին էր: Եվ չկարողացան վերադառնալ սկիզբը, որովհետև մարտի 25-ից հետո [լուսնը] ապրիլի 13-ին էր, և ինն օրվա տարբերությամբ կար մեջտեղում: Այդ պատճառով սկսեցին շփոթվել տոները և բոլոր տոմարական հաշվումները¹²⁸,

Ապա Մովսես Հայրապետը հավաքեց ժամանակի իմաստուններին, որոնց մեջ էր նաև Աթանասը սուրբ Կարապետի վանքից, և հաստատեցին հայոց թվականը¹²⁹, որ ուղղեն տիրոջ գատիկը այլ տոներով հանդերձ: Բայց ինքն տարի չկարողացան անսխալ կերպով ճշտել: Իսկ տասներորդ տարում ալեքսանդրացի էսապանով մեկը, որ մի հմուտ և իմաստուն մարդ էր, երբ տեսավ բոլոր եկեղեցիներում այդպիսի խառնաշփոթություն, կոչ ուղարկեց և իր մոտ հավաքեց ամեն սզգի բոլոր գիտուններին. Աղղին Գամբրեքի¹³⁰, Գիգանին Ասորիքից, Ելոգսին Հունաստանից, Փեննեսիսին Հրեաստանից, Հոհանին Արաբիայից ու երեսունվեց իր նման այլ ուրիշ բազմությամբ՝ առաջ տանելով Անդրեասի 532 հաշվարկը, կրկին նույնին անցավ: Ապա կազմեցին ճշգրիտ օրինակը, որ կոչվում է հինգհարյուրակ, բաղմիմաստություն և անսխալ կերպով բոլորի սկիզբը դնելով ապրիլի 4-ը, որպեսզի երբ լրանա 532 տարին, կրկին գառնա նույնին: Եվ սկսեցին ուղղվել բոլոր տոները և տոմարական հաշվումները:

Բայց Հուստինոսի պալատի ոման Իրոնի չկանչեցին ժողո-

* Մովսեսը ըստ Օրմանյանի գահակալել է 574—604 թթ.: Այդ կանոնները կարգավորվել են 553 թ., երբ կաթողիկոս էր Ներսես Բ-ն:

* Գլխին մոզպետի օրդին էր, որ հետո պարսիկների ձեռքով ապանվեց:

Մի մասն էլ ասում է, թե սա [Մորիկը] Կապադովկիայի Արփաուս¹³⁸ գյուղից էր, որը հետո զորավար Տրեբերիոսը քաղաք դարձրեց:

Բայց [Մորիկը իր դաժան բնավորության պատճառով տոհմով ու որդիներով ողորմելի մահով ոչնչացվեց իր զորքի կողմից: Որովհետև իր զորքերը, որոնց առաջնորդն էր Փոկասը, որ նշանակում է հուր, ապստամբվեցին նրա դեմ. սա սպանեց նրան, իսկ ինքը նրա փոխարեն թագավոր դարձավ: Պարսից Որմիզդ արքայից հետո Մորիկի օժանդակությամբ թագավորում է նստրովը: Այս ժամանակ Սմբատ Բագրատունին¹³⁴ մեծ քաջությամբ շատ կռիվներ մղեց խոսրովի թշնամիների դեմ. այդ բանի համար [խոսրովը] մեծարկով Սմբատին նրան է տալիս Վրկան հրկի մարզպանությունը¹³⁵, նա գնալով, գտնում է Հայաստանից գերի տարվածներին այնտեղ, որ Սագաստան է¹³⁶ կոչվում: Նրանք մոռացել էին լեզուն ու դպրությունը, որ նորոգում է Սմբատը: Եվ Հաբել անունով մեկին հայոց կաթողիկոսի միջոցով հայկական պոս է ձեռնադրել տալիս ու սուրբ Գրիգորի աթոռի վիճակ է հաստատում [այնտեղ]:

Տեր Աբրահամի տասներորդ տարում ու հայոց երեսուներթ թվականին (688 թ.) ճարտարախոս ասորի այրեր եկան Հայաստան և կամենում էին նետուրի¹³⁷ աղանդը տարածել, բայց նրանց նզովելով հալածեցին. սակայն ոմանք [այդ աղանդը] ընդունեցին:

Նրանք թարգմանեցին սրանց, [աղանդ ընդունողների], համար սուտ գրքեր՝ Գորտոսակը, Կիրակոսակը, Պողոսի տեսիլքը, Ադամի ապաշխարությունը, Գիթեկը, Տիրոջ մանկությունը, Սիբիոսը, Օրհնության ճիւղը, Անթաքելի մատյանները՝ [հայտնությունները], Մանիկ՝ Ավետարանի մեկնությունը¹³⁸, Ով որ հավատում է նրանց, ուղղափառների կողմից նզովվում է:

Տեր Աբրահամից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է կոզովիտցի¹³⁹ տեր Հովհաննեսը՝ Բագարան գյուղից՝ քսան-

* Անթաքելի մատենքը մի ինչ-որ աղանդի կանոնական գրությունների հավաքական անունն է: Սրանք ասորի նետուրականների միջոցով բերվելով Հայաստան՝ 6-րդ դարի վերջում թարգմանվեցին հայերեն (տե՛ս Ն. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա., էջ 890):

վեց տարի: Պատմագիրներից ոմանք ասում են, թե երկուսն էլ, այսինքն՝ Աբրահամը և Հովհաննեսը միևնույն օրն են վախճանվել, իսկ մի մասը ժխտում է:

Իսկ երբ պարսից արքա խոսրովը լսեց Մորիկի մահվան մասին, վրեժխնդիր եղավ, որովհետև միմյանց հետ դաշնակիցներ էին. բյուզանդական շատ պալատներ ավերեց: Նաև Պաղեստին՝ է ուղարկում իր նոսրան զորավարին, որ գնալով պաշարում է սուրբ քաղաք Նրուսաղեմը, գրավում է այն ու կոտորում նրա բնակիչներին, գերում է Քրիստոսի սուրբ խաչը ու տանում Պարսկաստան: Նա մեծ զորքով գնաց Հերակլ թագավորի վրա ու նեղ դրության մեջ դրեց մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը:

Իսկ Հերակլես կայսրը խազիրների¹⁴⁰ թագավորի՝ խաբանի¹⁴¹ օգնությամբ գնաց Պարսկաստան, սպանեց խոսրովին, վերադարձրեց սուրբ խաչը և ուղարկեց Նրուսաղեմ:

Այս խաբանին ծաղրեցին Տփղիս քաղաքի բնակիչները. առնելով մի զոլում՝ վրան նկարեցին խաբանի կույր պատկերը, իբր թե նրանց աչքերը նեղ են ու փոքր. զոլումը դրեցին նրա դիմաց պարսպի վրա ու սկսեցին նետածությունը: Իսկ նա այս տեսնելով՝ խիստ բարկացավ. բայց որովհետև ձմեռ էր, փոխհատուցել չկարողացավ: Բայց երբ գարունը եկավ, պաշարեց ու գրավեց քաղաքը. հրամայեց կոտորել տղամարդկանց, կանանց և մանուկներին, ավերեց քաղաքը, խլեց նրանց ինչքը, գնաց իր քաղաքը:

Իսկ մարզպաններ Ճիհր Բուրգենի, Ճիհր Վշնասպ Սուհենի, Ճիհր Վլոն Միհրանի և այլ արաբների սպանությունից հետո երեսուն տարի մարզպան եղավ Դավիթ Սահառունին¹⁴², Սրա օրոք վաթսուներկու թվականին (613 թ.) կառուցվեց Մրենի¹⁴³ կաթողիկոս:

Տեր Հովհաննեսից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է տեր Կոմիտասը՝ ութ տարի: Սա կառուցեց սուրբ տիկին Հոփսիմեի պալատատես ու հրաշալի վկայարանը, որովհետև առաջին կառույցը անշուք էր: Սրա մեջ [հին շենքի]

* Բնագրում՝ Ի Պաղեստին, որ ակնհայտ սխալ է: Նոսրան զորավարը Պարսկաստանից է ուղարկվում Պաղեստին և ոչ թե Պաղեստինից՝ Պաղեստին: Բնագիրը պետք է ուղղել՝ Ի Պաղեստին:

գտնում է [Կոմիտասը] սրբի ոսկորների մասունքները, որ կնքված էին սուրբ Գրիգորի ու սուրբ Սահակի մատանիներով, չհամարձակվեց բանալ, այլ իր մատանիով կնքեց ու ամփոփեց այնտեղ, սրբերի համար շարականի երգ ստեղծագործեց հայերեն այբուբենով, որի սկիզբն է այս՝ «Անձինք նուիրեալք սիրոյն Քրիստոսի»¹⁴⁴:

Պարսից արքա խոսրովից հետո թագավոր է դառնում Կավատը: Սա ղերությունից ազատում է Աղվանքի վիրո կաթողիկոսին, որին բանտարկել էր նրա հայրը: Կավատից հետո [Թագավորում է] Արտաշիսը, ապա Հերակլի հրամանով՝ խոռյամը, ապա՝ խոսրովը, սրանից հետո՝ Բուրն ու Զարմանդուխտը: Սրանք բոլորն էլ սակավակյաց էին: Սրանցից հետո [Թագավորում է] Հազկերտը:

Իսկ տեր Կոմիտասից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է տեր Քրիստափորը՝ երկու տարի և ապա Եզրը¹⁴⁵ տասը տարի:

Իսկ Հերակլ կայսրը գալիս է Կարին քաղաքը, ժողով է անում, կանչում է նաև հայոց Եզր կաթողիկոսին: Իսկ նա իր հետ լուարավ իմաստուն այրեր, մանավանդ Հովհան վարդապետ Մայրավանեցուն¹⁴⁶, որ լավատեղյակ էր աստվածաշնչական գրքերին: Գնաց, ընդունեց Քաղկեդոնի աղանդը: Կայսրը նրան պարգևեց Կողբի¹⁴⁷ երրորդ մասը և ամբողջ աղահանքը: Եվ գալով Հայաստան՝ փոխեց եկեղեցու ամբողջ ուղղափառ կարգ ու կանոնը, Հակոբի ու Կյուրեղի ընթերցվածները, որոնց՝ փոխարեն Արտեմոնի ընթերցվածը դրեց¹⁴⁸, նրան հանդիմանեց սուրբ վարդապետ Հովհանը՝ ասելով՝ թե ինչո՞ւ տգիտաբար համաձայնվեցիր ու քանդեցիր բարի կարգ ու կանոնը, որ սուրբ Գրիգորից մինչև այսօր պահված էր մեր հայոց ազգի մեջ: Իսկ Եզրը զղջալու փոխարեն սուրբին անարգանքներով հալածեց՝ նրան Մայրապոմեցի կոչելով:

Հովհանի աշակերտներից Սարգիս անունով մեկը աղանդ մեջտեղ հանեց, և Եզրը հռչակեց, թե դա Հովհանի աղանդն է. գրություն շարադրեց ու այլ աղանդավորների հետ բանադրեց՝ նրա աշակերտի խոսքերը իրեն՝ Հովհանին վերագրելով. բայց թող ոչ ոք չհանդգնի սրբին բամբասել:

Հովհանը գնաց, Գետաբակ բերդի¹⁴⁹ կողմերը իր համար մի լուռ տեղ բնտրեց ու այնտեղ մնալով մշտապես աստծու հետ էր խոսում:

Աստված իբրև նրա սրբության վկայություն մի հրաշք ցույց տվեց: Նա ուներ մի էշ, որ ծառայում էր նրա կարիքների համար. մի արշ պատահեց դրան ու կերավ: Երբ Հովհանին հայտնեցին, գնաց արջին ասաց. «Որովհետև դու սպանեցիր մեր սպասավորին, այժմ նրա փոխարեն դու սպասավորիր մեզ»: Արջը գնաց ու ամենայն հնազանդությամբ երկար տարիներ սպասարկում էր քննակրության և ամեն ինչի մեջ: Շատ ժամանակ անց որսորդները հանդիպեցին ու սպանեցին արջը՝ կարծելով թե վայրի է: Եվ երբ վանքի միաբանները տեսան, դիակը գցեցին մի փոսի մեջ: Մինչև այսօր այդ վայրերի բնակիչները գնում, արջի թաղված տեղից հող են վերցնում: Եվ դա Հովհանի աղոթքներիով անասունների ամեն սևասկի ցավերին դեղ է լինում: Նույնպես էլ սրբի գերեզմանը դեղ է ամեն ցավերի ու վտանավածների, որոնք հավատով ապավինում են սրբի աղոթքներին:

Դավիթ Սահառունուց¹⁵⁰ հետո քսանհինգ տարի հայոց մարզպան է լինում Թեոդորոս Ռշտունին¹⁵¹: Իսկ Հերակլ կայսրից հետո թագավորում է նրա որդի Կոստանդինը:

Երբ Քրիստոսի ծննդից սկսած լրացավ վեց հարյուր տասնութ տարին՝ հայոց թվականի վաթսույոթ տարին, հեթանոսների մի սուտ մարգարե հայտնվեց, որ իր աղանդը վերցրել էր Կերինթոսից¹⁵² և Արիոսականներից¹⁵³. սրա անունը Մահմեդ էր՝ ծագումով արաբ՝ Հադարի¹⁵⁴ որդիներից: Մինչդեռ սա վաճառականության համար Եգիպտոս էր գնում, Սինայի¹⁵⁵ անապատում հանդիպեց արիանոսական աղանդավոր մի մենակյացի, որի անունն էր Սեբդիս Բխիբա: Սա մահմեդիկն սովորեցրեց սուտ աստվածաբանությունը, նրա համար գովաբանեց Մովսեսից սահմանված հին օրենքները ու ասաց. «Եթե լսես իմ խոսքերին, կլինես քո ազգին առաջնորդ ու օրենսդիր»:

Մահմեդը իր ճանապարհը շարունակեց, հանկարծ նրա մեջ մտավ պիղծ ոգի, ու նա ընկավ փրփրոսովեց: Ընկերները տեսնելով այս՝ կանդենցին նրա մոտ, մինչև մի քիչ ուշքի եկավ, ապա վերկացրին նրան: Հարցրին այդպիսի կատա-

* Բնագրում այնուիկ, հարմար համարեցինք հոգնակին:

դուքյան պատճառը, նա ասաց, թե դա լինում է սուրբ հրեշ-
տակի կողմից, և նրան ուղարկեցին իր ազգի մոտ իրեն պատ-
գամավոր: Գնաց իր քաղաքը ու սկսեց քարոզել այն, ինչ
նրան սովորեցրեց սուտ քրիստոնեյան:

Նա ասեց երևելի հորեղբայրներ, նրանք հալածեցին նրան
ու մահվան սպառնալիք տվին, եթե կրկին այդպիսի խոսքեր
լսեն նրանից: Նա գնաց իր տունը ու տխուր-տրտում նստած
էր. մտավ նրա հորեղբորորդի և փեսա Ալին ու հարցրեց
տխրության պատճառը: Նա ասաց. «Որովհետև նրանց աստ-
ված քարոզեցի, մահվան սպառնալիք տվին ինձ»: Ալին
ասաց. «Արի գնանք դարձյալ քարոզենք, եթե մեզ արգելեն,
սրով սպանենք նրանց»: Որովհետև Ալին զորեղ մարդ էր,
նաև զորեղ էին այն մարդիկ, որոնք նրա հետ էին: Եվ երբ
սկսեցին քարոզել, սաստիկ խռովություն ու կռիվ առաջա-
ցավ: Մահմեդի կողմնակիցները պարտվեցին ու փախստա-
կան ընկնելով գնացին Փոքր Մադիամ¹⁵⁶, ուր հավաքված էին
տասներկու հազար հրեաներ, որոնց հալածել էր Կոստանդին
կայսրը: Մահմեդը հավաքելով սրանց, գնաց իրեն հալածող-
ների վրա ու կոտորեց նրանց, Երբ հրեաները տեսան զործի
հաջողությունը, նրան իրենց առաջնորդ դարձրին. սրանց
միացան նաև այլ մադիամացիք [և ունեցան] քաղրթական¹⁵⁷
առաջնորդ. դարձան մեծ բանակ, շարժվեցին Պաղեստինի
վրա, շարդեցին հոռոմների զորքերին, որոնք հափշտակում
էին նրանց վաճառականների ունեցվածքը:

Երբ տեսան այդ հաղթությունը, գնացին պարսից տերու-
թյան վրա, սպանեցին պարսկական Հազկերտ թագավորին,
և վերացավ պարսից Սասանյան թագավորությունը¹⁵⁸: Այս
ժամանակ արեգակի կեսը խավարեց. դա աշնան արեգ¹⁵⁹
ամիսն էր, [որ տեղի] մինչև ամռան քաղոց ամիսը¹⁶⁰, Ապա
զորքեր ուղարկեցին երեք կողմերի վրա. մեկը դեպի բյուզան-
դական Հազ անունով վայրը, խորհրդատուն էր Հովելը.
սրանք կոտորեցին չոթանասուն հազար հոռոմներ: Պարս-
կաստանի կողմը ուղարկեցին Օթման ամիրային ու Մավիհ
զորավարին: Նրանք շարդեցին Միհրդատին ու նրա ջսան հա-
զար զորքին, հալոց սպարապետ Մուշեղին իր զորագնդի հետ
ու տիրեցին ամբողջ Հայաստանին, Պարսկաստանին, Ասորի-
քին, Եգիպտոսին, Մարաստանին, Պարթևստանին և սկսեցին

լուխել նրանց հափստները, իսկ նրանք չհամաձայնեցին:
Իսկ մադիամացիները¹⁶¹ և նրանց հետ համաձայնվողները
Մահմեդից օրենքներ խնդրեցին, և սա նրանց սաստիկ խաչ-
տառակ օրենքներ տվեց: Ասաց, թե երկրի վրա արքայություն-
ը պետք է լինի մարմնավոր կերակուր որովայնի համար,
ամուսնություն նաև հարությունից հետո, իսկ կույս մնացած
կանանց հետ մշտապես պետք է խոսակցություն լինի:
Օրենքներ սովորեցրեց հակառակ Հին և Նոր Կտակարաննե-
րին. պետք է ճանաչել անարժաններին և անուղղանե-
րին (ոչ մահմեդականներին), սարսափելի անարդանքով
վարկաբեկեց աստծու ուխտադրությունը, որ Աբրահամի նը-
կատմամբ է. գրված է. «Ելյալստվելու է ձեր ամեն ութօրյա
արուն»¹⁶². Իսկ սա սահմանեց. երբ կամենա, թող թլպատի,
ինչ հասակի էլ որ լինի. ոչ միայն տղամարդկանց, այլև կա-
նանց անգամ: Եվ լուսավոր մկրտության փոխարեն, որի հա-
մար մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը ասաց. «Եթե մեկը չծնվի
ջրից ու հոգուց, չի մտնի աստծու արքայությունը»¹⁶³. Ու
ասաց. «Պետք է մշտապես լարիքներ գործել ու լուկ ջրով ցուղ-
վել և մաքրվել»: Եվ ուրիշ շատ անարժան ու խելագար
ավանդություններ ու ծաղրելիքներ:

Ու յոթ տարի եղավ օրհնսպիր պատգամարի:

Այս Մահմեդը արգելեց սուրը. նրա խրատի խոսքով հա-
պնդեցրին երկրագնդի մեծ մասը: Անդրծելի երդումով պաշ-
մանադիր կնքեց, որ մեր Հայոց աշխարհը ազատ ու համար-
ձակ պաշտի քրիստոնեությունը: Բայց նրանց հավատը վա-
ճառեց հենց իրենց. ամեն տանից առավ չորս դրամ ու երեք
մոթ¹⁶⁴ խորբալ, այսինքն՝ ցորեն, մի ձիատուպրակ, մի մազե
պարան, մի տապակ¹⁶⁵. Իսկ հրամայեց քահանաներից, ազ-
նրվականներից ու հեծյալներից հարկ չառնել:

Բայց կոտորեցին Բզնունիքը¹⁶², Աղիովիտն¹⁶³ ու Տարու-
նը¹⁶⁴, Եվ երբ տիրեցին երկրներին, կռվեցին ամիրմու-
հիք: Մահմեդի քսաներորդ տարուց հետո Իսմայելի [արաբ-

* Մենզոց ԺԷ, 11—12.

** Յովհ. Գ., 5:

*** Մեզ թվում է, որ նախադասությունը իր տեղում չէր, ուստի տեղա-
փոխեցինք:

ների] իշխանությունը գրավեցին Աբուբարը, Օթմանը ու Ամրը՝ երեսունութ տարր:

Եզրից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է տեր Ներսեսը՝ քսան տարի¹⁶⁶: Սա Դվինում կառուցեց սուրբ Սարգսի վկայարանը [եկեղեցին], Դվին քաղաքում արաբների կողմից տասներկու հազարի կոտորածի ժամանակ սպանվածների արյունով ծածկվեց սուրբ սեղանն ու ավազանը. ավելի քան երեսունհինգ հազար էլ ուրիշների գերեցին: Հայրապետը սպանվածների ոսկորները ամփոփեց նույն վկայարանում. շինեց նաև վիրապը¹⁶⁷ սուրբ Գրիգորի տեղը. կառուցեց նաև տեսնողների հիացնող սուրբ Գրիգորը¹⁶⁸, որ հետո արաբների կողմից ավերվեց:

Ներսեսի մոտ եկան ուղղափառ ասորիներ ու եպիսկոպոս խնդրեցին: Սա նրանցից գրավոր հավատի խոստովանություն պահանջեց, իսկ նրանք ավին հետևյալ խոսքը. «Հավատում ենք հորը, որդուն ու սուրբ հոգուն. հորը, որի հայրությունն անհասանելի է, որդուն, որի ծնելությունը անբաժանելի է, ու սուրբ հոգուն, որ հորից է ելնում և հոր ու որդու հետ երկբայազվում ու փառավորվում է»: Սա կցուրդ¹⁶⁹ են անում և մինչև այսօր կարդացվում է հայոց եկեղեցիներում տիրոջ հայտնության նրադալույցի օրը:

Ապա Արգիստյին ձեռնադրում է նրանց համար եպիսկոպոս:

Այնպես պատահեց, որ սա վարդավառի տոնին մեծ հանդիսախմբում եղավ Բագվանում¹⁷⁰, Շարականների երգերը բազմացել էին հայոց եկեղեցիներում այնքան, որ մի գավառի երգեցողը չէր իմանում մյուս գավառի երգերը: Երբ երգեցին վարդավառի հարցի¹⁷¹ շարականը, մյուս դասը չկարողացավ փոխն [փոխաձայնությունը] ասել. փոխեցին շատ շարականներ, բայց դրանք ևս չգիտեին: Ապա Ներսես հայրապետը ամբողջ ժողովի հավանությամբ ընտրեց կարեորն ու պիտանին, որպեսզի բոլոր եկեղեցիներում ամեն օր օրվա նշանակության համապատասխան միևնույն ժամերգությունը կատարվի: Ընտրեցին իմաստուն մարդիկ, որ շրջեն ամբողջ Հայաստան աշխարհում և նույն կարգը հաստատեն, որ մինչև այսօր գոյություն ունի:

Թեոդորոսից հետո յոթ տարի Հայաստանի մարզպան

Կղավ Համադասալը՝ Ներսեսից հետո վեց տարի կաթողիկոս եղավ տեր Անաստասը: Սա իր մոտ կանչեց Շիրակ գավառի մեծ վարդապետ Անանիային¹⁷², որ մի բանիբուն ու հանձարեղ մարդ էր և հրաշալի գիտեր ամբողջ տոմարական գիտությունը¹⁷³, որպեսզի հաստատեն հայոց անշարժ տոմարը, ինչպես ունեն այլ ազգեր: [Անանիան] այս բանը մեծ ջանքով դուրս բերեց. և մինչդեռ կամենում էին ժողովով հաստատել, սուրբ Անաստասը վախճանվեց: Նրա հաջորդները անուշադրության մատնեցին այդ բանը, և կառավարվում էին նախկին կարգով: Անաստասի հինգերորդ տարում Արուծ¹⁷⁴ ավանում կառուցվեց կաթողիկեն, որ շինեց Գրիգոր Պատրիկը. այստեղ մկրտվեց Քրիստոսի՝ նահատակ՝ աղյուղ պարսիկ Դավիթը¹⁷⁵, որ նախապես Սուրհան էր կոչվում. Քրիստոնենություն ընդունելու համար Դվինում կախվեց փայտից:

Համադասալից հետո տասը տարի հայոց մարզպան եղավ Գրիգոր Մամիկոնյանը, որին սպանեցին խազիրները: Իսկ Ներսես Շիրակացին իշխան մնաց երեք տարի:

Անաստասից հետո վեց տարի կաթողիկոս մնաց տեր Իսրայելը, ապա տեր Սահակը՝ քսանվեց տարի: Սա պատգամավորության առիթով զնաց արաբական Մահմեդ զորավարի մոտ, որ գալիս էր կոտորելու մեր հայոց ազգին արաբների զեմ ապստամբվելու պատճառով: Հասնելով Խառան¹⁷⁶ հիվանդացավ՝ և անմիջապես մեռավ: Դեռևս Մահմեդը Խառան չէր եկել, [Սահակը] գրեց մի աղերսագիր, թե՛ ռեա եկա քեզ ընդառաջ՝ երես առ երես աղաչելու իմ ազգի համար, բայց չհասա քո տեսությունը, որովհետև նա, որ բոլորի կյանքի տերն է, ինձ կանչեց: Արդ՝ քեզ երզվեցնում եմ ասածու ուխտագրությամբ, որ վերաբերում է Աբրահամին ու ձեր հայր Իսմայելին¹⁷⁷, որպեսզի չար որևէ բան իմ ազգի հանդեպ չգործես, և կծառայես ձեզ¹⁷⁸: Եթե իմ աղաչանքներին լսես, իմ օրհնությունները կիջնեն քեզ վրա, իսկ եթե չլսես, անհոգ կհասնի քեզ, և աստված քո զորքերի ցանկությունը կփոխի, որ չկատարեն քո կամքը: Այս երկուսից մեկն ընդունիր:

* Բնագիրը ունի Հիանդուցալ հիանդուրին, ու մեռալ իսկ: Արդ ու մի կերպ չի անշարժ նախադասության հետ: Ճիշտն է. հիանդուցալ հիանդուրին և մեռալ իսկ., այսպես են տարբերակները:

Երբ Մահմեդը եկավ Խառան, ամեն ինչ հաղորդեցին Աթուղթը ավին նրան: Երբ կարգաց, հարցրեց, թե՝ «Ո՞ր է նրա գերեզմանը»: Նրան ցույց տվին տեղը, որովհետև նոր էր վախճանվել ու գեռես լեր թաղված: Շուտափույթ գնաց ըստ իրենց կրոնի ողջույն տվեց մեռյալին իբրև ողջի: Ասում են, թե մեռած մարմինը պատասխան տվեց ու ողջույնն ընդունեց իբրև ողջ: Եվ Մահմեդը ասաց. «Քո նամակից ճանաչեցի ընդ, ով դու ասածու այր: Կանեմ ու կկատարեմ քո բոլոր պատվիրանները»: Անմիջապես վերացրեց թշնամությունը և կուսակալներ ուղարկեց հայերին, հարկ դրեց նրանց վրա, իսկ ինքը վերադարձավ իր երկիրը: Սահակից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է տեր Եղիան:

Հերակից հետո թագազրվում է նրա որդի Կոստանդինը։
Մյուս օրով արարները հարձակվեցին բոլոր Երկրների վրա։
Սրանից հետո [թագավոր է դառնում] հոր համանուն որդին։
Իսկ արաբական իշխանությունը Աբուբարից, Օթմանից ու
Ամրից հետո ստանձնում է Մավրինն։

Ամբից հետո ստանձնում է Սազրուսը:
Իսկ հայոց մարդպանությունը ներսահից հետո ստանձնում է Աշուտը՝ երեք տարի, որ արաբների կողմից սպանվեց: Սրանից հետո երեք տարի [իշխում է] ներսահ համաարակա-նը¹⁷⁹, Սրանից հետո քսան տարի [կառավարում է] Սմբատ¹⁸⁰, Սրա հարատուների Բյուրատյանը¹⁸⁰: Սա վարդանակերտ¹⁸¹ ավա-նում ալլազգի զորքերի դեմ պայքարում էր ու թագրանդ¹⁸² զավառում քաշությունը հաղթեց: Սրա տասներեքերորդ տա-րում Մահմեդը Գեղամա ծովը բաց թողեց ու Սեանը գրա-վեց¹⁸³, իսկ սրա տասնվեցերորդ տարում Կասմ ամիրան կո-տորեց Վասպուրականի իշխաններին¹⁸⁴,
Սրա հարետ - Նյառնիհանսուր:

Կոստանդին կայսրից հետո թագավորաց Հուստինիանոսը։
Սրա վրա հարձակվեցին իր նախարարները ու քիթը կտրե-
ցին։ Փախավ հազիրներով մոտ, այնտեղ իր համար կին
առավ ու վերցրեց մեծ բանակով։ Եւ զորք, եկավ ու կր-
կին թագավորաց։ Նրանից հետո թագադրվում է Լևոնը, սրա-
նից հետո Ափսիմեոսը, իսկ սրանից հետո Հուստինիանոսը,
սրանից հետո Փիլիկոս վարդանը,¹⁸⁵ սրանից հետո Թեոդորոս-
սը և սրանից հետո Լևոնը։

Արաբներին իշխանությունը Մավխեից հետո գրավում է
Իդիսը, արանից հետո Մրվանը և ապա Աբդուհիլը: Սա նա

1, որ Նախիջևանի եկեղեցու մեջ այրեց հայոց իշխանհրին,¹⁸⁴ Ասպա [իշխում է] նրա որդի Վլիթը, ասպա Սուլեմանը: Սա գրավեց Դերբենդը ու հրամայեց պարիսպը քանդել: Քանդելու ժամանակ դռան մի քար, որի վրա գրված էր, «Ես Մանկվան կոչարս կաճուցեցի քաղաքի աշտարակները իմ գանձերով: Հետագայում սա կքանդվի արաբների կողմից և իրենց գանձերով կշինվի»: Երբ քարը տեսան, քանդելուց դադարեցին ու սկսեցին վերաշինել:

Սուլիմանից հետո իշխանությունը գրավում է Օմառը։ Սա [նամակ] է գրում [ևնո կայսրին՝ քրիստոնեական ուսմունքին տեղեկանալու համար, կայսրը իմաստությամբ լի պատասխան է գրում՝ խիստ դատափեսելով նրանց կրոնը։ Նրա Օմառը կարգաց, մեծ ամոթ զգաց ու սկսեց զարշելի բաները իրենց կրոնից դուրս գցել, շնայած չհանգցնեց ամբողջը ջրնջիլ, սակայն անկարգ բաներից շատերը ուղղեց ու այնուհետև բարյալացկամ էր բոլոր քրիստոնյաների, առավելապես մեր հայոց ազգի հանդեպ, Հրամայեց՝ գերվածները վերադառնալ Հայաստան։ Այդ ժամանակ ուղարկվեց նաև Գողթնի¹⁸⁶ տեղի Վահանը, որ նահատակվեց Շամ* Հեշմի օրերում, որովհետև Օմառից հետո իշխանությունը գրավեց Իգիտը, ապա Շամը, ապա Վլիթը, իսկ սրանից հետո Մովանը։

Տե՛ր Եղիայից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է տե՛ր Հովհաննես Օձնեցիին, Սա իմաստասեր ու սուրբ մարդ էր, մարմնով ու հասակով վաչելու, իսկ հոգով առավել ևս զեղեցիկ։ Սրան Հեշմը կանչեց իր պալատը և դեմքի գեղեցկություն համար շատ մեծարեց նրան, որովհետև ոսկին խարտեց, ցանեց իր մորուքի վրա, մտավ նրա մոտ։ Հեշմը սեխնելով հիացավ գեղեցկության վրա ու նրան հեզաբար տաաց. «Ձեր Քրիստոսի մասին ասում են, թե չափազանց հեղ էր ու խոնարհ և աղքատությունը ավելի էր սիրում։ Այս բանը ցույց են տալիս նաև քրիստոնյաների կարգերը։ Նրանց առաջնորդները աղքատությունն ու անշքությունը ավելի են հարգում, քան փառթամությունն ու ճոխությունը։ Իսկ դու ինչո՞ւ ես ալյոպես զարդարվել»։

* Քնազորում՝ ղախի Հեղմայ. ճիշտն է Շամի Հեղմայ:

օրոք արաբական սուպատակութիւնները դադարեցին: Սրա-
նից հետո երեք տարի կաթողիկոս եղավ մյուս տեր Տրդատը,
ապա տեր Սիոնը՝ ութ տարի: Տեր Տրդատը Դասնավորը¹⁹²
գաղափարի Բվսյնից էր, իսկ տեր Սիոնը՝ Բագավանից: Սա
Միմ¹⁹³ կոչված լեռան ստորոտում ցամաքած աղբյուրը
աղոթքների տընությամբ կրկին բխեցրեց:

Իսկ լեռն կայսրից հետո թագաժողով է նրա որդի Կոս-
տանդինը: Սա կոչվեց Կավալիսոս, այսինքն թրիքհավաք,
որովհետեւ արաբական զորքերը բանակել էին Ալիս գետի
ափին, հրամայեց թրիք հավաքել և լցնել զնոլ: Նրանք տես-
նելով՝ ահաբեկ եղան, կարծեցին, թե զորքը անհամար է, և
փախան նրանից: Պատմվում է, թե մի օրում սա միմյանց
հետեից հինգ առյուծ սպանեց: Սա Կարին քաղաքը գրավեց,
իսկ երկու տարի հետո այն վերակառուցեց Իգիտ ամիրան:

Մովանից հետո արաբական իշխանութիւնը զբաղվում է
Արդլան, սրանից հետո մյուս Արդլան, մի ժամա ու փողա-
սեր մարդ, որին իր ազգը կոչում էր Արդլյանգի, այսինքն
դանգի [փողի] հայր կամ դանգի [փողի] ծառա, որովհետեւ
արաբների լեզվով այսպես է նշանակում*, քանի որ փողն
արաբների թան աստծուն: Սա շինեց Բաղդադը**, Ան-
ավելի էր սիրում քան աստծուն: Սա շինեց Բաղդադը***, Ան-
թիվ շարիքներ բերեց մեր Հայոց աշխարհի գլխին հարկա-
պահանջությամբ, հափշտակությամբ ու այնքան նեղեց,
մինչև իսկ մեռելների համար կենդանի մնացածներից հար-
կեր էր պահանջում: Մեր Հայաստան աշխարհում փողը վեր-
տեղ յոթ հարյուր հոգի սպանվեցին ու հազար երկու հարյուր
մարդ գերվեցին: Մուշեղ Մամիկոնյանն ու Սամվելը հայոց ալլ
աղատանու հետ զատկի օրերում արաբների կողմից կոտոր-
վեցին:

Այս ժամանակ հայոց երկու հարյուր քսաներկու թվակա-
նին (773 թ.) Ստեփանոսը պալատական քահանա էր, որ
բանիբուն էր ճանաչվում, հասավ բոլոր իմաստասիրական և
քերականական [քերականական, գրական, գրագիտական]
արվեստների կատարը՝ հոգևորական առաքինությամբ հան-

վերս: Մեր հայոց աշխարհում կային նաև ալլ ընտիր ու լու-
սավոր վարդապետներ. տեր Եփրեմն ու Անաստասը, Խաչիկն
ու Դավիթ Շողոմայրեցին, մեծ իմաստասիր Ստեփանոս Սյու-
նեցին՝ վերևում հիշատակված Մովսեսի աշակերտը, որ հու-
նարենից հայերենի թարգմանիչ եղավ, թարգմանության հետ
ստեղծագործեց նաև քաղցր եղանակով հոգևոր երգեր, շա-
րականներ, կցուրդներ ու ալլ երգեր: Գրեց ավետարանների,
քերականության, Հոգի և «Տէր, եթէ շրթանցն գիշերոյի» հա-
մառոտ մեկնութիւնները:

Սուրբ Ստեփանոսի մասին ասվում է, թե մանկական հա-
սակում վարժվել ու կրթվել էր սուրբ գրքերով: Սրան հանդի-
պում է հակաճառող Սմբատ ասպետը՝ մի երկարնակ¹²⁴
մարդ: [Սյունեցին] դրանից դժգոհ մնալով գնում է Բյուզան-
դիա. այնտեղ գտնում է մի ուղղափառ մենակյաց և մնում է
նրա մոտ ու սովորում է նրանից: Սմբատը լսելով՝ գրում է
Սյուզանդիայի թագավորին, թե Ստեփանոսը հերձվածող է,
որ հայհոյում է ձեր զավանութիւնը, այդտեղ այսինչ անու-
նով մենակյացի մոտ է կանգ առել: Թագավորը խիստ բար-
կունալով՝ նրան կանչում է պալատ: Մենակյացը նրան խրատ
է տալիս, թե քո մասին ասա. «Թափառական մուրացիկ եմ»:
Իրը կայսրը այս լսեց, բարկութիւնը իջավ: Ստեփանոսը հա-
մարձակութիւն ստանալով՝ ազաւում է կայսրին իր համար
բանալու սուրբ գրքերի արկղը: Եվ գտնելով հավատի վերա-
րելյալ մի ոսկեաւառ մատյան, դրեց կայսեր առջև: Կարդա-
լով այն՝ [կայսրը] նրան ուղարկում է Հոռն քաղաքը, որ-
պեսզի այնտեղից բերի երեք համաբարբառ՝ գրքեր այն
գրքերից՝ ճշմարիտ հավատի համար, որպեսզի երկիրը այն
կրօնին դարձնեն:

Իսկ նա Հոռնից գրքերը առած անտես է անում ինքնա-
կույի հրամանը, գալիս է Դվին քաղաք՝ իր երկիրը նրանցով
լուսավորելու: Տեր Դավիթը նրան ձեռնադրում է Սյունիքի
եպիսկոպոս Սյունիքի իշխաններ Քուրդոյի ու Բաբգենի խնդ-
րանքով: Մի տարի կառավարելով աթոռը՝ պոռնիկ կանանց

* Ուզում է ասել արքա արաբերեն նշանակում է հայր կամ ծառա:

** Բաղդադը կառուցվել է սկսել 763 թ.:

* Համարաբառ նշանակում է միմյանց հետ միասին, իրար չհակա-
ռող՝ համապատասխան: Այդ երեք գրքերը ըստ Սրբելյանի՝ Կյուրեղի,
Աբահաո Ալեքսանդրացու և Նպիփանի երկերն էին:

ձեռքով Մող¹⁹⁴ գավառում սպանվեց. մարմինը վերցրին բե-
րին Արկադյան սենյակը¹⁹⁵ ու այնտեղից փոխադրեցին Թա-
նահատներին¹⁹⁶ վանքը թաղելու:

Երանելի Ստեփանոսը գրքերը Հոռմից բերեց Սյունիքի
Կախկոպոսությունը: Հայոց Կախկոպոսուների երեք դաս
հաստատվեց:

Իսկ Նոյ անունով մի ոմն մենակյաց երազում տեսավ, թե
Ստեփանոսը գոգը արշուճով լիքը բռնել էր փրկլի առջև և
ասում էր. «Տես, տեր, այս, որովհետև թո՛ղ դատաստաններն
են արդար»: Մենակյացը հայտնելով գավառի վրա գալիք
ցասման մասին՝ պահանջում է աղոթքի ելնել:

Եվ ահա ի վերուստ մի անթափանցելի խավար բռնեց
Մողի սահմանը, ու քառասուն օր այդ վայրը շարժվեց. փո-
րասույզ լինելով՝ կենդանի-կենդանի թաղվեցին մոտավորա-
պես տասը հազար մարդ: Այդ պատճառով [ըստ Կիրակոսի
պես տասը հազար մարդ: Այդ պատճառով [ըստ Կիրակոսի
Մողի գավառը] Վայոց ձոր անվանվեց մինչև այսօր¹⁹⁶»:

Նրա [Ստեփանոսի] մասունքներից բազմաթիվ բժշկու-
թյուններ են լինում տեսակ-տեսակ ցավերով ու հիվանդու-
թյուններով հիվանդացածներին, ովքեր հավատով ապավի-
նում են սրբի բարեխոսությունը: Որովհետև աստված այս-
տեղ իր փառավորչներին փառավորում է, իսկ հանդերձալ
կյանքում տալիս է պատրաստված բարիքները, «որ աչքը չի
տեսել, ականջը չի լսել, մարդու սիրտը չի գգացել»^{*}:

Ապա տեր Շապին, որ Նղապատու¹⁹⁷ գյուղից էր, աստ-
ծու շնորհներով իր ժողովրդի կարիքների համար քահանա-
յություն ու Կախկոպոսության աստիճանից հայրապետու-
թյան է կանչվում արժանավորապես տասներեք տարի: Նրա
մահից հետո Իբնդոկլը^{**} Դվինում կազմադրում է եկեղեցին^{***},
և մեծ կաշառքով հաջորդում է տեր Ստեփանոսը մի տարի.
սա Դվինից էր: Սրանից հետո հաջորդում է տեր Հովսեփը մեկ
տարի. սա Ոստանից [Դվին] էր Կուրապաղատի¹⁹⁸ [ապա-

* Ա. Կորնթ. Բ, 9:

** Սամվել Անեցին ունի նաև Իբնդոկլ. հավանորեն ճիշտն է Իբն
Դակլի կամ Դոկլի=Դակլի՝ Դոկլի օրդի:

*** Բնագրում չկա Դվինում (Ի Դուին), իսկ այդ դեպքում չի հաս-
կացվում որ եկեղեցին է կառուցվում Իբնդոկլի: Սամվել Անեցին ունի զե-
կեղեցին ի Դուին: Ուղղում ենք ըստ այսմ:

րանքից]: Սրանից հետո մի տարի [կաթողիկոս եղավ] տեր
Սողոմոնը, որ Մաքենացիների¹⁹⁹ վանքից էր և խիստ ծերա-
ցած: Սրանից հետո տեր Գեորգը՝ երեք տարի, որ Խուլլի^{*}
օրրուկ էր կոչվում. սա Արագածոտնից²⁰⁰ էր: Սրանից հետո
տեր Հովսեփը՝ տասնմեկ տարի. սա Արագածոտնի Սուրբ Գրի-
գորի միաբաններից էր:

Կոստանդին կայսրից հետո թագը գրավում է Լևոնը, որից
հետո Կոստանդինը և նրա Նախնե մայրը: Սրանց օրոք Հոռ-
մում տեղի ունեցավ պատկերների կանդեկցումը [ընդունվեց
պատկերապաշտությունը]:

Այնպես եղավ, որ սրանք տեսան մի մարմարյա մեծ
տապան ու զարմացան. հրամայեցին տապանը բանալ ու
նրա մեջ գրված գտան, թե «Լ՛եւոն օգուտ է ինձ այս ծածկելը,
բանի որ Կոստանդինի ու նրա մայր Նախնեի օրոք արեգակը
ինձ տեսնելու է»: Տասը տարի միասին թագավորելուց հետո
իր ժորը գահընկեց արեց Կոստանդինը, ինքը թագավորից յոթ
տարի: Ապա մայրը որդուն բռնեց, փորեց նրա աչքերը ու ին-
քը թագավորից հինգ տարի: Սրանից հետո թագավորից Նի-
կիփորը: Սրա օրոք արար երկու եղբայրների՝ Սահակն ու
Հովսեփը Կարինում Քրիստոսի համար նահատակվեցին
արաց²⁰¹ ամսի տասնհինգին: Նրանից հետո թագավորից Մի-
քայելը: Սրա ժամանակ համընդհանուր սաստիկ սով եղավ:
Կարին քաղաքում մի օրվա մեջ գտան երեք հազար մեռել:
Նրանից հետո [թագավորից] Լևոնը: Սա պատկերները տա-
պալեց ու կառուցեց Բյուզուն ու Արկադուպոլիսը:

Իսկ հայոց իշխաններին Նախիջևանում այրելուց ու հայոց
հիսունչորս թվականից հետո մարզպան^{**} եղավ Աշոտ Բագ-
րատունին տասնյոթ տարի, սրանից հետո Սմբատը՝ քսաներե-
կու տարի, սրանից հետո Աշոտ Մսակերը՝ քսան տարի, ապա
Աշոտի որդի Սմբատը, որը Աբլաբաս էր կոչվում՝ երեսունհինգ
տարի: Սա Երազավորոսում²⁰², որ այժմ Շիրակավան է կոչ-
վում, մեծապայծառ զարդարանքով մի տաճար է կառուցում:

Իսկ արաբական իշխանությունը Արգլայից հետո ստանձ-

* Խուլլ կամ խուլ նշանակում է ուռուցք:

** Այս ժամանակվա իշխանները մարզպան չէին կոչվում: Ըստ Ալի-
շանի իշխանների կարգն էլ ճիշտ չէ:

նում է Մահադին, ապա Մուսնն, սրանից հետո Ահարոնը, ապա Մահաժաղը, ապա Մահմուդը, ապա Արուսահակ Մահմեդը ու սրանից հետո Ահարոնը:

Իսկ Հովսեփից հետո քսանհինգ տարի կաթողիկոս եղավ տեր Դավիթը. սա Մազազի²⁰³ Կակաղ գյուղից էր: Սրանից հետո քսաներկու տարի [կաթողիկոս եղավ] տեր Հովհաննեսը: Սա Կոտայքի Ուվաթ²⁰⁴ գյուղից էր: Սրա ութերորդ տարում մի քանի շարախոսներ նույն գյուղից՝ սրբի մասին հայհոյական խոսքեր խոսեցին. սրանք իբրև գրախոսներ շարամահ կերպով սատկեցին, ինչպես նրանք, որոնք Նրուսաղեմի եպիսկոպոս Նարեկսոսի ժամանակ էին: Նրանից հետո տեր Զաքարիան էր, սա Կոտայք գավառի Զազ²⁰⁵ գյուղից էր: Մի օրում նա ամեն ինչով արժանի դարձավ սարկավագության, քահանայության ու կաթողիկոսության. մի սուրբ ու ասաքինի մարդ էր, [աթոռակալեց] քսաներկու տարի:

Սրա օրերում արարների գլխավորը եղավ մի անօրեն ու աստվածատյաց մարդ, որի անունն էր Զափր: Սա Քրիստոսի անվանը խիստ նախանձում էր ու շատերին գայթակղում էր դրժելու ուրացության և առավել շատերին, որոնք չէին համաձայնվում նրան, դաժան տանջանքներով սպանում էր: Շատ շարիքներ գործեց իր իշխանության տակ գտնվող երկրներում, առավելապես Հայաստանում՝ սպանությանը ու գերությանը, որովհետև Ապուսեթ անունով մի ոստիկան՝ ուղարկեց, սա եկավ բռնեց Տարոնի իշխան Բագարատին և օրիշ շատերի: Այս իմանալով Խոթ²⁰⁶, որ Սասուն է կոչվում, լեռան բնակիչները, եկան սպանեցին Ապուսեթին: Զափրը այս լսելով՝ կատաղեց և ուղարկեց ազգությանը թուրք Բուլա անունով մի զորապետ, որ խորամանկ ու անօրեն մարդ էր: Սա եկավ ավերեց մեր Հայոց աշխարհը, որը՝ խաբուսյամբ, որն էլ պատերազմով, բռնեց Սամարա գերության և հայոց Սմբատ սպարապետին էլ խաբուսյամբ տարավ Զափրի մոտ: Նա բանտարկեց Սմբատին, որ Քրիստոսին ուրանա. սա չհամաձայնեց անօրենի հրամանին, այլ համարձակորեն պաշտում էր Քրիստոսին և պահվեց նույն բանտում, մինչև

որ այնտեղ մեռավ և նահատակի անուն ժառանգեց: Ուրիշ շատերն էլ Քրիստոսի համար նահատակվեցին, մեռան անօրենի ձեռքով:

Նանան անունով մի ոմն ասորի սարկավագի իր քարոզության հռչակման պատճառով բռնեցին բերին Զափրի մոտ. նա համարձակորեն խոստովանեց, որ պաշտում է Քրիստոսին: Նրան տանջելով երկար ժամանակ բանտարկեցին, հետո աստծու խնամակալությամբ արձակվեց: Սա պարզ խոսքերով գրեց Հովհանու ավետարանի մեկնությունը: Նույնպես և հայոց իշխաններից Ստեփանոս անունով մեկը, որ Կոն էր կոչվում, նահատակությանը վախճանվեց Քրիստոսի համար: Շատերը մահվան երկյուղից ուրացան ճշմարիտ աստծուն: Ինչպիսիք շատ շարիքներ բերեց մեր երկրի գլխին, որոնք կոստեն Թովմայի, Շապուհի և այլ պատմագիրների գրքերում:

Հայոց հարյուր իննսունչորս թվականին* (745 թ.) ու ասորիների հազար յոթանասուներեքին Զափրը Տիգրիս գետի վրա շինեց Բաղդադը, որ Բաբելոնից չորս օրվա ճանապարհ հեռու է: [Այդ ժամանակ] մի կին ծնվեց, երեսուն տարի ապրեց ու ոչինչ չկերավ:

Նահատակ Սմբատի մահից հետո իշխանությունը ստանձնում է նրա որդի Աշոտը**, Սա իր բոլոր նախնիներից ավելի բարձր գտնվեց, որովհետև սպարապետությունից հետո եղավ իշխանաց իշխան և ապա թագավոր Հանաչվեց արաբական ու բյուզանդական երկու թագավորների կողմից էլ: Զափրից հետո թագը ստանձնում է Մահմեդը, ապա Ահմադը, ապա Աբդուլան և հետո Մահմեդը: Սա Աշոտին իշխանաց իշխան կարգեց, ապա թագ տվեց նրան:

Իսկ Լեոն կայսրից հետո թագը ստանձնում է Միքայելը, սրանից հետո՝ Թեոփիլոսը, սրանից հետո՝ Միքայելը, ապա՝ Վասիլը: Ասում են, որ սա Տարոնի թիլ գյուղից էր: Սա կառուցեց Սուրբ Զորավարը և կրկին արաբական թագի վրա

* Ոստիկան նշանակում է կուսակալ, երկրի կառավարիչ, գլխավոր իշխան: Հայաստանի արքայի անվարիչները կոչվում էին ոստիկան:

* Բաղդադը հիմնադրեց և Աբդուլլա Աբու-Զաֆար ալ Մանսուր իրն Մահմադեղը 763 թ.: Կիրակոս շիրեֆլի:

** Աշոտ Ներսիսյան (Ներկաթ): Հետ Ալիշանի Աշոտի թագավորության առաջ Վասիլը մեռել էր:

թագ ուղարկեց Աշոտին Աշոտին թուղթ գրեց Կոստանդնուպոլսի Փոտ պատրիարքը և տերունական խաչից մաս ուղարկեց, Աշոտի հրամանով [Փոտի թղթի] գեղեցիկ ու իմաստասիրական պատասխանը գրեց Իսահակ վարդապետը:

Արդ՝ Արշակունիների թագավորության վերացումից մինչև Բագրատունիների թագավորությունը անում է չորս հարյուր երեսունչորս տարի²⁰⁷:

Հայոց երեք հարյուր երեսունչորս թվականին (885 թ.) թագավորեց աստվածավախ ու բարեպաշտ, եկեղեցու զարդարիչ ու աստծու սպասավորներին սիրող Աշոտը, որ հայոց եկեղեցիները զարդարեց մեծ զարդերով ու պայծառությամբ: Սա երեսուներկու տարի իշխանաց իշխան մնաց ու հինգ տարի թագավորեց Հայաստանի վրա. վախճանվեց խաղաղ մահով ու ճշմարիտ հավատով: Սրանից հետո քսանչորս տարի թագավորեց նրա որդի Սմբատը: Սա Քրիստոսի համար նահատակությամբ վախճանվեց Դվինում՝ Ապուսեթի որդի Հուսուփի կողմից՝ կախվելով փայտից:

Իսկ Զաքարիայից հետո կաթողիկոսությունը ստանձնում է Գառնի գլուղաբաղաբից տեր Գեորգը. սա արարների կողմից գերվեց, իսկ աղվանից իշխանները գնեցին և ուղարկեցին Նրանից հետո մի տարի կաթողիկոս եղավ տեր Մաշտոցը²⁰⁸: Սա մի սուրբ ու առաքինի մարդ էր, լցված էր հանճարով ու իմաստությամբ. բնակվում էր Սևանա կղզում մեծ հգնակեցությամբ. քառասուն տարի հաց չկերավ ու ջուր չխմեց, մի շորով էր ու բոքիկ: Սա կարգավորեց այն գրքերը, որոնք իր անունով կոչվում են Մաշտոց: Հավաքելով միասնաբար կարգավորեց բոլոր աղոթքներն ու ընթերցվածները՝ կցեղով իր կողմից գրված հավելված, որ իր մեջ պարունակում է քրիստոնեության հավատի կարգուկանոնը: Սա հասնելով պատվական ծերության՝ վախճանվեց փառքով ու պատվով: Սրա մարմինը գերեզման գրվեց Գառնիում²⁰⁹: Տրդատի սքանչելի թախտի մոտ: Եվ նրա գերեզմանի վրա շինեցին մի վայելուչ եկեղեցի:

Սրանից հետո աթոռը ստանձնում է նրա աշակերտ ու ազգական տեր Հովհաննեսը²¹⁰, [որ աթոռակալում է] քսանութ տարի: Սա իմաստուն ու ճարտարաբան մարդ էր Գառնի գլուղաբաղաբից, որտեղից սուրբ հայրապետ Գեորգն էր: Նա

մի գեղեցիկահյուս պատմություն գրեց [այսինքն] թե ինչ մեծամեծ լարիքների գործեց արարների անօրեն ազգը ամբողջ աշխարհում:

Այժմ այստեղ ցանկանում եմ մի փոքր կրկնել՝ արարական շար ազգի պառակտման մասին, որովհետև մեր փրկիչ ու աստված տեր Հիսուս Քրիստոսը ասում է, թե՛ «Ամեն թափովսություն իր վրա բաժանվելով՝ քայքայվում է»*, ինչպես և սրանցը, որովհետև տերությունը բաժանվել է շատերի վրա: Սուփարը տիրում է խորասանի երկրին, Ավարիկ Ապուսեթը՝ բասրացիներին²¹¹ քաղաքում, Շեխի որդի Հիսեն՝ Պաղեստինում, Ապուսի որդին՝ Դիվաց²¹² աշխարհում, իսկ ուրիշները զանազան տեղեր խռովություններ բարձրացնելով՝ ցանում էին բռնությամբ իրար տիրել: Դրա համար անօրենների անունները դժվար գտնվեցին: Բայց դրանց կողմից այլևս չար ու տմարդի ոստիկաններ էին ուղարկվում մեր երկիրը, ինչպիսիք էին զաղանաբարտ Բուղան և ալեկի անօրեն Ափշինը՝ նախապես եկած չարագործ Ապուսեթի որդին և կամ էլ ալեկի չարագույն ոշնացնող Հուսուփը²¹³: Ափշինի եղբայր, որ Դվինում սպանեց Սմբատ թագավորին և թագավորեցրեց Արծրունյաց տանից ոմն Գագիկի՝ Դերենիկի որդուն, որ մի բարի, աստվածասեր մարդ էր ու Սմբատ Բագրատունի թագավորի քեռորդին էր: Սա Բզնունյաց ծովի Աղթամար կղզում²¹³ կառուցեց արքայական քաղաք և հրաշալի ու լուսեղեն հորինվածքով մի եկեղեցի:

Այս բոլորը [ոստիկանները] չար վերակացուներ էին, որոնք գալիս էին մեր երկիրը ալեբերու և ոշնացնելու, մինչև որ վերացավ ամիրմումնիների թագավորությունը, և փոխարինեցին սկյութացիները²¹⁴, բայց ոչ քաղաքակիրթները, այլ բարբարոսները, որովհետև շատ ազգերի ջարդելով հնազանդեցին ու իրենք իշխեցին, որոնց հետ հնազանդեցրին նաև

* Մատթ. ԺԲ, 25. Ղուկ. ԺԱ, 17:

** Բնագրում՝ եւ կամ եւ չարագույնն ապականչին Յուսուփ եղբոր Ափշին: Ուղղում ենք՝ եւ կամ եւ չարագույնն ապականչել Յուսուփ եղբայր Ափշին: Գառնակեցիք թվարկում է Հայաստան եկած ոստիկաններին. ոտանցիք մեկը Յուսուփն է Բուղայից ու Ափշինից հետո: Ուղղականները սեռական են դարձել նախորդ սեռականով դրված բառերի մեքենայական ներգործությամբ:

արարենք իշխանությունը: Բայց որովհետեւ նրանց անունները ոչ մի տեղ գրված չգտանք, այդ պատճառով մենք եւ չկարողացանք հիշատակել. թե՛ն թվարկվում է ոչ կյանքի դպրութեան, այլ անօրենների արձանագրության մեջ: Այդ պատճառով մերժելով թողնում ենք նրանց ու նրանց զորականներին, իբրեւ հուսացող մարդկանց, որոնք զրկվեցին աստծու հարկաբաժիններից:

Թուրքերի թագավորությունը սկսվելուց հետո ազգով հայ հիսուն մարդ նրանցից հալածվելով՝ սպառազինված զնացին անապատ, ապա եկան Մարաշ, գտան Փիլարտոս անունով մի քաջ հայ մարդ, դարձրին իրենց զեկավար ու մտան Կիլիկիա, դրավեցին ամբողջ երկիրը, որտեղ գտնվում էին նաեւ ծագումով թագավորազուն Ռուբինյանները: Որովհետեւ մինչեւ Մեկրջահ սուլթանը նրանց տիրելու պատճառների մասին գրել էր մեծիմաստ վարդապետը, որ կոչվում էր Սարկավազ²¹⁵, և կրկնել էր Սամվել²¹⁶ քահանան [Անեցին], Այլև գրել էր [Սարկավազը] նրա արյունարբու հոր Ալիասլանի²¹⁷, սրա հոր ու պապերի մասին, որոնց անուններն են Տուղրիլ բեկ, Մահմուդ և Սալուկ:

Բայց մենք կվերագրենք մեր խոսքի վերջին, որտեղ ընդհատեցինք. դուրս կբերենք մեկը և խրախուսված կասենք. «Նրանք քո ձեռքով մերժվեցին, մենք քո ժողովուրդն ենք ու քո արոտի խաչինքը»:

(Սմբատ Բագրատունու մահից հետո՝ այսինքն հոր սպանությունից յոթ տարի անց, Ռոմանոս կայսեր հրամանով ութ տարի թագավորում է Սմբատի որդի Աշոտը:) Իսկ վասիլ կայսրից հետո թագավորից Անուշ, ապա Անեքը. սրանից հետո Ռոմանոսը: Սա հալածեց բոլոր կրոնավորներին ու հայոց այն քահանաներին, որոնք Բյուզանդիայում էին, որովհետեւ քաղկեդոնական դավանությունը ընդունեցին: Նրանք եկան մեր Հայաստան աշխարհը Սմբատի որդի Աբասի օրերում ու Արշարունիքում²¹⁸ հիմնադրեցին Կամրջաձոր, Կապույտ քար վանքերը, Շիրակում Հոռոմոս²¹⁹ կոչված հուլականուն վանքը և Գյրիվանքը²²⁰, Կառուցեցին նաեւ ամենասուրբ Աստվածածնի անունով մի եկեղեցի Սանահին կոչված վանքում՝ Լոռե²²⁰

* Սաղմ. 26, 6, 28, 13:

քաղաքի սահմաններում: Եվ որովհետեւ քահանաները կոչվում էին Հոռոմոց երեց, Շիրակում գտնված մի վանքը անվանեցին Հոռոմոց վանք, որ մինչև այժմ էլ կոչվում է Հոռոմեցի վանք:

Ռոմանոսից հետո թագավորում է Անիի որդի Կոստանյինը, ապա Ռոմանոսը, սրանից հետո՝ Նիկիփորը և սրանից հետո՝ Կոնստանը:

Հովհաննեսից հետո կաթողիկոսությունը մի տարի ստանձնում է տեր Ստեփանոսը, ապա տասնմեկ տարի՝ տեր Թեոդորոսը, ապա տեր Նիքիսեն՝ յոթ տարի, հետո տեր Անանիա Մոկացին՝ քսաներկու տարի:

Այս օրերում Սյունիքի կողմերից Հակոբ անունով մի հպիսկոպոս կար, որ սկսեց լեզվի ու կարգ ու կանոնի նորաձևություն ստեղծել. կար խոսքով անունով մի այլ հպիսկոպոս ևս, որ ասում էր. «Չպետք է տերունական օրը կյուրակն կոչել, այլ կյուրիակն, որովհետեւ հունարեն է»: Խոսում է նաև հասակների* մասին. ասում էր նույնպես, թե երեխաների մազերը պետք է թողնել ու չկտրել, մինչև երկարի և պատ տա, որովհետեւ այդ պատճառով է պատանի կոչվում, իսկ հետո հրամայում էր կտրել, որովհետեւ այդ պատճառով է կտրիճ կոչվում: Նաև ասում էր. «Չպետք է հպիսկոպոսը հպիսկոպոսապետին՝ այսինքն կաթողիկոսին ընծա մատուցի, որովհետեւ ավելի օրհնություն չունի, քան միայն անվանակոչությամբը»: Եվ ուրիշ այսպիսի անմիտ խոսքերով երկիրը լցրեց ու ամենուրեք խռովություն գցեց նորաձևության համար:

Սրան խրատական թղթեր է գրում տեր Անանիան, որ ձեռքաշի անմիտ դատարկաբանություններից: Իսկ սա զգալու

* Բնագիրն ունի. ասէ նոյնպէս և հասարակաց թողուլ, ասէր զգէս տղայոց և ոչ հատանել մինչև երկայնացի և պատ տոցէ: Հասարակաց ձեռք ըստ տարբերակնոյի և մանավանդ իմաստի հասակաց է (մի տող հետո ասված է. Զի վասն այնորիկ, ասէ, Կոչի պատանի, և ապա կտրել հրամայէր, զի վասն այնորիկ (այստեղ բնագրի ստորակետը սխալ է (Կոչի կտրիճ): Զնասակաց քառից հետո պետք է միջակառ դնել, իսկ մինչևից ասաց ստորակետու ձիշտ բնագիրը կլինի այսպէս. Ասէ նոյնպէս և զհասակաց. Թողուլ, ասէր, զգէս տղայոց և ոչ հատանել, մինչև երկայնացի և պատ տոցէ:

կոխարեն ավելի լկտիացավ. իրեն իմաստուն էր համարում, իսկ նրանց՝ տգետներ: Պետք եղավ դարձյալ երկու-երեք անգամներ գրել սրան: Գրում են նաև այլ խելոք վարդապետներ ու հիշեցնում են նրան գրքերից կարգ ու կանոնի հանգամանքները: Իսկ նա նույն մոլորության մեջ մնալով՝ բոլորին ալլամարհում էր:

Եվ ինքը Հակոբը ըմբոստանալով կաթողիկոսի դեմ՝ ամբանում է Սյունիքի²²⁰ բերդում. սրան կաթողիկոսը բանադրում է. գրում է Սյունիքի տիկնոջը, որպեսզի նրան իր ձեռքը հանձնի խրատելու համար, գուցե թե զղջա: Նրանք նրան չհանձնեցին նրա ձեռքը: Նրանց նույնպես բանադրեց: Նա նույն տեսակետին մնաց, մինչև որ մեռավ:

Ապա տե՛ր Անանիան գնաց Սյունիք՝ ըմբոստներին հնազանդեցնելու: Երբ Սյունիքի իշխանները լսեցին հայրապետի գալուստի մասին, ընդառաջ ելան նրան, մեղքները հանձն առան ու նրան երդմնագիր տվին, որ այլևս սերնդեսերունդ չեն ըմբոստանա սուրբ Գրիգորի աթոռի դեմ: Ապա նրանց ցնդից մեկին ձեռնադրեց արքեպիսկոպոս: Քանի որ նախապես Սյունիքը ուներ եպիսկոպոսական աթոռ, այն պատիվն արեց Սյունիքի իշխաններին, որ հրամայեց Սյունյաց արքեպիսկոպոսի տոչեից խաչ տանել, ուր էլ որ գնա նա:

Տե՛ր Անանիայի մահից հետո նրա աթոռը մի տարի նըստեց տե՛ր Վահանը՝ Բաղաց²²¹ աշխարհից: Սա Վրաստանի հետ միասնական հավատի դաշինք կնքեց: Այդ պատճառով Արասի որդի Աշոտի թագավորության ժամանակ Անի ամրոցում հավաքվեցին շատ եպիսկոպոսներ ու խստակրոն վանականներ, որոնք հավատի կերպով ճանաչել էին նրա մտքի կորստաբեր հերձվածը, որովհետև նա պատկերներ բերել տվեց Քաղկեդոնի աղանդի վերականգնման համար: Եվ նրան հեռացնելով հալածական դարձրին:

Եվ միաբանվելով՝ սուրբ Լուսավորչի աթոռին նստեցրին աստծու սուրբ՝ այր Մաշտոցի²⁰⁸ հարազատ արյունից Ստեփանոսին, որ Սեանա կոչում էր: Սա հետևում էր նրա [Մաշտոցի] վարքին: Սա երկու տարի աթոռակալեց, Բայց քանի որ Վահանիկը դեռևս Վասպուրականում կենդանի էր, միամիտներից ոմանց հավատացրեց, որ նյա՛ն հերձվածողի անուն վերագրելը սուտ է: Այդ պատճառով հայոց միջնաշ-

խարհը լցրին անեծքներով: Իսկ աստծու հրամանով մի տարում երկուսն էլ մեռան: [Հայաստանը] մի տարի անկաթողիկոս մնաց: Ապա Ողորմած²²² կոչված Աշոտ թագավորի հրամանով ընտիր այրերը և սուրբ եպիսկոպոսները հավաքվեցին, հայրապետական աթոռին նստեցրին աստծու երանելի այր տե՛ր խաչիկին՝ մեծ հայրապետ տե՛ր Անանիայի հարազատին, որ վարդապետական խոսքով սանձեց հերձվածողների բերանները՝ լինելով սրբասեր ու քրիստոսասեր. սա աթոռակալեց տասնինը տարի: Սրանից հետո քսանչորս տարի աթոռակալեց տե՛ր Սարգիսը:

Աշոտից հետո թագավորում է նրա որդի Սմբատը, որ կոչվում էր Շահնշահ: Սա իր թագավորության ընթացքում Անիի պարիսպը գլխեց բարձրաբերձ բուրգերով և երկար տարածությամբ՝ Ախուրյան գետից մինչև Մաղկոցաձոր կոչված վայրը: Նույն քաղաքում հիմնարկեց պայծառատես կաթողիկեն²²³, բայց չկարողացավ ավարտել, որովհետև մահը վրա հասավ. սա թագավորեց տասներեք տարի: Սրա օրերում սկսեց կառուցվել Մարմաշեն²²⁴ կոչված հուշակավոր վանքը քրիստոսասեր իշխան Վահրամի կողմից:

Սրանից հետո թագավորում է նրա եղբայր Գագիկը՝ քսանինը տարի: Սա Մաղկոցաձորի գլխին շինեց գերահուշակ Սուրբ Գրիգորը²²⁵ ընդօրինակելով ներսես հայրապետի կառուցած Սուրբ Գրիգորը²²⁵: Ավարտվեց մեր տե՛ր Հիսուս Քրիստոսի մարմնանալու հազարերորդ տարում և հայոց չորս հարյուր րառասունյոթ՝ թվականին: Նրա կին Կատարամիտե թագուհին ավարտեց սուրբ կաթողիկեն, որը Սմբատ թագավորը չկարողացավ ավարտի հասցնել: Նաև Սմբատ Մագիստրոսը կառուցեց փափագատես Բաղձայր²²⁶ կոչվող վանքը:

Իսկ Կիոման-կայսրից հետո թագը՝ գրավում է Վասիլը՝ թագավորելով հիսուն տարի: Սա մշտապես հայ ազգի հանրիկ մի բարեմիտ մարդ էր, որ Քաղկեդոնի դավանությունը թողեց ու հետևեց մեր ճշմարիտ դավանանքին: Եկավ Կիրիկիա, մկրտվեց հայոց Պաղակձիակ կոչվող վանքում ու վանքին տվեց գյուղեր, ագարակներ և ուրիշ բազմաթիվ բաներ:

* Պետք է լինի քառասունինը:

Տեր Սարգսից հետո հայոց կաթողիկոսութիւնը ստանձնում է տեր Պետրոսը երեսունինը տարի: Գագիկ Շահնշահից հետո քսան տարի թագավորեց նրա որդի Հովհաննէսը:

Սրա օրերում մեծապատիվ Վեստ Սարգիսը շատ բերդեր ու եկեղեցիներ կառուցելուց հետո շինեց փառավոր իւրեղէն վանքն ու սուրբ Սարգսի անվան եկեղեցին և Սառաքար վանքը բերդ դարձրեց, ու շատ ամուր պարսպապատեց՝ նրա մեջ կառուցելով փառավոր եկեղեցիներ:

Բայց Հովհաննէս թագավորը գծոված լինելով Պետրոս հայրապետի հետ՝ բանտարկեց նրան ու Սանահին կոչվող սուրբ ուխտի առաջնորդի՝ ոմն Դեոսկորոսի բերեց Պետրոսի փոխարեն կաթողիկոս ձեռնադրեց: Ապա եկավ Աղվանքի Հովսէփ կաթողիկոսը հաշտութիւն գցեց թագավորի ու հայրապետի միջև և կաթողիկոսին հանեց բանտից:

Իբր Անի քաղաքի ուսմիկ բազմութիւնը տեսավ, որ կաթողիկոսը բանտից ազատվեց, հանգչնորեն հարձակվեց Դեոսկորոսի վրա տիրող հայտնութեան օրը, մինչդեռ չուրն էին օրհնում, պատուէր նրա երեսի բողոք,— այն ժամանակ կաթողիկոսները թող էին գցում,— և անարգանքով հանկեցին նրան քաղաքից ու Պետրոսին նստեցրին իր աթոռը: Դեոսկորոսը տրտում գնաց Սանահին իր տունը, և այնտեղ վերջացավ նրա կյանքը, թաղվեց եկեղեցու մօտ:

Չաքարեի իշխանութիւնն ու Սանահնի Տոտեօրդի Գրիգոր վարդապետի, որ մի երեսի մարդ էր, առաջնորդութեան օրերում Անի քաղաքի բնակիչները Սանահին ուղարկեցին մի բարակործ մարդ*, որ նույն քաղաքից էր, որպէսզի Դեոսկորոսի մատուցներէից հայտնի կամ գաղտնի վերցնի ու տանի քաղաք [Անի], ռորովհետեւ, աշխարհիկների ձեռքով այս քաղաքում միշտ տեղի ունեցող այս կոտորածները նրա պատուով էին Գուցե թի թողութիւն տա մեր քաղաքին այն հանգիստութեան դիմաց, որ մեր հայրերը նրա նկատմամբ ցուցաբերեցին»:

Իսկ այդ մարդը գնաց, կամեցավ գիշերը բանալ դերեզ-

* Բնագրում ունենք՝ Առաքեցին բնակիչ քաղաքին Անույ առ այդ մի բարակործ ի Սանահին ի նոյն քաղաքէ, Անեցիները Անից սանահինցի բարակործին են ուղարկում Սանահին և ոչ թե բարակործի մօտ մի այլ մարդ Առ նախորդը այլտեղ թշուրիմացութիւն է, որ չունեն մի շարք ձեռագրեր:

մանը ու նրանից մի ինչ-որ մաս վերցնել: Մեծ երկյուղից ահաբեկվելով՝ չկարողացավ դերեզմանը բանալ ու գնաց պատմեց Գրիգոր վարդապետին: Նա ասաց. «Ես չեմ համարձակվի այդ բանը անել, մինչև Անիի բնակիչների բազմութիւնը այստեղ գաւ: Եվ մենք նրանց հետ կպաշտենք՝ նրա նշխարներից. թողութիւն հայցել»:

Իսկ ասածը ուշանում էր, որովհետեւ ոչ ոք այդ մասին չէր հոգում:

Հովհաննէսից հետո թագավոր է դառնում Աշոտի որդի Գագիկը՝ երկու տարի: Արդ՝ Հովհաննէսի մահից հետո, որ և Սմբատ էր կոչվում, իշխաններն ու գործը միաբանվելով, առաջիկա իսկ Պետրոս պատրիարքը, հաժարվեցին Անիի մեծափառ կաթողիկէի դռանը և Հովհաննէսի եղբորորդի Գուգիկին թագավոր դարձրին իրենց վրա՝ ուխտելով ու երդվելով հավատարմորեն ծառայելու նրան: Իսկ նա ռազմական քաջութեան մասին, որով աշխարհն է կառավարվում, հոգ չէր տանում, մանավանդ որ այն մամանակ ավելի անհրաժեշտ էր քաջանալ, որովհետեւ արաբական իշխանութիւնը խառնաշփոթ վիճակի մեջ էր՝ սկյութները²²⁷ նրանց վրա հարձակվելու պատճառով, ինչպէս ցույց տվինք նախապէս: Նույնպէս նաև խռովալ վիճակում էր նաև Բյուզանդիան: Բայց, որովհետեւ նա մանկութեանից զրբերի ուսումնասիրութեամբ էր պարզված, նրանցով էլ զվարճանում էր: Հույներն այս բանը իմանալով՝ խաբէութեամբ իրենց մօտ կանչեցին, առաջնապետ [ղա եղավ] իշխանների սաղաքներով, որոնք իրենց վրա նրա իշխանութիւնը անենք պահպանելու նրա հետ կնքված ուխտը զրմեցին և շմաղին այդ ուխտի վրա: Եվ գործի վախճանը կորստաբեր եղավ այդ անձանց ու մեր երկրի համար, որովհետեւ հույները գնացածին [Գագիկին] արգելափակեցին մի կողմում, իսկ նրա փոխարեն մի սարով վերակացունք ուղարկեցին:

Իսկ մեր երկրի բնակիչները միմյանց գեմ գրգովելով անհեթեթ հոխորտանքով ու խորամանկութեամբ միմյանց վրա հարձակվելով՝ ստախոսութեամբ հղանում էին միմյանց կայսրին մատնելու նկեղ խորհուրդներ՝ հերշտրելով արաբներին օղնելը. սրանք զրպարտում էին իշխաններին, անգամ հայրապետին, իսկ սա՝ նրանց, որոնց բռնի առնում տանում էին իրենց բնակավայրերից: Իսկ մնացածներին իբրև անախրունչ-

ների արհամարհելով՝ բանի տեղ չէին դնում: Հուլիները տիրեցին քառամեկ տարի:

Գրանից հետո հարավային խորշակի հուրը շարժվեց և բերեց մարդախուլիսող գաղանին, որ հրդեհելով բնայնջեց մեկ ազգը և առավելապես Անի քաղաքը, որովհետև պաշարեց այն քառնհինգ օր* և ապա գրավելով՝ կոտորեց Անի քաղաքի բնակիչներին. ոչ ոքի չխղճաց Ալփասլան²¹⁷ կողմած արյունախորու դադանը:

Բայց մեր թագավորական իշխանությունը վերջացավ չնայած մի տեղ գոյություն ունեի պետություն, ինչպես Կյուրիկյանը²²⁸, որ լոռն քաղաքում և նրա շուրջն էր. սա [Կյուրիկյան թագավորը] ևս Բագրատունյաց ասոմից էր Վանանդի ու Կարսի մի այլ Գաղիկ թագավոր էլ կար, որ գնաց հուլաների մոտ, սակայն ղյսավորը Գաղիկի ժամանակ դադարեց գոյություն ունենալուց. ուրիշները նույնպես անձնատուր եղան վիշապին, մի մասն էլ փախստական դառնալով գնաց բյուղանդական կայսրի մոտ: Եվ նրանք տիրեցին մեր ամբողջ երկրին: Հուլիները գնացածներին տվին երկրներ ու կալվածական քաղաքներ. իսկ Կեսարիայի ու Սեբաստիայի կողմերը [կայսրը] տվեց երկու Գաղիկ թագավորներին:

Իսկ Պետրոս²²⁹ կաթողիկոսին կայսրը մեծ պատվով մեծարեց ու ոսկի աթոռ դրեց նրա համար: Եվ երբ կաթողիկոսը վեր կացավ աթոռից ու կամենում էր դուրս գալ, և զիստ անունով մի եպիսկոպոս վերցրեց ոսկի աթոռը, որի վրա նրասեւ էր կաթողիկոսը: Պալատի սպասավորները թույլ չէին տալիս, որ նա վերցնի: Կայսրը հարցրեց եպիսկոպոսին, թե՞ լինի* ևս այդ անում: Եպիսկոպոսը նրան ասում է. «Մենք կարգ ունենք, այն աթոռը, որի վրա նստում է կաթողիկոսը, նրանից բացի ոչ ոք իրավունք չունի նստելու: Կայսրը զարմացավ այն մեծարման վրա, որ եպիսկոպոսը արեց կաթողիկոսին և հրամայեց սպասավորներին՝ թույլ տալ, որ եպիսկոպոսը տանի: Եվ ասաց նրան, «Յոթ հազար դահեկան արժե այդ, տար պահիր դա ի պատիվ քո կաթողիկոսի»:

* Ընտանիքն ունի քառնյոթ օր: Գանձակեցին այս ամբողջը քաղել է Սամվել Սնեցուց. ուստի բոտ այս վերջինի և տալընթերցածների ուղղեցին քառնյոթ օր:

Մի ժամանակ այնպես պատահեց, որ տիրոջ հայտնության օրը բոլոր քրիստոնյաները և ուրիշ մեծ ամբոխ հավաքվել էին Տրապիզոն քաղաքում ջրօրհնեքի, ինչպես որ սովոր են քրիստոնյաները: Ըստ հուլների գեպի հայերը ունեցած ատելություն՝ Պետրոս հայրապետին իր ժողովրդով կանգնեցրին գետի վերևը, իսկ իրենք կանգնեցին ներքև՝ այն մշտնով, որ հայերի օրհնությունը թերակատար էին համարում. բանի որ իրենք ներքև կանգնելով՝ հայերի օրհնած ջուրը վերստին կօրհնեն: Մի սպիտակ աղավնի էլ վարժեցրել էին, որ դար մտներ ջուրը ու վեր թռչեր, որով անձանոթներին կխաբեին, թե սուրբ հոգին իջավ աղավնու նմանությամբ:

Պետրոս հայրապետի աղոթքի ժամանակ գետի ջուրը դարձավ դեպի վեր, ու շափազանց պայծառ լույս ծագեց, որ արեգակի ճառագայթները աղոտացրեց: Եվ երբ նրանց աղավնին եկավ մտնելու ջուրը, ինչպես որ վարժված էր, հանկարծ մի արծիվ խոյանալով առավ աղավնին ու թռավ: Բոլոր հուլիները սաստիկ ամոթահար եղան ու հարկադրված դավաճանում էին հայերի հավատը:

Կայսրը հրամայեց հայրապետին իր աթոռը հաստատել Սեբաստիայում²³⁰ ու այնտեղից հավակել իր հոտը:

Հայրապետը այնտեղ նստեց մինչև իր մահը և թաղվեց այնտեղ Սեբաստիայում՝ կաթողիկոս մնալով երեսունինը տարի: Նրանից հետո սակավ ժամանակ տեղ խաչիկը [գահակալեց]:

Ապա մեր հայոց աշխարհի մի վայրում հավաքվելով՝ հայրապետական աթոռին նստեցնում են տեղ Վահրամին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդուն, որին անվանեցին Գրիգորիս. սա Քչնի²³⁰ քաղաքից էր և նահատակ Վասակի թոռը, որ իմաստուն ու առաքինի մի մարդ էր:

Սա իր հորից խնդրեց, որ մեկնաբանի քերականության արվեստը, որովհետև նա իմաստասեր էր. իսկ նա մեկնաբանեց ճարտար խոսքերով: Այս սքանչելի հայրապետը թարգմանեց աստծու նահատակների բազմաթիվ ճառեր և հունարենից ու ասորերենից ներբողական ճառեր: Սա մտադրվեց որոշ ժամանակից հետո գնալ Հռոմ՝ երկրպագելու սուրբ տաքջայնեք Պետրոսի ու Պողոսի նշխարներին՝ իրեն խորհրդակից առնելով Գևորգ անունով մի վարդապետի: Եվ

կանչելով իր հոտին՝ եպիսկոպոսներին, քահանաներին, իշխաններին, հաղորդեց իր մտադրութիւնը: Իսկ նրանք արտասովազին լաց էին լինում դառնորեն ու աղաչում էին նրան շփոթել իրենց որբ ու անհովիւ: Իսկ նա նրանց ասում է. «Ես ուխտել եմ և իմ ուխտը չեմ կարող դրժել. որոնեցեք ձեզ համար մի մարդ, և ես նրան իմ փոխարեն կձեռնադրեմ»: Այգտեղ էր նաև վերևում հիշատակած պատգամավոր Գեորգ վարդապետը: Բայց ժողովուրդը չէր համաձայնվում, նույն աղաչանքները պնդում էր, և ոչ ոքի չէին գտնում նրան փոխարինող: Այդ ժամանակ Գեորգը նրանց ասում է. «Ենչու եք այդքան աղաչում նրան, նա ուխտել է գնալ, իսկ ես տեղ-յակ եմ նրա մտադրությանը, այդ մտքից նա չի հրաժարվի: Ահա ես, թող ինձ ձեռնադրի իր փոխարեն»:

Իսկ երբ կաթողիկոսը լսեց, զարմացավ և ցասումով լըցվեց, որովհետև Գեորգը երգվել էր նրա հետ միասին գնալ: Սակայն հակառակ իր կամքի ձեռնադրեց նրան, իսկ ինքը հանապարհ ընկավ: Եվ Գեորգը նստեց նրա աթոռը:

Սուրբ հայրապետը գնաց Հոռմ. իտալացիները մեծապես սպառնեցին նրան: Իր ուխտը կատարելուց հետո նա՞վ նստեց Կոստանդնուպոլիս գալու թարգմանության համար:

Սովի վրա մրբիկ բարձրացավ, ու նավը այլ ճանապարհով տարավ և նրանց հանեց Եգիպտոս: Իսկ նրա հետ գլուխը կտրված նրա սպասավորները վախեցան, որովհետև այդ երկրի բնակիչները սովորություն ունեին աշելոծված նավերը կողոպտել ու [նախորդներին] սպանել:

Եվ սուրբ հայրապետ Գրիգորիսը աղոթքի կանգնեց, Եգիպտոսում սաստիկ անձրև եկավ, որ երբեք չէր եղել: Երբ այդ երկրի բնակիչները այս տեսան, սարսափեցին. բայց այն արարքը, որ թագավորում էր նրանց վրա, մի իմաստուն մարդ էր, կանչեց իր զորքը և նրանց ասաց. «Դուք ինքներդ դիտեք, որ Եգիպտոսում սկզբից ի վեր մինչև այժմ անձրև չի եկել. միայն Մովսեսի ժամանակ կարկուտ է եկել. իսկ մի անգամ անձրև է եղել Հիսուսի եկած ժամանակ. այդպես էլ այս նշան է մի հրաշագործ մարդու գալստյան: Որոնեցեք, նրան և տեսեք, թե ով է»:

Եվ զորքը շրջելով երկրում՝ գտավ Գրիգորիսին իր սպասավորներով, որ ծովափին աղոթում էին: Նրան բերին սուլ-

վրանի մոտ: Հարցրեց նրանց, թե՞ «Զե՞ր համար եկա՞վ այս անձրևը». իսկ նրանք ասում են. «Այո»: Եվ ասում է նրանց. «Դուք պատճառով խնդրեցիք այս»: Նրանք ասում են. թե՞ «Վախեցանք այս երկրի սպանության սովորույթի համար, որովհետև նավարկել եղանք ծովում»: Ամեն ինչ ճշտությամբ հայտնեցին: Այդ ժամանակ [թագավորը] հիացավ ու զովեց նրանց հավատը ու ասաց հայրապետին. «Դու նստիր Ալեքսանդրիա քաղաքում Մարկոսի աթոռին, իսկ իմ իշխանության ենթակա բոլոր քրիստոնյաները կհնազանդվեն քեզ»: Եվ նրան բազմաթիվ պարգևներ տվեց ու սիրեց ինչպես հոր: Այդ օրվանից Ալեքսանդրիայի աթոռը հնազանդվեց սուրբ Գրիգորի [Լուսավորչի] աթոռին: Սուրբը այնտեղ մնաց ու զովեստով վախճանվեց ի փառս ասածու՝:

Երբ Գերենիկի որդու Դավթի որդի Բագրատունյաց տոհմի Կյուրիկե արքան, որ հիմնադրեց Հաղպատ ու Սանահին²³⁰ և հուլակավոր վանքերը, տեսավ, թե տեղ Գրիգորիսը թողեց իր աթոռը ու գնաց Հոռմ, իր մոտ կանչեց Աղվանքի կաթողիկոս տեղ Զովսեփին ու հայոց կաթողիկոս ձեռնադրել տվեց տեղ Բարսեղին: Իսկ Կյուրիկեի պալատական քահանա ոմն Սարգսի ձեռնադրում են Հաղպատի եպիսկոպոս: Դրանից հետո այն դարձավ եպիսկոպոսական աթոռանիստը: Սարգսից հետո եպիսկոպոս եղավ Գեորգը, սրանից հետո՝ Բարսեղը: Սա տեսնելով՝ գեղեցիկ մարդ էր: Վրաց թագուհի Թամարը սրան տեսնելով՝ նրա վայելուչ գեղեցկության համար շափազանց մեծարեց նրան, մահաժանդ որ նրա եղբայրներն էլ արքունի տան վերակացուներ էին:

Բարսեղից հետո եպիսկոպոս եղավ սուրբ Գրիգորիսը: Սա Զաքարիա ու Իվանե իշխանների ազգականն էր, և մեր օրերում եղավ: Սրանից հետո [եպիսկոպոս դարձավ] Զովհաննեսը՝ Խաչին²³¹ իշխանների ազգականն էր և մի հեղ ու խուսքինի մարդ: Սա Հաղպատի կաթողիկեի զոան փոքրիկ դավիթը բանդեց և կառուցեց մի մեծ ու գեղեցիկ շինվածք, որ տեսնողներին հիացմունքից ապշեցնում է:

Մրտնից հետո [եպիսկոպոս է դառնում] Զաքարիա ու Իվա-

²³⁰ Ըստ Օրմանյանի Գրիգորիոս կաթողիկոսը Ալեքսանդրիայի եպիսկոպոս է ձեռնադրում իր եղբորորդի Գրիգորիսին, որպեսզի հովիտ այնտեղ գտնված բազմաթիվ հայերի Կիրակոս շփոթել է անունները:

նե իշխանների բեռորդի ու առաջին Հովհաննեսի եղբորորդի մյուս Հովհաննեսը: Սա շինեց շատ ամուր պարիսպներով մի բերդ Հաղպատի ու Սանահնի միջև: Այդ պատճառով երկու խոշոր վանքերի միջև գծաություն առաջացավ. որպես թե Սանահնի հողից է վերցված: Եվ Զաքարիի որդի Շահնշահ իշխանը վրեժխնդիր եղավ Սանահնի համար, որովհետև իր հայրը այնտեղ էր թաղված, և դա իրենց սեփականութուն էին համարում, քանի որ Հաղպատը վրաց թագավորների կողմից այն ժամանակ վիճարկվում էր: Երբ Հովհաննես եպիսկոպոսը մեռավ, թաթարների հրամանով բերդի պարիսպը քանդեցին:

Հովհաննես եպիսկոպոսի մահից հետո երկու տարի նրա տեղը ընկեց Աղսարթանի որդի մաժնաբերդիցի Հովհաննեսը, որ Բագրատունիների տոհմից էր: Սա խառը ժամանակի պատճառով դեռևս եպիսկոպոս չէր ձեռնադրված. հետո ձեռնադրվեց Աղվանքի ներսես կաթողիկոսի կողմից Մաժնաբերդի կողմերի համար:

Մրանից հետո [եպիսկոպոս եղավ] Անի քաղաքից Համազասպը: Սա շինեց հրաշալի մի եկեղեցի զանգակատնով, մեծ ու սքանչելի ժամատնով:

Բայց մենք նորից դառնանք մեր խոսքին, որտեղ ընդհատեցինք: Որովհետև Հայոց կաթողիկոսութունը շատ մասերի բաժանվեց, [այսինքն]՝ տեր Գրիգորիսը, որ է Վահրամը, Եգիպտոսում էր, Գևորգը արևմտյան կողմերում էր, մեկ ուրիշը Վասպուրականում՝ Աղթամար կղզում էր, իսկ տեր Բարսեղը մեր հայոց աշխարհում էր: Այսպես բաղձաթիվ մասերի էր բաժանված:

Բայց Կարսի Գագիկ* թագավորը գնաց բյուզանդական կայսրին տեսնելու, որովհետև նրա իշխանության ներքո էր գտնվում, և վերադարձին եկավ Կեսարիա: Նա լսեց, որ Կեսարիայի մետրոպոլիտ ոմն Մարկոս մի շուն ունի, և հույներին՝ հայերին հանդեպ ունեցած ատելության պատճառով, շան անունը Արմեն էր դրել: Եվ այսպես էր կանչում նրան, որովհետև հայերին բոլոր ազգերը արմեններ են կոչում Արամ Հայկազնի քաջության համար:

Գագիկ թագավորը գնաց իշխանելու մետրոպոլիտի մոտ, իսկ նա ուրախությամբ ընդունեց սրան:

Եվ երբ գինովցան, թագավորը ասաց. «Ես լսել եմ, որ դու մի ազնվացեղ շուն ունես, ինձ ցույց տուր, որ տեսնեմ այն»: Մետրոպոլիտն ասում է. «Ահա գոնեքի մոտ մեր գիմացն է»:

Թագավորն ասում է. «Կանչիր, թող գա այստեղ»:

Նա նրան այլ շան անունով է կանչում և ոչ թե իր անունով, իսկ շունը վեր չի ցատկում ու ներս չի գալիս:

Թագավորն ասում է. «Իր անունով կանչիր նրան»:

Եվ երբ կանչեց՝ «Արմեն, Արմեն», անմիջապես վեր կացավ եկավ:

Թագավորն ասում է. «Ինչո՞ւ ես դրան այլ անունը դրել»:

Մետրոպոլիտն ասում է. «Որովհետև լակոս է»:

Թագավորը հրաման տվեց իր սպասավորներին և ասաց. «Բերեք մի մեծ պարկ ու շունը գցեք այնտեղ»: Հաղիվ կարողացան գցել, Եպիսկոպոսը կարծում էր, թե կամենում է իր հետ վերցնել շունը և բարկանում էր թագավորի սպասավորներին վրա. Թագավորն ասում է. «Գցեք նաև եպիսկոպոսին, թող տեսնեմ՝ լակո՞ւտ է շունը, ինչպես դա ասաց»: Իսկ նա լալիս ու աղաչում էր թագավորին՝ ներել իր հանցանքը: Բայց թագավորը բարկությամբ ասում է. «Այժմ խթանով խթեցեք այդ շներին, որ իրար ուտեն»: Եվ նրանք խթում էին շանը, իսկ նա ցավի կսկիծից ժանիքներով ու ճանկերով պատառպատառ արեց նրան, մինչև մեռավ: Եվ [թագավորն] ասում է. «Այժմ իմացիր՝ լակո՞ւտ է Արմենը»:

Ինքը [Գագիկը] կողոպտեց եպիսկոպոսարանը ու այլևս կայսրին չտեսավ:

Իսկ [հետո] մյուս Գագիկը թագավորեց*. Մի օր որսի էր դուրս եկել և հարբած էր: Մի տոթ ժամի իջավ երիվարից ծառերի ստվերում հանգստանալու, իսկ ոչ ոք նրա մոտ չկար, բացի մի փոքրիկ մանուկից, որովհետև մյուս ամբողջ զորքը ցրված էր որսի հետեից: Նրան հույներ հանդիպելով՝ ճանաչեցին, վերցրին տարան մի բերդ: Երբ սթափվեց դիմուց, աչքերը բացեց ու ասաց՝ ո՞ւր եմ ես: Հույները ասացին. «Ո՞ր

* Սա Անիի Գագիկ երկրորդն է:

* Սա միևնույն Գագիկն է:

է մեր մետրոպոլիտ Մարկոսը: Ու նրան անարգանքով նե-
տեցին բերդի պարսպից, և նա շարժվելով մեռավ: Իսկ այն
մանուկին, որ նրա հետ էր, գնեց մի հայ վաճառական ու փե-
սայացրեց իրեն:

Տարիներ հետո, երբ մանուկը մեծացավ ու դարձավ տղա-
մարդ, մի մարդու հետ գնաց Կիլիկիայի սահմանները կա-
քավներ որսալու: Այնտեղ մի բերդ կար, որը կոչում են
Բարձրաբերդ: Այնտեղ գտնվում էր մի հույն եպիսկոպոս:
Մանթոթյուն ստեղծվեց այդ մարդու ու եպիսկոպոսի միջև,
դարձան իրար սիրելիներ ու երկար ժամանակ միասին
ուտում-խմում էին: Բայց այդ մարդը մտահան չէր անում
Գազիկ թագավորի՝ իր ալգականի նկատմամբ հույների կա-
տարած գործը:

Եվ եղավ մի օր, որ եպիսկոպոսի բոլոր սպասավորները
բերդից դուրս էին եկել իրենց գործերով: Միայն եպիսկոպոսն
էր մնացել ու նրա հետ մի պատանի: Այդ որսորդ մարդը
եկավ բերդի մոտ կաքավներ որսալու: Եպիսկոպոսին պարսպի
վրա տեսնելով՝ կանչեց նրան, որ գա միասին ճաշակեն: Իսկ
եպիսկոպոսը մարդուն հրավիրեց գնալ բերդը, բայց սա չհա-
մաձայնվեց: Եպիսկոպոսը իջավ նրա մոտ առանց սպասա-
վորի:

Երբ տեսավ այդ մարդը, որ եպիսկոպոսը միայնակ է գա-
լիս, հասկացավ, թե բերդում ոչ ոք չկա: Ասաց իր հետ եղած
մարդուն. «Այսօր հարմար է, որ մենք մեր թագավորի՝ հույ-
ների գործած սպանությունն արյան վրեժը առնենք: Նկատի
առ, գուցե եպիսկոպոսը քեզ ուղարկի բերդը, ջանա գրավել
այն և ինձ ձեռքի նշանով խնայու, որպեսզի ես էլ եպիսկո-
պոսին սպանեմ»:

Երբ եկավ եպիսկոպոսը, նստեցին ճաշելու: Եվ երբ գինին
վերջացավ, եպիսկոպոսը սպասավորին տասց. «Գնա բերդը
ու մեզ համար գինի բեր, որ միասին զվարճանանք»:

Այդ մարդը գնաց եպիսկոպոսի հրամանը փոխանցեց
նրա սպասավորին: Եվ մինչ նա կուցավ կարասի մեջ, որ
գինի հանի, սա բռնեց նրա ոտներից, շուտ տվեց գլխի վրա
ու գինու մեջ խեղդեց նրան: Բարձրացավ պարսպի վրա,
նշան արեց իր տիրոջը, թե բերդը գրավեցի:

Իսկ սա այստեղ ներքեում եպիսկոպոսին խեղդեց: Եվ ին-

քը մտնելով բերդը՝ գրավեց ու քիչ-քիչ իր կալվածքը մեծաց-
րեց, որը բռնի, որն էլ խաբելով, մինչև որ նա, իր որդիները,
թոռները տիրեցին Կիլիկիայի քաղաքներին ու գավառներին:
Սա ևս թագավորի նախնին է, որն իր սահմանները քաջու-
թյամբ ընդարձակեց, որ իր տեղում կասենք:

Վասիլ կայսրից հետո թագավորեց Կոստանդինը, սրա-
նից հետո՝ ձեր Թոմանոսը, ապա՝ Միխայիլը, ապա՝ Կյուռ-
դին* ու սրանից հետո Մոնոմախը: Սրա օրով է, ասում են,
Գազիկը Բյուզանդիա գնացել: Սրանից հետո՝ Կիո Թոգոսը,
ապա՝ Դուկիժը, սրանից հետո՝ Դիուսենը: Սրա առաջին տա-
րում մնում էր Կանանդի²² թագավոր Գազիկ Շահնշահը: Իր
թագավորության ութերորդ** տարում Դիուսենը մեծ զորքով
գնաց Պարսկաստանի վրա պատերազմի: Եկավ Մանագլեբու
ու գրավեց այն: Այս լսելով՝ բռնակալ Ալփասլանը ընդառաջ
դուրս եկավ: Տեղի ունեցավ զորեղ ճակատամարտ: Դիուսենը
պարտվեց ու նրա կողմից բռնվեց. բայց [Ալփասլանը] հարկ
վեցելով նրա վրա՝ բաց թողեց: Իսկ նրա ազգը չհաղանդվեց
իրեն, այլ թագավորեցրին Դուկիժի որդի Միխայելին: Մի-
խայելը կրկին պատերազմելով՝ շարդեց Դիուսենին, իսկ
զորքը նրան քուրձ հազցնելով՝ բերեց Միխայել թագավորի
մոտ: Կայսեր հրամանով ճանապարհին նրա աչքերը փակե-
ցին, և կսկիծից հինգ հարյուր քսանմեկ թվականին (1072 թ.)
մեռավ:

Այս հույն տարին երկայնամիտ ու արդարադատ աստված
վրեժ առավ գոռոզ ու անոխանդակ զաղան Ալփասլանից: Մինչ-
դեռ նա դալբադիներեն մոնչում էր՝ տիրելու ամբողջ աշ-
խարհին և բոլորեցված սրտի դառնությունը թափելու նրանց
վրա, որոնց ձեռք չէր գցել, անակնկալ մի պահի սրախողխող
եղավ: անօրենք վերացավ աշխարհից և աստծու փառքը շուե-
սավ:

Սրանից հետո թագավորեց նրա Մելիքշահ կոչված բա-
րեբախտ որդին: Սա չհետևեց իր հոր շարությանը, այլ և բա-
րի մտածեց և նույնը արեց բոլոր իրեն հնազանդվածներին

* Կիո կամ Կիւռ-Ջոյն, այսինքն՝ տիկին Ջոյն, իրոր կայսրուհի է եղել
և մեռել է 1056 թ. (տե՛ս Մանանդյան, Քնն. տեսութ., հ. ք. Լջ 27):

** Դիուսենը (Դիուսենը) թագավորել է միայն երեք տարի: Կիրակոսը
չստիպում է:

նկատմամբ) առավելապես հայոց ազգի հանդեպ: Որովհետև վերահասու լինելով՝ դատապարտում էր իր հոր դիտավորութունները, այն որ հակառակ էր մարդկանց կյանքի խաղաղությանը, արյունով ու զրկանքներով էր ուրախանում: Իսկ ինքը իմաստնաբար, քաղցր վարվեցողությամբ ու սիրով՝ հոգում էր ամեն ինչ:

Արդ՝ շատ թագավորներից բաշն ու խոհեմը հոգ տարավ ամեն բանի, որ արդարությամբ կառավարվի, որպեսզի ոչ ոք զրկվածներից տխուր ու զոռոգներից հպարտ չլինի: Ազնվամիտ էր ու լայնախոհ, իսկ մարմնի տեսքով արժանի էր թագավորության: Սա կարճ ժամանակում ամբողջ աշխարհը հնազանդեցրեց և ոչ այնքան պատերազմով ու բռնությամբ, որքան սիրով ու խաղաղությամբ: Այսպես բարի անունով թագավորից քսան տարի ու կնոջ կողմից թունավորվելով վախճանվեց:

Ապա շորս տարի անասելի խռովություն եղավ, որովհետև նրա եղբայր Դեղուշը և որդի Բեքիարուքը այս տարիներին պատերազմով աշխարհի անդորրությունը վերացրին: Որպեսզի նրանցից որևէ մեկը անմիջապես չիշխի՝ արյունահեղությունը ջրի առատ հոսքի** նման էր, և դա ոչ միայն վերաբերում է կովոջ զինվորներին, այլև ընդհանրապես ազգերին ու երկրներին:

Եվ այսպես՝ բարիքները թագավորի վախճանի հետ վերացան: Ապա տիրեց Բեքիարուքը՝ սպանելով Դեղուշին: Սրանից հետո տիրեց Խզըլը, որ թարգմանվում է կարմիր: Սա գրավեց Լոռն քաղաքը և Սանահին ու Հաղպատ սուրբ վանքերը:

Իսկ Միխայել կայսրից հետո թագը ստանձնում է Ալեքսը: Սրա տասնյոթերորդ տարում բյուզանդացիները շարժվեցին Ասիայի կողմերը՝ Թիրակ (Թրակիա) որպեսզի քրիստոնյաների տառապանքների վրեժը լուծեն սկյութացիներից ու

* Բնագրում՝ Իսկ ինքն իմաստաբար քաղցրավարութեամբ կարգօգ հանդերձը զամենայն նախ՝ իմաստաբար ուղղում ենք իմաստեաբար. իսկ կարգօգ ձևը ըստ տարբերակների ճշտում ենք կարեօք, որ այստեղ նշանակում է սիրով:

** Բնագրում՝ Հոսմունս արեանց իրեն զուխից լինելու Հոսմունս ուղղելի է հոսումն, իսկ զուխից՝ զուխից, ալիի ճիշտ՝ զուլիիցն:

պարսիկներից, ինչպես նաև արաբներից: Եվ շատերը նեղություններ կրեցին գաղտնի ու հայտնի նենգությամբ սաղաչելի որդու՝ Ալեքս կոչվածի կողմից, որ թագավոր էր Կոստանդնուպոլսում: Որովհետև անօրենը հրամայեց կերակուրների հետ մահադեղ խառնել և այդպես տալ նրանց. նույնպես էլ ըմպելիքներին: Ովքեր ուտում, մեռնում էին: Մովի վրա էլ խարդավանեց նրանց, ովքեր վստահում էին նրան իբրև իրենց հավատացի: Նա խորամանկությամբ օգնում էր բարբարոսներին: Թող նրան տերը հատուցի: Որովհետև նա քրիստոնյա իսկ չէր, ինչպես ոչ էլ նրա մայրը [Եվրոպացիներից]՝ շատերը մեռան, իսկ մնացածները դատարկաձեռն վերադարձան Անտաք²³³, և գրավեց այն ու երուսաղեմը. այդտեղ էին երկու թագավորացիներ՝ Մայմունն ու Տանդրիլը և յոթ կոմսեր**²³⁴, երուսաղեմում թագավորեց Կոնստանդին, ապա Պաղատունը՝ տասնյոթ տարի, իսկ Ամարին՝ տասնինը տարի: Այս տեղի ունեցավ հայոց հինգ հարյուր քառասունվեց (1097) թվականին:

Մեռավ սկյութացի²³⁴ Խզըլ բռնակալը պարսից զորքերի կողմից Դվին քաղաքը գրավելու ժամանակ. ապա նրանց տներով թաղամթիվ մասերի է բաժանվում. մեկը բլուրնանալով տիրում է Խորասանում, մեկ ուրիշը՝ Ասորեստանում, մի երրորդը՝ Կապադովկիայի ու հայոց կողմերում, մեկըն էլ՝ Եգիպտոսում: Եվ ուրիշները՝ այլևայլ տեղերում, որոնց անունները անծանոթ են մեզ:

Հինգ հարյուր վաթսուներկու թվականին (1113) վախճանվեց տեր Բարսեղը՝ հայրապետությունը վարելով երեսունհինգ տարի: Աթոռը մեծաշուք պատվով ստանձնում է ներսեսի եղբայր տեր Գրիգորիսը: Սրանք սուրբ Գրիգորի տոհմից էին: Այդ պատճառով սուրբ Լուսավորչի աթոռը նստելուն պես սքանչելի հայրապետ սուրբ Գրիգորիսը սուրբ եկեղեցին պայծառացրեց զանազան կարգերով ու կանոնական օրենսդրությամբ: Ամեն բանով ջանում էր իր նախնիների օրինա-

* Ֆրանկներ ասելով Գանձակեցի հասկանում է և իտալացի, և ֆրանսիացի, զուցե նաև ուրիշ եվրոպական ժողովուրդներ, ուստի հարժար համարեցինք ֆրանկը եվրոպացի թարգմանել:

** Մայմունը Ռայմոնդն է, իսկ Տանդրիլը, որոնք խաչակրաց արշավանքների առաջնորդներից էին: Անտիոքը գրավեց 1098 թ.:

կով կենցաղավարել և սուրբ Գրիգորին ու նրա զավակին նմանվել: Սա հայրապետական աթոռը փոխադրեց Հոռոմկլա²³⁴ բերդը: Որովհետև երբ բյուզանդացիները Գագիկ թագավորին ու տեղի Պետրոսին տարան իրենց մոտ, դրանից հետո հայրապետական աթոռը արեւելքում դադարեց գոյություն ունենալուց, այն գտնվում էր հունաց իշխանության ներքո, երբեմն Սեբաստիայում էր լինում, երբեմն Սովք²³⁴ կոչված վայրում, իսկ սա [Գրիգորիսը] փոխադրեց Հոռոմկլա²³⁵, Փոխադրելու պատճառը հետևյալն եղավ. նեղվելով սկյուֆներից ու արաբներից [կաթողիկոսը] այստեղ-այնտեղ էր շրջում և ապա տեսնելով ամուր բերդը՝ վերցրեց իր սրբությունները և եկեղեցու սպասները, տարավ դրեց այնտեղ մի իշխանի բարեմիտ եվրոպացի կնոջ մոտ ի պահ: Այնպես եղավ, որ այդ ժամանակ բերդատեր իշխանը վախճանվեց, ու նրա կինը այրի մնաց: Սրբազան հայրապետը բարեպաշտ կնոջը աղաչեց բերդը իրեն՝ հայրապետին տալու, որպեսզի այն լինի հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստը: Եվ կինը հոժարությամբ տվեց: Սուրբ հայրապետը կնոջը ուղարկեց Կիլիկիա²³⁶ հայոց մեծ իշխանաց իշխան Թորոսի մոտ, իսկ նա սրան տվեց գյուղեր, ագարակներ ու այլ կալվածքներ և կնոջը շափաղանց ուրախացրեց, ապա նրան ուղարկեց իր երկիրը:

Այս Թորոս իշխանը և իր եղբայր Ստեփանեն իշխան Լևոնի որդիներն էին. [Լևոնը] Կոստանդի որդին էր, [սա՝] Ռուբենի, որոնք թուրքներն էին նախապես հիշատակված այն մարդու, որ Գագիկ Աթորունու՝ աղապետությանից ու զավակներից էին: Սրանք իրենց սահմանները քաջությամբ ընդարձակեցին՝ տիրելով Կիլիկիայի, Սիրիայի և ուրիշ շատ երկրների բազմաթիվ գավառների ու քաղաքների: Գրավեցին [Կիլիկիայի] անվանի քաղաքներ Տարսուսը, Սիսը, Ադանան, Սելևկիան ու սրանց շուրջ գտնվող գավառներն ու քաղաքները:

Այս լսելով՝ բյուզանդական Ալեքս²³⁷ կոչված կայսրը մեծ զորքով հայոց իշխաններ Ստեփանեի ու Թորոսի վրա է

ուղարկում Անդրոնիկոսին: Սա խաբուսվածք Ստեփանենին բռնելով՝ սպանել է տալիս: Իսկ Թորոսը վերցնելով իր եղբոր-որդիներ Ռուբենին ու Լևոնին՝ գնում է մի ամուր բերդի մեջ, ապա այն բյուզանդացիներից, որ բնակված էին [Կիլիկիայում], առնում է իր եղբոր արյան վրեժը: Բռնածներին կոտորում է, մյուսներին դուրս քշում երկրից, իսկ ինքը մեծ ուժով տիրում բոլոր գավառներին:

Այս իսկ հինգ հարյուր վաթսուներկու թվականին (1113), երբ Բարսեղ կաթողիկոսը վախճանվեց, Քրիստոսի մոտ փոխադրվեց նաև հուլականուն վարդապետ Գևորգը, որին իր քաղցր բնավորության համապատասխան Մեղրիկ էին անվանում: Սա կարգավորեց Գրազարկ²³⁷ կոչվող հուլավար վանքը: Այնտեղ գիշեր-ցերեկ անդադար ու մշտապես պատկերով պաշտամունք էին կատարում. և ոչ մեկը սեփական սրիկ բան չունեի, ամեն ինչ ընդհանուր տանն էր պատկանում: Սույն տարին մեռավ նաև բյուզանդական քաջ Տանդրիլը՝ Անտիոք քաղաքի իշխողը՝ թունավորվելով իրենց պատերազմից:

Տեղ Բարսեղից հետո հայոց կաթողիկոսությունը ստանձնում է Գրիգորիսը՝ հիսուսներեք տարի:

Իսկ սքանչելի հայրապետ Գրիգորիսը ձեռնարկելով՝ նույն բերդում մի հրաշագեղ գմբեթարդ եկեղեցի կառուցեց և սկսեց թարգմանություններ կատարել կրոնական գրքերից: Բազմաթիվ գրքեր թարգմանել տվեց հայերենի՝ մի մասը իր Անդրով, մյուս մասն էլ ուրիշների միջոցով:

Սրա ժամանակ կային անվանի ու իմաստուն վարդապետներ. սքանչելի ներսեսը՝ նույն կաթողիկոսի հարազատը, և մյուս ներսես Էպիսկոպոս Լամբրոնացին՝ Հեթումի եղբայրը, որ թարգմանեց Հովհաննու տեսիլքի մեկնությունը, Հոռոմի Գրիգոր պապի պատմությունը և սուրբ Բենեդիկտոսի Որենսդրությունը: Իր կողմից գրեց նաև Գավթի սաղմոսների, Սողոմոնի առակների, սուրբ պատարագամատուցի, Հովհաննու ավետարանի աղոթքների մեկնությունները, այս փերչինի սկիզբը հետևյալն է. «Նրան՝ եղբայրների հետ էր»:

* Կիլիկիայի թագավորները Անիի Գագիկ Բագրատունու սերունդներից էին:

** Այս ժամանակ կայսր էր Էմանուելը (1143—1180):

* Բնագիրն է երաւ Ալիշանը իր հրատարակությունից Երաւ-է հանել է (տե՛ս Կ. Գանձակեցւոյ համառոտ պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 63):

Սկսեալ²³⁸ վանքում անառիկ լամբրոն բերդի մոտ կառուցեց նաև մի հրաշագեղ եկեղեցի՝ ու վանքի պաշտամունքային արարողութիւնը կարգավորեց այլ ազգերի օրինակով՝ սարկավագով, գպիրով, գլխաբաշտ, որը հայերից շատերը պարսաւում են:

Կար նաև Բզնատիոս անունով մի այլ եպիսկոպոս, որին կաթողիկոսը հրամայեց գրել Ղուկասու ավետարանի մեկնութիւնը: Նա հանձն չառաւ, մինչև որ երազում տեսաւ լուսավոր ու ամեն վաշխաւթյամբ դարդարված մի տուն և եկեղեցու բոլոր վարդապետներին այնտեղ զփարձանալի: Կամենցով նաև ինքը մտնել ներս, բայց արգելեցին նրան ու ասացին, թե՝ «Որովհետեւ չարարվեցիր ավետարանը մեկնելու, այստեղ չես մտնի»: Եվ զարթնելով՝ սկսեց Ղուկասու ավետարանը մեկնել խելամիտ ու իմաստալից լեզվով:

Ասորերեն Փարաշիթավ կոչված վանքում կար նաև ոմն Սարգիս անունով մի սքանչելի վարդապետ. սա գրեց կաթողիկեական յոթ թղթերի մեկնութիւնը՝ նախաբանով, հորդորական խոսքով ու ընդարձակ բազմաթիւ ճառերով: Կար նաև Հովսեփ անունով մի այլ եպիսկոպոս՝ մի երեւելի մարդ, որ Անտիոքի կողմերում էր:

Իսկ արեւելքում կային եկեղեցու լուսավորիչ անվանի աշրեր ու գիտնականներ. Անանիա վարդապետը Սանահինում "Ինոսկեքտի" օրերում. սա մի բանիքուն ու հանճարեղ մարդ էր, տոմարական գործի գիտակ և աստվածաշնչական գրքերի մեկնաբան: Ասում են՝ սա մեկնութիւն համար ի մի հաւիարեց անաքլայների թղթերի հետ Եփրեմի, Հովհան Ռափիբեբեցի առաքյալների թղթերի հետ Եփրեմի, Հովհան Ռափիբեբեցի, Կյուրեղի և այլ սրբերի ճառերը ու համառոտեց՝ ընթերցողներին դուրամատելի դարձնելու համար: Գրեց նաև ավետարանների խորամիտ, իմաստալից մեկնութիւն ու համեմատութիւն օրինակների հետ: Գրեց նաև լուսամիտ ընդունութիւն նվիրական սրբասացութիւն համար, որ ուղղափառների եկեղեցիներում «խաչեցար»-ով են ասում, և ապա Շողակաթի ներբողյանը:

Այսպես և գիտութիւնը շատերից մեծիմաստ ու ամեն ինչում հանճարեղ՝ Սարկավագ կոչված հարստամիտ Հովհան-

նեսը Հաղպատում: Սա շատ բան ուսումնասիրեց գրքերով ու բարի հիշատակ թողեց: Սա, շատ անձեռնհասների կողմից փափագվածը՝ հայոց հաստատուն ու անշարժ տոմարը հաստատեց շարժական և ոչ հաստատուն տոմարի փոխարեն: Նաև բոլոր ազգերի տոմարները հայոց տոմարի հետ համապատասխան դարձրեց: Որովհետեւ չափազանց իմաստուն էր այդ մարդը ու աստվածային շնորհներով լցված. նրա բոլոր խոսքերը իմաստասիրական ոճով էին, ինչպես Գրիգոր Աստվածաբանինը, և ոչ թե գեղջկական: Սա գրեց ներբողական ճառեր հայոց մեծազոր արքա Տրդատի, սուրբ հայրապետ Ներսեսի և սքանչելի Սահակի ու Մեսրոպի մասին: Գրեց նաև Ղևոնդյանց շարականը քաղցր եղանակով ու ներդաշնակ խոսքով, որի սկիզբը այս է. «Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղեցիները»: Գրեց նաև նրանց համար ներբողական ճառեր, աղոթագրքեր ու գրքերի ստույգ օրինակներ:

Սրան շատ էր սիրում Դեմետրիոսի հայրը՝ Դավթի ու Գեորգեոսի պապ վրաց Դավիթ թագավորը: Այնքան էր սիրում, որ երբ լսում էր նրա գալուստի մասին, ռաբի էր կանգնում, ընդառաջ էր գնում նրան և գլուխը խոնարհելով օրհնութիւն էր հայցում նրանից: Նա ձեռքը դնում էր նրա գլուխին և ասում էր հետեւյալ սաղմոսը. «Գտա իմ ծառա Դավթին և իմ սուրբ յուղով օծեցի նրան: Իմ ձեռքը թող օգնական լինի նրան ու իմ բազուկը՝ զորացնի նրան: Թող թշնամին նրան չվնասի, և անօրենը չարշարի նրան»: Եվ սրա պատճառով թագավորը սիրում էր մեր հայոց ազգին:

Այնպես պատահեց, որ սա մի օր անառակ վարքի համար Զովգոմա անունով մեկին հեռացրեց սուրբ պատարագից: Նա զղջալու և ապաշխարհելու փոխարեն մտածեց սպանել սքանչելուն: Մի օր հանդիպելով նրան, երբ նա գալիս էր վանքի ներքևում գտնվող և գետի վրա նալող քարայրից, անամոթը բռնեց նրան, զցեց գետին ու վեր կացավ** նրա վրա: Իսկ սուրբը, որ իմաստուն էր, ասաց նրան. «Որդեակ Առեփանոս, մի սպանիր ինձ»: Այդ հանդուգնը նրան

* Սաղմ, ԶԸ, 21—23:

** Ընագրում՝ Հարա ի վերայ նորա, ուղիղ է տարընթերցվածը. լաւեա ի վերայ նորա:

* Սանահինի առաջնորդ (1037 թ.):

ասում է. «Մինչև այժմ Զոմզոմա էի, իսկ այժմ փոխանակ մի նո-ի (ն) բազմաթիվ (ն-եր) ես ավելացնում: Ստեփան-նոս»²³⁹, Որովհետև նրա Զոմզոմա անունը մականուն էր «Դու ինչու՞ սպանեցիր ինձ, ինչու՞ հանեցիր եկեղեցուց»: Իմաստասերը ասում է նրան. «Դարձյալ քեզ եկեղեցի կընդունեմ»: Թողնեք նրան: Գալով վանքը՝ ասում է միաբաններին. «Ինչ որ ասում էին այս միաբանի մասին, կարծում եմ, թե սուտ է, ահա ընդունում եմ եկեղեցի»: Եվ հրամայեց եկեղեցու վերակացուին՝ նրան ավագներից դարձնել: Շատ շշուկներ եղան այդ մասին, այն թե անարժան էր, և նա կաշառք առավ ու նրան եկեղեցի ընդունեց: Երբ հասավ սրբազան պատարագի ժամը, թշվառականը բեմ բարձրացավ, որ պատարագ մատուցի: Վարդապետը եկավ դավիթ, ժողովրդի մեջ սուրբ սեղանի հանդես բացեց գլուխը ու սկսեց աղոթել: Զար ոգին անմիջապես մտավ աներկյուղած մարդու մեջ, բեմից զցեց տաճարի հատակին ու սկսեց խիստ տանջել: Եվ նրան տաճարից դուրս հանեցին, ինչպես Ոգիային²⁴⁰, և մեծ երկյուղ տարածվեց տեսնողների մեջ:

Այսպիսի բարի կենցաղավարությանը ապրելով աշխարհում՝ փոխադրվեց Քրիստոսի մոտ աշխատասերը [Սարկավագը] Հաղպատում: Նրան թաղեցին մեծ եկեղեցու արևելյան կողմից փոքր եկեղեցու դռների մոտ, որը (փոքր եկեղեցին) հետո Համազասպ եպիսկոպոսը բանդեց ու շինեց մի հրաշալի կառույց, ուր դանգակները նախեցին՝ նրա մեջ նաև եկեղեցի հարմարեցնելով: Սուրբը վախճանվեց հինգ հարյուր յոթանասուներե թվականին (1129):

Մի տարի հետո վախճանվեց Արավելու որդի սուրբ լուսավորիչ Դավիթ վարդապետը, որ Գանձակ քաղաքի բնակիչ Արքայություն անունով մի բաճանայի խնդրանքով գրեց գեղեցիկ շարադրված ու օգտակար Կանոնական օրենսդրություն: Նրա Գրիգոր անունով մի այլ սրբանշխի վարդապետ ևս կար, որին Թոքակերի որդի էին կոչում: Որանք երեքն էլ Գանձակ աշխարհից էին, որտեղից նաև ես եմ:

Այնպես պատահեց, որ մի օր այս երեք սրբանշխի մար-

դիկ հստած էին. աշխտեղ եկավ մի դյուղուցի մարդ և ասաց նրանց. «Նրանի նրան, ով իմանում է, թե ձեզանից որն է ավելի իմաստուն»: Այս ասաց ծաղրանքով: Թոքակերի որդին պատասխանեց ու ասաց. «Ես կպատասխանեմ քեզ: Մինչև դեռ մեր երկրում էինք, ես ձեռք էի ու կարող, իսկ այս սարկավագը միայն կարել գիտեր. բայց այժմ սա ե՛ւ ձեռք է ե՛կարում, ու նաև շատ նկարներ է ավելացնում վրան»: Այս ասաց առակաբար նրա իմաստությունը ցույց տալու համար, որովհետև այդ մարդը անշափ շատ փութեղանդ էր ուսման նկատմամբ: Մի անգամ այնպես պատահեց, որ նա գնաց քարայրը, որտեղ դրքերն էին, և ուրիշները նրա հետ: Երբ նրա հետ եղածները դուրս եկան, փակեցին դուռը, նա թաքնրվեց ներսում. նրանք այնպես իմացան, թե նա առաջ դուրս եկավ: Երբ դրա վրա շատ օրեր անցան, դարձյալ գնացին քարայրը ինչ-որ բանի համար. տեսան նրան ու զարմացան. հարցրին նրան, թե՛ «Ինչպե՞ս ապրեցիր առանց կերակրի ու խմելու»: Նա նրանց ցույց տվեց դրքերը, որ կարդացել էր, և ասաց. «Այդ է իմ ուսելիքն ու խմելիքը, որ կերա ու խմեցի այս օրերին»:

Հինգ հարյուր ութսուներե թվականին (1139) սաստիկ երկրաշարժ եղավ, և կործանվեց Գանձակ քաղաքը. սրա մեջ գտնված շենքերը փլվեցին իրենց բնակիչների վրա: Դավթի ու Գրիգորի հայր վրաց Դեմետրե թագավորը եկավ ու քաղաքի դռները տարավ իր երկիրը: Երկրաշարժից փլվեց Ալհարակ լեռը ու փակեց իր միջով անցնող ձորակը. գոյացավ ծովակ, որ կա մինչև այսօր: Նրա մեջ կան ագնիվ ձկներ:

Իսկ սրբանշխի Գրիգորիս հայրապետը օրըստօրե ճոխանում էր բարեգործությամբ սուրբ եկեղեցու պայծառության համար. նա բոլոր ազգերից սիրված էր: Նա դնաց սուրբ քաղաք Երուսաղեմ, որպեսզի երկրպագի փրկչական սուրբ տեղերին: Երբ նա հասավ Անտիոք քաղաքը, աճրողը քաղաքը նրան ընդառաջ ելավ ջահերով. յապտերներով ու մեծ պատվով նրան տարան նստեցրին Պետրոս առաքյալի աթոռին: Երբ նա Երուսաղեմ հասավ, ֆրանկները, որ իշխում էին քաղաքին, և նրանց պատրիարքը էլ ավելի սեր հաստատեցին մեր ազգի նկատմամբ այն բանի համար, որ նա տեսքով բարի էր ու սուրբ դրքի գիտությունը էր լցված: Տրդատի ու

* Ըստ Աստվածաշնչի Ոգիան տապանակը պատշաճ ձևով չէր փոխադրում և Աստված նրան մահով պատժեց տապանակը տանելիս:

սուրբ Գրիգորի և Կոստանդինոս կայսեր ու Սեղբեստրոս հայրապետի կնքած հին դաշինքը նրա օրով վերստին նորագեցին: Եվ այսպիսի բարի կյանք ապրելով՝ փոխվեց Քրիստոսի մոտ ծեր տարիքում ու կատարյալ առաքինությանը: Աթոռը ստանձնեց նրա եղբայր Ներսեսը՝ չոթ տարի:

Այս Ներսեսը²⁴⁰ իմաստությամբ ավելի էր լցված, բան ան ժամանակ շատերը՝ ոչ միայն հայ վարդապետների մեջ, այլև հույների ու ասորիների: Այնքան [իմաստուն էր], որ նրա իմաստության համբավը տարածվեց բոլոր ազգերի մեջ. Թեոդա անունով մի կոստանդնուպոլսեցի իմաստասեր լսելով սրա հռչակը՝ իր գրքերը բառնալով գրաստների վրա՝ եկավ փորձելու և վերահասու լինելու նրա իմաստությանը: Եկավ շատ օրեր զրուցեց նրա հետ ու գտավ ամեն բանի մեջ հմուտ, նաև սուրբ հոգով լցված: Եվ երբ գնաց Կոստանդնուպոլիս քաղաքը, հարցրին նրան, թե՝ «Ինչպես էր լուրը, ճիշտ էր, թե ոչ»: Նա ասում է. «Ինչպես լսեցինք, այնպես էլ տեսանք. բանի որ նոր ոմն Գրիգորիս Աստվածաբան է հարություն առել»: Եվ ամենքին զարմացնում էր նրանով:

Եվ որովհետև նա հանճարեղ մարդ էր, շատ բան կարգավորեց եկեղեցիներում քաղցր եղանակով. (օրինակ)՝ խոսքովյան՝ ոճով շարականներ, մեղեդիներ, տաղեր ու ոտանավորներ. նրան հն պատկանում Հարություն օրհնությունը, Երբորդ կողմը^{*}, Աստվածածնի փոխման երկու օրվանը, Պետրոսի ու Պողոսի օրհնությունը, Մանկունքը, Համբարձինը, որի սկիզբը այսպես է. «Ցնծա այսօր, ասածու եկեղեցի, որի սկիզբը այսպես է. «Ցնծա այսօր, ասածու եկեղեցի, սուրբ առաքյալների հիշատակով», Որոտման Որդիների օրհնությունը (որի սկիզբն է)՝ «Նա որ կա էության մեջ միշտ էի որդին է»: Անտոնի մի շարականը, Թեոդոսի երկուսը, քառասնեցի մեկը, առաքյալների մեկը, Ավագ շաբաթի երեք օրվա օրհնությունը՝ երկուշաբթին, երեքշաբթին, չորեքշաբթին, հարության ճաշի երկու շարականը, նինվեացիներինը, հրեշտակապետներինը, սուրբ Վարդանանցը և այլ բազմաթիվ շարականներ:

Նա քաղցր եղանակով գրեց սուրբ պատարագի բարոզը,

* Խոսքով արքայի անունից՝ շատ հաճելի, քաղցրաձայն:

** Եկեղեցական երգեցողությունը կատարվում է 8 ձայնով, չորսը բուն ձայներն են և չորսը կողմ ձայները, ամեն բուն ձայն ունի իր կողմ ձայնը:

նույն խոհականությամբ շարականների տները, իր անվան տառերով երկու գանձեր՝ մեկը «Վարդավառի», մյուսը «Աստվածածնի փոխման», ինչպես Գրիգոր Նարեկացին գրեց «Հոգու զալստյանը», «Եկեղեցունը» և «Սուրբ խաչինը»: Այն [Նարեկացին], որ բազմազան խոսքերով ու իմաստասիրական ոճով գրեց «Աղոթամատյանը», «Սուրբ Հակոբ Մծրնացու ներբողը», և «Առաքելոցը»: Սա [Ներսես Շնորհալի] նույնպես կարգավորեց Մատթեոսի ավետարանի համառոտ լուսավոր ու հարուստ մտքերով մինչև այն տեղը, ուր տերն ասաց, թե՝ «Մի համարեք, թե եկա օրենքը կամ մարդարեությունները բանդելու»: Եվ չգիտեմ, թե ինչ պատճառով այնտեղ ընդհատվել է: Նա գրեց նաև հրեշտակապետների ճառերը Դիոնիսիոս Արիսպագացու²⁴¹ ոճով, նաև ասածու բազմաթիվ հաճատակների ճառեր թարգմանեց: Եվ այսպիսի բարի վաշխությամբ փոխադրվեց ամենքի հույս Քրիստոսի մոտ ցանկալի ու երանելի մահով, որովհետև սրբի կամքը այսպես էր, եթե հնարավոր լինի, ոչ ոք չպետք է աշխարհաբար լեզվով խոսի. այլ միայն գրաբար, ոչ գինարբուքների և ոչ էլ այլ ուրախությունների ժամանակ: Այդ պատճառով նա երգեր գրեց ու սովորեցրեց նրանց, որոնք բերդապահներ էին, որպեսզի դատարկահունչ ձայների փոխարեն այն առնեն, որին իրեն սկիզբ Դավթի սաղմոսն է: «Դիշերը հիշեցի քո անունը, տեր»^{**} և այդպես իմաստուն կերպով ըստ կարգի «Ձարթիր, փառք իմ»^{***}, որ այժմ եկեղեցում ասվում է գիշերային արարողության ժամանակ:

Սա [Ներսեսը] կանչվեց մեծ Ալեքսի կողմից, որ բյուզանդական ինքնակալ թագավոր Մանիլի փեսան էր. [Ներսեսը] եկավ Կիլիկիայի Մամեստիա քաղաքը և [Ալեքսը] նրան գրքերից հարցրեց խորին ու զժվարիմաց բաներ. ամեն լսելում կատարյալ դտավ նրան ու չափազանց մեծարեց: Դարձյալ գրեց նրան, որ նա գրավոր իրեն հանձնի հայոց հավատի խոստովանությունը, տոների և առաջավորաց պատերի²⁴² նշանակությունը, մի էության նշանակությունը, որ:

* Մատթ. ե., 17.

** Սաղմ. ՃԺԸ, 55:

*** Սաղմ. ՃԶ, 9, Հե, 3:

մենք վերագրում ենք Հիսուս Քրիստոսին միավորումից հետո, և եկեղեցու այլ կարգերի [նշանակության] մասին, որ համապատասխան չէ այլ ազգերի [եկեղեցական կարգերին]: Իսկ նա համառոտ ու պարզ լեզվով տվեց նրան խնդրածը, որը Հայաստանյայց եկեղեցին ուղղափառությամբ աշակես է ասում:

Բ.

Հայաստանյայց եկեղեցու խոստովանության հավատ գիր՝ գրված հայոց Գրիգորիս կաթողիկոսի եղբայր Ներսես եպիսկոպոսի կողմից բյուզանդական ինքնակալ թագավորի գերապատիվ փեսայի՝ մեծ հեծելագորապետ՝ Ալեքսիոսի խնդրանքով, երբ եկավ արևելք ու գտնվում էր Կիլիկիայի Մամեստիա մայրաքաղաքում, որտեղ հետևում էր նրան՝ [թագավորին]՝ նրա հրավերով վեց հարյուր տասնչորս թվականին (1165):

Անշուք լեզվով խոսում եմ խոհեմազույնիդ լսելիքին և աստվածասեր անձիդ մեր հավատքի ու եկեղեցու կարգի մասին՝ Ձեր կողմից արված հարցին պատասխան տալով: Բայց որովհետև շրթունքներով խոսքի իմաստը իր էությամբ չի կարող հիշողության շտեմարանում մնալ առանց կորչելու, ընդհակառակն մոռացության է այն դատապարտված, այդ պատճառով խնդրում եք գրավոր արձանագրել այն, որպեսզի մեր կողմից ասված խոսքի հիշատակը անաղտո մնա, որը և սիրով տալիս ենք իմաստություն սիրողիդ ըստ մեր համեստ գիտելիքների ու տկարության հապճեպ, համառոտ ու պարզ լեզվով:

Սակայն մեր սուրբ հավատի ճշմարտությունը և եկեղեցու կարգավորությունը ամբողջապես ամփոփում ենք սուրբ հայրերի ավանդներից վերցնելով, որ այսպես է. «Ընդունեմ ենք ամենասուրբ երրորդությունը՝ հորը, որդուն ու սուրբ հոգուն, որ երեք անձերի մեջ են բաժանված և մեկ էության ու աստվածության մեջ են հավաքված: Հայրը անձին է ու անսկիզբ և հավիտենությունից առաջ է եղել: Որդին ծնվել է

հոր էությունից, անխախտ է ու անմարմին, Ժամանակից առաջ է: Սուրբ հոգին բխում է հորից, և ոչ թե որդու նման ծնունդով է, այլ առաջ է եկել աղբյուրի նման՝ իրեն միայն քննելի եղանակով, արարածների կողմից անճանաչելի է: Ոչ մի ժամանակ հայր չէր, երբ նրա հետ որդին, հոգին չկային: Այլ որպես հայր միշտ հայր է եղել և ոչ թե հետո է հայրության անունը ստացել, նույնպես էլ որդին միշտ որդի է եղել իր՝ մշտնջենավոր հոր հետ: Այսպես էլ սուրբ հոգին միշտ եղել է աստծու հոգին՝ հորից ու որդուց անբաժան. [եղել են] մի էություն, մի իշխանություն, մի կամք և մի արարչագործ գործություն, որ իմացվում է երեք անձնավորության մեջ: Ոչ մեծություն և ոչ փոքրություն, ոչ բարձրություն և ոչ ցածրություն, ոչ առավելություն և ոչ պակասություն, այլ մի կարգ, մի պաշտամունք, մի երկրպագություն սուրբ երրորդությանը համագոյակից՝* է ճանաչվում, որով ոչնչությունից գոյացան բոլոր եղածները՝ երկինքը երկնավորներով ու երկիրը երկրավորներով, երեսացող ու աներևույթ արարածները՝ արարչության սկզբնական ստեղծվածները: Իսկ երկրորդ հերթին երրորդությունից մեկը հոր մաքի ծնունդը [բանն]՝ միածին որդին, հոր և հոգու կամքով, Գաբրիել հրեշտակապետի ավետումով, իջավ կույս Մարիամի որովայնը՝ հոր ծոցից չպակասելով ըստ աստվածային անպարփակելի էության, և իրեն քաշելով ամենամաքուր կույսի սրյունից, որ Ազամի զանգվածից էր, միացրեց աստվածության հետ՝ անքննելի ու անճանաչելի միացումով, և երկու էությունից՝ աստվածային ու մարդկային, ստացվեց կատարյալը, մի կատարյալ անձնավորություն՝ էությամբ անփոփոխելի ու անբաժանելի. ոչ փոխեց մարդկային մարմնավոր ու հողավոր էությունը աստծու անհողավոր ու պարզ էության՝ իրենը կորցնելով, և ոչ էլ աստծու պարզ անմարմին էությունը խառնեց մարմնական էության՝ շեղելով իր հավիտենական պարզությունից, թեպետև անբակտելի միասնության համար

* Բնագիրն ունի՝ նույնպես և որդի, ընդ հոր և որդու մշտնջենասուրբ երկուսը բառը բացարձակ զրիգակ է ալտեդ. պետք է լինի իսրում, լիայած եկեղեցու համապատասխան տեղում իսրոյ է (Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, 1865 թ., էջ 118), սակայն և Գանձակեցու փոփոխակը:

** Շնորհալին համագոյ բառը լուծի:

* Բնագրում պատասխանատու, հունարեն πρωτοστρατηγ, ավելի մոտ կլինեք հունարենին տարբերակվածի պատասխանատու-ր:

ասվում է՝ անմարմինը մարմնանում է, և միտքը թանձրանում։ Այլև անմարմին միտքը խառնվում է մարմնի հետ և իր հետ միացնում է մարդկային էությունը՝ աստվածացնելով այն՝ խառնումով ու միավորումով և միավորման մեջ չկրելով փոփոխություն կամ այլակերպություն, ըստ ալգմ և ոչ էլ մարդկային հոգին ու մարմինն է [փոփոխություն կրում]։ Թեպետ ճշմարտությունը գերազույն է իմացվում, քան օրինակը, ինչպես որ արարչի ու արարածի միջև գոյություն ունի համեմատություն, բայց անհասանելի եղանակով մերը միավորելով իրենի հետ, մնացին անփոփոխ առնողն ու առնվածը։ Ոչ թե պարունակության ձևով, ինչպես օգն ու ջուրը ամանում, որ դուրս գալով [ամանը] դատարկվում է, այլ էապես միավորված ավելի բարձր, քան անբաժանելի ու անփոփոխելի միտքը միավորությամբ, և Աղամի էությունը վերցնում է ոչ թե իրը Աղամը անմեղություն ու դրախտի մեջ էր, այլ մեղանշույց ու փշացման եկեղծակույց հետո, որովհետև կույս Մարիամը, որից Քրիստոսը մարմնացավ, մեղանշական Աղամի էությունից էր։ Մակայն միավորվելով աստծու էությանը՝ մեղանշականը դարձավ անմեղ, իսկ աստվածանացուն [հատկությունը] դուրս մնաց մերժելի փշացման կարիքներից, ինչպես հրահալ նյութից, որ երբ կրակի հետ միավորվում են, փշացնող ժանդը, եթե ունեն, ոչնչանում է։ Իսկ էությունը մաքրվելով փշացման հատկությունից, մնում է անոշնշանալի։ Որովհետև այն, որի սկիզբը անապական է, քանի որ առանց սերմի անապական կույսից էր ծնունդը, ուստի և վախճանն էլ անապական է։ Որովհետև նրա մարմինը գերեզմանում չփշացավ, պետք է որ ծնունդի ու մահվան միջև ընկած ժամանակամիջոցը անապական լինի։ Ոչ բնական ու կամավոր պետքերից ենք ասում, թե նա անապական է, այսինքն՝ քաղցը, ծարավը, ննջելը, հոգնելը, տխրելը և արտասովելը, որոնք իրական և ոչ թե առերևույթ հնարավորություն են մեղ ընձեռում՝ իմանալու նրա մարդեղությունը, — այլ ընդունում եմ, որ ապամա ու մերժելի պետքերից է նա անապական։ Որովհետև նրա մեջ կար ինչ-որ բան, որ նման էր մերինին, և կար, որ վեր էր մերինից, ըստ այն գրվածի, թե մարդ է և ի վեր է քան մարդը, և թե մարդ է, ո՞վ է ճանաչում նրան։

Արդ՝ ըստ մեր ըմբռնումի միավորության եղանակը այսպես է եղել, կույսի արգանդում ինը ամիս և ըստ անդրանկածությունյան հինգ հալելյալ օր է բնակվում. և այն, որ նա կարող էր մի վայրկյանում կատարյալ լինել, օրըստօրն աճումով մեծանում էր, որպեսզի սրանով վերանա մարդեղությունը առերևույթ կարծնելու Ծնվում է իբրև մարդ՝ մարդացած աստված՝ ծնողի կուսությունը անապական պահելով, որպեսզի ծնունդը օրհնի անեծքներից և կուսությունը նախապատվի։ Թլպատվեց ութ օր հետո, որպեսզի այն ուխտը, որ հայրերի հետ գրված էր, կատարի և մեղ հոգևոր կերպով ուսուցանի սրտի թլպատությունը։ Քառասուն օրից հետո եկավ տաճարը ըստ օրենքների նվիրման, որպեսզի մեր մարդկային էությունը իրենով ընծայի հորը՝ բարձունքում։ Փախավ եգիպտոս, որպեսզի կռապաշտություն մայրաքաղաքը դարձնի աստվածապաշտության և մեղ խրատի, հոժարությամբ նրա հետ փախչենք հալածանքների կրելով։ Ծրևսուն տարի շրջեց երկրում աղքատությամբ ու խոնարհությամբ՝ ծածկելով իր աստվածությունը, որպեսզի մեղ ճոխացնելով բարձրուցնի, երբ նրա ուղուն հետեողներ լինեն։ Եկավ Հորդանան երեսուն տարին լրանալիս ու հայտնեց իր աստվածության փառքը՝ հոր վկայությամբ, թե՝ «Դա իմ սիրելի որդին է»* և հոգու աղավանակերպ իչնելով**։ Մկրտվեց Հորդանանում Հովհաննեսի ձեռքով, որպիսով ջրից մաքրի, հին մեղքերը ընկղմի նրանց մեջ և մեղ տա հոգևոր մկրտություն ըստ Հովհաննեսի վկայության, թե՝ «Նա կմկրտի ձեզ սուրբ հոգով ու ջրով»***։ Քառասուն օր պառ պահեց երկրորդ Աղամը**** առաջին Աղամի համար, օրը չպահեց. երեք փորձություն հաղթեց մարդկանց հաղթողին [սատանային]։ Եվ դրանից հետո իր աստվածային թաքուն գոյությունը հայտնեց աշխարհին՝ դեերին հալածելով, հիվանդներին բուժելով, կույրերին լուսավորելով, կազերին քայլեցնելով, մեռելներին հարություն տալով, ծովի վրա, ինչպես ցամաքի վրա, պնտվել, քիչ հացով շատերին կերակրելով, արարածներին

* Մատթ. Գ. 17, Ժէ, 5, Մարկ. Ա. 11, Թ. 6, Դուկ. Գ. 22:

** Մատթ. Գ. 18, Մարկ. Ա. 10:

*** Մատթ. Գ. 11, Մարկ. Ա. 8, Դուկ. Գ. 16:

**** Երկրորդ կամ վերջին Աղամը Քրիստոսն է:

էությունը ըստ ցանկութեան փոխելով, ջուրը՝ դինի, կալը լույս դարձնելով, եւ նախքան հարությունը իր աստվածային լույսը՝ մարմնի մեջ իբրեւ վարագույնով ծածկվածի, հայտնեց իր աշակերտներին թաքորական²⁴³ լեռան վրա՝ Մովսէսի ու Նոյիայի հնդինակավոր կոչումով իրեն տեր ճանաչեցնելով ողջերի ու մեռելների:

Այնուհետեւ կամավոր կերպով գալիս է շարշարանքի, որպէսզի օրհնէի ու մարգարեների գրքերը²⁴⁴ կատարյալ զարձնի նստում է էջի և բռնակի վրա՝ իբրեւ հրեական ու հեթանոսական եկեղեցու օրինակ: Կատարում է զատիկը ըստ օրենքի որպէսզի հինը՝ նորի, ստվերը՝ ճշմարիտ լույսի փոխի: Էվանում է աշակերտների ոտքերը, որպէսզի նախահար ոտքերի դեպի գիտութեան ծառը րեթացքի հանցանքները մաքրի: Իր մարմինը կյանքի կերակուր ու արյունը մեղքերի քաղութեան համար է տալիս, որպէսզի մենք, որ առաջին պսղի ճաշակումով մեռանք, սրանք ճաշակելով կենդանանանք, Իմ [այսինքն՝ մարդկային] էութեամբ հորը աղոթում է ինձ համար, որպէսզի նախկին փառքին դարձնի և օրինակ տա, որ մենք էլ աղոթենք մեր փորձութեան ժամանակ: Տիրեց ու արտասուեց երկնավորների ու երկրավորների ուրախութեան համար, որպէսզի վերացնի ամեն արտասուք ամեն երեսներէից ըստ Սաղոս Նրկուղեց, որպէսզի վերացնի մահվան երկուղը: Քրտնեց, որպէսզի [մարդկանց] երեսների բերտիւրը մաքրի: Աստակվեց, որպէսզի ուժգին հարվածի թըշնամուն: Մերկացավ, որպէսզի նախահոր գեմքի ամոթի ծածկույթը պատախի խմեց լնդին, որպէսզի դառը մեղքերի ճաշակումը քաղցրացնի: Բնեովեց խաշին, որպէսզի մեզ ազատի կապանքներից և կենաց փայտ շնորհի մահվան փայտի փոխարեն, մեռավ մարդկային մահացու էութեամբ ու կենդանի մնաց աստվածային անմահ էութեամբ: Ոչ թե մի մասը մեռած է, մի մասը կենդանի ըստ [հոգին ու մարմինը], բաժանվողների, այլ միևնույն անձնավորութեանն է: Եւ միևնույն Քրիստոսը շարշարվում ու մեռնում է մահկանացու մարմնով, որը մեզնից է, և կենդանի անմահ էր նաև կենդանաբար աստվածութեամբ, որ հորից է, ինչպես և սուրբ Աթանասն է ասում, թե՛ «Մահկանացու մարմինը չվնասեց անմահ աստվածութեանը, որովհետեւ անախտ էր, այլ ափ-

ին՝ մնաց նաև ինքը անախտ՝ անմահի գորութեամբ»: Եւ քիչ հետո ասում է, թե՛ «մահ եղավ մահկանացուներին համագոկից մարմնին»...

Այդ պատճառով մենք Քրիստոսին ընդունում ենք աստված ու մարդ: Սա չենք ասում բաժանելու համար, քով լիցի, որովհետեւ նա ինքը շարշարված է և շարշարված չէ. աստվածային էութեամբ անփոփոխելի ու անշարժարելի է, իսկ մարմնով շարշարված ու մահ ճաշակած: Այդ պատճառով սխալվում են նրանք, ովքեր ասում են, թե այլ մեկն է, որ յարշարվեց, և մեկ ուրիշն է, որ շարշարվեց: Բայց ոչ ոք չէ, բան Քրիստոսը [բանը], որ շարշարվեց ու մարմնով մահ ընդունեց. քանի որ նույն ինքը անշարժարելին հանձն առավ, որ իր շարշարանքներով փրկի մարդկանց, Որովհետեւ այն, որ Քրիստոսի մարդկային մարմինը շարշարվում էր, դրա հետ լինելով Քրիստոսը, իրեն էր վերագրում այդ, և դառնում էր յափաղանց հրաշափառագուն իր, որովհետեւ ինքն էր, որ շարշարվում էր և ինքն էր, որ չէր շարշարվում: Չարշարվում էր յարշարելիով, որովհետեւ ինքը իր մարմինը շարշարում էր և նույն շարշարելիի մեջ էր ինքը առանց շարշարանքի՝ անբաժանելի շարշարյալ մարմնից, քանի որ Քրիստոսը աստված լինելով էութեամբ անշարժարելի էր, սակայն շարշարելի մարմնի հետ անբաժանելի կերպով միացած էր անմարմինը, և մարմինն էլ իր մեջ ունէր անշարժարելի Քրիստոսին, որ իր [մարմնի] թուլութեան ոչնչացնողն էր. սրանք ասաց՝ Աթանասիոսը: Նրա հետ և մենք՝ մեռնելուց հետո մարմնից ու մարդկեղեն հոգուց անբաժանելի ենք ընդունում աստվածութիւնը: Եւ երբ մարմնով խաշի վրա էր ու գերեզմանում, իր աստվածութեամբ հոր աջ կողմում էր, և նրա փառքով իրեն էին երկինքն ու երկիրը: Երկրում հայրն էլ նրա հետ էր, ինչպես որ ասաց. «Իմ հայրը ինձ հետ է և ինձ մենակ չթողեց»²⁴⁵: Որովհետեւ ուր հայրն է, այնտեղ և որդին է և հոգին, իսկ ուր որդին է, այնտեղ է և հայրը, և հոգին, իսկ ուր սուրբ հոգին է, այնտեղ է հայրը, և որդին: Արդ՝ մեռած մարմնով

* Բնագիրը ուսաց բայը չունի, վերցնում ենք Շեդհալու համապատասխան տեղից (Թուղթ ընդհանրական, 1865, էջ 125):

²⁴⁵ Եւդ. Ը, 28—29:

գերեզման իջավ, իսկ կենդանի աստվածայնությամբ ավերեց ղոժիթը: Եվ երրորդ օրը հարություն առնելով՝ իր հետ մեղքերի մեռելությունից հարություն տվեց նաև հավատացյալ մարդկանց հոգիներին: Եվ հույս տվեց նաև մարմնական հարության, ինչպես ինքը երկրորդ գալուստի ժամանակ, Քառասուն օրից հետո բարձրացավ երկինք առաքյալների հանդեպ ու նստեց բարձունքում հոր մեծության աջ կողմը. ըստ առաքյալի գալու է մեր մարմնով, որով համբարձվեց, արդարությամբ դատելու ողջերին ու մեռելներին՝ ու հատուցանելու յուրաքանչյուրին ըստ իր գործերի: Արդ՝ Սուրբ երրորդության ու Քրիստոսի տնօրինության վերաբերյալ մեր հավատի ճշմարիտ խոստովանությունը այս է, որ համառոտ խոսքով ներկայացրինք:

Իսկ այն, ինչ վերաբերում է եկեղեցու ու տոների կարգերին և այլ հարցումներին, որ ձերոնցից ոմանք մի քանը մի այլ բան համարելով՝ մեր մասին գրավոր հայտնեցին ձեզ, կգրենք նաև ճշմարիտ խոսքերով այս, թե որոնք ենք ընդունում և որոնցից ենք հրաժարվում:

Առաջին՝ գրված էր, թե՝ «Հունվարի հինգին առավոտյան տոնում են ավետիքի տոնը, իսկ իրիկունը՝ ծննդյան տոնը: Մյուս օրը առավոտյան, որ հունվարի վեցն է, տոնում են Քրիստոսի մկրտության տոնը»: Սրանից որոշ բան ուղիղ է, որոշ բան ճշմարտությունից հեռու է. այսպես է:

Միևնույն օրը հունվարի վեցին մենք տոնում ենք Քրիստոսի ծննդյան ու մկրտության տոնը, ինչպես որ ընդունել ենք առաջին հայրերի ավանդներից. այս բանում նրանց գրածները [մեր մասին] ուղիղ են: Իսկ այն, թե ամսի հինգին առավոտյան ավետիքի տոնն ենք տոնում, ամեն ստույգամբ լեցուն է, որովհետև ավետիքի տոնը ըստ մեր [կարգի] ապրիլի վեցին է, իսկ ծննդյան տոնը հունվարի վեցին է, այսինքն տասներկու օր հետո է այն օրվանից, որը դուք եք տոնում: Ինչ հարկ կար ապա անմոտրեն երեքը միասին տոնելու, այնինչ ծննդյան և մկրտության տոները միասին տոնելու համար շատ վկայություններ ունենք:

Նախ որ սկզբնապես բոլոր եկեղեցիները՝ սկսած ելա-

կաններից, այնպես էին տոնում, իսկ հետո ոմանք բաժանեցին Բեթղեհեմի ու Հորդանանի համար, որովհետև մի օրում երկու եկեղեցիներում չէին կարող տոները կատարել [եկեղեցիները] միմյանցից հեռու լինելով, և քիչ-քիչ աճելով, նույնը ընդունեցին նաև այլ եկեղեցիներ: Իսկ հայերը, ինչպես որ ընդունեցին սուրբ Գրիգորից, անփոփոխ մնացին նրա վրա:

Երկրորդ՝ Ղուկաս ավետարանիչը վկայում է սրա ճշտությունը, որովհետև, պատմում է, քաղության տոնին, որ Թշրինի* տասին է, այսինքն՝ սեպտեմբերի քսաներկուսին, Զաքարիա քահանայապետը մտնում է տաճարը ու խունկ է ծխում և տեսնում է հրեշտակապետի երևումը ու ամուլ՝ հղիանալու ավետիքն է լսում և [ավետմանը] չհավատալուց լիզուն պապանձվում է, և ապա ասում, թե՝ «Երբ լրացան նրա սպասավորության օրերը, գնաց իր տունը»²⁴⁵: Նրա տունը Երուսաղեմում չէր, այլ Հրեաստանի լեռնակողմը, որտեղ Մարիամը Եղիսաբեթին ողջույն տվեց: Նրա սպասավորության օրերն էին՝ հինգ օր քաղության տոնի, յոթ օր տաշտավարահարության²⁴⁵, որ անում է տասներկու օր: Արդ՝ այս երկու տոնը ավետարանիչը կոչում է Զաքարիայի քահանայության սպասավորելու օրեր, որոնք ըստ օրենքի միասին էին տոնում: Երբ դրանք լրացան, գնաց, ասում է, իր տունը և Թշրինի քսաներկուսին՝ հոկտեմբերի հինգին Եղիսաբեթը հղիացավ: Արդ՝ նրանք, որոնք մարտի քսանհինգին են կատարում կույսի ավետման տոնը, Եղիսաբեթի հղիությունը տոնում են Զաքարիայի պապանձման առաջին օրը, որ Թշրինի տասին է, սրանք Ղուկաս ավետարանիչի կողմից չեն վկայվում, իսկ նրանք, որոնք ապրիլի վեցին են տոնում՝ նրա տասներկուօրյա սպասավորությունից հետո, Եղիսաբեթի հղիությունը համարում են ըստ վերևում ասվածի, որ Թշրինի քսաներկուսն է, սա և հաստատում է ավետարանիչը:

Սրանց համար կա նաև մի երրորդ վկայություն ըստ նույն ավետարանի պատմության. այդ այն է, որ ասում է, թե Հիսուսը Երեսուն տարեկան էր՝ սկսած իր ծնունդից մինչև մը-

* Երուսական տոմարի յոթերորդ ամիսը:

²⁴⁵ Ղուկ. Ա, 9, 23:

կրրաությունը. և պետք է ըստ իմաստուն և ուղիղ մտքի նույն ամասնիվը, երբ ծնունդն է, այսինքն՝ հունվարի վեցը, զուգադիպի նաև մկրտության օրվան երեսուն տարուց հետո, չնայած շաբաթվա օրը նույնը չէ. Եվ շատ քան կար սրա մասին ասելու, բայց բեղ՝ իմաստունիդ համար քիչն էլ շատ է. բայց այսպես թե այնպես, ի փառս ասածու թող կատարվեն:

Սուրբ աստվածածնի երգը.— գրեւ էր այստեղ թղթում,— թե իբր չի ասվում մեր եկեղեցիներում: Այս ամբաստանությունը ճշմարտության հետ կապ չունի, որովհետև երկնափորներին ու երկրափորներին պատվի արժանավոր ասածու մայր Մարիամը մեզանից փառավորվում է այնքան, մինչև որ նրա խոսքերը ոչ թե օրերը երկից մանկանց և Դավիթ մարգարէի խոսքերի հետ ենք երդում, այլ միայն կիրակի օրը և տերունական տոներին, որ և ձերոնցից նրանք, որոնք տեղյակ են մեր եկեղեցու կարգերին, վերահասու կգարձեն ձեզ:

Դարձյալ՝ այստեղ թղթում մեզ համար գրված էր նաև հետևյալը, թե՝ «Քրիստոսի ու մարմնի համար մի էութուն են ընդունում, որից Ապողինարը, ասում են, մեր կողմից ամբաստանվում է: Սա կարիք է զգում երկար պատասխանի, բայց ժամանակ չլինելու պատճառով քշով բավականանա՞նք: Ասում ենք՝ Քրիստոսի մեջ մի էութուն ընդունում ենք ոչ խառնումով ըստ Եվտիքիոսի և ոչ էլ նվազությամբ ըստ Ադադինարի, այլ ըստ Կլուրեդ Ալեքսանդրացու, որը նա իր «Գիրք պարապմանց»-ի մեջ ասում է ընդդէմ Նեստորի, թե՝ «Մարմնացած Քրիստոսի էութունը մեկ է, ինչպես որ հայրերը ասացին»: Հայր է կոչում Աթանասիոսին և նրանից առաջ-եղածներին, իսկ մենք սրբերի ավանդութունից ենք այս ասում և ոչ թե ըստ շարափառների կարծիքի խառնաշփոթմունք, փոփոխութուն, քլափոխութուն գցելով Քրիստոսի մարմնավորության վրա. մի էութուն ենք ասում, մի անձնավորություն ասելու փոխարեն, որը դուք եք ասում Քրիստոսի վերաբերմամբ, և սա ուղիղ է ու մեր կողմից ընդունված: Մեր մի էութուն ասելն էլ հավասար ու նման է. բայց ոչ թե հերձվածողների կարծիքների համար: Սա նրանից է հայտնի, որ երբ խոսքով միևնույն բանի մասին խոսում ենք, միայն մեկի վրա կանգ չենք առնում, այլ երկուսի հատկութունն էլ ցույց ենք տալիս, ինչպես և շարժարանքի ու

մահվան մասին սուրբ Աթանասից վերևում հիշվածներն են հայտնում: Աթանասը ասում է, թե Քրիստոսը աստված լինելով՝ էությամբ անշարժարելի էր, սակայն շարժարելի մարմնի հետ անբաժան միացած էր անմարմինը, և այսպես շատերը Որովհետև մի էութուն՝ մեր կողմից ուրիշ բանի համար չի ասվում, եթե ոչ նրա մեջ Քրիստոսի և մարմնի անբաժանելի ու անձառելի միասնության մասին: Իսկ երկու էութուն ասելուց, երբ ասվածները ըստ Նեստորի բաժանման չեն, այլ անխառնութունը ցույց տալու ընդդէմ շարափառ Եվտիքիոսի ու Ապողինարի,— չենք հրաժարվում: Բայց օրինակ՝ մարդու հոգին ու մարմինը տարբեր էութուն ունեն. այն է՝ մեկը երկնային է, իսկ մյուսը երկրային, մեկը երկնափայլ է, իսկ մյուսը՝ անբերույթ, մեկը առժամանակյա է, իսկ մյուսը՝ անմահ, սակայն միասնութունից հետո մարդը մի էութուն է համարվում և ոչ թե երկու. մի էութուն ասելով էլ խառնում չպետք է հասկացվի մարդու մեջ, այսինքն՝ կամ նրան միայն հոգի պետք է համարել, կամ մարմին: Այսպես էլ Քրիստոսը թեպետև մեկ էութուն է համարվում, ասվածները խառնումին չեն վերաբերում, այլ խոսքը երկու էության միմյանց հետ անձառելի միավորման մասին է: Որովհետև եթե այսպես լինեք, ապա հարկ կլինեք ոչ միայն երկու էութուն ընդունել Քրիստոսի համար, այլ երեք. երկու մարդկային՝ հոգին ու մարմինը, և մեկն էլ աստվածայինը: Բայց միավորումից հետո, ըստ սուրբ վարդապետների ասվածի, բաժանման երկվորությունները վերացան: Արդ՝ եթե մի էութուն անքակտելի ու անբաժանելի միավորության համար է ասվում և ոչ թե խառնումի, և երկու էութուն անխառն ու տնօրնօրնելի լինելու համար է ասվում և ոչ թե բաժանման համար,— երկուսն էլ ուղղափառության սահմանում են:

Դարձյալ՝ գրությունում գրված է, թե մեր մեռոնը բուսական ձևից է, որին [բույսի սերմին] շուշմա են կոչում [քունչով], և ոչ թե ձիթենի ծառերից: Եվ այս իրոք այսպես է:

* Թագիրն ունի՝ Քաեզի մի բանին ոչ վրաս այլ իրի՛ք ասի ի մեջ: Թաեզն ձեզ բացարձակ սխալմունք է այստեղ. այդ բառի փոխարեն Ծնոր-հային ունի բնագիրն, որ ճիշտն է (նույն տեղում, էջ 129):

Իսկ դրա պատճառը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այն, որ ցուրտ եղանակի պատճառով Հայաստանում ձիթենիներ չեն աճում, Հարկ եղավ այնպիսի ձեթ վերցնել իբրև մեռուի նյութ, որ հեշտությամբ ճարվում է երկրում։ Սրա մեջ հոգևոր որևէ վտանգ չտեսան, որովհետև եթե նյութին էր պատկանում զորությունը, ապա անհրաժեշտ էր այն նյութը որոնել, որի մեջ ինչ-որ աստվածային ներդրություն կար։ Իսկ եթե բահանալական օրհնությունն ու աղոթքը ձեթի նյութի հետ միացնում են աստվածային շնորհը, ոչ մի առավելություն ու պակասություն չի լինի՝ ձեթը ծառապաշտից է, թե բույսերից, ինչպես որ Քրիստոսի արյան նյութ հանդիսացող գինին ինչ դույնի էլ լինի, ընդունելի է, լինի սև, կարմիր, թե սպիտակ, որովհետև պատարագը սրբազործում է այն, և դառնում է Քրիստոսի արյուն։

Գրություն մեջ ասված էր նաև սրբերի պատկերների մասին, թե հայերը բոլորովին չեն ընդունում։ Որ սրանց մեջ կա ճշմարտություն, բացահայտ ցույց կտանք այն հակառակությունից, որ առկա է մեր երկու ազգերի մեջ։ Սատանան շատ շարիքների սերմանաց, ինչպես որ մեր տգետ մարդկանցից ոմանց մեջ սրբերի պատկերների մերժումը, որոնք՝ [աղետները] նաև մեր կողմից են անարգում։ Նաև նզովք ենք դնում նրանց վրա, որոնք հանդգնում են հայհոյել։ Որովհետև մենք, որ առաջնորդական աստիճան ունենք, ընդունում ու երկրպագում ենք մեր Փրկչի մարդացման պատկերը, այլև ամեն սրբի պատկեր ըստ իր կարգի փառավորում ենք, որոնք նաև նկարում ենք մեր եկեղեցիներում ու պատարագամատուցի հանդերձների վրա։ Եվ մեյրնցից չընդունողներին՝ աղետներին ու հիմարներին պատժելով լռեցնում ենք։

Գրված էր նաև հետևյալը. «Թե՛ բոլոր խաչերը մեխում են։ Իսկ սա ճիշտ չէ, որովհետև այնպիսիները, որոնք միակտուր նյութից են, ինչպես ոսկեղեն, արծաթեղեն ու այլ խաչեր, որոնք երկու կտոր միմյանց վրա չեն դրված, չենք մեխում։ Իսկ փայտյա [խաչերը], որ երկու կտորից են, անհրաժեշտ է երկաթյա մեխերով ամրացնել, որպեսզի բամբակներից կամ մի այլ պատճառից իրարից բաժանվելով, չընկնեն, ինչպես

նույնիպե առաջին խաչը, որի վրա մեխվեց Քրիստոսը, ընդունվում է, որ երկու կտոր էր՝ միմյանց վրա մեխված, որպեսզի զիմանա կրկու մարմինը ու շքանդվի։ Արդ՝ եթե ինչ-որ խմսատ ունի բենոր*, պետք է բոլոր խաչերը, ոչ ամեն տեսակի նյութից են, մեխել և ոչ թե միայն փայտյա խաչերը, երբ երկուդ կա քանդվելու և ընկնելու։ Դարձյալ՝ եթե ոչ երկու մասից, այլ մի մասից կաղմված քարե կամ երկաթյա խաչերի վրա մեկը մեխ տեսնի, թող իմանա, որ այն տգետների, հակառակասերների դործ է և ոչ թե մեր կողմից է առաջարկված։

Նրեք սրբասացությունների մասին գրված էր, թե խաչելա՛ւը ենք ասում, և թե մենք այս սրբասացությունները երգում էինք երրորդության համար, ինչպես դուք, չա՛ր ու խո՛ր մուրթություն էր խաչեցա՛ւ ասելը։ Բայց քանի որ որդու մի անձնավորության նկատմամբ ենք ասում սրանք, այդ պատճառով նրա կողմից մեր հանդեպ եղած մեծագույն երախտիքն էնր մատուցում նրան, թե՛ «Աստված, և հղոր, և անմահ, որ մարմնով խաչվեցիր մեղ համար, ողորմիր մեզ»։ Նրան առինքներ ասածու խոսքի [Քրիստոսի] մուր բարեխոս ու միջնորդ ունենք իր միածնի մոտ, երբ ասում ենք, թե՛ «Մատուցիր մեր աղաչանքները քո որդուն՝ մեր աստծուն»։ Այդ պատճառով թե որևէ մեկը երրորդության համար ասի, ինչպես դուք, կամ թե միայն** որդու համար, ինչպես մենք, երկուսն էլ հաճելի են աստծուն, երբ ասածները միմյանց չեն հակասում։ Սակայն թեև այստեղ որդու համար ենք սրբասացությունները ասում, բայց սուրբ պատարագի մեջ երեք տնձնավորությունների վերաբերյալ ենք երգում սերոբների երգերը։

Նաև մեր մասին գրված էր այս ամբաստանությունը, թե՛ սուրբ քառասունքի պատին անասունների կաթնեղեն ու ձու են հաշվում շաքաթ ու կիրակի օրերը։ Այժմ ցույց տանք ձեզ նաև սրա ճշտությունը։ Հին ժամանակ արևելքում հայոց իշխանները սովորություն ունեին քառասունքի պատի բոլոր

* Բնագրում՝ քանոն, կարծում ենք՝ ուղղելի է քեռն։

** Բնագրում՝ միայնեայ, ուղղում ենք՝ միայն ըստ Շնորհալու և աաբեն-յուրվածների։

* Բնագրում՝ սը, ուղղում ենք ըստ Շնորհալու՝ սրէ։

օրերը ուտել ձուկ ու ձկնի և խմել գինի ըստ ձեր ազգերի ու ֆրանկների, իսկ այն ժամանակ առաջնորդները քարոզում էին՝ պատ օրերին զերծ մնալ այդպիսի կերակուրներից, ասելով՝ թե ձուկը ավելի է [պասի առումով], քան կաթնեղեն կերակուրները, որովհետև ձուկը կատարյալ կենդանի է, իսկ կաթնեղենը կենդանի չի, այլ կենդանիների կերի քամվածքը։ Այդ պատճառով, եթե կամենում եք սրբությունը պահել ըստ աստծու կամքի, զերծ մնացե՛ք որպես կաթնեղենից, նույնպես էլ ձկներից։ Իսկ եթե չեք կամենում այդ անել, շարաթվա հինգ օրերը սրբությամբ ամեն կերակուրներից ու ըմպելիքներից պատ պահեցե՛ք, իսկ շարաթ ու կիրակի օրերը, բացի մսից, ամեն ինչ կերե՛ք ձեր անզսպության պատճառով, և ձուկ, և միս, որպեսզի ոչ ոք, միայն ձուկ ուտելով և կաթնեղեն չուտելով, չկարծի, թե պատ է պահում՝ ձուկը պատուց կերակուր համարի։ Եվ սա որովայնամուկների սահմանն է, ոչ թե պատ պահողների։ Սա էլ հայերի մեջ երկար շտեմ, այլ կարճ ժամանակ, հետո մեջտեղից շուտափույթ վերացավ, և այժմ մեր ժամանակ բացի իշխաններից ու զինվորներից, դրանցից էլ ոմանք ինքնահոգար կերպով և ոչ թե կանոնական հրամանով, կամ մեր կողմից թույլտվություն ստանալով, պատ օրերին ճաշակում են ձուկ, ձկն ու գինի, իսկ եկեղեցական ամեն դասերը, ժողովրդից շատերը ոչ միայն կաթնեղեն կերակուրներից ու ձկներից՝ զերծ են մնում, որ բուրբուղին բացառվում է քառասունքի պատի օրերին, այլև ամեն յուզալի կերակուրներից ու գինու ըմպելիքներից։ Իսկ եթե մեկը անզսպությամբ սխալվում է և զոջալով խոտտովանում, ապաշխարության շատ ծանր բեռ ենք զնում վրան։

Գրության մեջ մեր մասին գրված էր նաև հետևյալը, թե՛ միայն գինով, առանց ջուր խառնելու են պատարագ մատուցում։ Այս մասին Աստվածաշնչի վկայություններից մենք շատ բան ունենք ասելու, բայց խոսքը համոզողն է պատճառով ավելորդ համարեցինք բոլորը բերել՝ բավականանալով միայն թղթով։

Առաջինը այն է, որ մեր կուսավորիչ սուրբ Գրիգորից ունենք այս ավանդությունը, որը նա ընդունեց իրենից առաջ եղած նախնի սուրբ հայրերից։ Դարձյալ՝ երբ Քրիստոսը, որ իբրև օրինակ իրեն պատարագ մատուցեց վերնատանը,

միայն գինի է գրել, թե «վերցրեց ձեռքը և ասաց. այս է իմ արյունը»*, իսկ ջուր բաղը ընավ չի հիշատակվում, ինչպես նաև առաջ խորհուրդի կատարումից հետո, թե՛ «Սրանից հետո այնև չեմ խմի որքի բերեց»**, իսկ որքը գինի է տալիս և ոչ թե ջուր, ինչպես որ ավետարանի մեկնության մեջ ասում է Հովհան Ռսկեբերանը, իսկ եթե կողերից հոսած ջրի և արյան մասին եք ասում, թե ջուր լցրեց բաժակը, այս վարձյալ նույն Հովհան Ռսկեբերանը Հովհանու ավետարանի մեկնության միևնույն խոսքի մեջ ջուրը մեր մկրտության խորհուրդն է համարում, իսկ գինին սուրբ պատարագին, նաև եկեղեցու շատ վարդապետներ նույնն են ասում, իսկ մենք նրանց խոսքերի ու ավանդությունների հետևող լինելով, այդ պատճառով ջուր չենք լցնում, այլ անապակ գինով Քրիստոսի անապակ արյան խորհուրդն ենք կատարում։ Բայց թե այսպես է, թե այնպես, պետք է միայն մաքուր հոգով սպասավորել աստվածային խորհրդին, և բոլորը ի հաճությամբ ու կկատարվեն։ Իսկ անմաքուրն ու պիղծը թե՛ անապակ բաժակով անի, թե՛ ջուր լցնելով, հաճելի դարձնելու փոխարեն կրարեացնի պատարագ ընդունող աստծուն։

Գրության մեջ կար նաև այս ծիծաղելի բանը, թե իրենց խաչերը ամեն տարի նորապես մկրտում են ու օրհնում։ Այս բանը մեր ազգի մեջ ոչ գիտունների կողմից է եղել և ոչ ի տգիտների, որովհետև խաչի օրհնությունը մի անգամ է և ոչ թե շատ անգամ, ինչպես գրել էիք, իսկ խաչի օրհնությունը մեզնից չի եղել, այլ ձեր առաջին հայրերից, որ մեր նախնիները թարգմանել, մեզ են տվել, ինչպես որ այժմ արեւելքում դառնում ենք հունարեն հին գրքերի մեջ մերիսից ոչ ավել, ոչ պակաս. որովհետև գրված է՝ լվանալ նորոգ խաչը նախ ջրով և ապա գինով իբրև օրինակ երկու վտակների, որ հոսեցին Վրիստոսի կողերից. սաղմոս ասել ըստ այդ օրինակի, ընթերցել մարգարեական և առաքելական խոսքեր ու սրբազան ավետարաններ, գրանից հետո քահանայական աղոթքներ՝ խորհելով աստծուց, որ տա այդ խաչին առաջին խաչի շնորհներն ու զօրությունը, որի վրա ինքը մեխվեց, որպեսզի ղեն-

* Մատթ. ԻԶ, 28, Մարկ. ԺԴ, 24:

** Մատթ. ԻԶ, 29, Մարկ. ԺԴ, 25:

քին հալածի, մարդկանց հիվանդութիւնները բուժի ու ցատումը, որ մեր մեղքերի համար իջնում են վերտատ, դադարեցնի. նաև, թե՛ «Միշտ բնակվիր սրա մեջ, ինչպես քո առաջին խաչի մեջ, և այնպես արա, որ սա լինի քեզ համար տաճար ու աթոռ և զորութիւն զենք, որպիսով մեր երկրպագութիւնը սրա առջև լինի ոչ թե իբրև նյութեղէնի, այլ քեզ՝ միակ աներևութ աստծու դատուցվի»^{*}. և այսպիսի աղաչական խոսքերու եմ ապա առնելով օրհնված խաչը, կանգնեցնում ենք արևելքում ու նրան երկրպագում ենք՝ մի անգամ միայն օրհնելով և ոչ թե շատ անգամ, ինչպես գրված էր:

Այս գրվածքը մեզ ցույց տվեց նաև հետեւյալը, թե՛ լսեցինք նրանցից ոմանցից, որոնք ասում էին, թե Քրիստոսը մեզ համագոյակից մարմին է՝ թանձր, մահկանացու, շարժաբեւեռ, երկրային, ոչնչացող և եղական է ոչ թե կույսից՝, այլ անապական է, անմարմին, անշարժարեւի, անլինելի. և մարդ երևաց, ինչպես ինքը կամեցավ, կերավ, խմեց, ինչպես Արարհամի մօտ: Եվ այսպիսի խոսքերին կատարելապես պատասխան ունեն մեր կողմից ձեռք գրված [խոսքերը], բայց մի փոքր էլ այժմ դարձյալ կասենք: Քրիստոսին ընդունում ենք աստված ու մարդ. ըստ աստվածութեան նա համագոյակից է հորը, իսկ ըստ մարդեղութեան համագոյակից է մեզ, և նույն ինքը մի աստվածութիւնն է ու անբաժանելին. ըստ աստվածային էութեան նա երկնային է, պարզ, անշարժարեւի ու անմահ, իսկ ըստ մարդկային էութեան երկրավոր է՝ թանձր, շարժաբեւեռ ու մահկանացու, բայց ոչ ոմն, և ոմն ըստ նեստորի կարծիքի, որ մարմինը բանի [Քրիստոսի] տաճար համարեց, որովհետև միավորումից հետո երկուսութիւնը վերացավ, ինչպես են բարձրագույններն ու աստվածայինները^{**}: Երբեմն նույն բանը այդ վրքում մարմնի՝ մեր համագոյակից համար է ասվում. ըստ այդմ մեր տիրոջ փրկչական անուն-

նկրք աստվածութեանն է հատուկ համարում, ստեղծվ՝ «Հիսուս Քրիստոսը երեկ էր և այսօր է, նույնը և հավիտենական»^{*}: Երեկ՝ համարում է մշտնջենավոր աստվածութիւնը, որ հոր հետ էր, իսկ այսօր՝ համարում է մարդեղութիւնը. և նույն ու հավիտյանս համարում է անվախահան թագավորութիւնը: Եթե աստվածութեանը հասկանում էր մարդեղութիւնն ու աստվածութիւնը, պետք է տեսնե՛ք Քրիստոս աստված երեկ էր, իսկ Հիսուս Քրիստոսը՝ այսօր: Բայց միավորումից հետո բաժանման եղանակ երբեք ցույց չտվին ոչ առաքյալները և ոչ էլ եկեղեցու վարդապետները, ինչպես և Հովհաննէս ավետարանիչը մարմինը յոշափելը համարեց «բանը շոշափել»^{**}. «Մեր ձեռքերը, ասում է, շոշափեցին կենաց բանը»^{***}:

Դարձյալ՝ նաև մարմնին հատուկ^{***} բաները երբեմն վերադրում են աստվածութեանը, ինչպես օրինակ ըստ աստվածաբան Գրիգորի և այլ սրբերի խաչված աստված, աստծու արշուներ, շարժարանքն ու մահը: Եվ սրանք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ անճանաչի միավորութիւնը և անբաժանելին մեկ եղած են համարում^{****}:

Այդ բանի համար մենք էլ ենք ընդունում, որ մարմինը համագոյակից է մեզ, քանի որ Արամի գանգվածքից էր ու լիանձր և ոչ առ աշուք երևացած մարմնի ձև էր միայն, ինչպիսի երևաց Արարհամին: Եվ սա ոչ միայն հարութիւնից տուաջ էր, այլև հարութիւնից հետո, ինչպես և ինքն էլ տուաց. «Շոշափեցի՛ր ինձ և տեսնե՛ք, որ ես նույնն եմ, որ ողին մարմին ու ոսկորներ չունի, իսկ ինչպես ինձ եք տեսնում, ես ունեմ^{*****}»: Թեպետև աստվածային զորութեամբ իրր կամենար, կթեթևացներ մարմինը, ինչպես այդ երևում է ծովի վրա գնալուց, փակված գերեզմանից դուրս գալուց, փակ գոնեբով աշակերտների մոտ մտնելուց, որովհետև ոչ թե ինքն է բնութեան օրենքներին ծառայում, ինչպես մենք,

* Ըստ բնագրի՝ Քրիստոս մարմին համագոյակից մեզ, բանձր, մահկանացու, շարժաբեւեռ, երկրային, ապականացու և եղանելի, ոչ էառ ի կուսէն: Նախ՝ եղանելի բառից հետո եղած ստորակետը պետք է շնչել, և էառ, որ նշանակում է առավ, թշուրիմացութիւն է: Այլապէս առ բայ չէ, այլ նախդիր, ուստի էառ ուղղում ենք՝ առ և ըստ այդմ թարգմանում:

** Բնագրի աստուածայինէն բառից հետո կա՝ երբեմն աստուածութեանն, որ ավելորդ է. շունեն Շնորհալին և այլ տարբերեցվածներ:

* Եբր. ԼԳ, 8:

** Յովհ. Ա., 1:

*** Բնագրի յատուկէն ուղղելի է յատուկան:

**** Չանճատ միութիւն և զանբաժանելին մի գալ նշանակեն նախապատեան մեջ մի լուսնն Շնորհալին և ուրիշ տարբերեցվածներ:

***** Ղուկ. ԻԳ, 39:

այլ բնության օրհներները ծառայում էին նրան, որպես արարչի Ըստ այդ և կուսական ծնունդից ու այլ բարձրագույն հրաշքներից պետք է իմանալ, եթե մարմինը թանձր չէր, խաշի վրա ո՞ւմ մեխեցին և կամ իբրև մեռած ո՞ւմ գերեզման գրին* և հարությունից հետո Թովմասը ո՞ւմ շոշափեց, եթե շարաբելի չէր, ինչպե՞ս շարաբվեց, և եթե մարմնով մահկանացու չէր, ինչպե՞ս գլուխը խոնարհեցնելով հոգին ավանդեց, Սակայն ամենը կամքով ու ղորությունը էր կրում և ոչ թե ակամա ու թուլությունը ըստ իր տեսլու, «Ձորություն ունեմ իմ անձը դնելու և ղորություն ունեմ վերցնելու այն»²։ Ինչ վերաբերում է մարմինը ապականացու համարելուն, ապա եթե մեկը մարմինը ոչնչացող համարի բնական պահանջմունքների պատճառով, այսինքն՝ քաղցի, ծարավի, արտառվելու, խաշի վրա արշան հոսման, որով մենք կենդանացանք, մենք էլ այդ ընդունում ենք, Իսկ եթե անբնական ու պախարակելի պահանջմունքների համար մեկը նրան ոչնչացող համարի, այսինքն՝ կերակուրների, ըմպելիքների մոլի ընդունումը, սրա հետ չենք համաձայնվում, որովհետև ոչնչացումը մեղքերի ծնունդ է, և ով մեղք չգործեց, այսպիսի ոչնչացումն էլ չտիրեց նրան։ Դարձյալ որովհետև Աստվածաշնչում վկայվում է, թե բնական պահանջմունքները ոչ թե ակամա կրեց, այլ կամավոր, և ոչնչացման այս պահանջմունքները կամավոր չեն, այլ ակամա, և դրանք են բռնությունը ներգործում մարդու էության վրա։ Եվ ով այս է ասում, հայտնում է, որ ոչ թե պահանջմունքները նրան, այլ ինքն էր նրանց ծառայում, և եթե այսպիսի ոչնչացող պահանջմունքներին ակամա հնազանդվում էր, պարզ է, թե նաև ընկած էր մեղքի տակ, որն ամեն ոչնչացման հայրն է, սա թող ընդունեն կամ ասեն ճշմարիտ հավատացյալները, Իսկ եթե մեկը մարդկությունը հաստատելու համար ասի, թե այս եղել է նրա վերաբերմամբ, բավական են հայտնի ու անպարսպելի պահանջմունքները, որ

գրված են հաստատելու, թե ճշմարիտ կերպով մարդ եղավ, և անգրելիների ու վատթարագույնների կարիքը չի գտնում, և այն որ ճշմարիտ աստված է, նրան է ընդունում։

Մեր մասին վերստին գրված էր, թե Փրիստոսի համար մի էություն են ընդունում այն բանի համար, որ իբր մարդկությունը ամբողջովին սուզվեց աստվածության մեջ այնպես, ինչպես որ քացախի կամ մեղրի մի կաթիլը ծովն ընկնելով՝ անհետկթանում է։ Եվ այս խոսքին մեր կողմից դրված սկզբնական խոսքերը պատասխան ունեն, թե միավորության մեջ մարդկային թանձր ու քաղաղրյալ էությունը փոխվեց աստծու անբաղադիր ու պարզ էության և իր թանձրությունը կորցրեց, և աստծու ոչ պարզ ու անմարմնական էությունը խառնվելով մարմնավոր էության հետ՝ փոխվեց կամ այլակերպվեց իր հավիտենական պարզությունից, որովհետև քացախն ու մեղրը փոփոխվում ու ոչնչանում են, ինչպես ջուրն ու գինին՝ ծովը թափվելով։ Աստվածային ու մարդկային միավորման եղանակը այսպիսին չէ, որովհետև սրանք լինելով մարմիններ, իրոք ոչնչանում են՝ միմյանց խառնվելով։ Իսկ մարմինն ու անմարմինը խառնվում են և միանում աննկարագրելի կերպով ու միմյանց հետ չեն խառնվում կամ փոփոխվում, ինչպես են և մարդկային հոգին ու մարմինը։ Իսկ եթե ստեղծված էությունը այսպես է, որչափ ավելի պետք է իմանալ հրաշափառագույն արարչական էության միավորությունը արարածի էության հետ։

Մի փոքր էլ խոսենք՝ առաջավորաց՝ մեր կողմից սրա կազմածի մասին, որին զուր տգիտաբար հայհոյում եք՝ էլ ու մերիկ շուն ունեցող ոմն կախարհ Սարգսի ասելով։ Մեր վատից հեռացածները զանազան բաներ սրա համար անուղիշտաբանում և ստահոյ խոսքերով ձեռ են պատում։ Բայց մեր մեջ այդպիսի Սարգսի հիշատակը ավելի անցու է, քան ևղջերվաբաղ ասվածը, որովհետև այս վերջինը թեև գոյություն չունի, բայց անունը կա. իսկ այս Սարգիսը ոչ գոյություն ունի մեր ազգի մեջ, ոչ էլ անո՞ւն։ Իսկ եթե ոչնչ է տեղ այդպիսի մեկը կա, չնայած մեզ անհայտ է, թող կաթողիկե եկեղեցին նշովի նրան, նրա էջին, շանը, և նրան տեսնողների ու ընդունողներին, որովհետև նրա անունը մեր ազգի մեջ ոչ ոք չի լսել, բացի հոռոմներից, որ ասում են մեզ զրպար-

* Բնադիրն ունի՝ եւ կամ որպէս զմեռեալ ի գերեզմանի եզին։ Որպէս հարցական դերանուն չէ, այլ կապ է։ Դրանից առաջ զո՞ հարցականը գուրու է մնացել, որ վերականգնում ենք (տես նաև տարբերակ վաճենքը)։

²² Յովհ. Ժ., 18։

Արդ՝ աստվածասեր ու խոհեմագույն անձիդ խնդրանքով՝
ով պատվական գլուխ և մանկական հասակում Սողոմոնի ոգ՝

Կանխելի նման ծերերի իմաստություն ունեցող, համառու խոսքերով ձեր պատվասիրության առջև ենք ներկայացնում Հասարակաց եկեղեցու ճշմարիտ դավանությունը, Եվ եթե մարդկանց հաճությանսլու երկյուղի ու պատկառանքի համար ծածկեցիրք մեր դավանանքից ու շղթանքիք, կամ թև ավելին գրեցինք, որ չունենք, որպեսզի ձեր կողմից ընդունելի լինի, իսկ անհավատների, հերձվածողների հետ Քրիստոսի ատյա- նի տուտը դատվենք, որովհետև թաքցված կամ կեղծված հա- վատը անհավատությունից հետո չէ։ Իսկ եթե մեկը այս բա- ները մեղնից լսելուց [կարդալուց] հետո կգայթակղվի, դառ- նալով մեզ առանց ասածներիս հավատալու, ինքը Քրիստո- սի պատասխանը թող տա նրա դատաստանի օրը իբրև նրա հավատացյալներին պառակտող։ Իսկ նա, որ մի անգամ լսում ու հավատում է և չի դատում, ինչպես ասաց սրտերի քնն- նողը, թող ճշմարիտ հավատացյալների հետ ընդունի բա- րեքների վարձը մեր Քրիստոս աստծուց, որին փառք ու զո- րություն հավիտյանս հավիտենից, ամեն։

Երբ այս ընթերցեցին, հույն բոլոր իմաստունները գովեցին հայոց հավատը: Եվ քանի որ Ներսեսը ամեն բանի մեջ հանճարեղ էր, գրեց նաև խորիմաստ առակներ գրքերից ու հանելուկներ, որպեսզի սուտ զրույցների փոխարեն ասեն զինաբուքներում ու հարսանիքներում: Եվ ինքը՝ աստծու այն արժանավոր մարդը, հեղ էր և ամեն բանով պարկեշտ:

Նրանից հետո աթոռը ստանձնում է Տղա կոչված Գրիգորը՝ քան տարի²⁴⁶։ Սա կառույցից Կլայի²⁴⁷ զեղակերտ եկեղեցին ու այն փառավորապես զարդարելու, Ապա մի տարի հաջորդյց Գրիգորիսը՝ նրա քնոդդին, Նա պարթևահասակ էր ու բարեհամբույր տեսք ուներ։ Բայց որովհետև նրա հա-

* Այստեղ ընազգրը աղավազված է: Տղաին կռնցեալ՝ ետ է ընկնլ հ վերագրելի Գրիգորիսին, որ Գրիգոր Տղայի ճեռորդին էր. նոցունց հոգեա-
կի Աւր փոխում ենք եղակիի, որովհետև այս Գրիգորիսը Գրիգոր Տղայի
քոս օրդին էր, իսկ Ներսեսի ավագ եղբոր Վասիլի թոռը:

խանձորդները շատ էին, զրպարտանքներ բարդեցին նրա վրա նախանձոտ եպիսկոպոսները և սուտ մեղադրանքներով Լևոն թագավորի մոտ մատնեցին նրան, իսկ Լևոնը հրամայեց նրան բանտարկել մի ամբողջում, մինչև նրա վերաբերյալ ճիշտ քննություն կատարվի, իսկ ինքը թուղթ ուղարկեց արևելք՝ հայոց աշխարհը, վարդապետներին ու եպիսկոպոսներին, թե ինչ են ցանկանում նրա վերաբերյալ: Դեռևս պատասխանը չէր ընդունել, կաթողիկոսը վախճանվեց հետևյալ մահով: Մի օր տեսան նրան, որ բերդի պարսպից մեջքը կտավով փաթաթված ընկել ու այլպես մեռել է: Ոմանք ասացին, թե նրան նախանձող այն եպիսկոպոսները զցեցին, որոնք աչք ունեին աթոռը ժառանգելու: զրանցից մեկը համարում էին Հովհաննիսին, որ նրանից հետո գրավեց աթոռը, [և մյուսը՝ Անտիոքյան, որ հակաթոռ կաթողիկոս եղավ Սևաստում²⁴⁸ հասմեների սուլթանի իշխանություն տակ, և եպիսկոպոսներից վեց ուրիշ մարդիկ: Իսկ մի մասը ասում էր, թե զիշիրը կամեցել է բերդից փախչել, մտածել է պարսպից կտավով իջնել, իսկ կտավը կտրվել է, ինքը ընկել մեռել է: Մենք խելությունը չգիտենք, որ արդարադատ աստված կարող է իմանալ, որին մարդկանց համար թաքուն բաները հայտնի են:

Ազգա յոթ տարի [աթոռակալում է] տեղի Գրիգոր Ապիրատը: Դրանից հետո Գրիգորի նախանձորդները սկսեցին միմյանց դեմ պայքարել, թե ով պետք է նստի հայրապետական աթոռը: Եվ որովհետև Հովհաննիսը մոտ էր Լևոն թագավորին, բռնացավ ու գրավեց: Երբ մյուս եպիսկոպոս Անտիոքյան այս տեսավ, գնաց հոռոմների սուլթանի մոտ, որան կաշառեց ու կաթողիկոս նստեց Սևաստում, որովհետև իրեն համարում էր այնտեղ թաղված Պետրոս կաթողիկոսի տոհմից: Այսպիսով սուրբ Գրիգորի կաթողիկոսությունը բաժանվեց երեքի. մեկը իսկականը, որ ստանձնեց Հովհաննիսը՝ Հռոմկալում, մյուսը՝ Սևաստում, ուր ապաստարանվեց Անտիոքյան, իսկ երրորդը՝ Դավիթը Աղթամար կոչված կղզում:

Այս ժամանակ հենց Ալեքս կայսրից հետո թագավորում է Կալոմանը, որոնից հետո՝ Մանվելը: Արդ՝ հայոց հինգ հարյուր իննսունութ թվականին (1149 թ.) հոռոմացիները զորածողով են անում բյուրավոր մարդիկ և գրվում են Օվկիա-

նուխ՝ այս կողմը նույն Թրախիվ [Թրակիա]՝ առաջին անգամ իրով, որը նշեցինք հինգ հարյուր քառասունվեց թվականով:՝* նրանք մոռացան անասելի նեղությունները, որը նրանց այն ժամանակ պատճառեց սաղայելի որդի Ալեքսը, նրանք լիմոսյան նրա նենգ խաբեբայությունը՝ համարելով նրան հավատակից և Քրիստոսի սպասավոր: Դրա համար էլ և սրանք այսպեղ [այժմ], որովհետև շհիշեցին աղետալի անցքը, ավելի խաբվեցին ու մոլորվեցին նրա թոռից, որի անունը, ըստ նեոխի, Դերթրիստոս է կոչվում: Սուլթան էլ ամեն բանով դուռ ու հեռու գտնվելով Մանիլ անունով էմանուելի գործերից ու կրոնից, որ դավեց հույներին մահաբեր կերակուրներով ու ըմպելիքներով:

Բայց նրա պապ Ալեքսի օրերում մի ոմն կոմս Երուսաղեմից Անտիոք է գալիս: Երբ մտնում է սուրբ Պետրոս առաքյալի տաճարը ու մասնակցում է արարողությանը, նրան երևում է սուրբ Պետրոս առաքյալը և ասում է. «Եկեղեցու պատուհանում թաղված է այն Դեղարդը, որով խոցեցին մեր Փրկչին. կվերցնես կտանես քո երկիրը»: Նա ուրախությամբ վերցնում է ու գալիս է Կոստանդնուպոլիս: Ալեքս կայսրը լսելով՝ շափաղանց մեծարում է նրան և բազմաթիվ գանձեր է տալիս ու գեղարդը խնդրում է նրանից: Կոմսը գեղարդը թողնում է նրա մոտ ու շարունակում է իր ճանապարհը:

Իսկ վեց հարյուր երեսունվեց թվականին (1187) Մասյուցոսներից²⁴⁹ հանդես եկավ մի ոմն բռնակալ՝ ազգով բուրդ ու անունով Սալահադին. սա ենթակա էր Մերդինի ու Հալեպի սուլթանին: Սա շատ մեծ զորք կազմեց և դնաց Երուսաղեմ քաղաքի վրա: Երուսաղեմի թագավորը, որ ազգությամբ ֆրանկ էր, նրա դեմ գուրս եկավ մեծ զորքով: Նրան դավեց իր ծովեզերյա զորքը, որովհետև Տրապոլիսի տերը թշնամիների հետ բարեկամ լինելով՝ թագավորին մատնում է նրանց ձեռքը հետևյալ ձևով:

Ժամանակը խիստ շոգ էր, իսկ վայրը անչորդի: Կոմսը խորհրդակցում է թագավորի հետ, և իրենց համար կայան են ընտրում անչորդի տարածությունը, իսկ թշնամիները գրա-

* Օվկիանոս այստեղ պետք է հասկանալ Միջերկրական ծովը:

** Տես էջ 84:

վում են Հորդանանի եզերքը: Երբ կեսօրին սկսվում է պատե-
րազմը, քրիստոնյաների զորքի ծարավից պառպակած ձիերը
ջուրը տեսնելով՝ հեծյալներին տարան զցեղին թշնամիների
մեջ, և նրանք արերը դործի գրեցին ու անխնայ կոտորեցին:
Իսկ երուսաղեմի թաղավորը քաջ մարդ լինելով՝ թշնամի-
ներից շատերին անձամբ կոտորեց: Եվ երբ տեսավ, թե ան-
հնար է դուրս պրծնել, մանավանդ որ սպանեցին նրա երե-
վարը, կամավորապես հանձնվեց նրանց ձեռքը: Իսկ նրանք
երգում անելով նրանից, որ իրենց դեմ այլևս սուր չի հանի,
թողին, նա զնաց Բյուզանդիա: Իրենք շարժվեցին երուսաղե-
մի վրա, գրավեցին այն ու նրա շուրջը գտնված քաղաքները
և բոլորին կոտորեցին: Արեգակը երկար ժամանակ խավա-
րեց: Եվ ոսլահալիսյանները տիրեցին հաղեստինին, եգիպ-
տոսին, Միջագետքին, իսկ մեր հայոց աշխարհի մեծ մասին
տիրեցին իրենք ու իրենց թուռները, որ կոչվում են եզլյան-
ներ: Դրանցից էին Մելիք Քենկը, Մելիք Աշրափը ու այլ
սուլթաններ, որ տիրեցին շատ երկրներին:

Իսկ Կյուրիկե Բագրատունին, որ խոռե քաղաքում էր, իր
ամբողջ կյանքի ընթացքում կանգնեց վրացիների դեմ ու
հաստատուն պահեց իր հայրենիքը: Նրա մահից հետո իր
որդիները՝ Դավիթն ու Աբասը գավառով վրացիներից, երան
իրենց տանից, գնացին պարսիկների մոտ, [վրացիները]
սրանցից ստանում են իրրե ժառանգություն Տավուշը²⁵⁰,
Մածնաբերդը²⁵¹ ու այլ տեղեր: Ապա միառժամանակ հետո
պարսիկները դարձյալ նրանցից ետ են անում Տավուշը,
իսկ նրանք բնակվում են Մածնաբերդում: Դավիթն ու Աբա-
սը մահվամբ փոխապրվում են այս աշխարհից: Իր Դավիթ
հոր տեղը զբաղում է որդի Կյուրիկեն, որ բարքով մի բարի ու
առաքինի, դորժերում կատարյալ մարդ էր ավելի, քան իր
հայրը՝: Եվ խաղաղ մահով մեռնելով՝ ժառանգատեր է թող-
նում իր տասներկուամյա մանուկ որդի Աբասին: Սա կին է
աւելում Վահրամի թո՛ռ՝ Զաքարիայի որդի բարեպաշտ իշ-
խան Մարգարի դստերը՝ մեծամեծ իշխաններ Զաքարեի ու
Իվանեի Նահա անունով քրոջը: Սրանց գործերը շատ են:

որոնք իրենց տեղում կնշենք: Աբասը իր կնոջ հետ Երեւո տա-
րի ապրիլով՝ մեռնում է տասնինը տարեկան հասակում: Սա
իր կնոջից զավակ չունեցավ:

Երբ նրա Բալլինա անունով քույրը տեսավ առհմով բնա-
չրնշվում են, անասելի սգի մատնվեց: Ապա նրան ասացին,
թե կա մի կին, որ մի կաթնակեր մանուկ ունի քո եղորդից:
Ուրախանում է այդ կինը [քույրը], վերցնում է մանուկին ու
սնուցանում: Նրա անունը դնում է Աղսարթան, որ դարձավ
Մածնաբերդի ժառանգատերը, մի աստվածապաշտ ու բահանա-
յուտեր մարդ էր: Երբ հասավ մեր օրերը, ճերմկյան հաստ-
կում ոտքերը հիվանդացան: Սրա հետ խաբւթյամբ վարվեց
նոր բերդի²⁵¹ Դավիթ իշխանը, որ Բագրատունյաց առհմից
վասուկ իշխանի հայրն էր, նոր բերդի մոտ կառուցեց Անա-
պատ կոչված վանքում հրաշաղեղ եկեղեցի՝ առաջնորդու-
թյամբ ու օժանդակությամբ Շամբոր քաղաքի, Գարդմանի,
երդեվանքի, Տերունականի²⁵², Տավուշի և Վահրամ իշխանի
իշխանության այլ կողմերի արքեպիսկոպոս Հովհաննես
Տվիցու: Եվ ավարտվեց եկեղեցին, որ օծվեց ու մկրտվեց
սուրբ Աստվածածնի անունով հայոց վեց հարյուր ութսուն-
ինը թվականին (1240 թ.): Հովհաննես [արք.] եպիսկոպոսը
սուրբ, առաքինի ու բարեգործ մարդ էր, որ շատ քառասունը-
ներ անսլաղ պաս էր պահում:

Իսկ նոր բերդի Դավիթ իշխանը խաբեց մանուկ Աղսար-
թանին ու նրան փեսայացրեց՝ տալով իր դուստրը, իսկ ինքը
տիրեց Մածնաբերդին, ապա իր դստերը բաժանեց նրանից:
Աղսարթանը իր կողմը գրավեց բերդի բնակիչներին, որոնք
հանկարծակի անսպասելի մի պահի բռնեցին Դավիթին իր ըն-
տանիքի հետ միասին, դուրս հանին բերդից ու բերդը հանձ-
նեցին Աղսարթանին: Նա որոշ ժամանակ անց իր կենդանու-
թյան օրոք իշխանությունը հանձնեց իր որդի Կյուրիկեին, իսկ
ինքը դարձավ կրոնավոր Գետակիցը²⁵³ վանքում: Կյուրիկեն
սնեկյալ որդիներ, որոնցից մեկի անունը Փահլավան էր,
մյուսինը՝ Թողխաղին, իսկ երրորդինը՝ Աղսարթան:

* Բնագրում ղհարս ակնհայտ սխալ է, պետք է ուղղել ղհարին: Ակ-
նարկը վերաբերում է Կյուրիկեի հայր Դավթին և ոչ թե աղուպապերին:

**Ա.բևմտյան կողմերում Լեոնի ունեցած
թագավորության մասին**

Մինչև այստեղ մեր պատմութունը տքնաջան աշխատանքով հավաքեցինք մեզնից առաջ եղած գրողներից, իսկ մեր առաջիկա պատմութունը, ինչ-որ շարադրելու ենք, ականջով լսել և աչքով տեսել ենք:

Երբ մեռավ Կիլիկիա աշխարհի Ռուբեն Թադավորադնի թոռ Լևոնի որդի՝ Կոստանդինի թոռ մեծ իշխան Թորոսը, իշխանությունը ստանձնեց նրա Ռուբեն անունով եղբորորդին՝ Ստեփաննի որդին, որին հռոմեների զորավար Անդրոնիկոսը նենգաբար սպանեց։ Կարճ ժամանակից հետո սա էլ վախճանվեց, և իշխանությունը վիլյոքեց քաջ ու պատերազմող Լևոնը։ Սա հենց որ տիրեց, անմիջապես ընդարձակեց իր տերությունը սահմանները։ Նա պատերազմեց շրջակա ազգերի հետ և քաջությամբ հաղթեց, ըստ իր անունի՝ առյուծաբար, որովհետև Լևոն առյուծ է նշանակում։

Երբ սուլթանն անվանիված թուրք ու մահմեդական բռնակալները տեսան նրա հաջողությունը, Հալեպի ու Դամասկոսի իշխող սուլթանը անհամար զորքով ու զենքով եկավ նրա վրա։ Իշխանաց իշխան Լևոնը լսելով այլազգիի իր վրա գալու մասին, աճապարեց հավաքեց իր զորքերը ու հանկարծակի հարձակվեց նրանց վրա, ինչպես որ արժիքն է խոյանում քաղաքների երամաների վրա։ Եվ մեծամեծ հարվածներով ջարդեց նրանց։ Այն սուլթանը, որ խրոխտանքով գալիս էր նրա դեմ, փախավ ու նրանից մազապուրծ եղավ։ Իսկ Լևոնը նրա վրա հարկեր դնելով՝ հարկատու դարձրեց։ Նրա այս քաջագործությունը արաբական շրջակա ազգերը տեսնելով, սարսափում էին նրանից ու հարկ էին տալիս։ Այսպես նա տիրեց բոլորին։

Երբ նա տեսավ, որ իշխանությունը իրեն ավելի հաջող-
վեց ջան իր նախնիներին, աշուհհեստ իր իշխանների ու մե-
ծամեծների հետ խորհեց թագավոր դառնալ։ Եվ [պատվի-
րակ] ուղարկեց աշխարհահռչակ Հոռմ քաղաքը ինքնակալ
կայսրի ու պատյի մոտ, որպեսզի նրան թույլտվություն ու թա-

դավաճանի թագ տան, որովհետև նա ղեկավարում է թագի համար բացի ֆրանկների [խտալացիների] ազգից որևէ այլ մեկի հնազանդվելու Միաժամանակ իր համար պարծանք համարեց սուրբ առաքյալներ Պետրոսին ու Պողոսին, որ գտնվում են [շիրիմները] Հոռոմ քաղաքում, որպես թե նրանցից է առնում օրհնության պատկեր:

Եվ Հոռմի թագավորն ու պապը ուղարկում են առաջին թագավորների մի թանկարժեք թագ ու մի պատվավոր արծվետի, այսինքն՝ արքեպիսկոպոսի, որպեսզի թագադրի նրան և երեք բան պահանջի նրանից՝ տիրոջ ու բոլոր սրբերի տունը տանել որ օրը որ հանդիպի, ցերեկվա ու զիշերվա աղոթքները միշտ եկեղեցում անել, որ արաքական ավազակահանույթյան պատճառով վաղուց ի վեր հայերը չլին անում, բացի միայն սուրբ պատարագի խորհրդածությունյան ժամանակից. ծննդյան ու հարուստյան ճրագալույցը [ճրագալույցի պատը] չլուծել այլ կերպ, քան միայն ձկնով ու ձեթով. եվ երբ այդ կանեք, ոչ մի հոգ մի տանեք, ասում է, թագի համար կայսրին ու պապին տրվելիքների ու ընծաների մասին. իսկ եթե չանեք, հրաման ունեմ, ասում է, ձեզնից ոսկու, արծաթի ու թանկագին քարերի անլալի գանձեր առնելու

Իսկ կենոնը կանչում է կաթողիկոսին ու եպիսկոպոսներին և հորցնում է, թե հոմանաչիների պատգամին ինչ պատասխան տաւ նրանք չեն համաձայնվում առաջարկն ընդունել: Կենոնը նրանց ասում է. «Դրա մասին հոգ մի տանեք, ես նրանք այս անգամ կեղծավորութեամբ կզոհացնեմ»:

Եվ Լևոնը պատասխանելով ասում է Ղոռմի եպիսկոպոսին. «Ենչ որ ինքնակալ կայսրն ու մեծ պապը հրամայում են, անհապաղ ամենը կտնեմք»։ Նա տասներկու եպիսկոպոսներից երդում պահանջեց, իսկ ինքը Լևոնը համոզեց եպիսկոպոսներին երդում տալ։ Եպիսկոպոսները երդման խոսքը ասացին. զրանցից մեկն էր Տարսուհի³⁵⁴ եպիսկոպոս վերևում յիշատակված Ներսես Լամբրոնացին³⁵⁵, Անտիոքի կողմերի Հեռվանց կոչված վանքի առաջնորդ Հովսեփը, Հովհաննեսը, որ կաթողիկոս եղավ, Անանիան, որ Սեաստում հակաթոռ կաթողիկոս եղավ, և ուրիշներ սրանց հետ։

Ապա զորապետների ու զորքերի, ազգերի ու ցեղերի
խիստ մեծ բազմություն հավաքվեց. [եկավ] Տաքսոնում նրա-

առող հունաց պատրիարքը, Մելիտանեի սահմաններում գտնվող սուրբ Պարսումայի վանքում նստող ասորիների կաթողիկոսը ու հայոց կաթողիկոսը բոլոր եպիսկոպոսներով, և թագավորներից լևոնին, իսկ շրջակա ազգերը ընծաներ բերին թագադրված նորոգ թագավորին:

Եվ հունաց կայսրը լսելով, որ ֆրանկները թագ սվին լևոնին՝ նա էլ ընծաներ, ոսկով ու թանկագին անիներով ընդհուպ գեղեցիկ թագ ուղարկեց ու ասաց. «Հռոմեացիների թագը մի դեիր քո գլուխը, այլ մերը դիր, որովհետև մեկ ավելի մոտիկ ես, քան Հռոմին»: Իսկ լևոն թագավորը իմաստուն մարդ էր, երկու թագավորներից ոչ մեկին էլ չմերժեց՝ ոչ Հռոմին և ոչ էլ Կոստանդնուպոլսին, այլ նրանց կամքի համաձայն պատասխան տվեց, սիրալիք ընդունեց եկվորիներին, մեծամեծ նվերներ տվեց թագ բերողներին ու հերկուսի կողմից էլ պսակված եղավ:

Բնավորությամբ բարի էր նա, աղքատների ու կարոտյալների հանդեպ ողորմած, եկեղեցու ու աստծու սպասավորների նկատմամբ սիրալիքով վանքեր էր հաստատում իր տերության բոլոր կողմերում ու բազմացնում էր նրանց պիտույքները, որպեսզի մարմնավոր պետքերից ոչ մի բանի կարիք չզգան, այլ որ միայն աղոթքներով ու արարողություններով զբաղվեն: Նրա հաստատած վանքերից մեկն էր Ակներ կոչված հույակավոր վանքը, որ մինչև այժմ կառավարվում է նրա դրած կարգ ու կանոնով, այսինքն՝ շաբաթվա բոլոր օրերը պատ են պահում, միայն շաբաթ ու կիրակի պատը լուծում են ձկնով ու կաթնեղենով:

Եվ այսպիսի բարեկարգությամբ հաստատեց իր թագավորությունը բարեպաշտ լևոնը: Ամեն բանով նա իրոք ընտիր էր, բացի մի բանից, որ իգասեր էր: Նա թողեց իր առաջին կնոջը, որ իշխանության ժամանակ ուներ, և իրեն կին առավ Կիպրոս կղզու ազգով ֆրանկ արքայի դստերը, որպեսզի իրեն թիկունք ու օգնական լինի:

Մի անգամ այնպես պատահեց, որ նա գնաց Կիպրոս կղզին իր աներների տեսության: Նրա թշնամիները, որ ցամաքում նրա վրա ներգործել չէին կարողանում, բազմաթիվ նավեր պատրաստեցին, որպեսզի ծովում դավաճանեն:

Լևոնը այս լսելով՝ կրկին ետ դարձավ Կիպրոս, որովհետև

ծովի վրա ճանապարհին էր վերցրեց իր ռազմական նավերը և եկավ այն դարանը, որ բազմաթիվ նավեր պատրաստել էին նրա համար: Եվ քանի որ իմաստուն էր, ճանաչեց, թե նավերից որն էր գլխավորը, հարվածեց նրան իր արագընթաց նավով ու ջրասույզ արեց բոլորին: Իսկ մնացած նավերը փախան: Նրա ահը տարածվեց ամենքի՝ հեռավորների ու մոտավորների վրա:

Եղավ մի ժամանակ, երբ Հալեպի կողմերի տիրող սուլթանը զատիկ օրերին զորածռով արեց նրա վրա հարձակվելու և այսպիսի պատգամ ուղարկեց լևոն արքային. «Եթե հնազանդվելով հարկատու չլինես ինձ, իմ բազմաթիվ զորքերով քո երկրի բոլոր բնակիչներին՝ մորը մանկան մոտ, սրածեղով կոշնջացնեմ և ձեր այդ տունը, երբ ուրախանում եք քրիստոնյաներդ՝ պատվելով այդ, իբր թե ձեր Քրիստոսի հարությունն է, ձեզ համար սգի կվերածեմ: Եվ այնպես կանեմ, որ այդ տոնի համար ձեր պատրաստած կերակուրը ուտեք ձիերի վրա»:

Եվ երբ առաքեց այս, ինքը իր բազմաթիվ զորքերը առավ ու բանակեց նրա սահմանների մոտ, սպասում էր պատգամի պատասխանի գալուտյանը:

Երբ լևոնը իմացավ պատգամի գալու և այլազգիների զորածռովի մասին, հրամայեց շրջեցնել պատգամաբերներին երկրի այլ կողմում այն պատրվակով, որպես թե արքան այնտեղ է: Իսկ ինքը շտապելով հավաքեց իր զորքերը և այլ կողմով հարձակվեց նրանց վրա: Եվ անսպասելի ժամանակ ընկավ նրանց վրա, ահավոր հարվածներ հասցրեց նրանց, սուլթանը մազապուրծ փախավ: Լևոնը առնելով այլազգիների բանակի ավարը նրանց վրաններով հանդերձ ու բոլոր գերիներին, եկավ բանակ զարկեց իր երկրում գետի ափին ու հրամայեց իր զորքերին այլազգիների վրանները խփել և յուրաքանչյուրի դրոշը կանգնեցնել իրենց վրանների առջև, ապա հրամայեց պատգամաբերներին կանչել:

Եվ երբ եկան տեսան իրենց զորքերի վրանները ու յուրաքանչյուր գնդի դրոշանշանները, մեծ զարմացումով հիացան, որովհետև կատարվածը չգիտեին: Իսկ երբ իմացան, ընկան թագավորի ոտքերը ու խնդրեցին իրենց անձերի փրկությունը: Իսկ արքան մարդասիրաբար վարվեց նրանց

հետ, կյանք շնորհեց նրանց և ուղարկեց իրենց տիրոջ մոտ: Արքայից պահանջվող այս նույն հարկը հավելյալ չափով դրեց սուլթանի վրա և ալլադպիներին հարկատու դարձրեց: Նրա թաղապետը տեղի ունեցավ հայոց վեց հարյուր քառասունվեց թվականին (1197* թ.):

Դ

Արևելյան Հայաստանի Զաքարե և Որս Եղայր Իվանն իշխանների մասին

Հայոց արքա Լևոնի թագավորության ժամանակ արևելքում էին գտնվում երկու եղբայրներ, որոնք Զաքարիայի որդի Վահրամի որդու բարեպաշտ Սարգիս իշխանի ղափակներն էին: Սրանք բաժանվեցին քրդերի բաբիրական ցեղից** և Առաջինի անունը Զաքարե էր, իսկ երկրորդինը Իվանն, որոնք քաջ ու իշխանությամբ ղորեղ մարդիկ էին՝ հարգված վրաց թամար կոչված թագուհու կողմից, որ Դեմետրի որդի քաջ Գիորգիի դուստրն էր: Զաքարեն վրաց ու հայ զորքերի ղուրավարն էր, որոնք [զորքերը] ենթարկվում էին վրաց թագավորին, իսկ Իվանեն ուներ աթաբեկության*** տիտղոս: Սրանք բաղմամբիվ հերոսական մարտեր մղեցին, որովհետև պարսիկների ու արաբների կողմից գրավված հայոց շատ երկրամասեր իշխյին նրանցից իրենց համար, [զորավեցին]: Գեղարքունյաց ծովի շուրջ գտնվող գավառները՝ Տաշիրը, Այրարատը, Բլեի քաղաքը, Դվինը, Ամբերդը, Անի քաղաքը, Կարսը, Վայոց ձորը, Սյունյաց աշխարհը ու նրա շուրջ գտնվող բերդերը, բաղաբնեյն ու զավառները: Հարկատու դարձրին նաև Կարին քաղաքի սուլթանին, ալիերեցին պարսից ու

Ալաբուտականի շատ գավառներ: ամեն կողմից ընդարձակեցին իրենց սահմանները: Այսպես էլ Զաքարե անունով մյուս իշխանը, որա եղբայր Սարգիսը, մյուս Սարգիսը՝ Շալվեի ու Իվանեի հայրը, մեծ իշխանների ազգականները նրանց սմանդակովյամբ գրավեցին ևս պարսից բաղմամբիվ գավառներ ու ամուր բերդեր՝ Գարդմանը, Քարհերձը, Երգիվանը, Տավուշը, Կամարեթը, Տերունականը, Գաղը, իսկ Նամբուր քաղաքը պաշարեց, և հետո գրավեց նրա որդի Վահրամը՝ Աղբուղի հայրը՝ Վահրամի, Զաքարեի և Իվանեի պատվով:

Եվ այսպես ի վերուստ հաջողվեց նրանց իրենց հաղթություններ, նրանց քաջության համբավը տարածվեց շատ երկրներ, և շատ ազգեր, ոք չէին, որն էլ երկյուղից, հարկատու դարձան նրանց: Վերաշինվեցին բաղմամբիվ վանքեր, որ վաղուց ի վեր ավերվել էին արաբական ավազակների կողմից: Վերստին նորոգվեցին եկեղեցիները, պայծառացան եկեղեցական սպասավորության դասերը: Կառուցվեցին նաև նոր վանքեր ու եկեղեցիներ, որ հնուց զոյսվյալն լուսնին*, ի թիվս որանց հռչակավոր Գևորգի՝ կոչված վանքը Կայան գավառում, որ կառուցեց Գոշ կոչված սուրբ վարդապետ Միսիմարը: Սա շինեց դմբկաձև երկնամաս հրաշագեղ մի եկեղեցի ու եկեղեցին մկրտեց օծեց սուրբ Աստվածածնի անունով իբրև տիրոջ փառքի տաճար և Քրիստոսի բանավոր հոտի համար բնակարան:

Եվ երբ այսպես հաջողվեց նրանց [ձեռք բերել] իշխանություններ, քարոզեցին նաև Շահ-Արմեն²³⁶ կոչված սուլթանին:

Այս կամեցան գրավել Բղինյաց հույակապ խալի քաղաքը: Գորբ հավաքելով պաշարեցին այն և մոտ էին գրավելու: Երբ գործարի եղբայր Իվանն իշխանը պարսիսպը ղենելու համար գրոսանքի դուրս եկավ, աննպատակ շրջելու երկվորի ոտքը սալթաքից խորխորատար, որ թաքցված էր, և դեռին ողջաց նրան: Քաղաքի մարդիկ տեսնելով հարձակվեցին վրան՝ ձեռքալալելով նրան տարան քաղաք: Քաղաքը չափա-

* Ոմանք ընդունում են 1198 թ., իսկ Սրմանյանը դնում է 1199-ը:

** Եսկ Անարյանը թարգմանում է կողմ, մենք հասկանում ենք ցեղ ևստատանայ բառից ելնելով, որ նշանակում է ցեղից բաժանվելով, իսկ քաղաքական պարզապես ցեղի անուն է: Այլիսնը կասկածով դնում է Թաբիլկան, իսկ Ան. Շահնազարյանը ուղղակի Թաբիլկան է հասկանում (Շուգակաթ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 68):

*** Աթաբեկ նշանակում է թագավորահայր:

Բնագիրն ունի՝ Երեցյան և Եռ վանքայի և եկեղեցի, որ ի հնոցն իսկ լին լեւո վան: Վերջին վանք բառ ավելորդ է: Ժիշտ են տարբերություններ:

դանց որախաջավ, և իսկույն իմացրին սուլթանին նրա բռնվելու մասին, որի համար նա շատ ու շատ որախաջավ՝ հրամայեց իր մոտ բերել:

Զաքարի զորավարը լսելով՝ քաղաքացիներին սպառնալից խոսքեր ուղարկեց՝ ասելով. «Եթե իմ եղբորը այդ քաղաքից հանեք և կամ կորցնեք, ձեր երկրի հոլը տանել կտամ վրաց կողմերը ու կրնաջնջեմ ձեզ»: Նրանք երկյուղելով շտվին տանել Գամասկոսի ու Եգիպտոսի կողմերը գտնվող Կուզ, Մելիք Քնմը և Երուսաղեմը գրավում Սալահադինի տոհմից Աշրափ անունով սուլթանների մոտ:

Ապա հաշտություն կնքելով միմյանց հետ, Իվանեյ զուտորը կիտթյան ուղեցին: Կատարվեց, ինչպես որ պահանջեցին, սպասանդներ առան ու ազատեցին Իվանեին: Նա ղնաց իր տունը, ուղարկեց զստերը, որ դարձավ Կուլի ու նրանից հետո Աշրափի կինը:

Շատ օրուտ եղավ այդ կնոջ սուլթանների տունը գալով, որովհետև անդորրություն տվին իրենց ենթակա քրիստոնյաներին, առավել ևս Տարոնին, որի վանքերը հարկատու էին, թեթևացրին հարկի չափը, իսկ մի մասին էլ բոլորովին զիջեցին:

Եվ հրամայեցին իրենց ենթակա մարդկանց՝ չզրկել, չնեղել այն ուղևորներին, որոնք աղոթքի համար Երուսաղեմ էին գնում: Սովելի ևս ազատ դարձրին վրաց ազգին, որովհետև Իվանեն խոտորվեց ղեպի քաղկեդոնական աղանդը, որով վրացիները կործանվել էին. որովհետև նա [Իվանեն] մարդկային փառքը ավելի սիրեց, քան աստծո՝ հրապուրվելով թամար թագուհուց՝ Գիորգիի դուստրից: Իսկ Զաքարեն մնաց հայերի ղավանած ուղղափառության մեջ: Դրա համար ավելի էին մեծարում վրացիներին, որովհետև նրանք հարկատու չէին նրանց բոլոր քաղաքներում, նաև Երուսաղեմում: Եվ կնոջ անունը թամթա էր [Իվանեի զուտորը՝ Աշրափի կինը]:

Այսպես սեր ու միաբանություն ստեղծվեց վրաց թագավորության ու սուլթանների իշխանության միջև:

Ե.

Այն ժողովի մասին, որ Զաքարիան արեց որոշ խնդիրներ քննելու համար

Նրանից հետո, երբ խաղաղացրին իրենց իշխանության և ենթակա երկրները բոլոր ավաղակներից, ու բազմացան վանքերը, պայծառացան եկեղեցու արարողությունները, ինչ որ մի բան մտածեց Զաքարե իշխանը: Որովհետև տեսնում էր իր թագավորի հետ եղած վրաց զորքերից յուրաքանչյուրը իր հետ ուներ քահանաներ և ամենուրեք պատարագներ էին մատուցում, իսկ ինքը ճանապարհին եկեղեցի չունեի, որովհետև այն բանից հետո, երբ հայոց մեծամեծ իշխանները պարսից ու արաբական բնությունների հետևանքով վերադառնան, հայերը երկար ժամանակ սովորություն չունեին [ճանապարհին եկեղեցական պաշտամունք կատարելու]: Եվ վրացիները հայերին նախատում էին ճանապարհին եկեղեցի չունենալու, անհաղորդ մնալու և աստծու նահատակների տոները յուրաքանչյուր օրվա վերջում շտոնելու համար: Այս պատճառով նա շափազանց վշտանում էր:

Ապա հարցնում է Գոշ կոչված մեծ վարդապետ Մխիթարին, որ Գևորգի վանքի կառուցողն էր և իր խոստովանահայրը: Եվ ասում է, թե՝ «Մեր թագավորները կամ իշխանները երբեք չեն ունեցել ճանապարհի կարիքների համար եկեղեցի՝ պաշտամունքի կամ պատարագի տեղ: Հարցնում է նաև այլ վարդապետների, նրանք ասացին նրան այս, թե մեծագույն արքա Տրդատի օրոք կային վրանն ու սեղանը, որ յրջեցնում էին արքունական բանակում, և սուրբ վարդանանց ժամանակ, որոնք մկրտությունն ու հաղորդությունը կատարում էին բանակում, — և այն, ինչ գրեցին Հիպերիքոս ու Փիլոթեոս նահատակները Հակոբոս երեցին, թե՝ «Ուվերցնես քեզ հետ պատարագի սպասքը ու յուզի եղջյուրը, կպաս մեզ մոտ»: Եվ սրանց նման այլ բաներ [ասացին վարդապետները]: Ապա մեծ զորավարը նրանց ասում է. «Ինձ էլ հրաման տվեք, որ նաև ես իմ հետեից քահանաներ ու պատարագի վրան շրջեցնեմ»: Մեծ վարդապետը նրան ասում է. «Մենք այդ բանը առանց հայոց կաթողիկոսի ու լեոն թագավորի հրամանի չենք կարող անել»:

Այս թուղթ է գրում ու պատվիրակներ է ուղարկում Հովհաննես անունով հայոց կաթողիկոսի մօտ, որ այն ժամանակ ինչ-ինչ պատմությունով աղտամբովել էր Լեոն թագավորի դեմ Հռոմկայում: Եւմանապեա գրում է Լեոն թագավորին ու ծանուցում է իր խնդրանքը: Նա [Լեոնը] կաթողիկոս էր նստեցրել Արքայապետին վանքում* տեղի Գաթիկոսի Հովհաննեսի փոխարեն, որ ապագամբովել էր Կիլիկիայի դեմ:

Այս Լեոն արքան հավաքում է իր իշխանության Եւթակա վարդապետներին ու եպիսկոպոսներին և հարցնում է Զաքարի խնդրանքի մասին: Նրանք պատվիրեցին**, որ նա իր եղբոր նման դուրս չգա ուղղափառ հավատից, և հետևյալ թուղթն են գրում արևելք:

«Արևելյան կողմերի մեծ սպարապետ ու շահնշահ Զաքարիան հետաքրքրվում է քրիստոնյաների կղծված ու աղավաղված կարգերով, որ առաջացել են ալլադիկներին ստրուկ լինելուց: Վարդապետներն ու եպիսկոպոսները, հայերն ու երեցները ժողով գումարելով՝ քննեցին ու գտան, որ նրա խնդրանքը համապատասխան է Աստվածաշնչին: Այս առաջին*** քրիստոսապետակ արքա Լեոնին, որ արևմտյան կողմում՝ Կիլիկիա աշխարհում է, նա ժողովի է հավաքում Սիս մայրաքաղաքում Գաթիկ կաթողիկոսին, վարդապետներին, եպիսկոպոսներին ու ճգնավոր մենակյացների հետ միասին: Սրանք նրա խնդիրը գտան համապատասխան առաքելական կանոններին և ոչ նրանցից դուրս: Դրա համար ութ պլուրիներով կանոններ գրեցին ու առաքեցին, որոնք հետևյալներն են.

ա) պատարագը մատուցել սուրբ դպիրն ու ստրկավաչի միջոցով, ինչպես որ կարգն է.

բ) սուրբ աստվածածնի ավետյաց տոնը տոնել ապրիլի վեցին ինչ որ որ պատահի: Իսկ նրա փոխման տոնը տոնել

* Կիլիկիայի հայոց վանքերից մեկն է եղել, այժմ ավերված է:

** Բնագրում գրված է. եւ նորա յանձն առին, զի մի ելել նա արտաքուր ուղղափառ հաւատոյն: Յանձն առին պետք է ուղղել՝ յանձն արարին: Հավաքված հոգևորականները Զաքարիին հանձնարարում են՝ դուրս չգալ ուղղափառ հավատի սահմաններից և ոչ թե իրենք են հանձն առնում:

*** Բնագրում՝ Առաքեաց, հետևելով մի տարբերեցվածի՝ ուղղում ենք առաքելաւ:

«Գաթիկ տառնհինգին, ինչ որ որ քննին: Սուրբ խաչի տոնը տոնել սեպտեմբեր ամսի տասնչորսին, ինչ որ համբնկնի: Նոյեմբեր և նահատակները մյուս տոները, որ որը պատահի բոլոր յուրաքանչյուրի հիշատակի:

գ) Սուրբ հայտնության ու զատիկի հրադարձուցի պատգամը մինչև երեկո և ոչ մի բանով չլուծել, բայց միայն Ավագ ու Աւթով:

դ) բնությունը փրկչի ու բոլոր սրբերի պատկերների նկարահանությունը ու չմերժել դրանք իրեն հեթանոսների պատկերներ:

ե) պատարագ մատուցել նաև ուղեբի համար:

զ) կրոնավորները միս չպետք է ուտեն:

է) ձեռնադրել դպիր, ապա շատ օրեր հետո՝ սարկավաղ, իսկ ապա շափահառ ժամանակ՝ քահանա:

ը) միտքան մնալ վանքերում ու սեփական իրեր չստանալ: Սրանք ու սրունց նման գրեցին արևմուտքի ժողովում և ապրիլեցին արևելք Զաքարիային:

Իսկ Հռոմկայում գտնվող Հովհաննես կաթողիկոսը արեւմտիկ իշխաններին դուր գալու համար ուղարկեց զմերթարգ ու եկեղեցաձև մի վրան, որա շինողներին ու հորինողներին, մի մարմարյա սեղան, պատարագների ալլ սպասք: Միհաս տնտնով մի եպիսկոպոս, սարկավագներ, դպիրներ ու քաղցրուսկյն քահանաներ՝ պատարագի ասացուցներ: Դրանք եկան Լեոն քաղաքում հանդիպեցին ամիրսպասալարին և մատուրին նրան կաթողիկոսի հրամանը, նրա թուղթն ու քննանքը: Լեոն արքայի ու Գաթիկ կաթողիկոսի կողմից ուղարկված պատվիրակներն ու թղթարեւները նույնպես եկան:

Դրա համար Զաքարիան շափազանց ուրախացավ: Հրամայեց Լեոն քաղաքում ժողովի կանչել Հաղպատի եպիսկոպոս իրենց ազգական Գրիգորեանին, Անիի եպիսկոպոսին, Բյւիկի, Դվինի, Կարսի ու ալլ եպիսկոպոսների, որոնք պատահեցին: Նույնպես վանքերի վարդապետներին ու առաջնորդներին քահանաների և ալլ աշխարհական բազմության հետ: Կամենում էր վրանը կանդնեցնել ու պատարագ մատուցել:

Այդ ժամանակ կային երեւի վարդապետներ՝ Գեաթիկ վանքի կառուցող Գոշ կոչված Մխիթարը՝ մի իմաստուն, հեղ

մարդ և օրինագիտական ուսումով հռչակված. Իգնատիոսը, Վարդանը, Հաղպատի Դավիթ Քոբայրեցին, Սանահինի հայր Հովհաննեսը, որ Գրիգոր վարդապետի մահից հետո էր, օրին Տուսեօրդի էին կոչում. նա նույն իշխանների դաստիարակն էր. Կեչառուքի²⁵⁷ Մոնոնիկն կոչված Գրիգորը, Թեղենիքի²⁵⁸ Տուրքիկը, որ հրաշալի կարգավորեց վանքը, այն է ամեն ինչ պետք է ընդհանուր լինի և ոչ ոք սեփական ոչինչ չպետք է ստանա. Հավուց²⁵⁹ Թաոի Եղիան, որ իր վանքի պաշտամունքային արարողությունը գեղեցիկ կերպով կարգավորեց, այսինքն ամենքը միանման պետք է հնչեն՝ բարձր կամ ցածր, և ոչ թե ընկերը պետք է նվաստացնի ընկերոջը. Գրիգոր Դվնեցին, Սեանի Սարգիս մենակյացը, Այս նշանավոր մարդիկ, սրանց հետ և ուրիշները՝ Հաղպատի Գրիգորես Լպիսկոպոսը, Բջնիի ու Դվինի Վրթանեսը, Անիի աթոռակալ Սարգիսը, Կարսի Հովհաննեսն ու այստեղից-այնտեղից բազմաթիվ ուրիշները՝ վանքերի, քաղաքների ու գյուղերի հայտնի քահանաների հետ միասին:

Իսկ իրք լսեցին ու իմացան կաթողիկոսի ու թագավորի հրամանի մասին, ոմանք հավանություն տվին, իսկ ոմանք մերժեցին: Այսպես անմիաբան լինելով՝ պառակտվեցին, Մի մասը գիշերը գաղտնագողի հեռացավ, մի մասին բռնի արգելեց, մինչև պատարագը մատուցվեց: Այսպես անմիաբան միմյանց մեղադրելով գնացին:

Իսկ Զաքարե իշխանը ուղարկեց իր իշխանությունն և քանի կերպով անել տվեց Աստվածածնի փոխման ու սուրբ խաչի վերացման տոնը ոչ թե կիրակի, ինչպես որ սովորույթ էր, այլ շաբաթվա կամ ամսվա ինչ օր որ պատահեր*: Ետո տարածայնություններ ու կոիվներ առաջացան եկեղեցիներում. ուրախության փոխարեն տրտմություն էր, միմյանց սիրելու փոխարեն ատելություն էր, մինչև իսկ մտածեցին սուր զործածել միմյանց դեմ:

Այս Զաքարիան Մինաս Եպիսկոպոսին, որ կաթողիկոսի կողմից եկել էր, ուղարկեց Հաղպատ իր եկեղեցական սպա-

սավորներով, որպեսզի այնտեղ էլ նույնը կատարեն: Երբ նա հոր էր մոտենում վանքին, Հաղպատի Գրիգորես Լպիսկոպոսը մարդիկ ուղարկեց, որոնք բերելով սաստիկ* ձեռնեցին նրան ու նրա սպասավորներին. ծանր վերքեր հասցնելով՝ թողին կիսամահ, իսկ նրա հետ եղած բռնակիր ջորիները գահավիժ արին սատկեցրին: Եպիսկոպոսին մահիճով վերցրին տալան Զաքարեի մոտ: Նա այս տեսնելով խիստ բարկացավ Գրիգորես Եպիսկոպոսի վրա և հրամայեց բռնել նրան ու մահվան պատժով սպառնաց: Իսկ նա փախստական ընկավ գիտց կայան գավառը՝ Գետիկ վանքը մեծ վարդապետ Միխիլարի մոտ ապավինելու, որովհետև դիտեր, թե նա մեծ վրձնատնություն է վայելում Զաքարեի մոտ: Այդ անգամ նրա Անորից ճողոպրեց, իսկ հետո նրան բռնելով՝ Կեչառուքում²⁶⁰ բանտարկեց ու նրա փոխարեն Հաղպատի Լպիսկոպոս նշանակեց Հովհաննեսին, որ առաջ աթոռը թողել ու գնացել էր Խաչեն²⁶¹: Հովհաննեսը մի առաքնի մարդ էր, նա հիշատակելու արժանի բազմաթիվ զործեր կատարեց Հաղպատում, դրանց հետ շինեց եան եկեղեցու հռչակավոր գավիթը, որ տեսնողներին հիացնում է:

Եվ այսպես խառնաշփոթ վիճակում էին արևելքի եկեղեցիները, որովհետև այն, ինչ որ [Զաքարես] առաջարկում էր, երկար ժամանակ սովոր չէին կատարելու, ոչ էլ յուրաքանչյուր օրվա տոները, որպեսզի տոնի պատճառով պատերը չլուծվեն. նաև սուրբ պատարագը սարկավաղով ու դպիրով չէին մատուցում, այլ քահանաներն էին միմյանց սպասավորում: Կարծում եմ, որ այս սովորությունը ընդունեցին արաբների բռնությունից, որոնք բրիստոնյաներին թույլ չէին տալիս իրենց պաշտամունքները ազատ կատարելու. նաև եկեղեցիների դռները չէին համարձակվում բաց թողնել սարսափով կատարվող արարողության ժամանակ, որպեսզի այլազգիները ոճիրներ չգործեն, կամ իրենց այլ ղանկացած բաները չանեն:

Դարձյալ հրամայում է ժողով անել Շիրակ գավառում

* Բնագրի Այլ զպատկերն գինչ օր և էր պետք է ուղղել՝ Այլ զպատկեր ատուրն գինչ օր և էր: Պատկեր ատուր նշանակում է շաբաթվա կամ ամսվա օրը և օրվա շաբաթանը:

* Բնագրում սաստիկ. ճիշտն է սաստիկ, որ ունեն տարբերությունները մասնակի ուղղել է ն. Բյուզանդացին (տես Շնախնիք էջ 395, Մատենադարան, մանրածաղկան):

գտնվող Անի մայրաքաղաքում: Համաթիցին վերոհիշյալ եպիսկոպոսներն ու վարդապետները ու ավելի շատները: Զարարիան գրեց Մխիթար վարդապետին, որպեսզի նա էլ ներկայանա ժողովին: Իսկ նա պատճառեց, հիվանդությամբն ու տկարությունը և գրեց այսպիսի պատասխան, թե՛ «Ինչ որ դրանք անեն ու կամենան, ես համաձայն եմ դրան, և քեզ աղաչում եմ, ինձ ավելի մի չարախիբ, քանի որ չեմ կարող»:

Իսկ Զաքարեն դումարեց ժողովը ու խնդրեց ժողովականներին ստորագրություն, որպեսզի անեն այն, ինչ ուզում էր ինքը: Իսկ նրանք ասում են. «Մենք առանց մեծ վարդապետի այդ անել չենք կարող»: Մեծարանքի համար այսպես էին կոչում նրան: Իսկ նա ցույց տալով թուղթը՝ ասում է. «Ահա նա, որովհետև այս նրա ձեռագիրն է, սա նա է, իսկ նա սա»: Եվ թուղթը չափեց նրանց, [որ իմանան] թե ինչ է գրված այնտեղ: Իսկ ժողովը նրանից թույլտվություն խնդրեց, մինչև իրենք [մարդ] ուղարկեն նրա մոտ, որ գա ժողովի:

Եվ [մարդ] ուղարկեցին Մխիթար վարդապետի մոտ ու ազալեցին նրան՝ գալ ժողովի, որ միաբան պատասխան տան զորավարին. գրեցին, թե՛ «Մարմնի տկարությունը պատճառ մի բռնիր, եթե ճանապարհին քեզ մահ պատահի, եկեղեցու առաջին սուրբ վարդապետների հետ կհարգենք քո հիշատակը»: Երբ կարդաց ժողովի թուղթը, անմիջապես վերկացավ ու դնաց հրավիրողների հետևից:

Զմեռային օրեր էին, և Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան ու հուլանության տոներ մոտեցել էր: Երբ զորավարը իմացավ, որ նա գալիս է, մի իշխանի ուղարկեց քաղաքի դռներից դուրս, որպեսզի երբ գա, շնորհեն նրան ժողովի գնալ, այլ տանեն իր մոտ: Նախքան նրա գալը [Զաքարի] իշխանություն սահմանենք ու եղած եպիսկոպոսների մի մասը համահայնվեց նրա խնդիրքը կատարել, որպեսզի աթոռից լրելենին, իսկ մյուս մասը մերժեց:

Երբ վարդապետը եկավ, իշխանը նրա երկվորի սանձը բռնեց, տարավ զորավարի մոտ: Երբ ժողովը իմացավ, թե նրան շնորհին իրենց մոտ գնալ, ուղարկեցին առաքինի ու ողջախոհ այր ներսես վարդապետին, որ հետո Մոսնոնիկն կոչված Գրիգոր վարդապետի մահից հետո եղավ կեղանուքի

տոսոցնորդ, որ գնա ասի նրան՝ նախ գա ժողովի, որպեսզի միասին մտածեն, թե ինչ պետք է անեն, որովհետև հսկողության տակ էին, և զորավարը պատրաստվում էր նրանց ատարություն արքայապետ:

Նա [ներսեսը] գնում, նրան հանդիպում է այնտեղ, երբ նա [Մխիթարը] պատրաստվում էր մանկու զորավարի տպարանքը. զրաից ձայն տվեց նրան ու հայտնեց ժողովի պատգամը: Իսկ իշխանը բռնի տարավ նրան մտքեց ներս. զորավարը ընդառաջ գալով՝ ողջունեց ու առաջ. «Քանի որ դու եկար, նրանց մասին փուլթ չեմ անում»:

Ժողովը այս բանը լսելով՝ նախանձով լսվեց. նախանձից շարացած ասացին. «Այս ամենը, որ զորավարը անում է մեր նկատմամբ, նրա խորհրդով է գործում. մենք նրա աչքում տնտեսներ ենք համարված»: Եվ շատ խոսքերով բամբասում էին նրան:

Իսկ երբ նա հասկացավ ժողովի հանդեպ կատարված բաները, մեղադրեց զորավարին, [ասելով] թե իշխանությունը չպետք է նման բաներ անել: Եվ ուղարկեց ժողովին ու ասաց. «Ինչպե՞ս եք տանում մեր ազգի համար, որպեսզի այդպիսի սովորույթով շխառնվեն վրացիների հետ, իսկ ես հուզում եմ ուրիշ զորավարի համար, որպեսզի սա, ինչպես իր եղբայրը, վրացի չդառնա, սրին սպասում են վրացիները: Արդ՝ եթե սպասես է, ապա ինչո՞ւ երբ ինձ մեղադրում, երբ հրաման տվի կաթողիկոսից ու Լևոն թագավորից այս անելու. իսկ աներ կամենանք, լիամենանք, սա չի հաղարի այդ անելուց: Այլմ գուցե վերադարձեք յուրաքանչյուրդ ձեր բնակավայրը, իսկ մենք սրան կաղաչենք ձեր եկեղեցիներից ու ձեր տեղերից՝ ձեզ չհանի, իսկ մենք այն պաշտամունքը, որ մինչև այսօր կատարել ենք, նույնը կանենք»:

Իսկ ամիրսպասալար [մեծ սպարապետ] Զաքարեն գուշտի ասանց վարդապետի գիտության, հրաման տվեց արտաքին սրունց օտարություն: Այս բանը իմանալով՝ վարդապետը բազմից շատերին աղաթեց վերադառնալու իրենց տեղերը, իսկ մյուսներին քիչ օրերից հետո զորավարի եղբայր Իվանեն իր մասն տվեց վերադառնալու իրենց տեղերը:

Իսկ Զաքարիան ինչպե՞ս որ ապրեց, իր կյանքի ընթացքը:

քում այնպես վարվեց, որպես կամենում էր, բայց բոլոր եկեղեցիները հին պաշտամունքով էին ընթանում:

Այս ժողովի բովանդակ լեզելութունները՝ խոսքն ու գործը իր պատմության մեջ նկարագրեց խորամիտ ու առատամիտ Վանակյան³² վարդապետը, որովհետև նա ականատես էր ու ականջաուր կատարված իրողութուններին՝ այն ժամանակ լինելով մեծ վարդապետի [Մխիթարի] մոտ աշակերտ: Այս և ուրիշ շատ իրողութուններ գտնվում են [նկարագրված] նրա գրքում, ավեր կամենում են, [կարող են] դյուրությամբ սովորել:

2.

Աղվանից կաթողիկոսի՝ աղազգիներից նեղված, Մեծ իշխանի՝ մոտ գալու մասին

Բազմաթիվ տառապանքներից ու նեղութուններից, — որ կրեց ընդհանրապես ամբողջ աշխարհը հարավային ազգից՝³³ Իսմայելի որդիներից [արաբներից], առավել ևս [գրանք կրեցին] Հայաստանն ու Աղվանից աշխարհը, որովհետև բնաջինջ եղանք թագավորների ու իշխանների կողմից, — աղվանից կաթողիկոսներն այստեղ-այնտեղ թափառում էին՝ ամբողջ հաստատուն տեղ չունենալու պատճառով: Այնպես պատահեց, որ նրանք եկան մի քարայր Զարեհ³⁶ կոչված բերդի սահմաններում, այնտեղ կանգ առան ու այնտեղից էին հովվում իրենց հոտը: Նույն կաթողիկոսներից Բեմզեն անունով մի ոմն թողեց իր կարգը, կին առավ ու որդիներ ունեցավ: Նրան մերժեցին աթոռից ու նրա փոխարեն ձեռնադրեցին տեղի Ստեփանոսին:

Սա ուներ Սարկավազ անունով մի բոքսպիկոպոս: Պատահեց, որ նա Գանձակ գնաց այնտեղ գտնված քահանաներից ու քրիստոնյաներից եկեղեցական տարբերը հավա-

րելու: Սրբ նա քաղաք մտավ, քաղաքի ամիրան, որի անունն էր Դուրջի Բադրադին, տեսավ նրան ու հարցրեց, թե՞ «Մի՞մն ես»: Նվ երբ ասաց թե՞ «կաթողիկոսինը», — ասաց նրան. «ես լսել եմ, թե քրիստոնյաները շատ են ուրախանում, երբ չուրը օրհնում են: Արդ՝ ահա ձեր տոնը մոտեցել է, կանյիր ձեր կաթողիկոսին իր եկեղեցական սպասավորներով, ինչպես ձեր սովորությունն է, օրհնեցեք մեր քաղաքի չուրը, որպեսզի մենք էլ ձեզ հետ ուրախանանք»:

Իսկ քոքսպիկոպոսը գնաց պատմեց կաթողիկոսին ամիրայի հրամանի մասին: Նա շատ ուրախացավ, որովհետև կաթողիկոս կամ նշանավոր մեկը երբեք չէր հանդգնում հայտնապես քաղաքը մտնել կամ այնտեղ շրջել, բանի որ պարսիկները՝ քրիստոնյաների արյան ծարավ այդ մարդիկ, զբաղել էին քաղաքը: Որովհետև սրանք բազմաթիվ տառապանքներ էին կրել և շահեկ բնակիչներին կողմից, որոնք ավագակային կյանք վարելով պարսիկներից շատերին սպանում էին, իրենց ձեռքի տակ գտնված քրիստոնյաներին կոլոպտում. նույնպես էլ վրաց թագավորը ու նրա զորքը [պարսիկներին կոտորում էին] այս պատճառով [պարսիկները] թշնամի էին բոլոր քրիստոնյաներին:

Իսկ կաթողիկոսը հավաքելով իր թեմի եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին՝ նրանց հետ գնաց ամիրայի կոչին: Ամիրան նրան տեսնելով՝ շափազանց ուրախացավ և հրամայեց մեծ ճոխությամբ ու հանդեսով՝ խաչվառներով, ժամհարներով, ու մեծաձայն արարողությամբ գնալ չուրը օրհնել: Ինքը նստեց երկվորը ու բազմաթիվ զորքով գնաց դիտելու զվարճության համար:

Ամբողջ քաղաքը իր հեթանոս բնակիչներով տեղահան եղավ. սրանք ևս ցնացին նայելու: Սրբ սուրբ յուրը լցրին ջրի մեջ, պարսիկները ասացին. «Ահավասիկ մեր ամիրան բոլորիս քրիստոնյա զարձրեց, որովհետև քրիստոնյաները մկրտելուց ու օծելուց բացի ավել ի՞նչ են անում: Իսկ մենք ամենքս խմում ենք այս ջրից և լվացվում ենք սրանով. սրանից հետո մենք բոլորս անհավատ ենք ու հավատակորույս: Արդ՝ եկեք մի բան մտածենք»:

Այն ժամանակ մեծ խոսվություն բարձրացրին, կաթողիկոսին բռնեցին ու բանտարկեցին, և հետո շարժվեցին ամի-

³² Բնագրում՝ իշխան Բադր հոգեակի է, բայց կաթողիկոսը իշխանները մոտ չի գտնում, այլ՝ մոտ ամիրային է գտնում:

³³ Բնագրում՝ յուզաց, որ եղեկի ենք թաղված:

բայի ետևից, նրան արգելափակեցին ամբողջում, իսկ իրենք գրեցին աթաբեկին [փոխարքային], որ Սպահանում էր նշատում, թե՛ «Այս ամիրան մեզ բոլորին հանեց մեր հավատից, որովհետև քրիստոնյաների գլխավորի միջոցով խոզի լուղը լցնել տվեց մեր ջրերի մեջ: Այժմ երկուսն էլ՝ և կաթողիկոսը, և ամիրան կալանքի տակ են. արդ՝ ինչ որ դու հրամայես, այն էլ կկատարվի»:

Նա հրամայեց իշխանությունից զրկել ամիրային ու իր մոտ բերել: Իսկ կաթողիկոսից արծաթի, ոսկու մեծ գանձեր առնելով, թողին սր գնա, ուր կամենա: Նա վտանդից դուրս պրծնելով՝ գնաց Խաչինի կողմերը ու այլևս չէր համարձակվում մուտք գործել Գանձակի սահմանները:

Իսկ քաղաքի կողմերում գտնվող վանականներն ու գավառի բահանաները երբ տեսան, թե տեղ Ստեփանոսը չի համարձակվում այն կողմը գալ և ոչ էլ իրենք են հանդգնում նրա մոտ գնալ, այն կարգաթող արված Բեժգենին առան ու բահանայության կարգ ու ձև տվին: Այս բանը լսելով տեղ Ստեփանոսը՝ նրան ու այդ բանը անողներին բանադրեց, իսկ ինքը այստեղ-այնտեղ մնաց այնքան, մինչև որ մեռավ Հերզ՝ զավառում:

Երբ Աղվանքի կողմերի վարդապետներն ու եպիսկոպոսները տեսան, թե նրանց կաթողիկոսությունը վերացավ, և այն տոհմից ոչ եպիսկոպոս կա, ոչ քահանա, բացի մի մանուկ սարկավագից, նրան առան տարան Բջնի Վրթանես եպիսկոպոսի մոտ և քահանա ձեռնադրել տվին:

Նրան վերցրին բերին Գանձակ քաղաքը քաղաքի Օմար անունով [իշխան ամիրի] մոտ և նրան աղաչեցին, որ թույլ տա սրան կաթողիկոս ձեռնադրելու: Նա ասում է. «Հասակով չափազանց մանուկ է, դուք որ շափահաս եք, ինչո՞ւ կաթողիկոս չեք լինում»: Նրանք ասում են. «Որովհետև սա կաթողիկոսների տոհմից է, աթոռը սրան է պատկանում»: Հրաման է տալիս նրան ձեռնադրելու: Այնտեղ քիչ եպիսկոպոսներ կային, որ ձեռնադրեցին նրան: Երբ ձեռնադրվեց, ամիրան նրան նստեցրեց մի ազնիվ երիվարի և վրան թանկագին կերպաս

* Հստ Ալիշանի ենթադրության պետք է գրվի Հերբ, որ Աղվանից աշխուրհի Հերբին է Սղնախի մոտ:

գոյի ի պատիվ նրա և առջևից ու հետևից փողհարներ՝ հրամայեց շրջեցնել քաղաքի փողոցներով:

Նա այսպես շատ տարիներ աղվանից աթոռը վարեց տեղ շովանեսը:

Սա իր աթոռը հաստատեց Չարեքի սահմանների այն շտաբայրում*, որը վերևում հիշատակեցինք: Սա ալազդինից նեղվելով՝ դիմեց եկավ մեր Հայաստան աշխարհը մեծամեծ իշխաններ Չաքարեի ու նրա եղբայր Իվանեի մոտ: Սրանք մեծ պատվով ընդունեցին նրան: Իվանեն սրան բնակեցրեց Միափոր գավառում՝ Խամշի կոչված վանքում: Սա սկսեց այնտեղ շինել մի մեծ ու հրաշալի եկեղեցի: Գեոևս** շովաբտած, խափանվեց, որովհետև Խորասանի Ջալալ-դին կոչված սուլթանը եկավ ու ջախջախեց վրաց թագավորությունը և սպառնաց, թե ալազդի դորքերը կգան ու մեկմեկի հետևից կալեն են Հայոց, Աղվանից ու վրաց աշխարհները:

է.

Վասպուրականի կողմերում գտնվող նշանավոր վարդապետների մասին

Այն օրերում կային առաքինի ու կրթված վարդապետներ, որոնք փայլում էին երկրում իբրև լուսատուներ. Հուսիկի որդի Ստեփանոսը՝ մի սքանչելագործ ու սուրբ մարդ, որի մահից հետո գերեզմանը հուրը հիվանդներին բուժում էր. Գորգ Կարնեցին, որ մի գիտնական ու իմաստուն մարդ էր. մեկ ուրիշն էլ կար Տիրացու անունով, որ եպիսկոպոսության աստիճան ստացավ. Արճեշ²⁶² քաղաքից Աստվածատուրը, որին կոչում էին Աղբայրիկի որդի: Տեսնողները սրա մասին բազմաթիվ առաքինություններ էին պատմում:

Սա մի հարուստի որդի էր՝ շափազանց սղոքմտծ ու աղքատասեր: Երբ նրան ասացին, թե քո մարմնավոր մայրը

* Բնադրում է Բարի, ուղղում ենք ի Բաբայր:

** Բնադրում մինչև, ուղղում ենք մինչև և բոլոր աղբայրություն:

մեռավ, աստծուն դեհուհալուծութիւնն հայտնեց. գնաց նրա թաղ-
մանը, առավ ոսկի ու արծաթ, լցրեց իր մոր բուռը և աղ-
քատներին կանչեց, որ մոր ձեռքից վերցնեն, որպէս թէ մայ-
րը հենց իր ձեռքով է տալիս: Իսկ երբ հայրը վախճանվեց,
վերցրեց ամբողջ ունեցվածքը բաշխեց կարիքավորներին:

Նա բւեր բաղմամբով խանութներ, դրանք վարձով տվեց
և ամեն ամիս վարձերը առնում էր, դրանցով գնում էր ու-
խարներ ծոթիներ, կտորեղեն ու իր ձեռքով հագուստներ
էր նարում ու բաժանում աղքատներին:

Աւարներից շատերը տեսնելով սրա բարեգործութիւնը՝
գալիս էին մօտը և նրանից մկրտվելով՝ դառնում էին քրիս-
տոնականք:

Անհավատները տեսնելով, որ նա է այդ ամենի պատ-
ճառը, կամենում էին սպանել, բայց բացարձակ չէին հանդը-
նում՝ ժողովրդական բազմութիւնից [վախենալով], Մտա-
նեցին դադարի թակարդ լարել նրա դէմ: Բռնեցին իրենց
ծառաններից մեկին, խնդրեցին ու զիշերը բերին գոցեցին
վանքի դռների մոտ և առավոտ վաղ եկան պաշարեցին վան-
քը, որպէսզի բռնորին սպանեն, իբր թէ նրանք են արել այդ
բանը:

Քրիստոնեաները լսելով՝ անհամար բաղմամբամբ հավաք-
վեցին, որ բոլորը մեռնեն և ապա նրան ձեռք հանձնեն: Իսկ
աստծու սուրբ մարդը տեսնելով թշնամու զազանի որոգայթ-
ները, և թէ իր պատճառով կամենում են շատերին սպանել,
որովհետև քաղաքի իշխանութիւնը պարսիկների ձեռքն էր,
ասաց նրանց. «Մի գիշեր մեզ զիշեցէք, իսկ առավոտյան,
ինչպէս կամենում եք, այնպէս արեք: Տվեք մեզ այդ մեռե-
լը»: Նրանք տվին: Վարդապետը հրամայեց զիշերային ժա-
մերգութիւնն անել և աստծուց խնդրել, որ զրպարտանքից
ազատվեն: Ինքը առանձնացավ ու մեծ հառաչանքով խնդրում
էր աստծու օգնութիւնը: Առավոտյան վանքի դռները բացեց
ու բռնորին՝ հավատացյալ ու անհավատ, ներս կանչեց: Ին-
քը առավ տերուհական Նշանը [խաչը] և բարձր ձայնով ի
լուր ամենքի ասաց. «Քեզ եմ ասում, ով մարդ, վեր կաց
կանգնիր հանուն ոչինչ արարածների ստեղծող Հիսուս Քրիս-
տոսի և բաշխի ներխուժութեամբ առաւ, թէ ով սպանեց քեզ»: Նա
շուտափութիւն վեր կացավ, նստեց լաւ շէշ շէշներ, առնավ

ի, եւ սպանողին ու ասաց. «Այն մարդը սպանեց ինձ»: Այդ
Ժ. մանակ աստծու սուրբը ասաց նրան. «Դարձյալ դուժող
դիր ու ննջիր մինչև ընդհանուր հարութիւնը»: Եվ նա դարձ-
աւ իսկոյն մեռավ: Եվ այսպէս մահից ազատվեցին, փառա-
ւորվեց Քրիստոսի անունը:

Ը.

Զաքարե զորավարի մահվան մասին

Բաղմամբով քաջադորձութիւններից ու հաղթութիւննե-
րից հետո, որ կատարեցին մեծամեծ իշխաններ Զաքարեն ու
Իվանեն, մեծ զորքով գնացին Մարանդ քաղաքը, գրավեցին
այն ու ավերեցին նրա շուրջը գտնվող գավառները: Ապա
դեռցին Արտավիլ քաղաքը, այն նմանապէս գրավեցին:

Նրանցից շատերը իրենց ազոթասացների հետ, որոնց
մուղրի* են անվանում, ապաստանել էին իրենց ազոթարու-
սում: Զաքարեն հրամայեց բերել խոտ ու ցօղուն, գրանց վրա
լցրեց ձեթ ու նավթ և կրակ տալով այդպէս այրեց նրանց՝
տակով: «Իշխաններն ու աշխարհականները արարելի կող-
մից նախնջանում այրված հայ իշխանների փոխարեն, իսկ
նորան ընթերցողները (կրօնավորները)** Բաղմամբի այն
լուհականների փոխարեն, որոնց մորթեցին և արյունը եկեղե-
րու պարսպով թափեցին, որ մինչև այսօր տեղը սևացած
էրում է»²⁶³:

Իսկ ինքը վերադարձավ իր երկիրը. ճանապարհին հիվան-
ւացավ, քանի որ անբուժելի վերքեր դուրս եկան նրա մարմ-
նի վրա: Մեկի առողջանալով մեկ ուրիշն էր դուրս գալիս: Եվ
այսպէս [հիվանդութիւնը] տանջելով նրան՝ քիչ օրեր անց
վախճանվեց: Բոլոր քրիստոնեաները սգացին: Նրան տարան
Բաղեցին Սանահինում՝ մեծ եկեղեցում, դառն առաջ խորա-
նի տակ ձախ կողմից: Մեծ սուգ կապեցին վրաց Գիորգի

* Մուղրի՝ նշանակում է մահմեդական կրօնավոր, արարեան՝ զորան
կողմնորդ:

** Նուսայի բառը նույնպէս ազոթասաց՝ կուրան ընդերքող է նշանակում:

Հաշա մականունով թագավորը՝ Սոսլանի ու Քամարի որդին՝ մեծ թագավոր Գիորգիի թոռը և իր եղբայր Իվանեն վրաց ամբողջ զորքով։ Զարարեին Շահնշահ անունով մի որդի՝ մնաց, որ հասակով մանուկ էր. սրան խնամեց Իվանեն իր որդի Սարգսի հետ, որին Ավագ էին տնվանում, մինչև արբունքի հասավ և տիրեց հայրենի իշխանությունը։

Թ.

Լևոն արքայի ու նրա մահվան մասին

Իսկ հայոց բարեպաշտ ու հաղթական Լևոն թագավորը ի թիվս կատարած բազմաթիվ քաջագործությունների հնազանդեցրեց շրջակա ազգերին։ Եկավ նաև հայոց Հովհաննես ապստամբ կաթողիկոսը, որ Հոռմկլայում էր, հաշտվեցին միմյանց հետ, երբ Արքայակաղնում գտնված տեղ Գավիթը վախճանված էր։

Ապա Լևոն արքան ևս հիվանդացավ՝ հիվանդությունը և իսկույն մեռավ։

Նա իր մոտ կանչեց Հովհաննես կաթողիկոսին ու բոլոր զորադուխներին՝ իրենց զորքերով։ Եվ որովհետև ուստը շուներ, միայն մի դուստր ուներ, հանձնարարեց կաթողիկոսին ու բոլոր իշխաններին, որ իր փոխարեն նրան թագավորեցնեն, հնազանդ մնան՝ ու մի հավասարաստիճան մարդու հետ ամուսնացնեն։ Նրան հանձնեց կաթողիկոսին ու երկու մեծամեծ իշխաններին՝ իր ազգական Կոստանդինին ու իշխան Առախին, որ հոռմեադավան էր, և ինքը խաղաղ մահով մեռավ հայոց վեց հարյուր վաթսուութ թվականին (1219 թ.), հաղթությամբ ու բարի անվամբ թագավորելով քսանչորս տարի։

Իր ամբողջ երկիրն ու բոլոր զորքը ընդհանրապես ծանր սգով համակվեցին քաջի մահվան պատճառով, որովհետև քրիստոսասեր արքան բոլորի կողմից չափազանց սիրված էր։ Պատշաճ սգից հետո մարմինը պատրաստեցին թաղելու հա-

մար։ Բայց հակառակություն ընկավ. մի մասը ասում էր, թե պիտի է նրան թաղել Սիս²⁶⁴ արքայական քաղաքում, իսկ մի մասը [պնդում էր, թե պետք է թաղել] Ակներ կոչված վանքում, որովհետև նա չափազանց շատ էր սիրում այդ վանքը՝ նրանց [վանականների] բարեկարգ պահելու [վանքը] և հանրական աղոթքների համար։ Իսկ մի մասը պատշաճ չհամարեց, որովհետև այն տեղը սահմանամերձ էր, իսկ նրա տղազդի թշնամիները՝ բազմաթիվ, ռուսաց, ասում էին, զան հանեն ու հրով այրեն նրան, նրա դեմ ունեցած մեծ վրեժի համար։ Ապա բոլորը համաձայնվեցին, նրա մարմինը տալան թաղեցին Սիս քաղաքում, իսկ սիրտն ու փորտիկը տալան Ակներ կոչված վանքը։

Այսպես բարեպաշտությամբ հանգավ քաջ ու բոլորին հաղթող Լևոն արքան։

Կաթողիկոսն ու իշխանները բերին Անտիոքի տիրոջ որդուն, որին պրինց էին կոչում, Լևոն արքայի զստերը տվին նրան կնություն և թագավորեցրին։ Պատանու անունը Փիլիպոս էր, իսկ թագուհու անունը՝ Զաբել։ Բայց երբ շորս տարի թագավորեց, նրան իր հայրը խաբեց ու առավ Լևոն արքայի թագն ու արքունական վրանը*, որը կանգնեցնում էին նշանավոր օրերին, նաև ոսկու ու արծաթի այլ գանձեր։ Երբ իշխանները տեսան, որ այդ մարդը հավատարիմ չէ թագավորությանը, բռնեցին նրան, արգելափակեցին, մինչև որ բերի թագն ու տարած գանձը։ Իսկ նրա հայրը շտվեց ոչ մեկը, ոչ էլ որևէ բանով օգնել կարողացավ իր որդուն։ Եվ նրան թողնյին այնտեղ [արգելափակում], մինչև որ այնտեղ մեռավ։

Մեծ իշխան Կոստանդինը համոզեց կաթողիկոսին ու այլ մեծամեծներին ոմանց՝ թագավորեցնելու իր մանուկ որդի Հեթումին, որ մարմնապես առույգ էր ու տեսքով գեղեցիկ։ Իսկ թագուհին չհամաձայնվեց մանկանը կին դառնալ, ըմբոստալով գնաց Սելեկիա այնտեղ գտնվող ֆրանկների մոտ, որովհետև նրա մայրը ազգով ֆրանկ էր՝ Կիպրոս կղզուց։

Իսկ Կոստանդինը առավ բոլոր զորքերը, պաշարեց քաղաքը, մինչև որ ստիպված թագուհուն հանձնեցին նրան։ Տալով նրան ամուսնացրեց իր որդու հետ՝ նրանից որդիներ

* Բնագրում՝ կնալ, ճիշտն է կուլ, որ ունեն տարբերակներ։

* Բնագրում պաղառն, քառ Ալիշանի՝ վրան կամ դահաւորակ։

ծնվեցին: Այդ կիներ չափազանց բարեպաշտ էր ու բարոյապահան, սիրում էր ասածու բոլոր երկյուզածներին և աղքատասեր էր, միշտ անց էր կացնում պատերով ու աղոթքներով:

Իսկ մեծ իշխան Կոստանդինը իր որդու՝ Հեթումի համար թագավորական իշխանությունը առնելուց հետո արքայության ամբողջ հոգսը վերցրեց իր վրա և իմաստուն կերպով կարգավորեց: Մի մասը սիրով հնազանդվում էր, իսկ անհնազանդներին մեղսելից վերացնում էր՝ ոմանց փախստական էր դարձնում, ոմանց սպանում: Հուլների Ալադին անունով սուլթանի հետ հաշտություն ու միաբանություն հաստատեց, որն իր ձեռքի տակ ուներ բազմաթիվ երկրներ: Այդպես վարվեց բոլոր շրջակա ազգերի հետ և բոլոր կողմերից մեր երկիրը խաղաղեցրեց:

Իր անդրանիկ որդի Սմբատին նշանակեց զորավար, իսկ մյուսին՝ թագավորական իշխան: Երկրի բոլոր վանականների մարմնական պետքերի հոգսերը վերացրեց, որովհետև ինքն էր հոգում նրանց կարիքները, որպեսզի նրանք աղոթքներով ու պաշտամունքով զբաղվեն:

Երկիրը լցվեց անարհեստ ու արհեստավոր մարդկանց բազմությամբ, որոնք բոլոր կողմերից հալաբվեցին հյուսիսարևելքից եկած ու ամբողջ աշխարհը կործանած թաթարների ավերումից փախչելով:

Սրանից հետո մեռավ նաև Հովհաննես կաթողիկոսը՝ աթոռակալելով տասնութ տարի: Եվ մեծ իշխանը թագավորի հետ միատեղ սուրբ Գրիգորի աթոռն է նստեցնում տեղ Կոստանդինին, որ մի առտրինի, հեղ մարդ էր, սա սուրբ կյանքով ապրեց ու անձամբ բարին առաջնորդեց, ինչպես որ ուղղափառությամբ հարգարեց եկեղեցու կարգը: Սրան հարգում էին բոլոր ազգերը, ոչ միայն քրիստոնյաները, այլև մահմեդականները:

Այնպես պատահեց, որ երեք սուլթաններ եկան Հոռմկա կողված քաղաք՝ սահմանները, որտեղ Եփրատ գետի ափին կաթողիկոսական աթոռն էր գտնվում: Աթոռիկոսը զնաց սուլթաններին տեսության: Երբ իմացան նրա գալուստի մասին, իրենք ընդառաջ զնացին նրան և մեծ պատվով բերին բանակը: Թանկապին վրան կանգնեցրին նրա համար իրենց վրանների միջև. մի կողմը եգիպտոսի վրա իշխող Մելիք Քե-

մրլի վրանն էր, մյուս կողմը մեր Հայաստանի մեծ մասին ու երջագետքին իշխող Մելիք Աշրափի վրանն էր: Նույնպես էլ նրանց եղբորորդու վրանը, որ իշխում էր Գամասկոսի կողմերը: Եվ այսպես շատ օրեր մեծամեծ պատիվներ տալով նրան, ուղարկեցին շատ պարզներով, զյուղերով ու դասականներով, որովհետև աստված իրեն փառավորողներին փառավորում է այստեղ և հանդերձալում:

Հեթումի թագավորությունը սկսվեց հայոց վեց հարյուր յոթանասուներեք թվականին (1225 թ.):

ժ.

Արվանից կողմերի պատմության համառոտ շարադրանք՝ մեջ* բերված պատմողաբար

Առաջին պատմության սկզբում գրեցինք հայոց սուրբ լուսավորչին՝ առաքյալին ու մարտիրոսին, երեք սուրբ առաքյալների՝ Թադեոսի, Բարդուղիմեոսի ու Հակոբյան Հուդայի, աթոռակալին՝ սուրբ Գրիգորիոսին, և նրա աղոթքով հասանք մինչև այստեղ: Իսկ երկրորդ հատվածիս համար իբրև գլուխ կդնենք աղվանից կողմերի լուսավորիչներին, իբրև մեր ազգայինների ու հավատակիցների, մանավանդ որ նրանց շատ առաջնորդները հայալեզու ու հայերենախոս էին: Թագավորների հնազանդ էին հայոց թագավորներին, նրանց իշխանության տակ էին գտնվում, եպիսկոպոսները սուրբ Գրիգորից ու նրա աթոռակալներից էին ձեռնադրվում, և ժողովուրդը ուղղափառությամբ մեզ հետ էր մնում կրոնով [եկեղեցիով]: այդ պատճառով անհրաժեշտ է, որ երկու [երկրների] մողովորողների հիշատակումը միասին լինի: Եվ մենք համոռոտ կերպով կսկսենք խոսել նրանց առաջնորդների մասին մինչև այստեղ, ուր թողնվեց:

Այդ՝ Արևելյան կողմերի լուսավորության [քրիստոնեության] առաջին պատճառը համարում են մեծ Թադեոս

* Բնագրում հեռվա, ճիշտը համարում ենք ներգրյա, որ ունեն տար-
վաբերվածները:

առաքյալի աշակերտ նդիշեին, որ սուրբ առաքյալի մահից հետո զնաց Սրուսազեմ տիրող Հակոբոս եղբոր մոտ և նրանից եպիսկոպոս ձեռնադրվեց, եկավ Պարսկաստան ու հասավ Աղվանիշ աշխարհը: Նա եկավ Գիւ²⁶⁵ անվանված մի վայր և այնտեղ շինեց եկեղեցի, իսկ ինքը նահատակությամբ վախճանվում է այնտեղ, որ անհայտ է, թե ում կողմից կատարվեց: Բազմաթիվ դիակներ ճեռ նրան նեւոնցին մի ջրհոր, որ մնաց մինչև բարեպաշտ արքա վերջին Վաչագանի օրերը:

Եվ սրանք են Հայկի գարմից աղվանից Թադավորունը, որ սերում են այն կողմերի համար Վաղարշակ սարթիկ ձեռքով վերախաշու ու իշխան նշանակված Առանից: Առանցին Վաչագան, Վաչե, Առնայր: Մա եկավ հայաց մեծ արքա Տրդատի ու սուրբ Գրիգորի մոտ և մկրտվեց այս վերջինի կողմից: Եվ սուրբ Գրիգորը իր սպասավորներից մեկին, որ նրա հետ Հոռմից էր եկել, եպիսկոպոս է ձեռնադրում և հանձնում է Առնայր արքային: Վաչագան, Մերհավան, Սառո, Ասա, Եսվազեն: Սրա օրոք երանելի Մեսրոպը գիր ստեղծեց հայերի, վրացիների ու աղվանների համար: Վաչե, սրան պարսից Հազկերտ արքան, որ կոտորեց սուրբ Վարդանանց, բռնություններ մոգ դարձրեց: Հետո Բողած մոգությունը, ընդ որում և Բադավորությունը՝ կրոնավոր դարձավ: Խառակրոն կյանքով հաշտեցրեց աստծուն, որի դեմ մեղանշել էր: Ապա Վաչագան Բարեպաշտը, որին վերելում հիշատակեցինք: Սա լսեց, թե սուրբ Նդիշեն նեւոն էր զուր, հրամայեց հանել զրում եղած բոլոր ոսկորները: Եվ հանելով, շեղջ-շեղջ կուտեցին*:

Աղեթքի կանգնեց բարեպաշտ արքան առ աստված, որպեսզի սուրբ Նդիշի ոսկորները ցույց տա: Ուժգին հոգմ բարձրացավ ու ցաբուցրիվ արեց բոլոր ոսկորները դաշտի երեսը, բացի սուրբ Նդիշի ոսկորներից: Արքան մեծ հարգանքով հովաքեց՝ զոհանալով աստծուց, բաշխեց իր ամբողջ երկրի վրա:

Ապա եպիսկոպոս** դարձավ սուրբ Շուրհադիշուն: Բայց այս մարդուն առաջ դնելու համար մենք երկամություն մեզ

ենք, որովհետև աղվանից պատմություն գրողը այս անունը նշում է Վաչագան Բարեպաշտի օրերում եղած: Սրան ապացույց են Վաչագան արքայի աղվանից բոլոր եպիսկոպոսների հետ գրած կանոնները, և այսպես է պատմ. «Ես աղվանից Վաչագան արքա ու Պարտավի արքեպիսկոպոս Շուրհադիշուն»: Եվ սրանից հետո այս անունը չի գտնվում եպիսկոպոսների համակարգի մեջ, իսկ մենք ինչպես դատենք, այնպես էլ գրվիր:

Ապա տեք Մատթեն, տեք Սահակը [հովվեցին] հինգ լուարի՝ տեք Մովսեսը՝ վեց, տեք Պանտը՝ յոթ, տեք Ղազարը՝ ութ: Ապա [հովվեց] սուրբ մանուկ Գրիգորիսը՝ մեծ Վրթանեսի որդին՝ Հուսիկի եղբայրը՝ սուրբ Գրիգորի թոռը, որին հայոց մեծ արքա Տրդատը ուղարկեց, և սա սարսափեց Վատնյան դաշտում աստվածապաշտության համար ու բերվեց թաղվեց Ամարասում²⁶⁶, Հետո Վաչագանի օրոք նրա նշխարները գտնվեցին. գրանց հետ գտնվեցին նաև Հովհաննես Մկրտչի հոր՝ Զաքարիայի, Քրիստոսի մեծ նահատակ Պանտալիոնի*, որ նահատակվեց Նիկոմիդիա քաղաքում Մաքսիմիանոսի օրերում, որին [Պանտալիոնին] սուրբ Գրիգորը իր հետ տարել էր:

Ապա տեք Զաքարիան՝ առաջ տարի, տեք Դավիթը՝ տասնմեկ, տեք Հովհաննեսը, որ եղավ հոների եպիսկոպոս՝ տասներկու, տեք Նրեմիան՝ տասներեք: Սրա օրոք երանելի Մեսրոպը մեծ ջանքով աղվանների համար զիր ստեղծեց. տեք Աբասը՝ տասնչորս: Սրան Դավիթի ժողովից գրեցին, որ տաի «Սուրբ աստված անմահ, և խաչեցարք» ու «Մի էություն [ունեն] աստվածությունն ու մարդկությունը»: Տե՛ս Վիրոն (աթոռակալեց) երեսուներեք տարի: Սա երկար տարիներ պարսից արքա Խոսրովի պալատում կալանքի տակ էր, իսկ նրա մահից հետո աղաավեց, եկավ իր երկիրը: Սա ուղիտեց Հայաստանի, Վիրքի ու Աղվանի գերիներին Զեբուխարանի որդի Շաթ խազրից, որ սարկաչրեց մեր երկիրը: Սա Շաթի անունով վեց** քաղաք շինեց՝ Շաթառը, Շամքորը,

* Շեղջ-շեղջ բառից առաջ բնադիր ունի զեմ, և ր աղվորդ ենք համարում, որոշ տարբերվածներ աղաբորեն լուսեն:

* Այստեղ եպիսկոպոս կաթողիկոս է նշանակում:

* Բնադրում՝ Պանտալիոնին, ուղղում ենք ըստ կաղանկապաշտու:

** Բնագրում՝ հինգ, ուղղում ենք ըստ տարբերվածների և քաղաքների բնակման:

Շաքին, Շիրվանը, Շամսիին, Շապուրանը։ Տեր Զաքարիան [աթոռակալաց] տասնհինգ տարի։ Սա իր աղոթքներով գրավումից ազատեց Պարտավ քաղաքը։ Տեր Հովհաննեսը [իշխեց] քսանհինգ տարի, տեր Ուխտանեսը՝ տասներկու։ Սա աղվանից նախարարներին անիծեց ազգապիղծ խառնակության համար, և բոլոր սատկեցին։ Տեր Ներսեսը [աթոռակալաց] վեց տարի, տեր Ներսեսը՝ տասնյոթ տարի։ Սա քանի զեռ Գարդմանի եպիսկոպոսն էր, Սպրամ անունով մի կնոջ՝ աղվանից իշխանի կնոջը, համոզեց, որ, եթե իրեն Աղվանքի կաթողիկոս ձեռնադրել տա, ամեն ինչ կանի նրա Բամբի համապատասխան։ Այդ կինը շաղախված էր Քաղկեդոնի ազանդի մեջ, կինը աղաչում է եպիսկոպոսներին ու Ներսես Բակուրին ձեռնադրել է տալիս աղվանից կաթողիկոս։

Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո [կաթողիկոսը] իր հաջած աղանդը մեջտեղ բերեց։ Երբ եպիսկոպոսներից ու քահանաներից հանդիմանվեց, շատերին հալածեց։ Աղվանից առաջնորդները հավաքվելով՝ նզովեցին նրան ու գրեցին հայոց կաթողիկոս Նղիային՝ օգնելու իրենց։

Նղիան գրեց արաբների գլխավոր Աբդլմեյիբին, թե աղվանից կաթողիկոսը և մի կին կամենում են երկիրը ապստամբեցնել քո զեմ, որ հույների կողմը անցնեն։ Նա հրամայում է Նղիային գնալ Աղվանից աշխարհը և նրան աթոռից գցել։ Նրա, ինչպես և այդ կնոջ ոտքերը միմյանց կապել ու իբրև բեռ գցել ուղտի՝ վրա և տանել արքունի դուռը, որպեսզի ամբողջ դորքի համար նշավակության առարկա լինեն։

Եվ Նղիան ու արքայի ներքինին զնացին Պարտավ քաղաքը, կատարեցին արքունական հրամանը։ Երբ ալդպես անարգանքով ամենքի առաջ ծաղրուծանակի էին ենթարկում նրան, Ներսեսը նեղարտվեց և ութ օրվա մեջ դառնորեն վախճանվեց։ Եվ Աղվանքի բոլոր նախարարներն ու բոլոր եպիսկոպոսները ներքինու առջև արքունական հրամանով ու կնիքով պարտավորագիր սովին, որ առանց հայոց կաթողիկոսի հրամանի աղվանից կաթողիկոս չեն ձեռնադրի։

Աղվանից աթոռի համար Նղիան ձեռնադրում է տեր Սի-

* Բնագիրը վրիպակով ունի զուլտով, ուղղված է ցուլտով, պետք է լինի զուլտու։

Մուխին, որ Ներսեսի պղտորումը վերացրեց։ Մեկ ու կես տարի մնաց, յոթ կեսից կանոններ դրեց։

Տեր Միքայելը [աթոռակալաց] երեսունհինգ տարի։ Սա կանից Մաքենացիների¹⁹⁹ վանահայր Սողոմոնին ու անիծեց աղվանից այն տերերին, որոնք ամուսնացել էին երրորդ պորտի ազգակիցների հետ։ զրանք մեջտեղից վերացան ընդհանրապես։ Նզովեցին նաև վրաց Քալիլե կաթողիկոսին, որովհետև նա էր անօրեն ամուսնության հրաման տալիս։

Տեր Անանիան [աթոռակալաց] չորս տարի, տեր Հովսեփը՝ տասնյոթ տարի։ Սրա հինգերորդ տարում լրացավ հայոց տոմարի երկու հարյուր տարին։ Տեր Դավիթը [աթոռակալաց] չորս տարի, սա եկեղեցիների հոգն ու սպասքը ազատեց և թունավորվելով մեռավ։ Տեր Դավիթը [աթոռակալաց] ինը տարի։ Սա անօրեններին վաճառեց Դաստակերտն ու Սահմանախալը։ Տեր Մատթեոսը [աթոռակալաց] մեկուկես տարի, սա ևս մահադեղ խմելով մեռավ։ Տեր Մովսեսը՝ մեկուկես տարի, տեր Ահարոնը՝ երկու տարի, տեր Սողոմոնը՝ կես տարի, տեր Թեոդորոսը՝ չորս տարի, տեր Սողոմոնը՝ տասնմեկ տարի, տեր Հովհաննեսը՝ քսանհինգ տարի։ Սա կաթողիկոսությունը փոխադրեց Բերդակ, որ իրենց ամառանոցավայրն էր, երբ Պարտավից հանվեց։ Տեր Մովսեսը [աթոռակալաց] կես տարի, տեր Դավիթը՝ քսանյոթ տարի, սա օրհնեց Շաքիի տիրոջ անօրեն ամուսնությունը։ Նույն իշխանի աշխարհական եղբայրը հարցնելով ասում է նրան. «Որտեղի՞ց ես գալիս, տեր»։ Նա պատասխանում է. «Քո եղբոր տանից»։ Իշխանը Դավթին ասում է. «Այդ լեզուդ, որ օրհնեց, թող լիսոսի, և աչք չորանա»։ Եվ անմիջապես կատարվեց, ու մինչև մահ լքումվեց։

Տեր Հովսեփը [աթոռակալաց] քսանհինգ տարի, սրա երրորդ տարին լրացավ հայոց երեք հարյուր թվականը։

Տեր Սամվելը [աթոռակալաց] տասնյոթ տարի, սա ինքն է կաթողիկոս ձեռնադրվում։ հետո հայոց կաթողիկոս Գևորգի կողմից լուծվում է ու Դվինում հարկադրված երկրորդ ձեռնադրությունն է ընդունում։

Տեր Հովնանը [աթոռակալում է] ութ ու կես տարի։ Սա հայոց պալատական եպիսկոպոս էր։ Երբ Գևորգը զեռ գերության մեջ էր գտնվում, սա գալիս է Աղվանից աշխարհը և

առանց Գևորգի համաձայնության այնտեղ ձեռնադրում է՝
նվ երբ ազվանից իշխանները տեր Գևորգին ազատագնեցին,
նա Հովնանին զրկեց կաթողիկոսությունից: Բայց ազվանից
իշխանները ազաւեցին, և նրանց իր հանդեպ ունեցած երախ-
տիքի համար կրկին ձեռնադրեց:

Տեր Սիմոնը [աթոռակալեց] քսանմեկ տարի, տեր Գա-
վիթը՝ հինգ տարի, տեր Սահակը՝ տասնութ տարի, տեր Գա-
գիկը՝ տասնչորս տարի, սրա շորրորդ տարում լրացավ հայոց
չորս հարյուր թվականը:

Տեր Դավիթը [աթոռակալեց] յոթ տարի [Կապադակի
եպիսկոպոսությունից]*, տեր Դավիթը՝ վեց տարի. սա ձեռ-
նադրվեց հայոց Անանիա կաթողիկոսի կողմից: Տեր Պիտ-
րոսը՝ տասնվեց տարի, տեր Մովսեսը՝ վեց տարի Փոփոսի
վանքի առաջնորդությունից: Ապա աստծու մարդ տեր Մար-
կոսը, սրանից հետո՝ Հովսեփը, ապա մյուս տեր Մարկոսը,
սրանից հետո տեր Ստեփանոսը, իսկ հետո տեր Հովհաննեսը՝
հիսուն տարի, ապա տեր Ստեփանոսը՝ տարի ու կես, որ
վախճանվեց երիտասարդ հասակում: Հայոց հինգ հարյուր
ութսունութ թվականին հայոց մեծ կաթողիկոս տեր Գրիգո-
րիսի օրերում Աղվանքը քսանհինգ տարի հոգևոր առաջնորդ
չունեց:

Ապա կաթողիկոսների տոհմից Գաղիկ անունով մի մա-
նուկ կար, որ Գևորգի որդին էր ու Կարապետի թոռը. սրան
դաստիարակեցին և ուսուցանեցին. և երբ մանուկը չափա-
հաս եղավ, Թորակերի որդի Գրիգոր վարդապետը, Ալավկա
որդի Դավիթը և Աղվանքի ալլ մարդիկ մաղթանքի թուղթ
գրեցին հայոց մեծ հայրապետ Գրիգորիսին, որ այն ժամա-
նակներում արևմուտքի կողմերում էր: Նվ մի մարդ թղթով
ուղարկեցին, որ սրան եպիսկոպոս ձեռնադրի, ինքն էլ իր
եպիսկոպոսներից մեկին ուղարկի և հրաման տա ազվանից
աթոռի համար մանուկ Գաղիկին ձեռնադրելու, որպեսզի Լու-
կիլը առանց հոգևոր առաջնորդի՝ կորստի շմառնվի:

Հայրապետը ուղարկվածին ձեռնադրեց, նաև հրամայեց
Կարինի եպիսկոպոսին գնալ Աղվանից աշխարհը և կաթողի-
կոս ձեռնադրել Աղվանքի համար:

* Փակագծվածը ըստ Կաղանկատվացու:

Ապա Կարինի Սահակ եպիսկոպոսը գալիս է ու մյուս
եպիսկոպոսի հետ ձեռնադրում են ևս տասներկու եպիսկո-
պոս ըստ կանոնների. հետո Գաղիկին կաթողիկոս են ձեռ-
նադրում ու հայոց կաթողիկոսի անունով կոչում են Գրիգո-
րիս:

Այն օրերում հանկարծակի մեզ ու մառախուղ եղավ և
լրատեց առհասարակ լն ու գաշա. մեծ երկրաշարժ եղավ ու
կործանվեց Գանձակ մայրաքաղաքը: Աստծու շնորհով
ազատվեց նորոնծո կաթողիկոսը, բայց երկրաշարժից ան-
թիվ տղամարդկանց, կանանց ու մանուկների բազմություն
հետ մեռավ Գրիգոր վարդապետը, սրանք սպանվեցին շենքե-
րի փլատակների տակ մնալով:

Եկավ վրաց թագավոր Գեմհտրեն, ավարեց ամեն ունեց-
վածք, իր երկիրը տարավ նաև քաղաքի գոները:

Փլվեց նաև Ալհարակ լեռը, փակեց իր միջով անցնող
ձորակը, և գոյացավ լիճ, որ մինչև այսօր էլ դոյություն ունի:
Ութ տարի հետո մի լիալույս գիսաստղ երևաց. սա եղավ
նշան սովի, արի, գերության, որ բռնեց մեր երկիրը:

Երբ Գագիկ կաթողիկոսը դարձավ աստվածային իմաս-
տությամբ լի կատարյալ մարդ, վախճանվեց ու գրաւջալ
խավար տիրեց այն կողմերին:

Ապա [աթոռակալեց] տեր Բեժդենը, որ կարգաթող եղավ
ու կին առավ. սրանից հետո տեր Ստեփանոսը [աթոռակա-
լեց] քառասուն տարի և հետո տեր Հովհաննեսը՝ քառասուն
տարի, որ Միափոր²⁶¹ գալիսում եղած լեռնում վանքում շի-
նեց մի հրաշալի եկեղեցի: Սա հասավ մեր օրերը: Ապա տեր
Ներսեսը՝ նախորդի եղբայրը, որ քնափոթությամբ հեղ ու բա-
րի մի մարդ էր, ձեռնադրվեց հայոց վեց հարյուր ութսուն-
չորս (1235) թվականին:

ՃԱ.

Թաթարական գորքի (Գերբեհդից) ելնելու և վրաց
թագավորին փախստական դարձնելու մասին

Հայոց վեց հարյուր վաթսուներե թվականին (1220 թ.),
կրք վրացիները հալածույցած էին իրենց հաղթությունով,
այսինքն՝ որ հաղթեցին մահմեդականներին, Հայաստանի

բաղմամբիմ գաղմառներ խլեցին նրանցից իրենցը դարձնելով, հանկարծակի անսպասելի ժամի ծանր գորքի բաղմամբիմ գեղերով* ու ամբողջ կաղմությամբ ուժգին հարձակումով ելան Դերբենդի դռնից ու եկան Աղվանք՝ անցնելու Հայաստան ու Վրաստան. և ինչ որ ճանաչարձին գտնում էին, ամեն ինչ արի ճարակ էին դարձնում՝ մարդ, անասուն, մինչև իսկ շներն անգամ**։ Բացի ձիուց թանկագին հագուստներով ու այլ հարստությամբ չէին հետաքրքրվում։ Շտապով գնացին մինչև Թիֆլիս քաղաքը և կրկին վերադարձան իջտն Աղվանից աշխարհը՝ համբար քաղաքի սահմանները։ Նրանց մասին սուտ լուր էր հասնում, թե մողեր են, հավատով քրիստոնյաներ ու հրաշագործներ և եկել են քրիստոնյաների նրկատմամբ մահմեդականների պործած շարիքների վրեժը լուծելու։ Եվ ասում էին, թե վրանից եկեղեցի ու հրաշագործ խաչ ունեն, թե իրր բերում են մի շափ գարի, լցնում են խաչի առաջ, և ամբողջ զորքը դրանից վերցնում տանում տալիս է ձիերին, չի պակասում, այլ երբ ամենքը վերջացնում են տանելը, նույն շափով գարին այնտեղ մնում է։ Նույն ձևով էլ մարդկանց ուտելիքները։ Եվ այսպիսի սուտ համբավը տարածվեց երկրում։ Այս էր պատճառը, որ մեր երկրի բնակիչները շամարացան։ Մինչև իսկ ոչ-կուսակրոն մի քահանա իր ժողովրդին առած խաչվառներով գնաց նրանց բնդառաջ։ Իսկ նրանք սրահարելով նրանց բոլորին անխտիր կոտորեցին։ Եվ այսպես շատերին անհոգ գտնելով՝ կոտորեցին ու ավերեցին բաղմամբիմ տեղեր։ Իսկ իրենք իրենց բոլորը ամբարքին մի ճահճոտ ու տղմոտ վայրում, որ գտնվում է երկու քաղաքների Պարտավի ու Բելուկանի*** միջև Բեղամեջ կոչված մի շատ ամուր տեղում, իսկ իրենք հանդուգն հարձակումներով ավերում էին բաղմամբիմ գաղմառներ։

Այս գորահավաք են անում վրաց թագավոր Լաշան ու մեծ հազարապետ Իվանեն՝ պատերազմով նրանց զինադա-

վելու համար։ Եվ իջնում են խուան* կոչված մի գաղմառվալր տեղ, որովհետև այնտեղ էր գտնվում թշնամու զորքը։ Ճակտամարտ տալով միմյանց դեմ՝ սկզբում փախուստի մատնեցին թշնամիներին։ Բայց քանի որ թշնամիները դարան էին մտել, հարձակվեցին թիկունքից և սկսեցին վրաց զորքը կոտորել։ Փախածները նույնպես վերադարձան ու այս կողմից, այն կողմից մեջտեղ առնելով՝ մեծ հարված հասցրին քրիստոնյաների զորքերին։ Փախան թագավորն ու բոլոր իշխանները։ Իսկ թշնամիները հավաքեցին զորքի ավարը, տարան իրենց բանակատեղերը։

Մյուս անգամ կրկին վրաց թագավորը նախորդ անգամից ավելի մեծ զորք հավաքելով՝ կամեցավ ճակատամարտալ թշնամիների դեմ։ Իսկ նրանք վերցնելով իրենց կահանց, որդիներին ու ամբողջ ունեցվածքը կամեցան Դերբենդի դռնից անցնել իրենց երկիրը։ Բայց մահմեդականների պորքը, որ Դերբենդում էր, նրանց անցամուտը չտվեց։ Նրանք կտրեցին Կովկաս լեռը անանցանելի տեղերով, վիհները լցնելով փայտ ու քար և իրենց բոլորը, ձիերը, ռազմապաշարը [տունելով], անցան գնացին իրենց երկիրը։ Նրանց զլխավորի անունն էր Սաբաղա Բահատուր։

ԺԲ.

Գանձակի սահմաններում ջարդված զորքերի մասին

Սրանից հետո, երբ որոշ ժամանակ անցավ, մի այլ զորք գուրս եկավ Հոնաստանից, որին ղեկաղ** են ասում։ Որանք եկան Վրաստան կաշա թագավորի ու Իվանե հազարապետի մոտ, որպեսզի իրենց բնակության տեղ տան, իսկ իրենք նրանց հավատարմությամբ կծառային։ Սակայն նրանք չհամաձայնեցին սրանց բնակության տեղ տալու։

* Ենպեսով լուրով գտնեց, ուղղում ենք ի լուրով գտնեց։

** Ենպեսով՝ մինչև ի լուսն անգամ, ուղղում ենք մինչև դրան անգամ ըստ մեծագրի։

*** Բելուկանը նուրի և Սրաբի խառնարանի մոտ է գտնվել, որ մտնում է թաթարների ավերեցին հենց այս աշխարհի ժամանակ։

* Խուանը գտնվել է Տփլիսից հարավ Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի սահմանագլխին։

** Ղեկաղները թուրքական ցեղերին պատկանող ժողովուրդ են եղել։

Նրանք ուղղութիւն վերցրին ու դնացին Գանձակ քաղաքի բնակիչներին մոտ, որոնք հոժարութեամբ ընդունեցին, որովհետեւ վրաց զորքերի կողմից մեծ նեղութիւն էին քաշում. նրանք ավերում էին նրանց երկիրը, գերի էին տանում մարդկանց ու կռոււթաւում անասունները: Նրանց բնակիչները տեղ տվին քաղաքի սահմաններում, այլև ուտելիքներով ու խմելիքներով օգնում էին, որպէսզի սրանց միջոցով կանգնեն վրաց Բաղաւորութեան դէմ: Իսկ հոնաց զորքը այնտեղ դադարէց ու տեղակայվեց:

Իվանէն զորահաւար արեց ու գոռոզամտութեամբ նրանց վրա դիմեց: Սաստիկ հոխորտում էր բնաջնջել նրանց և նրանց քաղաքը՝ հուսալով իր զորքի բազմութեան և ոչ թիւ աստծու վրա, որ հաղթութիւն է տալիս, ում կամենում է:

Նրբ ընդհարմանքին միմյանց, խոտեղը [հոները] հանգիստ վիճակում իրենց ուրջերից դուրս եկան ու հոգնած ու լքված վրաց զորքին սրի բերան տվին. շատերին բռնեցին, իսկ մնացածին փախցրին: Այս օրերում քրիստոնեաների զորքերի մեջ մեծ հուսալքում առաջացավ, այնքան լքվեցին աստծուց, մինչև որ մի վախկոտ մարդ բազմաթիւ քաջ ու պատերազմում անուն հանած մարդկանց իր առջևը պահեց քերում անց էր կացնում, ինչպէս հովիվը հոտը, որովհետեւ տերը նրանց սրից վերցրեց իր օգնութիւնը և պատերազմում իւրանց օգնական չեղավ: Պատվական մարդկանց բերում փոխում էին շնչին հագուստների կամ ուտելիքների հետ: Պարսիկները գնելով նրանց՝ անասելի տանջում էին: Նրանցից սակու և արծաթի այնպիսի քանակ էին պահանջում, որ անհնարին լինէր վճարել: Շատերը բանտում մեռան: Այնտեղ ուրիշների հետ բռնվեցին նաև Հաղբակի որդի Գրիգորը՝ քաջ Վասակի եղբայրը և սրա եղբորորդի Պապաքը, քանի որ Վասակը երեք որդի ուներ՝ Պապաքը, Մկղեմը, Հասանը, որին Պոռը էին անվանում: Սրանք քաջ ու անվանի մարդիկ էին, որոնց ահից դողում էր արաբական ամբողջ զորքը: Պապաքին սպանեցին պատերազմում, Գրիգորին բռնելով բազմաթիւ խոշտանգումներով տանջեցին, որպէսզի Քրիստոսին ուրանա, իսկ նա հանձն չառավ, այլ ամիւլի ևս անարդում էր նրանց մոլար օրենսդիր Մահմեդին ու նրանց գարշելի կրոնը: Նրանք կատաղած նրան մերկ քաշ տվին ցեղանի վրա ու փշով

բղկտեցին նրա ողջ մարմինը. այնքան տանջեցին նրան, մինչև որ պանահարելիս հոգին ավանդեց և Քրիստոսից ընդունեց մարտիրոսութեան պսակը: Սրանք հաշեն պաժառից էին, երեւիլի սահմից, հաժաւով քրիստոնեաներ, ուղղափառ ու աղգութեամբ հայ:

Եվ գերվածներից ուրիշ շատերին անօրեն պարսիկները այլևայլ տանջանքներով յարշարում էին՝ քաղցով, ծարավով ու մերկութեամբ. իսկ Գանձակ քաղաքի քրիստոնեաները գերյայների համար շատ քարեգործութիւններ արին, որոնց զինով ու աղատելով, մի մասին կերակրելով, մի մասին հագուստներ հագցնելով, մեռածներին թաղելով և այսպէս ամեն առնչութեամբ բարեգործութիւններ ցույց տալով:

Բայց որոշ օրեր անցնելուց հետո դարձաւ զորք հաժաքից մեծ հազարապետ Իվանէն, որպէսզի գնա վրեժ լուծի նրանցից, որոնք նրա զորքը ջարդեցին: Եվ անսպասելի մի ժամի հարձակվելով նրանց վրա՝ զարկեց սպանեց խոժաղութեան սրահարելով, իսկ նրանց ավարը ու մանուկներին զերեւարեց բերեց իր երկիրը:

ԺԳ.

Մխիթար վարդապետի մասին, թե որտեղից և ինչպէս մարդ էր

Այն հուշակաւորն ու գիտութեամբ մեծիմաստը Գանձակ քաղաքից էր, զավակ քրիստոնեա ծնողների, որոնք նրան տվին Սուրբ գրքի ուսման. և երբ չափահաս դարձավ, ձեռնողբեցին կուսակրոն բահանա: Շատ տարիներ քահանայութեան անելով՝ նա ցանկացավ հմտանալ սուրբ գրքի մբարձրին ու խորին իմաստութիւններին, որ էան նրանց մեղ: Նրան հանդիպեց Տովուշեցի անվանմամբ Հովհաննէս վարդապետը, որ այն ժամանակ հայտնի էր գիտութեամբ: [2. Տովուշեցին] Սկզբում բիւ ժամանակ աշխարհական կյանքով ապրեց և, կնոջից զրկվելով՝ հետեւեց կրոնավորութեան ու վերահասու լինելով աստվածային գրքերին՝ վարդապետական տոնըձան ընդունեց: Մխիթարը բազմաթիւ տարիներ

որա մոտ մնալով դրբերի ուսումնասիրութեամբ էր պարա-
ւորում [հավանորեն Աստվածաշնչի]:

Հովհաննէս վարդապետը շրջագայող էր, տեղից տեղ շրջելով քարոզում էր աստուծո խոսքը ու բարի վարք էր սովորեցնում մարդկանց: Սա քրիստոնեաների կարգերի ու կրօնի բազմաթիվ գործերը կարգավորեց, որովհետեւ դեռ այն ժամանակ տեղ-տեղ սուրբ քառասունքի աղուհացքի շաքաթվա ու կիրակիի պատերը լուծում էին: Սա օրենք դրեց պատու անցկացնել, նույնպէս շաքաթվա մյուս օրերը, բացի միայն նրանից, երբ շաքաթ օրը տոնում են աստուծո նահատակների, իսկ կիրակի՝ Քրիստոսի հարութեան խորհրդի [տոնը] ու մատուցում են պատարագը: Եվ այսպէս ամեն տեղ հաստատվեց հիսունօրյա պատ պահելու օրենք, որը [պատճառ] առաջ մի մասը պահում էր, մյուս մասը չէր պահում:

Մխիթարը մնալով սրա ու ուրիշների մոտ՝ վարդապետական կոչում ստացաւ: Եվ դրանով չրավակաճացաւ, այլ մեկնեց արեւմտյան կողմի երկիրը, որ կոչվում է Սև լեռ, վարդապետների մոտ, որոնք այնտեղ ուսուցիչներ էին: Նա չհայտնեց, որ ինքը վարդապետական աստիճան ունի, այլ շատ բան օգտվելով նրանցից՝ եկավ Կարին քաղաքը: Այնտեղ պատահեց հավատով քրիստոնեա Քուրդ անվանված իշխանին, որ այդ ժամանակ այնտեղ էր լինում՝ փախած վրաց թագավորից: Նա ծանոթ եղավ ու սիրվեց նրա կողմից իբրեւ հայր: Սրանից հետո նա վերագարծավ իր երկիրը:

Նրա իմաստութեան լուրը տարածվեց ամբողջ երկրում: Շատերը աշակերտում էին նրան ուսուցչական ուսման մեջ: Եվ ապա Աղվանքի Ստեփանոս կաթողիկոսի բանասարկութեամբ նեղվելով արարներից՝ եկավ Նաչիւն երկիրը Հաթնրքի Վախթանգ իշխանի ու նրա եղբայրների մոտ, որոնք շատ պատիվներով մեծարեցին նրան, և այնտեղ նա մնաց որոշ տարիներ: Ապա Քուրդ իշխանը վերագարծավ եկավ իր հայրենիքը՝ Կաշան և Մահկանաբերդ գավառը: Բազմաթիվ մեծարանքներով պատվեց նրան վրաց Թամար կոչված թագուհին՝ վերագարծելով նրան նրա հայրենի վայրերը և ուրիշ շատերը: Սա [Քուրդը] Սագունի ու Դավթի հայրն է, Սառուհի հոր՝ Շերբարոքի պապը:

Իսկ երբ Մխիթար վարդապետը լսեց, թէ իշխանը վերա-

դարձավ իր հայրենիքը, եկավ նրա մոտ հին սիրո և մտերմության համար, որ ունեին միմյանց հանդէպ: Եվ նա բնակվեց Գեաթի կոչված վանքում՝ Կաշան գավառում Աղստե անվանվող մեծ գետի աջ կողմի վրա: Վանքի առաջնորդը նրա տրտիկերա Սարկավազ կոչված վարդապետն էր, որ մեծ ուրախութեամբ նրան ընդունեց և ինքն էր սպասավորում նրան. այնտեղ բավական ժամանակ մնաց:

Ապա սաստիկ երկրաշարժ եղավ, որ բազմաթիվ վայրեր կործանեց ու տապալեց բարձրաբերձ շէնքերը, որոնց հետ սնդուկ ու ժող խախտվեց նաև Գեաթիի եկեղեցին, որ վերըստին նորոգելու հար չկար: Ապա վանքի բնակիչները երկմանելով կամենում էին ցրվել այս ու այն կողմ, ոչ միայն եկեղեցու խախտվելու պատճառով, այլև մերձակայքից նեղված էին, որովհետև իշխաններից Սարգիս անունով մեկը իր գլուղը տեղահան արեց ու բերեց վանքի մոտ մի այլ գլուղ չինեց: Այնուհետև երկար գծտութեան մեջ էին միմյանց հետ, որովհետև միշտ պարսավում էին իրար:

Իսկ սուրբ վարդապետը արգելեց նրանց այդ մտադրությունը, [ասելով]՝ չպետք է միմյանց թողնել և ցրվել, այլ միասին ապրել ու խնդրել իրենց համար բնակչության տեղ: Ապա միաբան գնացին մեծ իշխան Իվանի՝ վրաց զորավար Չաբաբի եղբոր մոտ, որոնք այդ ժամանակ Կաշան բերդին ու զավառին իշխող բարեպաշտ Քուրդ իշխանի քեռորդիներն էին, ցույց տվին նրան իրենց խնդիրը, որպեսպի տեղ տա, որ փոխադրեն իրենց վանքը: Նա հրամայեց նրանց, որ որոնեն թե որտեղ է հարմար: Նրանք շրջելով գտան մի բարեվայելուչ ու զոգաձև տեղ երկու լեռների ստորոտների մոտ՝ [որ կա գետ], որ գալիս է նրա լեռան՝ զլիխից: Տեղը անվանում են Տանձուտի ձոր: Այնտեղ կար մի գլուղ ու մի փոքրիկ ձորակ էր անցնում նրա միջով և մի [գետ] ալիւի հորհոտատ աջ կողմից. տեղը փայտաշատ էր ու ջրավետ: Այնտեղ պատշաճ համարեցին տեղավերվելու համար:

* Եւ նրա շրջեալ գտին տեղի մի բարեվայելուչ և զոգաձև առ ստորոտն եկեղեց լեռանց, որ կայ ի գլխոյ նորա, զոր անուանէին զտեղին Տանուշ ձոր: Արանցն բառից հետո տեղէն են պահաւում, ընդ ոչ ում զ պաշտօնոց ւսուցիչը վերաբերում են հոսոյ ջրին և լեռներից մեկին Անուշ, որովհետ հայրորդի Անուշ ի գլխոյ նորա խախտութեամբ անխելաստ է.

Նոր Գետիկ վանքի կառուցման մասին

Այնուհետև սքանչելի վարդապետն իր միաբանների հետ միասին մեծ իշխան Իվանի հրամանով ձեռնարկեց վանքի ու եկեղեցու շինությանը վերնում հիշատակված Տանձուտի ձորում: Ծիրնեցին մի գեղեցկաշեն փայտակերտ եկեղեցի և օժեխով կնքեցին սուրբ Լուսավորիչ Գրիգորի անունով:

Եկեղեցու տոնախմբության ժամանակ ներկա էր նաև սուրբ վարդապետ խաչատուր Տարոնացին²⁶⁷ Հաղարծին կոչված սուրբ միաբանության առաջնորդը, սուրբ ու առաքինի, գիտությանը, մանավանդ հրաժշտական արվեստով հռչակված մի մարդ: Սա պայծառացրեց իր առաջնորդության ենթակա սուրբ միաբանությունը, որ իր պալուց առաջ աճալի էր ու խամրած: Սրան մեծապես հարգում էր վրաց թագավոր Քամարի հայր Գիորգին: Իր ստորագրությամբ եկեղեցուն տվեց երկու գյուղ՝ Աբասաձորը և Տանձուտը ու Միջնաշենում մի այգի: Եվ բոլոր սրբերով նվովք դրեց, որպիսով ոչ ոք չհանդգնի դրանք վանքից վերցնել:

Սա [Տարոնացին] խաղերը՝ իմաստունների ստեղծագործությունները, որ մինչև այն ժամանակ դեռևս տարածված չէին աշխարհում, բերեց արևելքի կողմերը, անմարմին եղանակները մարմնավորեց [ձայնադրեց]: Սա եկավ գրեց ու սովորեցրեց շատերին. և ծանր աշխատանքներից լավ հանգրստացավ: Ինքը այնտեղ վախճանվեց ու թաղված է եկեղեցու արևմտյան կողմում:

Նոր Գետիկում վանքի վերին կառույցեցին մի շատ փոքրիկ եկեղեցի հանուն սուրբ Կարապետ Հովհաննեսի՝ կահան-

բոտ տեղա վիճակի պետք է թարգմանել, որ գտնվում է նրա գլխից (անմարմնություն): Ինչպես ասացինք, խաչքը վերաբերում է հոսող ջրի, ուստի որ կայ առանց կապիվածելու պետք է ուղղել ու զույգ, այսինքն՝ ջուրը որ գալիս է նրա գլխից (լեռներից մեկի): Պակասող սուղեքում խոսվում է երկու լեռներից մեկի ու նրա զագավից հոսող ջրի մասին: Այս ապացույցվում է շարունակության մեջ, եւ էլ ք մեծ գիւղ, և ծուռակ մի փոքրագույն անդամներ ընդ մեջ հուրա, և միս եւ յորդագույն յաջմէ կողմանէ: Բնորոշվում մասը թարգմանվում է. մի այլ ջուր էլ ավելի հուրա աչ կողմից: Այս նշանակում է, որ նախապես խոսել է ձախ կողմից հոսող մի լրի մասին, որին ավելացնում է և աջից հոսող երկրորդը:

րից ծնվածների մեջ մեծի՝ Քրիստոսին մկրտողին: Ապա սկըսեցին կոփածո վեմերով, գեղեցկաշեն արվեստով երկնաման գմբեթաձև եկեղեցու հիմքը գցել, որ տեսնողներին հիացր էր պատճառում: Սկսվեց հայոց վեց հարյուր քառասուն թվականին (1191 թ.)՝ Սալահադինի Նրուսաղեմը դաւվելուց շորս տարի հետո, ավարտվեց հինգ տարում հունաց խեղաթյուր գատկին:

Այս զատիկ համար շատ ազդեր բազմաթիվ հակառակություններ ու վեճեր ունեն հայերի հետ, առավել ևս վրացիները, որովհետև հանդդնելով թյուրք ուղիղ էին համարում, որը [ուղիղը] եղծեց ու փչացրեց անիծյալ Իրոնը, որ անսրին Հուսեյնյանի պալատում էր, զատիկների ու այլ տոների լրումի համար Ալեքսանդրիայում տեղի ունեցած ժողովին իրեն չկանչելու պատճառով: Անգրեւսի երկհարյուրյակը լրանալուց հետո ինք տարի խանգարված մնացին բոլոր տոները, որովհետև լրանալուց հետո չկարողացան նրա տոմարական արվեստը ուղիղ կարգավորել: Ապա էաս անուիով մի իմաստասեր ձայն բարձրացրեց, իր մոտ կանչեց բոլոր ազգերի իմաստուններին՝ հրեա Փննհեսին, ասորիներից Գիզանին, գամբրներից Ադոնին, հույներից Նուգսին և ուրիշ շատերին: Եվ սկսեցին ներքինից զեպի վեր հաշվել տարիները ու հաստատուն կերպով գտնելով՝ կարողեցին ամբողջ հինգհարյուրյակը իբրև հավիտենական անտարակուսելի օրինակ, որ տարան Հուսեյնյանս կայսեր մոտ: Նա հրամայեց Իրոնին, իսկ նա նախանձով լցվեց մեծ ունձերի տոմարական արվեստի ու իրեն չկանչելու համար: Կամեցավ այն որևէ ձևով եռծել, ուղիղի տասնհինգը փոխեց տասնվեցի ու վեցը՝ չինգի, պատրվակ լուսնով, թե մյուս բոլոր ձիւտ են բացի սրանից: Այն տասնվեցը չի սխալեցին*, իսկ այն հինգը իննսունհինգ տարում միշտ կսխալեցին նրանց՝ հրեաների հետ գրելով զատիկը լրման ժամանակ, որովհետև հինգը նրանց զատիկը շաբաթ կգցի, իսկ վեցը մերթ կգցի՝ կիրակի, ինչպես և այստեղ պատահեց:

Եվ հայերի ու վրացիների այսպիսի վեճի համար թամար լուրուհին ու Զաքարիա սպարապետը վրաց իշխաններից մե-

* Բնագիրն է սխալ է. պետք է լինի տխալ:

կին, նմանապես և հայերից [մեկ ուրիշի] գատկից առաջ ուղարկում են Երուսաղեմ՝ տեսնելու ճիշտը, եվ սրանց համար գատավճիւ է կանթիլի վառումը, որ Քրիստոսի սուրբ գերեզմանի վրա է։ Սրա մասին ասում են, որ հայոց լուսավորիչ սուրբ Գրիգորի խնդրանքով առանց մարդու ձեռքերի ու տեսանելի կրակի՝ աստծու հրամանով վառվում է ամեն դատկին, որ մինչև այսօր լինում է։

Բայց քաղաքի իշխանությունը արարների ձեռքին էր. հարցրին քրիստոնյաներին, թե՛ «Ե՛րբ է ձեր զատիկը»։ Հույներից ու այլ ազգերից [այնտեղ եղածները] պատասխանեցին, թե «Այս կիրակի»։ Իսկ ովքեր հայերից էին, ասացին. «Ոչ այս կիրակի, այլ մյուս կիրակի»։ Իսկ քաղաքի արաբ վերականգուն մի խելացի մարդ էր, հրամայեց տաճարում եղած բոլոր լույսերը մարել ու դռները փակելով՝ կնքեց իր մատանիով ու ոչ ոքի թույլ չտվեց ներս մտնել, որպեսզի տեսնի Բի որ ազգն է ճշմարիտ։

Եվ երբ այն ցերեկը անցավ ու երեկո եղավ, սպասում էին կանթիլի վառվելուն. բայց երբ չվառվեց, իշխանը հրամայեց անարգանքով ու ծանր գանահարությամբ բոլորին հանել՝ իբրև աղետների ու ստախոսների, բացի հայերից։ Եվ երբ շաբաթն անցավ, ու եկավ մյուս կիրակին, որը հայերը զատիկ էին համարում, երբ պաշտամունք ու աղոթք էին անում, տասներորդ ժամին ամենքը աղոթունք ունեցան, և ամենքը պես կանթիլը առանց ձեռքերի վառվեց։ Հայերը մեծապես ուրախացան։ Վերցրին ծեծեցին այլ ազգերին, և ամենքը գովում էին հայերի իմաստությունն ու հավատը, առավելապես արարները, ու անարգում, ծաղրում էին հույներին այն բոլոր քաղաքներում, որոնք արարների իշխանության ներքո էին գտնվում։ Այս տեսան նաև վրաց թագավորի ու զորավարի կողմից ուղարկված մարդիկ, եկան պատմեցին տեսածները։ Մեծ զորավար Զաքարեն ուրախացավ, և այն բոլոր հայերը, որ դուրսի մեջ էին, ավելի ևս ամրացան հայոց ուղիղ հավատի մեջ։

Այս տարում ավարտվեց Գետիկի հռչակալոր ու ծիծաղատեսք եկեղեցին, որ կառուցեց Մխիթար վարդապետը միաբանների հետ՝ Հաթիբրի տեր՝ Խալենցի Վախթանգի ու իր եղբայրներ Գրիգորի, Գրիգորիսի, Խոյզանի, Վասակի,

այլ բարեպաշտ իշխանների՝ Քրդի որդիներ Դավթի ու Սալուսի, սրանց բույր Արղուխաթունի՝ հաթիբրցի Վախթանգի կողո զգնությունը։

Սա շատ բաներում օգտակար եղավ. իր դուստրերի հետ պատրաստեց նաև գեղեցիկ վարագույր, սուրբ խորանի ծածկույթ, որ հիացնում էր տեսողներին, պատրաստված էր այժմերի շատ փափուկ աղվամաղից, ներկված էր պեւս-պեւս ու դոյնդույն, գործված էր քանդակած և նկարված էր պատկերներով՝ Փրկչի մարդեղության ու այլ սրբերի ճշգրտագույն ինկարների՝ ընդօրինակությամբ, որ հիացնում էր տեսողներին։ Ովքեր տեսնում էին, աստծուն օրհնություն էին տալիս, որ կանանց ուստայանկություն իմաստություն ու նկարակերտության հանձար տվեց, ինչպես որ ասված է Ղոթի գրքում։ Ոչ մի բան պակաս չէր խորանի զարդարանքից, որ արին Բեսեղիեն ու Եղիարը⁵⁵. հանդգնություն չի այս ասելս, որովհետև նույն հոգին էր, որ թե նրանց, թե սրանց ողջընդունում էր։ Նա ոչ միայն այս եկեղեցու համար ծածկույթ պատրաստեց, այլև ուրիշ եկեղեցիների՝ Հաղպատի, Մակարավանքի ու Դադի վանքի, որովհետև այդ բարեպաշտ կինը յափաղանց սիրում էր եկեղեցիները։

Մեծ թափորներով եկեղեցու բացման տոնահանդես էատարեցին։ Այնտեղ էր նաև Հաղպատի Հովհաննես եպիսկոպոսը՝ մի առաքինի ու սուրբ մարդ, և քահանաների ու հոգևոր սպասավորների այլ բազմություն։ Եկեղեցին օծվեց ու մկրտվեց սուրբ Աստվածածնի անունով։

Եկեղեցու համար կառուցվեց նաև գեղազարդ ու կոփածո վեմերով զավթի Շատ օգնեցին մեծ զորավար Զաքարեն ու

⁵⁵ Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տային աստուծոյ, որ Լո կանանց լատարութիւն ուստայանկութեան և հանձար նկարակերտութեան, որպէս աւ Երեւ ասացաւ, որ ոչինչ ընդհատ էր ի կաղծածոյ խորանին զոր արաւ ու Բեսեղիէ և Եղիար։ Բնադրի այս հատվածի ասացաւ բայից հետո օգետ է վերջակետ դնել, որովհետև Ղոթի ասածը վերաբերում է մինչև ու զտեղին Ղոթի գրքում (ԼԸ, 36) ասված է. «Ո՞վ եւս կանանց իմաստութեան ուստայանկութեան կամ հանձար նկարակերտութեան»։ Ասացաւ բայից հետո Ո՞րք աշտեղ մտել է բնագիրը լավ չհասկացվելու հետևանքով։ Օգտեղ Դանձակեցին Ղոթի ասածը վերացնում է, այնինչ կարծվել է, թե Երեւ ասածը հարողն է, մշակվել շարժականությունը ելից գրից է։

⁵⁶ (ԼԸ, 1)։

իր եղբայր Իմանեն, բանի որ զավառը նրանց իշխանությանն առիկ էր ու շահագրգիռ սիրում էին վարդապետին [Մխիթարին], որովհետև Չաքարեն նրա խոստովանության հոգևոր որդին էր։ Եկեղեցուն նվիրեցին առավել հողատարածություն։ Դրանից լեռ, մի լանը Աբասաձորում, Զորածորը Բըջենի բաժանում է Աշտիում՝ վանքի վերևում։

Իրենք մի շատ վաղ, բայց անստելի խոր ծովակի մոտ գյուղ շինեցին ու գյուղը ծովակի անունով կոչեցին Տգրուկածով, որովհետև նրա մեջ կային ճահճաճեր ու սղմաճեր բաղմաթիվ սողուններ։ Մի այլ վաղ գյուղ էլ [շինեցին] վանքի ներքևում, որին Սանյանց անվանեցին։ Կառուցեցին նաև այլ մատուռներ սուրբ առաքյալների ու սուրբ Հովհաննիս անունով։

Եվ որովհետև ինքը [Մխիթարը] սիրում էր անասուն ու ամառայություն, իր համար տուն պատրաստեց վանքից հեռու Այնաձղ սուրբ հոգու անունով շինեց նաև մի փայտակերտ փորթիկ եկեղեցի։ Եվ ծերության ժամանակ վանքի վերևում աջ կողմից շինեց մի եկեղեցի իբրև շիրիմ իր գերեզմանին՝ սրբառուշ քարով ու կրով ազատված՝ Քրիստոսի համբարձման անունով։

ԺԵ.

Այն մասին, թե նրա աշակերտների մեջ ովքեր էին նշանավորները

Շատ էին նրանք, որ նրա ուսուցչական խոսքին աշակերտեցին, որովհետև նրա խմաստության համբավը հռչակվեց ամեն տեղ։ Նրա մոտ գալիս էին ամեն կողմերից, որովհետև իր անվան համալսարանական բոլորին մխիթարում էր. նա մխիթարող էր, ինչպես Բուռնարասը*, և նշանավոր էր ժողովրդի մեջ, ինչպես Անտոնը**։ Նրա խոսքերը շահեկան էին ու շնորհմանքով լի. ամեն ոք փափաղում էր ականել նրան ու լսել նրանից։ Այսպիսի համբավի համար գորդադրական

* Քրիստոսի աշակերտներից էր. որ ժամանակ էր ունեցվածքը և համեմատաբար խոսքերին (Դործք Գ 36, 51)։

** Հավանորեն Անտոն Փերազի անուշադատականն էր. նրանի էր իր բարևն ու պատիվը (252—253 ըմբ.)։

առավանան ունեցող շատերը թաքցնում էին իրենց իսկությունը ու գալիս՝ աշակերտների շարքում էին նստում, սովորում էին նրանից ու վերստին թուլլավություն էին ստանում։ Նրա աշակերտներից շատերը վարդապետական աստիճան ստացան։ Բայց նրանցից երկուսը մյուսներից ավելի իմաստուն էին, որոնք կարող էին և ուրիշներին օգտակար լինել. առաջինը անունը Թորոս էր՝ հայոց Մեխիթրիսի²⁶⁸ սահմաններից, երկուսը հայ էր, իսկ մյուսը՝ ասորի։ Մի հեղ, խոնարհ, բարեխիղճ ու շահագրգիռ աղքատասեր մարդ էր, օտարականներին հյուրընկալող, ապու մեջ առատաձեռն. սա իր կյանքի ժամանակը բարությունը անցկացրեց, խոր ծերության մեջ գնաց միացավ իր հայրերին և թաղված է հռչականուն Հաղպատ վանքում, վանքի վերևում՝ եպիսկոպոսների ու վարդապետների գերեզմանատանը։ Նրա հիշատակը թող օրհնություն բարե լինի, իսկ նրա ազգայինը գոտնան հավատացյալների համար պատենշ։

Երկրորդի անունը Վանական էր. սա սուրբ ու պարկեշտ մարդ էր ու ամեն բարի գործի մեջ հառաջագնաց, սղալիս ու զգաստ էր ամեն ինչում. իսկ վարդապետական խոսքով այդ ժամանակ գոյություն ունեցողներից բոլորին զերազանցում էր. մտքով բեղմնավոր էր ու խոսքով ճարտար։ Այդ բանի պատճառով շատերը գալիս էին նրա մոտ ոչ միայն ուսուցչական խոսքի ուսման համար, այլ նրա ամբողջ կյանքն ու շարժումներ անգիր օրենքներ էին տեսնողներին։ Եվ սա նստում եմ ոչ թե լսելով միայն, այլև ականատես լինելով, որովհետև երկար ժամանակ մենք կրթության համար միալինք նրա մոտ ճավուշ բերդի սահմաններում՝ անապատում, որ նա իր բնակության համար ստացավ, և որպես աղբյուր լինեցին խմեցնում էր ուսուցչական խոսքը։

ԺԶ.

Եւ ունվանված մեծ վարդապետ Մխիթարի մահվան մասին

Ինչպես վերևում ասացինք, սա կյանքի երանելի ընթացքը կառարկելով ու հավատք պահելով հասավ խոր ծերության։ Եվ էր ականավ, թե տկարացավ մարմնական գործությանը և

պատրաստ է դրանից հետո գնալու ավելանալու իր հայրերին, կանչեց նոր Գետիկ վանքի միաբանության անդամներին, որոնք իր հետ դիմացել էին վանքի ու եկեղեցու բուրդը հավաքողներին, օրհնեց նրանց ու իր աշակերտներին տիրոջ անուշով, նրանցից Մարտիրոս անունով մեկին ընտրելով, ու աշակերտել էր իրեն ու մտերիմ էր իր հետ, նշանակեց նրանց առաջնորդ: Սա հասակով պատանի էր, բայց իմաստությամբ կատարյալ էր, պաշտամունքի երգերում քաղցրածայն մի մարդ էր, առատամիտ ընթերցող ու գրչության մեջ արագագիյ: Արան հրամայեց առաջնորդել նրանց: Եվ կտակ գրեց ուղղված մեծ հազարապետ Իվանին՝ Զաքարիի եղբորը ու նրան հանձնեց վանքն ու առաջնորդին, իսկ ինքը այս կյանքից փոխադրվեց Քրիստոսի մոտ ալևորված ու տարիներով բեռնավորված: Վանքի վերակացու Մարտիրոսը միաբանների հետ գեղեցիկ կերպով կազմակերպեց նրա թաղման հոգևոր ու մարմնական պատշաճ պիտույքները, և տարան նրան վանքի վերևում գտնվող փոքրագույն եկեղեցու դռան առաջ արևմտյան կողմում հանգստացրին: Մինչև այսօր էլ նրա գերեզմանը օգնում է այն հիվանդներին, որոնք հավատով ապավինում են նրա աղոթքներին, և այդ տեղի հողը միշտ սափում են հիվանդ մարդկանց ու անասունների բուժման համար, որովհետև աստված իր փառավորիչներին փառավորում է թև ողջ, թև մեռած:

Այնպես պատահեց մի անգամ, որ նրա սպասավորները՝ վանքի պետերի համար դինի բարձած գրաստներով գալիս էին: Բասիլա անունով մի ոմն վրացի եկավ ու կամենում էր բռնի կերպով նրանցից գինի առնել, որովհետև Իվանի գործակալն էր անտառի վրա ու պահում էր նրա իջևանատեղը: Սպասավորները ասում են նրան. «Մեզ նեղություն մի տա, որովհետև մենք Գոշի մարդիկ ենք»: Մականունով այսպես էին կոչում նրան, որովհետև շատ քիչ էին նրա մաղերը՝ Իսկ այդ թշվառականը հայհոյելով անարգեց նրան ու Գոշին: Նրա հասավ այն տեղը, ուր նրա անունը պետք է անարգանքով հիշատակիր, անմիջապես համբաժացավ. կապվեց նրա լե-

* Բնագիրն ունի՝ Քսեղի եկեղեցուց Եկին ալիմ Երա: Եկին-ի փոխարեն ճշտեմ է Էին, որ ունի մի ձևագիր:

զուտ, ծովեցին նրա շրթունքները, և այդպես մնաց շատ օրեր, մինչև որ հառաչանքներով թողություն խնդրեց: Ամեն օր, ով տեսնում էր այդ մարդուն, գովում էր աստծու ծառային:

Նա թողեց իբրև հիշատակ ու շիրմարձան, իմաստասեր գրերի ուսումնասիրների օգտի համար. Երեմիայի մարգարիտության համառոտությունը՝ գեղեցիկ՝ դասավորված կարգերով. մի քիչ կանոններ տիրոջ մարմնի ու արյան սպասավորման համար, թե ինչպես է պատշաճ և ինչ կարգով. և մի փոքր՝ Ողբեր մեր էության վերաբերյալ ի դեմս Ադամի իր որդիների նկատմամբ և ի դեմս Եվայի իր դուստրերի վերաբերմամբ և մի փոքր՝ Ուղղափառ հավատի հայտարարություն բնորոշ բոլոր հերձվածողներին՝ մեծ գորավար Զաքարիի ու նրա եղբոր խնդրանքով, ու այլ խրատական թղթեր²⁶⁹, նրա վախճանը տեղի ունեցավ վեց հարյուր վաթսուներկու թվականին (1213 թ.):

ԺԷ.

Նրանից հետո վանքի առաջնորդությունը ստանձնողների մասին

Վանքը փառավորվեց և հռչակավոր դարձավ սուրբ վարդապետի անունով և առաջնորդ Մարտիրոսի իմաստությունը, որովհետև սա մի շինարար մարդ էր: Անտառ քարերով կառուցեց մի այլ ժամատուն՝ ազուցված կրով, հաստահեղույս որմնով, փայտակերտ վերնահարկով, վերնահարկը միառժամանակ անց փլվեց: Շինեց նաև գեղակառույց հարկով մի գրատուն՝ արհեստավոր ունենալով հյուան Մխիթարին, որ բազմաթիվ եկեղեցիների ու վանքերի շատ գործերի մեջ աշխատեց:

Եվ շատ միաբաններ հավաքվեցին հռչակավոր տեղի համար, որ շատերին եղավ սնունդի ու ուսման տեղ: Մենք չէն անիցիներ և ուսյալ դարձանք նույն վանքում:

Ձեռնարկեցին հինգ խորանով, կոփածո ու տաշած քարերով, զմբեթավոր ու գեղակառույց մի այլ եկեղեցի ևս շինել: Եվ երբ կես եղավ եկեղեցին, երկար ժամանակ խափանվեց,

որովհետև Խորասանի Զաւալադին կոչված սուլթանը եկավ, ջարդեց հայոց ու վրաց զորքերը և ավերեց բազմաթիվ գավառներ: Այս ու այլ բազմաթիվ պատճառներով [եկեղեցին] մնաց անավարտ: Հետո կապալեցի Գրիգոր անունով մի մարդ, որ առաջ եկեղեցու կառուցման նյութական ծախսերը հոգում էր, վերստին ձեռնարկեց, ու այն ավարտեց վեց հարյուր իննսուն թվականին (1241 թ.):

Վախճանվեց նաև Իվանեն՝ Զաքարիի եղբայրը ու թաղվեց Պղնձահանքում իր շինած եկեղեցու դռանը, [Պղնձահանքը] վերջրից հայերից ու վրացական վանք հաստատեց: Մեռնելիս նա իր որդուն ու տունը հանձնեց իր սնած ու փառքի հասցրած Գրիգոր անունով մի ոմն իշխանի, որին Տղա էին կոչում:

Սա Իվանի որդի Ավագից Գեաթիկ վանքը խնդրեց իր համար գերեզմանատեղ: Սրան շատ սիրելով [Ավագը] տվեց: Նրանից Աղստեփն մոտիկ Վաշխե անունով մեկը մի գյուղ գնեց ու սրա հետ վանքին տվեց ուրիշ շատ հարստություններ, գրքեր, խաշեր, անասուններ: Շինեց նաև հրաշագեղ եռախորան մի եկեղեցի, եկեղեցու գավիթին մոտիկ մի հրաշակերտ շինվածք ու եկեղեցին կոչեց սուրբ Գրիգորի անունով: Նրա մեջ կային նաև շատ այլ շինվածքներ: Բազմացան բահուհներն ու հոգևոր սպասավորները, ուսումնական մանուկները: Մարտիրոսը առաջնորդությունը վարեց քսան տարի ու կամավոր կերպով թողեց: Սրանից հետո առաջնորդությունը ստանձնեց մի ոմն Մխիթար. բայց սա, և նա՝ Հովասափը, քիչ ժամանակով ուրիշները, նաև Աբրահամ վարդապետը [առաջնորդեցին]: Ապա տեղ Հովհաննես Արմանեցին, որ նաև Հաղարծնի առաջնորդն էր: Սա կայսկոպոս ձեռնադրվեց յոթ հարյուր հինգ թվականին (1256 թ.): Սա Հաղարծինում որբատաշ քարերով շինեց նշանավոր սեղանատունը, ապա գնաց Հաղպատ մեծ աթոռ: Յոթ հարյուր երեք թվականին (1254 թ.) Խաչատուր վարդապետն ու իր եղբայր Բարսեղը վանքի հանդեպ շինեցին մի եռախորան, գմբեթավոր եկեղեցի սուրբ Գևորգի անունով:

Սուլթան Զաւալադին և վեց հարյուր յոթանասունչորս թվականին (1225 թ.) վրացական զորքը կոտորելու մասին

Նախապես հիշատակված հյուսիս-արևելյան ազգը, որ թաթար էր կոչվում, նեղեց Խորասանի սուլթան Զաւալադինին ու ջարդեց նրա զորքը, կործանեց նրա երկիրը, նրան հանեցին փախստական զցեցին Աղվանից աշխարհը, նա եկավ Գանձակ քաղաքը ու գրավեց այն: Պարսիկներից, տաթարներից, թուրքերից անշափ զորք հավաքեց իր համար ու եկավ Հալաստան:

Իվանեն այս տեսնելով հայտնում է վրաց թագավորին ու մեծ զորք է հավաքում սուլթանի դեմ կանգնելու համար: Հաղթություն չապառնալով մեծապես ուշուժ-փքվում էին. և ուխտ էին արել, եթե նրան հաղթեն, իրենց իշխանությունն ներքո գտնվող ամեն հայի կցարձնեն վրաց ղափանանքին, իսկ դիմադրողներին սրով կվերացնեն: Այս խորհուրդը ասածով շտապեցին և ուխտը կնքեցին, և ոչ էլ նրա հոգով խորհեցին այս ու տիրուքը Հարցրին, որ հաղթության տվիչն է նրան, ում որ կամենում է:

Սուլթանը հետո եկավ Կոտայք²⁷⁰ գավառ: Գնաց նաև Իվանեն վրաց զորքերով ու կանգնեց նրանց հանդեպ վերևից: Տեսնելով նրանց՝ երկյուղեց ու այդ տեղում բանակեց: Իսկ սուլթանը առաջ վարելով իր զորքը՝ եկավ նրանց հանդեպ: Որք սա տեսան վրաց ավագներից Շարվե անունով մի իշխանն ու նրա եղբայր Իվանեն, որ քաջ, անվանի ու պատերազմում հաղթող մարդիկ էին, ասացին մյուս զորքերին. «Դուք մի փոքր ժամանակ սպասեցե՛ք, մենք գնանք ընդհարվենք նրանց. եթե նրանցից ոմանց ետ դարձնենք, հաղթությունը մերն է, եկե՛ք նաև դուք, իսկ եթե նրանք մեզ հաղթեն, դուք փախե՛ք ու ձեր անձը ապատեցե՛ք»:

Եվ երբ նրանք ընդհարվեցին, սկսեցին սուլթանի զորքը կոտորել: Իսկ վրաց զորքը դրա վրա ուշադրություն չդարձրեց, այլ փախավ այդ տեղից այնպես, որ ընկերը ընկերոջ փախուստը չմտադավ: Եվ առանց որևէ մեկի հալածանքի՝ փախից ամենքը մի վայր մղվելով լցվեցին գյուղաքաղաք

Գառնիի²⁰⁹ վերնում մի ձոր: Երբ սուլթանի զորքերը այս տե-
սան, հետամտելով շատերին կոտորեցին, ուրիշներին էլ գա-
հալեծ արին:

Սուլթանը եկավ ձորի զուլսը ու տեսավ այդ ողբալի տե-
սարանը, որովհետեւ քարակարկառների նման կուտված էր
այնտեղ մարդկանց ու ձիերի բազմությունը: Գուլսը շարժեց
ու ասաց. «Այս գործը մարդու բան չէ, այլ միայն աստծու,
որ ամեն բանում կարողն է»: Ապա զարձակ կողոպտեց ըն-
կածներին ու լաղմաթիվ տեղեր ավերելով՝ գնաց Տփղիս
քաղաքը: Քաղաքում գտնված պարսիկները օգնեցին նրան,
առավ քաղաքը ու շատերին կոտորեց: Ավելի շատերին ստի-
պում էր թողնել քրիստոնեությունը և ընդունել մահմեդա-
կանների խաբեբայական ու թյուր կրոնը: Այնուհետև շա-
տերը մահվան երկյուղից վախենալով՝ ճշմարտությունը փո-
խանակում էին ստով, իսկ ուրիշներն էլ քաջություն մահ էին
հանձն առնում, քան թե խղճի խալթով կյանքը. սրանք մար-
տիրոսի անուն ժառանգելով՝ թողին այս աշխարհը բարի ան-
վամբ:

Ապա հրամայեց համաձայնվողներին, չհամաձայնվողնե-
րին առանց հարցաքննություն անելու ամենքին բռնություն
թլպատել: Եվ այսպես բռնի կերպով երկու հոգի հրապարա-
կում բռնում էին մարդկանց ձեռքից, իսկ մի ոմն սուրբ բռ-
նած կարում էր առնանդամի մաշկը: Նաև խառնակվում էին
կանանց հետ զաղալի պղծություններ: Ամեն տեղ, ուր խաչ կամ
եկեղեցի էին դնում, կործանում ու քանդում էին: Այս անում
էին ոչ միայն Տփղիսում, այլև Գանձակում, Նախիջևանում ու
այլ վայրերում:

Օրդան անունով ավագներից մեկը, որի կինը սուլթանի
մայրն էր, բաղմաթիվ շարշարանքներով տանջում էր Գան-
ձակ քաղաքի ոչ միայն քրիստոնյա բնակիչներին, այլև պար-
սիկներին ծանր հարկապահանջությամբ: Նույն քաղաքում նա
սպանվեց մուհեդդինի* ձեռքով, որոնք նենդություն մարդ
սպանելու մեջ վարժ են: Երբ նա անցնում էր քաղաքի փո-
ղոցով, մարդիկ մոտեցան նրան, իբր թե որևէ մեկից զրո-
կանք են կրել և մոտենում են նրան, որ արդարությունը վե-

րականդին: Նրան թուղթ ցույց տվին, որ բռնել էին ձեռքերին,
աղաղակում ու ասում էին. «Դատ, դատ»: Եվ երբ նա կանդ-
նեց ու կամենում էր հարցնել, թե ով է նեղություն տվի
նրանց, նրանք այստեղից-այնտեղից հարձակվեցին նրա վրա
ու թաքուն պահված սրով խոցոտելով սպանեցին: Եվ այս-
պես շարք շարք վերացավ մեղսողից: Նրա սպանողներին
հագիվ կարողացան նետերով սպանել, որովհետև շատերը
վիրավորված փախան քաղաքի միջով: Այսպես սովոր են
անելու այն ցեղերը, որոնք բնավորված* են Թուն և Թան-
րահ** կոչված ամուր տեղերում, նաև Լիբանանի մայրիների
մեջ: Նրանք առնում են իրենց թափած արյան գինը իրենց
իշխանից, որին աստծու փոխարեն պաշտում են, և [դրամը]
տալիս են իրենց որդիներին ու կանանց, իրենք գնում են, ուր
ուղարկում է նրանց իշխանը: Երկար ժամանակ թափառում
են զանազան կերպարանքներ առած, մինչև հարմար ժամա-
նակ են գտնում սպանելու, ապա սպանում են, ում կամե-
նում են: Այդ պատճառով նրանցից վախենում են բոլոր թա-
լուղներն ու իշխանները և հարկ են տալիս նրանց: Եվ
իրենց իշխանի հրամանների մոլի կատարողներ են, ինչ որ
ասի, մինչև իսկ իրենց կյանքն էլ չեն խնայում: Եվ այսպես
լաղմաթիվ մեծամեծներ են սպանում նրանք, որոնք հարկ
չեն տալիս իրենց, ինչպես և այս անօրենին [Օրդանին]:

ԺԹ.

Սուլթան Ջալալադինի կորստյան՝ աշխարհից նրա վերանալու մասին

Այս շարիքները գործելուց հետո նա դնաց խալթ քաղաքը,
որ Բվնունյաց²⁷¹ երկրում է: Սա Աշխափ սուլթանի իշխանու-
թյանն էր ենթարկվում: [Ջալալադինը] պատերազմեց նրա

* Բնագիրն ունի... Որ բռնացեալ են լամուր տեղիս: Յամուր տեղիս
եկրոյականով խնդիրը հուշում է, որ բռնացեալ են ճիշտ չէ ու այդտեղ
անխառն է: Բռնացեալ-ը ուղղում ենք բռնացեալ, որ նշանակում է բնա-
վորված, ավելի անարգական իմաստով՝ բնական, որչափով:

** Թուն և Թանրահ—վայրեր են Իրանի հյուսիսում:

* Մահմեդական հերետիկոսներ (արաբերեն):

Հետ, նվաճեց այն [Խլաթը]: Անտեղ էր նաև սուլթանի [Աշ-
րափի] Թամթա անունով կինը՝ Իվանեի դուստրը, որի մա-
սին վերևում հիշատակեցինք: Սրան [Թամթային] իրեն կին
տալով, գնաց ու ավերեց հոռոմների Ալադին կոչված սուլթա-
նի իշխանությունից բաղմաթիվ երկրներ: Ապա միուցան Աշ-
րափն ու իր եղբայր Քեմլը, որ իշխում էր նգիպտոսի կող-
մերը, և Ալադինը: Իրենց օգնությամբ կանչեցին նաև Կիլի-
կիայի հայոց զորքերից ու ծովեզերյա ֆուհլեներից, եկան
պատերազմ տալու խորազմեցի Զալալային դեմ: Երբ մոտե-
ցան միմյանց, երկու կողմերն էլ վախեցան, չէին հանդգնում
բախվել միմյանց: Ապա հայ ու ֆուհլե ջոկատները
խրախուսված աստուծով՝ դիմեցին նրանց վրա: Սրանք քա-
նախով քիչ էին, մեկ հազարից ավելի պակաս: Քրիստոսի
զորությամբ ջարդեցին զորքը ու փախուստի մատնեցին:
Այս տեսնելով արաբական զորքերը, իրենք ևս հարձակվե-
ցին: Զարդեցին, կոտորեցին շատերին մինչև մայրամուտ:
Ապա սուլթանները հրամայեցին չհետապնդել փախչողներին,
որպես թե իրենց հավատակիցներ են: Դադարեցին նրանց
հետապնդելուց: Իսկ սուլթանները, որովհետև բարեպաշտ
մարդիկ էին, ապերախտ չեղան քրիստոնյաների զորքի հան-
դեսը, քանի որ հասկացան, թե նրանց միջոցով տիրը հաղ-
վաթյուն ավելցի:

Ապա մեծ ուրախությամբ վերադարձան իրենց երկիրը:
Եվ ինչ բազաբով ու զավառով անցնում էին, նրանց ընդա-
ռաջ էին դուրս գալիս սյարերով, ծնծղաներով ու զավառանու-
թյամբ ընդունում:

Իսկ երբ Ալադինը գնաց Կապադոկիայի²⁷² Կեսարիա, քա-
ղաքի ամբողջ բաղմութունը՝ քրիստոնյաներով ու իրենց քա-
հանաներով, խաչերով ու դանդերով մոտ մի օրվա ճանա-
պարհ ընդառաջ գնացին նրան: Երբ սուլթանը մոտեցավ,
արաբների բաղմութունը թույլ չէր տալիս քրիստոնյաներին
խառնվել և իրենց դիպչել սուլթանին երկրպագելիս: Ուստի
նրանց ետ մղեցին: Նրանք բարձրացան մի բլուր բանակի դի-
մաց: Երբ սուլթանը հարցրեց, թե ովքեր են նրանք, և իմա-
ցավ, որ քրիստոնյաներ են, ինքն իսկ զորքից բաժանվեց մե-
նակ ու գնաց նրանց մեջ, հրամայեց զանգեր հնչեցնել ու

բարձրաձայն պաշտամունք կատարել: Եվ այդպես նրանց հետ
մտավ քաղաք, նրանց պարգևներ տվեց և ուղարկեց յուրա-
յանյուրին իր տեղը:

Իսկ Զալալային սուլթանը մեծ խայտառակությամբ վի-
րավարձով Ադվանից աշխարհի Մուղան կոչված բերրի ու ար-
ցալունդ դաշտը և այնտեղ տեղակայվելով՝ կամենում էր զորք
հավաքել: Ապա թաթարները, որ նրան հանեցին իր երկրից ու
փախուսական գցեցին, հետամտելով նրան՝ քշեցին տարան
մինչև Ամիդ²⁷³ ու այնտեղ նրա զորքը զաժանորեն ջարդեցին:
Կորավ նաև տնօրեն իշխանը նույն պատերազմում: Եվ որպես
լին, ինչպես ոմանք են ասում, փախստական ընկած հետիո-
տին գնում էր, հանդիպեց նրան մի մարդ ու իմացավ, որ
նա է, սպանեց նրան իր մեղքավորի սպանության փոխարեն,
որին նա սպանել էր այլ ժամանակ: Եվ այսպես շարք շարով
վերացավ:

Ի.

Թե ինչպես թարարները ելան ոչնչացնելու ամբողջ աշխարհը

Մեր այս պատմության ամբողջ [նախորդ] նկարա-
դրությունը ու նախաշաղկիզը, որ մինչև այստեղ էր, սույն
ազգի համար էր, որ աստծու շնորհներով պատրաստվում
էր շարադրելու Կարծեմ թե շատերը ևս նույնը կպատմեն,
և ամենն էլ պակաս կգտնվեն լիարժեքությունից, որովհետև
պատմության համեմատությամբ շարիքները շատ են, որ եկան
բռնեցին ամբողջ մեր երկիրը ժամանակի վերջը հասել է, ու
եևթա ավելաթվորները գուշակում են կորսության որդու գալուստը:
Վախեցնում են նաև մեզ սուրբ մարդկանց ու մարդաբանական
տեղի կրողների հայտնությունները, որ սուրբ հոգին ցույց
տվեց նրանց ի զուշաթյուն գալիքի և մանավանդ մեր
Փրկչի ու աստծու անսոս պատվերը, որ ասում է, «Ազգ
կ'արձակվի ազգի ու թաղավորություն՝ թաղավորություն վրա,

և ալդ, ասում է, երկունքի սկիզբն է՝ Այլն մեր հայրապետ սուրբ Ներսեսի [գուշակությունը], որ մարգարեաբար հայտնեց նեառկների աղդի կողմից մեր հայոց աշխարհի կործանման մասին³³։ մեր աշխարհում տեսանք և այլերը, և տառապանքը, որ բերին մեր ամբողջ երկրի վրա։ Եվ նրանց պաշտպան՝ աշխարհ եղավ։

Քանզի հյուսիս-արևելքի հեռավոր երկրում, որ բարբարոսական լեզվով կոչում են Ղարադորում^{27A}, Ղատիայի²⁸ սահմաններում, այնտեղ գտնվող բարբարոս ազգերի բազմությունը շատերի համար անիմանալի ու անթվելի թագավորությունների ղեկավարը մի ազգ է, որ կոչվում է թաթար, որի [թագավորի] անունն է Զինգիդ զան։

Եկավ նրա մեռնելու ժամանակը. վախճանվելուց առաջ կանչեց ամբողջ զորքին և իր ունեցած երեք որդիներին ու ասաց զորքին. «Ահա ես մեռնում եմ. իմ որդիներից մեկին, ում կամենում եք, իմ փոխարեն ընտրեցեք ձեզ համար թագավոր»։ Նրանք պատասխանեցին. «Որ մեկին դու ընտրես, նա էլ կլինի մեզ թագավոր, ու նրան հավատարմությամբ կծառայենք»։ Այն ժամանակ նրանց ասում է. «Ես իմ երեք որդիների բարբերի ու գործերի մասին ձեզ կասեմ։ Այս իմ Զադատա անդրանիկ որդին է. սա մի կուլող ու զորասեր մարդ է, բայց բնավորությամբ հպարտ է ու մեծամիտ, քան նրան վիճակված բախտը։ Իսկ իմ երկրորդ որդին նմանապես հաղթող է պատերազմներում, բայց բնավորությամբ ազաճ է։ Իսկ իմ կրտսեր որդին շնորհալի է իր մանկությունից, բնավորությամբ առատաձեռն է ու ձեռքերով հարուստ. սրա ծնվելուց հետո օրըստօրե ինձ համար ավելացան իմ փառքն ու մեծությունը։ Այժմ ահա ասացի ձեզ ամենը ճշտությամբ, ում կամենում եք երեքից, այստեղ երկրպագեցեք»։

Եվ նրանք մոտեցան, երկրպագեցին կրտսերին, որի անունըն էր Հոթթա խաղան. հայրը թագը դրեց նրա գլուխը ու մեռավ։

Իսկ երբ նա ստանձնեց թագավորական իշխանությունը, տնթիվ բազմություններ, իրեն ծովի ավազ, բազմության շատությունից անհամարելի, զորք հավաքեց. իր բուն ցեղից, որին մուղա* թաթար են անվանում, խազիքներից, հոներից, դատիացիներից, անկիտաններից** և այլ բարբարոս ցեղեր՝ ժողովրդով ու բանակներով, իրենց կանանցով, որդիներով ու վրաններով։ Սրանց երեք մասի բաժանեց. մեկին ուղարկեց հաբավային կողմը՝ գլխավոր վերակացու նշանակելով իր հավատարմներից ու սիրելիներից. մյուսին ուղարկեց արևմուտք՝ իր որդուն նրանց հետ [զենելով], և հյուսիսի կողմերը. իսկ երրորդին ուղարկեց հյուսիս-արևելք՝ վերակացու կապելով ավազներից Զարմադուն անունով մի մարդու։ Սա խորազևտ ու իմաստուն պատերազմական զործերում հայտնի մարդ էր։

Պատվիրեց նրանց՝ ավերել, քանդել բոլոր երկրները, աշխարհի թագավորությունները և չվերադառնալ իր մոտ, մինչև տվարտեն ամբողջ աշխարհի նվաճումը իրենց իշխանությունից։ Ներքո՝ Եվ ինքը այստեղ մնաց երկրում՝ զբաղվելով ուսուցիչությամբ, զվարճություններով, շննատարությամբ՝ անհաղթելով կողմերից։

Իսկ նրա զորքերը գնացին աշխարհի վանազան կողմեր, տվերեցին երկրներ, գավառներ, վերաջրին աղգերի պետություններ, զբաղեցին ինչը ու ստացվածքներ, գերեզին նորահասակ կանայք, մանուկներ ստրկական ծառայության համար։ Կար որ ուղարկում էին հեռավոր տարածքներ՝ իրենց երկիրը, իրենց խաղան թագավորի մոտ, կար որ պահում էին հոնեց մաս իրենց ընտանիքի պետքերին ծառայելու։

Իսկ այն զորքը, որ գնաց արևելք և որի գլխավորն էր Զարմադուն նուիրը, հարձակվեց Զուլալագին աշխարհի վրա, որ իշխում էր Խորասանին ու շրջակա գավառներին։ Զարկեց չարյուն նրան ու նրա զորքերը և նրան փախստական դարձրեց, ինչպես ցույց տվինք վերևում։ Եվ իրենց հերթականությամբ ավերեցին պարսից, Ատրպատականի, շիրմանների բոլոր երկրները, կարգով մաքրեցին ամեն ինչ, որպեսզի

* Մուղա, ԻՊ, 7, 8; Մարկ. ԺԳ, 8—9։

** Երկիր Տիբեթից հյուսիս. Ղարախոյա

* Մուղալ, ալթինքի մոնղոլ

** մանդուական ու թաթարական ցեղեր։

ու մի բան չմնա նրանց համար արգելք ու խոչընդոտ¹։ Գրա-
վիցին մեծամեծ, հույկապ, ամեն ինչով լիքը քաղաքներ
մեն, Մպահանը և վերստին իրենց անունով շինեցին։ Այսպես
էին վարվում իրենց անցած երկրների հետ։

Նվ ապա եկան հասան Աղվանից աշխարհը իրենց ամբողջ
ընտանիքներով ու բաղմոթյամբ։ այնտեղ կանգ առնելով՝
իրենց վրանները խփեցին Մուղան կոչված բերրի ու արգա-
վանդ դաշտում, սր լիքն է ամեն բարոթյամբ՝ ջրով, փայ-
տով, մրդով ու սրտով։ Այսպես էին անում ամբողջ ձմեռը,
իսկ գարնանը ամեն կողմ ոչնչացնում ու ավեր էին սփռում
և կրկին վերադառնում, այնտեղ բանակում էին։

ԻԱ.

Գանձակ քաղաքի ավերման մասին

Այս քաղաքը լցված էր բաղմամբ ու պարսիկներով ու ա-
կավաթիվ բրիտանիաներով։ Սա [քաղաքը] Քրիստոսի ու
նրան պաշտոնյաների սարսափելի թշնամի էր. իսախի և եկեղե-
ցու անարգիլ ու հայհոյիչ էր, քահանաների ու հոգևոր սպա-
սավորների այսպանիչ և նախատիչ։ Երբ լցվեց նրանց մեղքե-
րի չափը, այդ պատճառով նրանց շարոթյան աղաղակը հա-
սավ տիրոջը։ Երեսցին սրա [քաղաքի] ավերման նախնա-
կան նշանները, ինչպես որ Որոստոգեմի վրա [երեսցին] սրա
ավերումից առաջ, նույնպես էլ այս քաղաքում։ Որովհետև
հանկարծ գետինը պատռվեց, դուրս եկավ սև ջուր։ Նվ քա-
ղաքին կիպ մոտ մի շափաղանց մեծ սուսի ծառ, որին ճան-
դարին էին կոչում, հանկարծ տեսան՝ ինքն իրեն շրջված։
Այդ տեսարանի վրա ամբողջ քաղաքը հուզվեց։ Դարձյալ տե-
սան ալն կանգնած, ինչպես առաջ էր։ Այս տեղի ունեցավ
երկու անգամ և ապա ընկավ ու այլևս չկանգնեց։ Նվ նրանց
խմաստունները սկսեցին քննութուն կատարել այս հրաշքի

փրորերյալ, թե ինչ բան է։ Նվ իմանալով, որ զա քաղաքի
ավերման նախանշանն է, սկսեցին այնուհետև խաշերը, որ
մեխել էին քաղաքի դռների ցածի սեմերին, անարպանքից
հատել, որովհետև անարդելու համար էին ամրացրել, որ բու-
րյ տեղերը հրդեհը արորեն։

Հանկարծակի հասան թաթարական զորքերը և քաղաքը
բոլոր կողմերից շրջապատեցին։ Ճակատամարտ սալով կըռ-
վում էին քաղաքի դեմ բազմաթիվ մեքենաներով։ Թշնաց-
րն քաղաքի շուրջ եղած այգեստանը, ապա բարաններով
ամեն կողմից լիցրին քաղաքի պարիսպները։ Թշնամիներից
էլ որ շմտավ քաղաքը, այլ պինավառված՝ քաղաքը մի շա-
տիկ շրջապատված պահեցին։

Իսկ քաղաքի բնակիչները երբ տեսան, թե քաղաքը թշնա-
մաների կողմից հրավղեց, յուրաքանչյուրը մտավ իր տունը և
լնայր ալրեց իր վրա, որպեսզի չընկնի թշնամիների ձեռքը։
Որքանքն էլ ամեն ինչ, որ վառելու էր, ալրեցին, մեծակ
իրենք մնացին։ Թշնամիները այս տեսելով՝ առաջիկ ևս կա-
տալեցին. սուրը գործի փնկով ամենքին սրա ձարակ արին՝
աղամարդկանց, կանանց ու մանուկներին։ Նրանցից ոչ որ
չպատվեց. միայն զորքի մի փոքրիկ գունդ, գինավառ ու
ամեն ինչով պատրաստ, դիշերը ճեղքեց պարսպի մի կողմը
և փոխելով [Մնաքին] նաև շատ քիչ սրիկաներ, որոնց պա-
նդին ու խոշտանդեցին՝ պահված դանձերը ցույց տալու հա-
մար։ Ապա ոմանց սպանեցին, մի մասին զերեվարեցին։
Երբ փոքրեցին վառված տները ու հանեցին ինչ որ թափ-
ված զստան եվ այս երկար ժամանակ անելուց հետո հետ-
նան։

Ապա բոլոր պաժառներից թափվեցին այնուհե՝ բրեյու և
լնայր ու անոթներ սրտնելու։ Նվ գտնում էին նրա մեջ ոսկու,
սնամթի, պղնձի ու երկաթի բազմաթիվ իրեր, պեսպես հան-
դարձներ, որ թաքցրել էին թաքստոցներում ու պետնափոր
ստեղծում։

Նվ շուրս տարի քաղաքը այսպես ամալի մնաց, ապա վե-
րադիտելու հրաման ավին։ Քիչ-քիչ եկան հավաքվեցին ու
կոնցին այն կառուցել բացի պարսպից։

¹ Բնագրում՝ խոչընդոտն զաքակզարին, պետք է ուղղել. խոչըն-
դոտն զալթակզարին։ Սրանք համանիշ բառեր են՝ սեռական հավելա-
դրություններ։

Նույն զորքերի կողմից Հայաստանի ու Վրաստանի ավերման մասին

Գանձակ քաղաքի ավերումից տարիներ անցնելուց հետո այս կատաղի ու խորամանկ զորքը կարծես վիճակով բաժանել էր Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը, Յուրաքանչյուր գլխավորի ըստ մեծության ու փոքրության [բաժանեցին] քաղաքները, գավառները, երկրներն ու բերդերը, որպեսզի գրավեն, բանդեն, ավերեն, եվ յուրաքանչյուրը կանանցով, որդիներով ու իր բանակի ժողովրդով գնաց իր մասնաբաժինը, եվ նստեցին անհոգության՝ ոչնչացնելու, ուտելու բոլոր կանաչ բույսերը իրենց ուղտերով ու անասուններով:

Այս ժամանակ վրաց թագավորությունը թուլացել էր, որովհետև մի Ռուզուզան անունով կնոջ էր ենթարկվում: Սա թամարի դուստրն էր՝ Լաշայի քույրը՝ Գիորգիի թուրք. վաժառու էր ու կրթու, ինչպես Շամիրամը. իր համար բերված տղամարդկանց չհավանելով՝ շատերի հետ էր ընկնում և այդի էր մնացել: Թագավորական իշխանությունը կառավարվում էր զորագլուխներ Իվանների, սրա որդի Ավագի, Զաքարի որդի Շահնշահի, Վահրամի ու այլոց միջոցով: Եվ որովհետև կարճ ժամանակ առաջ մեռել էր Իվանեն, սրան տարան թագեցին Պղնձահանքում²⁷⁵, որտեղ ինքը վրաց վանք էր կառուցել՝ առնելով հայերից: Նրա իշխանությունը վարում էր իր որդին: Եվ որովհետև չէին կարող եկած անասելի մորկին դիմագրավել, այս պատճառով ամենքը իրենց անձն էին պահպանում՝ սողոսկելով այն ամրոցները, ուր կարողանում էին:

Իսկ նրանք ընդհանրապես մորեխի բազմություն միավորված էին դաշտերը, լեռները, ձորերը, կամ իբրև անձրև հորդության մեղացի էին երկրի վրա: Այնուհետև այնտեղ պետք էր տեսնել արտադրին աղետներ՝ և ողբերի արժանի սուգ: Որովհետև հողը չէր թաքցնում մտածներին, ոչ էլ քարերն ու անտառներն էին պահում ապաստանածներին, ոչ բերդերի շատ

ամուր շինվածքները, ոչ նեղ ու խոր ձորերը, այլ ամենը դուրս էին նետում թաքնվածներին: Լքվում էր արանց արին, սպեղնավորների կորովի ձեռքերը թուլանում էին, թաքցնում էին սրեր ունեցողները, որպեսզի թշնամիները չտեսնեն ու անողորմ կերպով չսպանեն: Թշնամիների ձայները հալում էին նրանց, կապարճների շխուցները ահաբեկում էին նրանց բոլորին: Յուրաքանչյուր աչք իր օրհասը եկած էր տեսնում, և իրենց սրտերը ներսում մեռնում էին: Մանուկները սրի ահից փախչում էին ծնողների մոտ, իսկ ծնողները նրանց հետ վախից ընկնում էին նախքան թշնամիների վար գցելը:

Այնտեղ պետք էր տեսնել, թե ինչպես սրերը անխնա կոտորում են տղամարդկանց ու կանանց, երիտասարդներին ու մանուկներին, ծերերին ու պառավներին, եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, սարկավազներին ու զպիրներին: Սծկեր մանուկները քարի էին խփվում, և գեղեցիկ կույսերը խառնակվում ու գերվում էին:

Ահավոր էր նրանց կերպարանքի տեսքը, և անգութ էին նրանց որովայնի աղիքները [սրտերը]: Միակին ու միամոր արտասուքներին չէին խղճում և ծերությանը երբեք չէին սղորմում: Ուրախությամբ էին դիմում սպանությանը, կարծես զնում էին հարսանիք կամ գինարբուր:

Ամբողջ երկիրը լցվեց մեռելների գինեկներով, և չկար մեկը, որ թաղեր դրանք: Սիրելիների աչքերի արտասուքը ուղառվել էր, և չկար մեկը, որ անօրենների ահից ընկածներին ողբար:

Սուգ հազավ եկեղեցիին, և նրա զեղեցկության պայծառությունը վերացավ, խափանվեցին նրա արարողությունները, և վերացան սպառաքանքներ նրա սեղանից. լռեցին նրա ժամասացությունները, և նրա մեջ այլևս չէր լսվում երգերի ձայնը: Ինչպես խավարով պատած էր ամբողջ երկիրը, և մարդիկ ավելի զիշերն էին սիրում, քան ցերեկը: Երկիրը բախուր դարձավ իր բնակիչներից, իսկ նրա վրա օտար որդիներ էին շրջում: Ինչք ու սուսցվածք հափշտակվեցին, իսկ նրանց աղահուսվունք երբեք չհաղեցավ: Խուղարկվեցին բոլոր տներն ու սենյակները, և ոչինչ չմնաց, որ չգրավեցին: Այնտեղ-այնտեղ շրջում էին այծյամների արագությունը ու կեղծքում, պատառոտում էին իբրև գալեր: Նրանց երիվարները

* Բնագրում՝ աղետ տրտմազին, ճիշտն է՝ զաղետ տրտմազին:

վազքի մեջ շէին հոգնում, և նրանք ավար հավաքելով շէին ձանձրանում:

Նվ ալսպես առհասարակ դառնություն հասցրին շատ ազգերի ու լեզուների, որովհետև տիրող բարկության բաժակը հեղված էր երկրի վրա իբրև մեր շար գործերի վրեժխնդրություն, որովհետև մենք մեղանշեցինք նրա առաջ թե նրա արդար ցատումը դրզոնեցինք: Այդ էր պտտմանը, որ նրանք դուրսեցանք մոտեց գործեցին մեր ողջ երկիրը: Նվ երբ գրավեցին մեր ամբողջ երկիրը, հավաքեցին բոլոր անասունները՝ որը փախուստի ճանապարհին էին, որը՝ ոչ, և ինչքերը, ստացվածքներն ու գերիները, որ արձակ վայրերում էին:

Սակայն այսուհետև մարտնչում էին բոլոր ամբողջների ու շատ քաղաքների դեմ: Բազմաթիվ ու տեսակ-տեսակ մեքենաներ էին կանգնեցնում, որովհետև շափազանց խորամանկ ու հնարամիտ էին: Գրավեցին, քանդեցին բազմաթիվ ամբողջներ ու բերդեր: Նվ որովհետև ուժառ ժամանակ էր ու շափազանց շոգ, և ջուր չէր ամբարված, քանի որ անսպասելի ժամանակ վրա տվին, այդ պատճառով մարդ ու անասուն ծարավից պապակած, կամա թե ակամա ընկնում էին թշնամիների ձեռքը կարիքից ու նեղվածությունից: Իսկ նրանք ուժանց սպանում էին, ուժանց պահում էին իրենց պետքերի համար ստրկական ծառայության: Նույն անցքերը կատարում էին նաև բազմամարդ քաղաքների հետ. շուրջը նստած՝ պատում-պաշարում էին դրանք:

Ի՞նչ.

Շամբոր քաղաքի գրավման մասին

Ավազներից Մուլար նուրի անունով մեկը, որին բաժին էին ընկել այն կողմերը, երբ Մուղան կոչված դաշտի իրենց բնակված տեղից շարժվում էին, մոտ հարյուր մարդուց կազմված փոքրիկ զորքամաս ուղարկեց, որոնք եկան նստեցին Շամբոր²⁷⁸ քաղաքի դռների առջև ու արգելեցին այնտեղից հեռանալը:

Իսկ քաղաքը այն ժամանակ գտնվում էր վահրամի ու իր

որդի Աղբուղայի իշխանության ներքո, որը նախապես գրավել էին պարսիկներից: Շամբոր քաղաքի բնակիչները [մարդ] ուղարկեցին վահրամի ու նրա որդու մոտ, որպեսզի իրենց օգնեն, և ասացին, թե քիչ են: Իսկ նա շօղնեց ու որդուն էլ, որ կամեցավ գնալ, շթողեց, այլ խանգարեց, եկողներին սովորեցրեց, որ ասեն, թե շատ են: Ոչ նույնիսկ քաղաքացիներին հրամայեց նրանց դեմ մարտնչել:

Իսկ ալլազգիների զորքը օրըստօրե քանակով ավելանում էր. մինչև եկավ նրանց գլխավորը, որին Մուլար էին կոչում, և պատերազմ սկսեց քաղաքի դեմ: Քաղաքի պարսպի շուրջը գտնված փոսը լցրեց փայտով ու ծղոտով, որպեսզի հեշտությամբ բարձրանան պարսպի վրա: Իսկ նրանք [բնակիչները] ներսից կրակ տվին ու գիշերը վառեցին այն: Առաջնության երբ այս բանը տեսավ Մուլար նուրին, զորքին հրամայեց, որ յուրաքանչյուրը մի բեռ հող վերցնի ու լցնի փոսը. երբ փոսը լցրին, փոսը հավասարվեց պարսպին:

Եվ զորքը յուրաքանչյուրը ուղղություն վերցնելով իր առջևի կողմը, դիմեց դեպի քաղաք, գրավեց այն, բոլորին սրով կոտորեց, այրեց նրա մեջ եղած շենքերը և, ինչ որ այնտեղ գտավ, թալանեց: Ապա հարձակվեց վահրամին ենթակա այլ բերդերի՝ Տերունականի²⁷⁹, Երգեվանքի, Մածնաբերդի վրա, որին տիրում էր Աղսարթանի որդի Կյուրիկե: Բաղրասունին Իսկ Գարդմանի և ուրիշ կողմերի՝ Չարեքի ու Գեւարակի վրա Ղատաղան նուրի անունով մի այլ գլխավոր պաշտ, վահրամը, որ այն ժամանակ Գարդմանում էր, գիշեր ժամանակ դադարի փախավ ինչ-որ տեղ ու կարողացավ ուշտովել: Ալլազգիների զորքը ճակատամարտեց բերդերի դեմ. ներսում գտնվածները ստիպված տվին ձի, անասուն ու ինչ որ պահանջեցին: Հարկ դնելով նրանց վրա՝ նրանց թողին իրենց անունով [իբրև իրենց կողմից գրավված]:

Բայց նրանք, որ գրավեցին Շամբորը, իրենց ամբողջ սննդվածքով եկան Տավուշ, Կածարեթ, Նոր բերդ, Գաղ և նրանց շուրջը գտնված վայրերը, և նեղը գցելով պաշարեցին նրանց:

Վանական վարդապետի ու Գրա հետ եղածների գերության մասին

Այն ժամանակ Վանական կոչված մեծ վարդապետը մի շատ բարձր քարի գագաթին իր ձեռքով իր համար քարայր* էր փորել, որ գտնվում է Լորուտ** կոչված գյուղի հանդեպ՝ Տավուշ բերդի հարավային կողմից։ Այդ այրում շինել էր մի փոքրիկ եկեղեցի ու այնտեղ գաղտնի դադար էր առել, երբ Զալալադին սուլթանի ավագանների կողմից Երզնիական բերդի հանդեպ գտնվող նրա առաջին վանքը ավերվեց։ Այնտեղ հավաքված ու զետեղված էին բազմաթիվ զրբեր, որովհետև այդ մարդը շատ ուսումնասեր ու մանավանդ աստվածասեր էր։ Շատերը գալիս էին նրա մոտ ու նրանից սովորում էին վարդապետական ուսումը։ Երբ մարդիկ շատացան, նա հարկադրված եղավ իջնել քարայրից ու ժայռի ստորոտում շինեց եկեղեցի, սենյակներ և այնտեղ տեղակայվեց։

Երբ երկրին թաթարների կողմից այս կործանումը հասավ, Մուրար նույնը եկավ այդ սահմանները. այդ գյուղերի բնակիչները դիմեցին քարայրը։ Քարայրը լցվեց տղամարդկանցով, կանանցով ու երեխաներով։ Թաթարները եկան, այդ այրում նրանց պաշարեցին։ Նրանք ոչ ուտելիք ունեին, ոչ ջուր. ամառային եղանակ էր ու խիստ շոգ։ Սկսվեցին այդ արգելարանում՝ իբրև բանտում, տապակվել։ Մանուկները ծարավից պապակվում էին ու մերձիմահ էին։ Թշնամիները դրսից ձայն էին տալիս, թե «Բնա՜հ եք մեռնում, դուրս եկեք մեզ մոտ, ձեզ համար վերակացուներ կնշանակենք ու ձեզ կթողենք ձեր տեղերում»։ Երդումով կրկնում ու երեքկնում էին։ Այս այրում գտնվածները ընկան վարդապետի ոտքերը, աղաչեցին ու ասացին. «Գնի՛ր մեր ամենքի արյունը ու իջի՛ր նրանց մոտ, մտերմացի՛ր նրանց հետ»։ Իսկ նա նրանց ասում է. «Ես իմ անձը ձեզ համար չեմ խնայի, եթե փրկության կա, որովհետև Քրիստոսն էլ իր անձը մահու տվեց մեզ

համար ու մեզ փրկեց սատանայի բռնությունից. ապա մենք ես պարտավոր ենք մեր եղբայրների նկատմամբ նույն սերը ցուցաբերել»։

Այս վարդապետը իշավ նրանց մոտ՝ մեղից երկու քանոն վերցնելով, որոնցից մեկի անունը Մարկոս էր, իսկ մյուսինը՝ Սոսթենես, սրանք դրանից հետո նրա ձեռքով վարդապետական կոչում առան, այդ օրերին մենք այնտեղ էինք, որովհետև սուրբ զրբերի վրա ուսում ու կրթություն էինք ստանում։

Նրանց գլխավորը կանգնած էր այլի դիմաց մի քլակի վրա. տոթի պատճառով նրա գլխին ամպհովանի էին բռնել, որովհետև մեզ արգելափակեցին վարդապետի տոնին։ Երբ մոտեցան զորապետին, սրանց տանողները հրամայեցին երևր անգամ ձեկաջոք երկրպագել*, ինչպես ուղտերը ծնդելու ժամանակ, որովհետև այդպես էր նրանց սովորությունը։ Եվ երբ եկան նրա առջև, հրամայեց արևելյան կողմի վրա խրենց խաղանին՝ արքային երկրպագել։ Իսկ հետո մեղադրեց [զորապետը] ասելով թե՝ «Ես քո մասին լսել եմ, որ դու մի իմաստուն ու երևելի մարդ ես, ու քո տեսքը հենց քեզ հայտնի է անում»։ Որովհետև նա բարի տեսքով, խաղաղ կեցվածքով, փառավոր մորուքով, ալեհեր մազերով մարդ էր։ Երբ դու լսեցիր մեր՝ ձեր սահմանները գալու լուրը, ինչո՞ւ մեզ ընդառաջ չեկար սիրով ու խաղաղությամբ, իսկ ես հրամայել էի՝ քեզ ենթակա բոլորին՝ մեծից փոքր անվնաս պահել»։ Վարդապետը պատասխանեց ու ասաց. «Մենք ձեր բալամատությունը չգիտենք, ընդհակառակը, ահագոգով պաշարված էինք ձեր երկյուղից. ձեր լեզուն չգիտենք, իսկ ձեզանից ոչ ոք չեկավ մեզ ձեզ մոտ կանչելու համար։ Մեր հապաղումը այս պատճառով էր։ Այժմ երբ կանչեցիք, եկանք ձեր առջև։ Մենք ոչ զինվոր ենք, ոչ հարստության տեր, այլ ստարական ու պանդուխտ մարդիկ ենք. հավաքվել ենք տարբեր տեղերից մեր կրոնի ուսման համար։ Այդ ձեր առջև ենք, ինչ կամենում եք, արեք մեզ հետ՝ կամ կյանքով կամ մահով»։

* Բնագրում՝ քարայրս, հիշտե է քարայր։

** Այդտեղ կարծում է, թե լուր բողոքներով Եսուսոս տեղ է նշանակում։ Միևնույն լուրի ծառայող է իմաստը։

* Բնագրում՝ եկրպագել եղաւ. եղաւ ավելորդ է, ինչպես լուսնի որոշ ձևագրեր. եղաւ-ի փոխարեն պետք է լինէր եմաւ։

Այդ ժամանակ իշխանը ասում է նրան՝ մի վախենա՛ւ նրանց՝ հրամայեց նստել իր առջևը։ Քաղմաթիւ բաներ հարց-րեց նրան բերդերի ու վահրամ իշխանի մասին, թե որտեղ է, քանի որ կարծում էր, թե նա երկրի վրա մարմնավոր իշ-խան է։ Երբ իմացածները առաջ և սյն ստաց, թե ինքը մարմնավոր որեւէ իշխանութիւն չունի, ապա նրան հրամա-յեց, որ մարդկանց աներկյուղ ամբողջից իջեցնի։ Եվ խոս-տացավ, որ յուրաքանչյուրը իր տեղում կապրի նրա վերա-կացաներով, ու ի սկի նրա կշիռի գլուղներն ու ազարակները։

Ապա վարդապետի հետ իջած քահանաները մեզ ձայնե-ցին, թե՛ «Հաւապ իջիւր և, ինչ որ ձերն է, բերեք ձեզ հետ»։ Մենք դողդողալով իջանք նրանց մօտ, ինչպէս գառները զայլերի մէջ։ սարսափելով ու դարհուրելով մահվան էինք սպասում, յուրաքանչյուր մեկս իր մօտում ասում էր սուրբ երրորդութեան հավատի խոստովանութիւնը, որովհետեւ մեր քաղաքից իջնելուց առաջ հաղորդվեցինք աստվածորդու սրտովական մարմնով ու արշամբ [հաղորդով]։

Մեզ տարան մի շատ փոքր աղբյուրի մօտ, որ գտնվում էր վանքի մէջ, և չուր տվին, որովհետեւ երեք օր չափազանց ծառայել էինք։ Ապա տարան լցրին արգելափակ մի տեղ, իսկ աշխարհականներին՝ եկեղեցու գավիթը։ Երեքը մեզ շրջապա-տած պահում էին դիշերը։ որովհետեւ օրը երեկոյացել էր։ Առավոտյան մեկ բարձրացրին դռները՝ վերեր մի բարձրա-վանդակ տեղ, խուզարկեցին, ինչ որ կար որեւէ մեկի մօտ իրենց պետքական, առանձին։ Իսկ ինչ որ բարայրում էր, և եկեղեցու սպասք էր՝ կամ շուրջառ, կամ սրնէ անոթ, կամ արծաթի խաչ, և արծաթով ընդհուլոված երկու ալիւտարան, տվին վարդապետին, որ հետո մեղնից առանձին։ Մեղնից մար-դիկ ընտրեցին, որ կարող էին իրենց հետ շրջել, ապա հրա-ման տվին մշուսներին տանել վանքն ու գլուղը՝ իրենցից վերակացու թողնելով, որպեսզի ուրիշները նեղութիւն չտան նրանց*։ Հրամայեց նաեւ, որ վարդապետը մնա** այնտեղ վանքում։

* Եւ վերակացու բաղին յիմենաց, զի մի՛ այլ խաղեսցեն զնոսա։ Բնագրի խուզեցնէն ձեռն ուղղում ենք՝ խուսեցնէն ըստ այլ ձեռագրերի, որ ճիշտն է և նշանակում է նեղութիւն տալ, անհանգստացնել։

** Բնագիրն ունի կնալ, ճիշտն է կալ, որ ունեն շատ ձեռագրեր։

Նա [վանակաւնը] Պողոս անունով մի քահանա եղբորոր-դի ուներ, սրան Մուշար նուիրը հրամայեց մեզ հետ գնալ իր հետնից։ Իսկ սուրբ վարդապետը ափսոսեց իր եղբորորդուն, որովհետեւ հասակով պատանի էր։ Ինքը եկավ նրա հետնից՝ հուսալով, թե հնար կլինի և մեզ ազատել։ Մեզ իր հետնից ման էր տալիս երկար ժամանակ նեղութիւններով ու տառա-պանքներով, հետիտն ու մինչև իսկ ոտաբորիկ։ Իսկ մեզ հոկելու նշանակված մարդիկ պարսիկներ էին՝ ծարավ քրիս-տոնյաների արշան։ Նրանք ափելի էին կեղեքում մեր կյանքը ուղեղնացութեան բոլոր տառապանքներով, այնպիսի արագու-թյամբ էին մեզ տանում, ինչպէս երկվարները ասպատակու-թյան են քշում։ Իսկ եթե պատահում էր, որ մեկը մարմնա-կան տկարութեան կամ խեղութեան պատճառով ընթացքից բիշ ետ էր ընկնում, անխնա ջարդում էին դուխները, բազմա-թիւ հարվածներով ծեծում էին մարմինները։ Փուշ անգամ լին կարողանում ոտքներից հանել, եթե նույնիսկ փուշը ոտքի միջով դուրս գար։ Ստիպողների պատճառով ոչ ոք ան-գամ չուր շէր կարողանում խմել։

Եվ երբ իջանում էին, մեզ տանում լցնում էին նեղ տնե-րը, իսկ իրենք նստած տների շուրջը հսկում էին ու ոչ ոքի թույլ չէին տալիս դուրս գալ անգամ մարմնական պետքերի համար։ տներում էին դուրս գնում ու նրանց մեջ էլ գիշերում էին շատ օրեր։ Չեմ կարող նկարագրել այն բոլոր նեղութիւն-ները, որ մենք քաշեցինք։ Վարդապետին շթողին մեզ մօտ, այլ առանձին, մեղնից հետո, ուրիշներին հանձնեցին զու-շությամբ հոկելու։

Ապա ինձ էլ բաժանեցին իմ ընկերներից, վերցրին իրենց հետ գրագրութեան համար՝ թուղթ գրելու ու կարդալու։ Տե-րեկը իրենց հետ շրջեցնում էին, իսկ երեկո լինելիս մեզ բե-րում երաշխավորութեամբ հանձնում էին վարդապետին, դարձաւ զալիս վերցնում էին հետիտն՝ կամ մերկ քննա-կիր զրաստի վրա։ Եվ այսպէս վարվեցին երկար ժամանակ։

Իսկ երբ ամառը անցավ ու եկավ աշունը, և նրանք պատ-րաստվում էին մեր հարազատ երկրից հեռավոր օտարու-թիւն հեռանալու, ապա բոլորը մահը աչքի առաջ առնելով՝ սկսեցին գիշերները բիշ-բիշ փախչել ազատվել, ուր որ կա-րող էին։ Քրիստոսի շնորհներով այսպէս բոլորը ազատվե-

ցին, բացի երկու քահանաներից, որոնք ցերեկով կամեցան զազտնի գնալ, բայց չկարողացան դուրս պրծնել. դրանց բըռնեցին բերլին քահակ ու մեր առջև՝ ի սարսափ ու վարհուրանք մեզ, սպանեցին, բանի որ բոլոր փախչողների հետ այդպես էին վարվում:

Ապա մի օր սրանելի վարդապետն ինձ ասաց. «Կիրա-կո՛ւս: Իսկ ես ասացի. «Ի՞նչ ես հրամայում, վարդապետ»: Ասաց ինձ. «Որդյակ, գրված է, թե՛ երբ նեղության մեջ եք ընկնում, համբերեցե՛ք: Այժմ մենք պետք է Սուրբ գրքի խոսքը մեր անձի վրա գործադրենք, որովհետև մենք ավելի լավ չենք, քան առաջին սրբեր Դանիելը, Անանիան* ու եղե-կիելը, որոնք իրենց գերություն մեջ ապավինեցին բարեպաշտությանը, մինչև որ աստված հասավ փառավորեց նրանց գերություն մեջ, Այժմ մենք էլ սպասենք աստծու խնամքին, մինչև որ ինքը հասնի մեզ, ինչպես կամենում է»: Ես ասա-ցի. «Հայր սուրբ, ինչպես հրամայում ես, այնպես կանենք»:

Ապա այնպես պատահեց, որ մի օր մեզ գերող իշխանը եկավ մեր արդելափակված տեղը: Մեզ տեսնելով՝ թեքվեց մեր կողմը ու մենք նրան ընդառաջ զնացինք: Մեզ ասաց. «Զեզ ի՞նչ է պետք, էթե քաղցած եք, ձեզ ձիու միս տամ ուտելու»։ Բանի որ իրենք անխտիր ուտում են ամեն անմաքուր անասունի միս, նաև մուկ ու բոլոր սողունները: Վարդապետը ասաց նրան. «Մենք ձիու միս չենք ուտում և ոչ էլ ուտում ենք ձեր մյուս կերակուրները: Եթե կամենում ես մեզ շնորհ անել, ուղարկիր մեզ մեր տեղը, ինչպես որ խոստացար, որովհետև ես մի ծեր, հիվանդոտ մարդ եմ ու քիզ գինվորական գործի, կամ հովվություն, կամ մի ալլ բանի պեսք չեմ»: Զորապետը նրան ասաց. «Երբ Զուլու Ղանը գա, այդ մասին կհոգամ»: Այդ Զուլու Ղանը նրա տան վերակացուն էր և նրա պորքի հետ ավարի էր գնացել: Այսպես կանգնեցինք նրա առաջ երկու, երեք անգամ [խնդրեցինք], իսկ նա նույնը պատասխանեց:

Ապա այն մարդը եկավ ճանապարհից, և մեզ կանչեցին իշխանի պալատը: Նույն մարդուն թարգմանի հետ մեզ մոտ ուղարկեց, որ ասաց. «Զե՛» որ դուք ասում էիք, թե մեռելի

* Բնագրին է գնանիանեն ուղղում ենք գնանիան:

իկը տալը նրա հոգու համար օգտակար է. արդ՝ եթե մեռել-ներին օգնում է, կենդանիներին ինչո՞ւ չի փրկի: Ինչ ունես, տուր, գնիր քո հոգին և գնա նստիր քո տանը»: Մեր ինչքերը այն էին, որ դուք առաք, այսինքն՝ խաչերն ու ավետարան-ները, բացի դրանցից մենք այլևս ոչինչ չունենք»: Մարդը նրան ասում է. «Եթե ինչք չունես, այստեղից գնալ չես կա-րող»: Վարդապետը պատասխանում և ասում է. «Ծշմարիտ եմ ասում քեզ, մենք ոչինչ չունենք, ոչ նույնիսկ մի օրվա կե-րակրի արժեք, բայց եթե կամենում եք, մեզ ուղարկեցե՛ք մեր յրրասպատի այս բերդերից մեկը*, և նրանց մեջ գտնվող քրիստոնյաները կգնեն մեզ»:

Նրանք նրա համար ծանր գին կտրեցին, ապա դարձյալ դրանից դիշեցին ու նրան ուղարկեցին Գագ²⁷⁸ կոչված բերդը: Իսկ նա խնդրեց մեզ գնել, որ իր գնի հետ մերն էլ տա, բայց լավին, ասելով՝ «Մա մեզ պետք է թուղթ գրելու և կարդալու, ինչքան էլ մեծ գին տաք, սրան չենք տա»: Եվ մենք արտա-սուրով միմյանցից բաժանվեցինք. բայց ասաց ինձ. «Որդ-յակ, ես կգնամ կրնկենմ Սուրբ Նշանի ոտքը, որ սուրբ Սար-գրսի անունով է, և նրա միջոցով տիրոջից կխնդրեմ քո ու մյուս վանականների համար, որոնք գտնվում են անօրեննե-րի ձեռքում, որպեսզի աստված գուցե և ձեզ իր գթով ազատի: Որովհետև Գագում բոլոր նեղյալների, մանավանդ գերիների համար մի հրաշագործ խաչ կար. ուլքեր որ նրան ապավի-նում էին ամբողջ սրտով, հենց ինքը սուրբ նահատակ Սար-գիսը բացում էր բանտերի և արգելանքների դռները, քան-զում էր շղթաները ու մարմնավոր տեսքով առաջնորդում էր իրենց տեղերը: Այդ հրաշքների լուրը տարածված էր բոլոր ուղղերի մեջ, որը [խաչը], ասում են, կանգնեցրել է մեր սուրբ Մեսրոպ վարդապետը:

Եվ այնպես եղավ, ինչպես որ վարդապետը ասաց: Նրան ղեկեցին ութսուն դահեկանի: Եվ երբ նրան տարան, նույն օրը Մուլարը ինձ ասաց. «Մեծ քահանայի գնալու համար մի արումիր, քեզ նրա հետ շթողինք այն պատճառով, որ մեզ պետք ես. քեզ կմեծացնեն իբրև իմ մեծներից մեկը. իսկ

* Բնագրում Առաքեցեք մի ի բերդիցս յայսցանէ, ուղիղն է՝ Առաքեցեք ի մի ի բերդիցս յայսցանէ:

եթե կին ունես, նրան քեզ մոտ կբերեմ. իսկ եթե չունես, մեզնից քեզ կին կտամ»: Եվ անմիջապես ինձ մի վրան տվեց ու երկու սղասավոր պատանիներ, Եվ ասաց. «Առաջուց քեզ ձի կտամ ու կուրախացնեմ, անհոգ կաց»: Եվ հեռացավ ինձնից: Աստուծու խնամքը ինձ հասավ նույն գիշերը, գաղտնի փախա նրանցից ու դուրս պրծա. եկա իմ սննդյան տեղը՝ Գեորգի կողմած վանքը: Սա նրանց կողմից ավարի էր ենթարկված, և այնտեղ եղած շինվածքները այրված էին. այդտեղ դադար առա:

Ի՞նչ.

Լոռե քաղաքի ավերման մասին

Հեթանոսների ամբողջ բանակի Չաղատա անունով զորավարը լսեց Լոռե քաղաքի ամրության ու նրա մեջ եղած գանձերի շատության մասին. որովհետև Լոռե քաղաքում էին ճահնշահի* տունն ու նրա գանձերը: Վերցրեց իր հեռ ընտիր սպառազեններ պատերազմական բազմաթիվ մեքենաներով ու ամբողջ պատրաստությամբ գնաց այնտեղ և բանակելով նրա շուրջը՝ պաշարեց այն:

Իսկ Ճահնշահ իշխանը առավ իր կնոջն ու զավակներին, դադարազույց գնաց մի ձոր ու ինչ-որ տեղ քարայրներում ամրացավ:

Քաղաքի վերակացությունը հունձնեց իր աներներին**։ Իսկ որովհետև նրանք թուլամորթ տղամարդիկ էին, զբաղված էին ուտելով, խմելով ու հարեցողությամբ՝ հուսալով պարիսպների ամրության և ոչ բնատուժու վրա:

Թշնամիները եկան, փորեցին պարսպի տակը և այն փլցրին. իսկ իրենք շուրջը նստած հսկում էին, որպեսզի ոչ ոք չփախչի: Երբ բնակիչները տեսան, որ քաղաքը զրավվեց, սկսեցին վախից ձգվել ու լցվել ձորը: Այս տեսնելով թշնամիները մտան քաղաքը և անխնայ կոտորեցին տղամարդ-

կանց, կանանց ու երեխաներին՝ ավարելով նրանց ինչքն ու տնեցվածքը: Գտան նաև Ճահնշահ իշխանի գանձերը. սա գրկել ու կողոպտել էր իր հպատակներին և այնտեղ ստեղծել էր խիստ ամուր մի գանձատուն, որ ոչ ոք չէր կարող տեսնել, բանդի հորի բերանը այնքան նեղ էր արել, որ միայն լցնելու համար էր պիտանի, իսկ հանելու համար՝ այլևս ոչ: Ապանեցին նաև Ճահնշահի աներներին, իսկ իրենք զավառի բոլոր ամբողջները խուզարկեցին, որոնցից մի մասը դրավեցին խարեւոթյամբ, շատերն էլ բռնությամբ, որովհետև տերն [առաված] էր մատնում նրանց ձեռքը:

Այսպես վարվեցին նաև այլ քաղաքների՝ Գումանիսի, Եամշուղաշի, մայրաքաղաք Տփղիսի հետ: Թուրքն առ ու ավարի, կոտորածի ու զերծության մատնեցին. անխնայ հպատակեցին բոլոր կողմերում՝ հարձակումով, հափշտակությամբ, կոտորածով, որովհետև չկար մեկը, որ նրանց դեմ կանգներ, կամ նրանց հետ պատերազմեր: Այդ պատճառով ամեն կողմից աներկյուղ էին ծողապրելով փախել էր Ռուսական կողմած վրաց թագուհին, ուր որ կարողացել էր սղատվել: Այսպես բոլոր իշխանները մորթիները փրկել էին նրանցից:

Ի՞նչ.

Ավագ իշխանի՝ Արանց ձեռքը ընկնելու մասին

Իսկ երբ Ավագ անվանված մեծ իշխանը՝ Իվանեի որդին, առավ թշնամիների այդ հսկա բազմությունը, որ լցվեց ամբողջ երկիրը, ինքն էլ ամրացավ Կալան²⁷⁹ կողմած ամուր բերդում: Դավառի բոլոր բնակիչները նույնպես եկան ամրացան բերդի շուրջը: Երբ այլազգիների զորքերը խմացան, լե այնտեղ է ամրացել իշխանը, նրանց գլխավորներից Խուրատա անունով մեկը բազմաթանակ զորք վերցրեց, եկավ բերդը պաշարեց: Եվ ընդհանրապես զավառը լցվեց այլազգի զորքերով, որովհետև տեղի ամրության պատճառով ամեն կողմերից այնտեղ էին գաղթել, պատսպարվել:

Բերդի շուրջը ամեն կողմից ստորոտով պատ քաշեցին և

* Ճահնշահ Զաքարե ամիրսպասարի որդու անունն է:

** Այդիսին՝ աներոջ տղաներին:

լուր ուղարկեցին Ավագին, որ գա նրանց հարկատվության հնազանդիկ և չվախենալ Ծատ անգամ ուղարկեցին ու նույն բանը ասացին: Իսկ նա կամենալով նրանց սիրտը շահել՝ տալիս է իր դստերը և շատ հարստություն, որպեսզի գուցե թուլացնեն պաշարումը: Նրանք առան այդ ու ավելի համառությամբ պահանջում էին իրեն: Իսկ բերդի շուրջն ու ներսում գտնվածները սկսեցին ծարավից նեղվել: Ապա իրենց ձիերն ու բոլոր անասունները տարան տվին թաթարներին, որպեսզի իրենցից ոմանց թույլ տան՝ գնան ջուր բերեն: Իրենց ընտանիքին: Նրանք թույլ տվին, մարդկանց բազմությունը դիմեց դեպի ջուրը: Բայց արգելեցին ջրի գնացածներին՝ [եւ պառնալ]: ոչ ոքի չսպանեցին, այլ ասացին, որ, նրանք իշեցնեն իրենց ընտանիքներին ու մնան** իրենց մեջ, նրանք տանջանքի [ծարավից] պատճառով ահամա իշեցրին նրանց: [Թաթարները] սրանց ջուր խմեցրին, արգելափակեցին իրենց մեջ և այն կանանց, որոնց ցանկացան, վերցրին՝ սպանելով նրանց ամուսիններին, իսկ մի մասին թողին իրենց ամուսինների մոտ:

Իսկ երբ Ավագը տեսավ, որ պաշարումն ու կոտորածը չեն բուլացնում, կամեցավ հանձնվել նրանց, որ թերես մարդեանց վիճակը մի փոքր թեթևանա: Իրենից առաջ ուղարկեց եւաչին արձակականներից իր տան վերակացու Գրիգորին, որին փաղաքշահրով Տղա էին կոչում, որպեսզի գնա հանդիպի նրանց Զարմադուն կոչված գլխավորին, որ իր վրանը զարկել էր Գեղարքունյաց ծովի ափին: Երբ մեծ նուիրը այս լսեց, չափազանց ուրախացավ, և շտապ [մարդ] ուղարկեց Խոտուղատալի մոտ, որ պաշարել էր նրան [Ավագին], շուտափութիվ իր մոտ հասցնել ու այլևս չնեղել բերդի ու գավառ:

* Այս երկու տղաները գերբայես զրէ և ոչ սպասին գոն: Ամենից առաջ գերբայես պետք է ուղղել գերբայես, որ սին Թիֆլիսի 1809—10 թվականների հրատարակությունը, որովհետև գերբայես բերականորեն առիմաստ է: Զերբայես նշանակում է՝ գնացածներին: Եվ հետո ջուր բառի զրէ բացառականը ճիշտ չէ. անկարելի է, որ դասական իրթություն ստացած Կիրակոս Գանձակեցին ջուր բառի հոլովման մեջ գիտալ թույլ տար: պետք է լինի զրբայ. մի քանի ձեռագրեր չունեն զրէ, մի քանիսն էլ տալիս են ի ջրայ: Բոլոր դեպքերում պետք է ուղղել: զրբայ:

** Բնագրում՝ կեալ, ճիշտն է կալ:

ների բնակիչներին: Նա վերցնելով Ավագին՝ շտապ ներկայանում է նրան: Երբ նրան տեսավ, ասաց. «Դո՛ւ ես Ավագը»: Նա պատասխանեց, թե՛ «Ես եմ»: Մեծ զորակետը ասաց նրան. «Ինչո՞ւ շուտ չեկար ինձ մոտ, երբ ես եկա քո երկրի սահմանները»: Իշխանը պատասխան տվեց ու ասաց. «Քանի գեո հետո* էիր, և իմ հայրը ողջ էր, նա քեզ բաղմաթիվ նվերներով ծառայություն մատուցեց. երբ հայրս մեռավ, ես ծառայություն մատուցեցի քեզ ըստ իմ կարողության: Իսկ այժմ երբ եկար իմ երկիրը, ահա եկել եմ քո առջև, ինչպես հաճելի է քեզ, վարվիր ինձ հետ»: Զորակետը ասում է նրան. «Առանկով ասում են, թե եկա երդիկը, չեկար, եկա դուռը, նոր եկար»: Ապա առաջարկեց նրան նստել իր առջև նստող բոլոր մեծամեծներից ներքև ու հրամայեց նրա պատվին մեծ նաշկերույթ սարքել:

Մեծ քանակությամբ մաքուր ու անմաքուր անասունների միս բերին՝ կտոր-կտոր կտրած ու եփած. ձիերի կաթից ըստ իրենց սովորույթի բաղմաթիվ տիկերով խմուզ [կումիս] բերին ու զցեցին առաջները: Սկսեցին ուտել ու խմել: Իսկ Ավագը և նրա հետ եկածները ոչ ուտում էին, ոչ խմում: Զորակետը ասում է նրանց. «Ինչի՞ համար ոչ ուտում եք, ոչ խմում»: Ավագը նրան պատասխանում է. «Փրիտոնյաները սովորություն չունեն ոչ ուտելու այս կերակուրը և ոչ էլ խմելու այս խմիչքը. այլ ուտում են մեր մորթած մաքուր կենդանիների միս և խմում են գինի»: [Զարմադունը] հրամայեց նրա խնդրածը տալ նրանց: Առավոտյան նրան նստեցրեց շատ մեծամեծներից վերև, և այսպես օրըստօրե ավելացրեց նրա պատվը, մինչև որ նրան նստեցրեց բուն մեծամեծների շարքը: Բոլոր զորքերին հրամայեց՝ չկովել նրա իշխանություն տակ գանձող բերդերի ու քաղաքների գեմ: Եվ նրա երկրի գրությունը շատ թեթևացավ, ու բաղմաթիվ գերիներ սողալով արձանեցին ի սեր նրա. նրա ամբողջ երկիրը հանձնեց իրեն, էլ ավելի, անքակտելի բարեկամություն հաստատեց նրա հետ: Եվ վերցնելով նրան ու ամբողջ զորքը՝ ընթացավ Անի քաղաքի վրա:

* Սիւլդեո Եւոյն Լիւ: Հեոյն պետք է լինի Եւոյ:

Անի քաղաքի մասին, թե ինչպես տերը մատնեց նրա [Զարմաղունի] ձեռքը

Այս Անի քաղաքը լցված էր մարդկանց ու անասունների բազմությամբ և պատնեշված էր շատ ամուր պարիսպներով։ Եվ անշուք եկեղեցի կար նրա մեջ, մինչև որ խոսքի մեջ երգվելիս այսպես էին երգվում. «Անիի հազար ու մի եկեղեցին [վկա]»։ Ամեն բանով խիստ հարուստ էր քաղաքը, այդ պատճառով առատությունը ամբարտապանացրեց նրանց, իսկ ամբարտապանությունը կորստի է մատնում, ինչպես սովոր է անելու սկզբից մինչև այժմ։ Զարմաղունը պատգամավորների ուղարկեց նրանց մոտ, որ իրեն հնազանդվեն։ Քաղաքի ղեկավար իշխանները չհամարձակվեցին պատգամին պատասխանել առանց Շահնշահ իշխանին հարցնելու, որովհետև քաղաքը ենթակա էր նրա իշխանությանը։ Իսկ քաղաքի ամբոխն ու ռամիկները սպանեցին պատգամավորներին։ Այլազգիների զորքերը այս տեսնելով՝ կատաղեցին. քաղաքը բոլոր կողմերից պաշարեցին, հմտորեն կանգնեցրին բազմաթիվ բարաններ [բարածիճ մեքենաներ] և ուժգնապես ճակատամարտելով քաղաքի դեմ՝ գրավեցին այն։ Այլև քաղաքի իշխաններից ոմանք օգնեցին թշնամուն՝ իրենց կյանքի փրկությունը ձեռք բերելու համար։ Նրանք քաղաքից դուրս կանչեցին բազմությունը, խոստացան ոչ մի չար բան չանել նրանց։

Եվ երբ ամբողջ բազմությունը դուրս եկավ նրանց մոտ, [թաթարները] նրանց իրենց մեջ բաժանեցին և սրերը բաշելով անողորմաբար համահավասար կոտորեցին՝ թողնելով սակավաթիվ կանայք, մանուկներ և արհեստավոր տղամարդիկ, որոնց բռնեցին գերության։ Ապա իրենք մտան քաղաքը, գրավեցին բոլոր ինչքերն ու ստացվածքները, կողոպտեցին նաև բոլոր եկեղեցիները, ավերեցին ու քանդեցին ամբողջ քաղաքը, հողմեցին ու ոչնչացրին նրա վայելչության փառքը։

Այնուեղ պես էր տեսնել ողորմագին տեսարանը. համահավասար կոտորված ծնողները և զավակները նրանց հետ դիզված էին միմյանց վրա, ինչպես կուտակված քարակարկառները. քահանաներ ու սարկավադներ և եկեղեցական

սպասավորներ, ծերեր ու պատանիներ, մանուկներ, շատ երիտասարդներ ու կույսեր՝ ըստ սուրբ ավետարանի, թե՛ «Էլը մատնվեք սովի ու գերության»։ Նույն պատվիրանը կատարվեց սրանց վրա, որովհետև ցան ու ցիր ընկել էին դաշտերի երեսին, հողը հաղեցել էր վիրավորների արյունից ու ճարպից. օճառով լվացված փափուկ մարմինները սևացել և ուռել էին Իսկ նրանք, որ քաղաքի դռներից դուրս չէին եկել, բոբիկ ու հեռիտան ընթացան դեպի գերություն. և նրանք, որոնք հագորդվել էին աստվածորդու թանկագին մարմնով ու արյունով, ուտում էին անմաքուր [անուտելի կենդանիների] ու ստեղծված [անմորթ] միս և խմում էին անուտելի ձիերի կաթից։ Պարկեշտ ու ողջախոհ կանայք մատնված էին իգամու ու վաժաշտ մարդկանց խաղրությունը։ Սուրբ կույսերը, որոնք ուխտել էին աստծուն՝ սրբություն բերելու մարմինները և մաքուր՝ հոգիները, պղծվում էին տեսակ-տեսակ սրտնկություններ, ապականվում խառնակությամբ։ Եվ գործի վախճանը այս եղավ։

ԻԸ.

Կարսի ավերածության մասին

Երբ այս քաղաքը իմացավ, թե թաթարները ինչպես վարվեցին Անիի բնակիչների հետ, փութաց ու աճառարեց, քաղաքի բանակիները տարավ նրանց ընդառաջ. որ դույն խնային իրենց։ Բայց որովհետև նրանք ավարի համար տառապում էին և ոչ ոքից երկյուղ չուենին, նույն աղետները նաև նրանց վրա թափեցին, ինչ որ Անիի հետ էին արել՝ ինչքի ու ստացվածքի հափշտակություն, բնակիչների կոտորած, քաղաքի ավերում. անշեացրին նրա վայելչությունը, գերեվարեցին նրա բնակիչներին. սակավաթիվ սրիկաների թողեցին, հեռացան։ Հետո հոռոմների սուլթանի զորքը եկավ, թաթարների կողմից ձերբազատվածներին ոչնչացրեց գերության մեջ և սրով անխղճաբար, ըստ գրվածի, թե՛ «Ահ, գուր և

* Նրեմ, ԼԲ, 36. Մատենեցա ի սուր և ի սով և ի գերության։

որոգայթ լինի ձեզ, ով երկրի բնակիչներ. ով փախչի ահից, կընկնի գուրի, իսկ ով ելնի գրից, որոգայթով կբռնվի»^{*}։ Իսկ ով փախչի սրանից, «օձը կխայթի նրան»^{**}։ Այսպես եղավ Կարսի տառապած բնակիչների համար։

Նույն զորքերը գրավեցին նաև Սուրբ Մարի²⁸⁰ քաղաքը, որը քիչ տարիներ առաջ արաբներից առել էին Շահնշահն ու Ավագը։ զեռես շէին վերանորոգել,^{***} հանկարծակի բազմաթիվ զորքերով նրանց վրա հարձակվեց Ղարա Քահատուր անունով [թաթար] ավադներից մեկը և անմիջապես գրավեց այն [քաղաքը] ու, ինչ որ գտավ այնտեղ, հափշտակեց։

Երբ այսպես արվեց մեր ամբողջ երկրի նկատմամբ, ապա հրաման տվին մնացորդներին, որ ազատվել էին սրից ու զեռությունից, որ յուրաքանչյուրը գնա իր տեղը՝ գյուղերն ու քաղաքները, շինի հանուն իրենց [թաթարների] ու ծառայի [հարկատու լինի] իրենց։ Եվ երկիրը քիչ-քիչ սկսեց շենանալ։

Բայց աստված միշտ սովոր է բարկության ժամանակ հիշել նաև ողորմածություն, որը և այստեղ արեց. որովհետև ձեռ ըստ մեր մեղքերի արեց մեզ համար և ոչ էլ ըստ մեր անօրինության հատուցեց մեզ»^{****}։ Ամառ ժամանակ էր, երբ նրանք ասպատակեցին մեր երկիրը, բերքը զեռես հնձված չէր կամ հավաքված չտեմարաններում. իսկ նրանք եկել էին ուղտերով ու անասուններով. կերան ու կոխտեցին ամեն ինչ։ Իսկ ձմեռվա մոտ երբ գնացին Մուղան կոչված դաշտը՝ Ազվանը, որովհետև ձմեռ ժամանակ այնտեղ էին տեղակայվում, իսկ վարևանը տարածվում էին զանազան կողմեր։ Այն մարդիկ, որ ազատվել էին սրից, մերկ ու առանց ուտելիքի էին, ընկած ու տրորված հասկերով հոգում էին իրենց կարիքները. և այդ ձմեռ սաստիկ ցուրտ չեղավ, ինչպես ուրիշ տարիներ, այլ մեղմ էր ու ցանկացածի նման։ Եվ որովհետև եզներ չուներին, որ հողը վարեին, և ոչ էլ սերմեր, որ ցանեին, երբ վարուներ եկավ, աստծու հրամանով հողը ինքնեկ ըրացրեց, որ բավական էր մարդկանց կարիքները բա-

վարարելու. նաև ամեն կողմ հացի լիություն եղավ, որով վախածները տեղերում ապրում էին։ Այլև վրաց անխիղճ ազգը մեծ գույթ ու խնամք ցուցաբերեց իրենց մոտ պանդխտաների հանդեպ։ Եվ այսպես ողորմած աստված մխիթարեց տառապածներին։

ԻՅ.

Ավագ իշխանին արևելքի խաղանի մոտ ուղարկելու մասին

Երբ որոշ ժամանակ անցավ, [թաթարները] Ավագին ուղարկեցին հյուսիս-արևելք հեռավոր ճանապարհ իրենց դան կոչված արքայի մոտ. որովհետև բոլոր մեծամեծներին, ում որ պատվել էին կամենում, այսպես էին անում. ուղարկում էին նրա մոտ և նրա հրամանով էին անում, ինչ որ տեսնում էին, որովհետև շափազանց հու էին իրենց արքայի հրամանների կատարման նկատմամբ։ Նաև ինքը իշխանը համաձայնվեց գնալ, զուցե թև իրեն և իր երկրի համար լավ լինի։ Եվ ամեն որ առ աստված ազոթում էր նրա համար, որ խաղաղությամբ նրան վերադարձնի այստեղ, որովհետև նա բնավորությամբ բարի էր, ավելի ևս հույս ուներին, թե նրա վերադարձով ինչ-որ բան կշահեն։

Իսկ նա գնաց, ներկայացավ մեծ արքային, նաև ցույց տվեց նրա զորապետների գրությունները և հիշեցրեց նրա մոտ դալու պատճառները՝ թե եկել է նրան հնազանդվելու իր մեծ արքան այս լսեց, սիրով ընդունեց նրան. թաթար ընդհից նաև նրան կին տվեց և եւս ուղարկեց իր երկիրը։ Նաև սրեց իր զորավարներին, որ նրան հանձնեն իր երկիրը և նրանով նվաճեն բոլոր ապստամբներին. իսկ և իսկ այսպես էլ եղավ։

Որովհետև երբ նա եկավ իր երկիրը, և զսրապետները կատարեցին իրենց արքայի հրամանը, հնազանդության ու հարկատվության եկան նրանց՝ Զաքարեի որդի Շահնշահը, Վահրամ իշխանը և իր որդի Աղբուղան, Զալալ կոչված Հասանը՝ Խաչենի կողմերի իշխանը և ուրիշ շատերը։ Յուրաքանչյուրի երկիրը տվին իրեն և միառժամանակ ներում ցուրհեցին։

* Նոսայի. ԻԴ, 17—18։

** Ժողով. Ժ, 3։

*** Բնագրում՝ եւ զեռ կարկատեալ Արե... ուղղում ենք՝ զեռ չե եւ կարկատեալ Արե և ըստ այսմ թարգմանում։

**** Սաղմ. ԺԲ, 10։

Ապա սկսեցին հարկապահանջությամբ, գնալ-գալով ուղիներով նեղել նրանց. թեպետև այս ամենով, և ավելի քան սրանցով, նեղություն էին տալիս նրանց, բայց ոչ որի չէին սպանում: Երբ որոշ տարիներ անցան, Ավագ իշխանը նեղացավ նրանցից, որովհետև լափազանց ժլատ էին, և նա չէր կարողանում ամենքին իրենց կամեցածի լափով գոհացնել. որովհետև միայն ուտելով ու խմելով չէին գոհանում, այլև պահանջում էին ձիեր, թանկագին հագուստներ, քանի որ լափազանց ձիասեր էին: Այս պատճառով ամբողջ երկրից ձիեր կտրեցին. ոչ ոք չէր համարձակվում բացարձակ ձիեր կամ ջորիներ պահել, պահում էին զինվորական կարիքից ստիպված և այն էլ ծածուկ: Ուր որ շտնում, հափշտակում էին, ավելի էս, որի վրա իրենց նշանն էին հայտնաբերում, քանի որ իրենց բոլոր անասունները և նրանք, որ բռնագրավում էին, յուրաքանչյուր զորապետ իր նշանով կնքում էր՝ խառնելով մարմնի որևէ մասը: Թեպետև գնում էին նրանցից, բայց մի այլ գնդից հանդիպողը առնում էր նրանցից և պատժում իբրև գողերի: Այս բանը անում էին ոչ միայն մեծամեծ մարդիկ, այլև փոքրերն էլ: Եվ մանավանդ ավելի խիստ էին անում այս, երբ մեռավ զորքի Չաղատա անունով զորավարը: Որովհետև նրան գիշերով սպանեցին մուսկետներ կոշվածները, այս պատճառով զորքի մեջ գտնված գերիներին սարսափելի կոտորեցին: Իսկ այս մարդը բարեկամ էր Ավագի հետ. երբ նա մեռավ, բազմաթիվ թշնամիներ գլուխ բարձրացրին նրա դեմ:

Մի օր Ավագի տան մեջ նրանցից մեկը, և այն էլ ոչ շատ մեծավորներից, եկավ Ավագի սենյակը, ուր նա նստում էր: Եվ երբ նա անմիջապես չվերկացավ նրան բնդառաջ, ձեռքին բռնած ձիու մտրակով զարկեց նրա գլխին: Իշխանի սպասավորները այս տեսնելով՝ բարկացան իշխանին՝ իրենց տիրոջը անարգելու համար. վեր կացան այդ մարդուն ձեռնելու: Եվ իշխանը, չնայած զայրացել էր, արգելեց նրանց: Այդ մարդը, որի անունը Զոչ-Բուդա էր, գնաց՝ իր հետ վերցնելով նաև այլ ընկերներ, կամեցավ գիշերով սպանել իշխանին: Նա խմացավ և մալուպուրժ փախավ վրաց թագուհու մոտ, որովհետև նա դեռևս ապստամբ էր և քաշվել էր վրաստանի շատ ամուր վայրերը:

Այդպիսի անկարգությունները առավել ևս այն պատճառով էին գործում, քանի որ ամենքի զլախը հանդիսացող Չարմա-զուն կոչված մեծ զորավարը դեից և ցավերից համբացել էր: Բայց իշխանությունը չէին վերցնում նրա տանից, որովհետև երա կլինե ու որովքը նրա տան կառավարիչների հետ միասին վարում էին իշխանությունը: Մանավանդ թե խաղանք այսպես էր հրամայել, թեպետև մեռնի, ոսկորները ևս պետք է յրջեցնեն զորքի հետ, որովհետև լափազանց հաջողակ է այլ մարդը և շնորհներով հարուստ:

Երբ Ավագը փախավ, մեծամեծները ախրեցին ու մեղադրեցին այն մարդուն: Պատգամավորներ ուղարկեցին նրա ետևից, որ իրենցից լապստամբվի, և երգվեցին, որ նրան ոչ մի չար բան չեն անի. և նրա երկիրը հանձնեցին Շահնշահին, իբրև նրա՝ եղբորը: Եվ այս անում էին ավելի վստահեցնելու համար: Իսկ Ավագը թուղթ գրեց և ուղարկեց խաղանին, թե՝ «Քո ծառայությունից դուրս չեմ եկել, այլ փախել եմ օղանվելուց և ենթարկվում եմ քո հրամանին»:

Մինչդեռ նա ուշանում էր գալու և սպասում էր մեծ խաղավորի հրամանին, սրանք խուզարկելով՝ բերդերում խոցրած նրա բոլոր գանձերը հանեցին: Բայց դարձյալ օտարամեծներ էին ուղարկում մեկ մեկի ետևից՝ Ավագին՝ ի մեջ մոտ վերադառնալու, քանի որ վախենում էին իրենց արջայից:

Եվ երբ Ավագը եկավ զորաբանակը, խսկոյն խաղանից հրաման հասավ իր զորքին, որ ոչ ոք չհանդգնի չար բան անել Ավագի հանդեպ, և թուղթ եկավ Ավագին ու պարզեց նրան, որ համարձակ զա և չվախենա: Ապա մեծարեցին նրան և զորքից հեռացրին այն մարդկանց, որոնք կամեցում էին սպանել նրան: Ապա նրան և նրա հետ Տոնդուս աղա տնունով մի իշխանի, որ եկել էր դանի հրամանով հարկ առնելու բոլորից, ուղարկեցին վրաց Ռուզուլան թագուհու մոտ, որ ուս հնազանդվի մեծ արքային:

Որանք գնացին նրա մոտ, հորդորեցին նրան հնազանդվել մեծ արքային և չվախենալ նրանից զորք առնելով՝ եկան

* Բնագրում եղջա, հիշան է նորա, ինչպես օւնեն բազմաթիվ ձեռագրեր:

իրենց ուղարկողների մոտ՝ խաղաղության և բարեկամության գաշինքով, որ թագուհին հնազանդ կմնա իր մանուկ Դավիթ որդով հանդերձ, որին նորընծա թագավորեցրել էր. և նրանք չղրժեցին ուխտը:

I.

Խաչենի կողմերում տեղի ունեցած կոտորածի և բարեպաշտ իշխան Զալալի մասին

Համառոտ նկարագրեցինք, թե ինչ կատարվեց մեր երկրում թաթար կոչված մոլի զորքերից: Այժմ կխոսենք խաչենի կողմերի և այնտեղ կատարվածների մասին, որովհետև ամեն կողմ սփռել էին իրենց ասպատակները. նաև վիճակահանությամբ բաժանված էր [խաչենը], Այնտեղ հասան գրել-խաղորեններից ոմանք ծանր զորքով ու զենքով և բանակի ամբողջ ժողովրդով ու կազմությամբ: Գերեցին ու սպանեցին հարթավայրերում գտնվածներից շատերին: Ապա կոչով ճակատամարտեցին և զաղթականների և ամուր վայրերում գտնվածների դեմ. ոմանց խաբեությունը, ոմանց էլ բռնի կերպով իջեցրին. մի մասին սպանեցին, մի մասին զերեցին: Բայց շատերը ամրացել էին ապահով վայրերում, որոնց տեղի անմատչելիության պատճառով հավասարադաց էին կոչում: Նրանք, որ ապաստանել էին ամուր տեղերում, աներկյուղ էին:

Բայց քանի որ կործանումը տիրողից էր, անսպասելի մի ժամի զաղտագողի բարձրանալով [թաթարները] մտան ամրությունները և սրտ ճարակ տվին բազմությանը, մի մասին էլ զահավեժ արին: Ընկածների բազմությունից հողը ծածկեց, իսկ արյունը առու կազմած ջրի նման հոսում էր: Ոչ որի շինայեցին: Իսկ ոսկորները երկար ժամանակ անց քարակույտերի նման դիպված երևում էին:

Գնացին նաև Զալալ անվանված բարեպաշտ իշխան Հասանի վրա: Սա մեծամեծ իշխաններ Զաքարեի և Իվանեի թոռորդին էր, մի բարեպաշտ, աստվածասեր, հեզ ու հանդիստ, ողորմած ու աղքատասեր, անապատականների նման

աղաթքների և ազալախրների մեջ ճգնույթ թրանգ էլ լինեց, անխափան կատարում էր ցերեկվա և դիշերվա պաշտամունքը, ինչպես վանականները: Եվ Փրկչի հարության հիշատակը կիրակի անքուն ու արթուն ստրի վրա էր անցկացնում: Չափազանց քահանայության և ուսումնասիր էր ու աստվածային կտակարանների [Սուրբ գրքի] ընթերցող:

Այլև բարեպաշտուհի էր սրտ մայրը. իր Տանկիկ կոչված սմուսին Վախթանգի մահից հետո, անավարեց իր երեք որդիներ Զալալին, Զաքարեին ու Իվանեին, գնաց սուրբ քաղաք Երուսաղեմ և բազմաթիվ տարիներ ճղնություն անցկացրեց այնտեղ. դարձալիցում էր բոլոր տեսողներին ու լսողներին, բանի սր իր ամբողջ ունեցվածքը Արդարի կնոջ՝ Հեղինեի՝ նման ծախսելով աղքատների ու կարոտյալների վրա՝ ինքը իր նկատարժան էր կերակրվում: Եվ այնտեղ էլ մեռավ, որին աստված փառավորեց՝ իբրև իր փառավորիչ՝ կամարածն լույս կանդեցնելով²⁸ նրա զերեզմանի վրա՝ որիշներին նույնպիսի քարեղործությունների հորդորելու համար:

Երբ այս իմաստուն իշխանը անտավ անօրևներին հարձակվեց, իր երկրի բնակիչներին ամրացրեց պարսկերեն լեզվով խոխանարեղ²⁹ կոչված ամրոցում: Երբ [թաթարները] եկան այն պուշարելու, տեսան, որ հնուրավուր ըլ աչք ամրությունները դրավել, հաշտությամբ ու խաղաղությամբ նրան կանչեցին իրենց մոտ: Նա իմաստասերաբար³⁰ զոհացրեց նրանց, մեռն բազմաթիվ ընծաներով ինքն էլ նրանց մոտ զնաց: Նրան մեծաբեկով, նրա երկիրը հանձնեցին իրեն և այն էլ մեծացնելով, նրան հրամայեցին ամեն տարի իրենց հետ պատերազմի գնալ և հավատարմությամբ հնազանդ մնալ իրենց: Իսկ նա խոհեմաբար կարգավորեց իր երկիրը. ինչ որ կարող էր առնել երթնեկողների կարիքների համար, առնում էր, երբ զալխս էին նրանց մոտ. թե ուտելիք և թե աչլ ինչ ինչ առնում պահում էր ու իր կողմից ավելացնելով՝ տալիս էր նրանց, երբ որ նրա մոտ էին գողիս, և [նրանք] երկրին

* Եղեսիայի Արդար թագավորի կինը, որ ամուսնու մահից հետո իր սոց հարստությունը բաժանեց ավայրներին (մեռել է 42 թվ.):

** Քնդորում կացեալ՝ ուղղում ենք կացուցեալ և թարգմանում այդպես:

*** Քնաղրում՝ իմաստարար, հիշում է՝ իմաստասերու:

նկերություն չէին տալիս, բայց թե նրա մոտ էին գալիս: Իսկ
այլ նրկաներում աշապես չէին վարվում, այլ ուր ուր հասնում
էին, ամեն տեղ նեղում էին նրանց:

Ա.

Իր կառուցում եկեղեցու մասին

[Սա] Գանձատար²⁶² կոչված վանքում, Խոխանտերդի
հանդեպ, իրենց շիրմատեղում կառուցեց զեղեցկապարզ հո-
րինվածքով, զմրեթաձև, երկնաման, աստծու փառքի տա-
ճար մի եկեղեցի, ուր մշտապես պատարագվում է աստծու
հառը, որ վերցնում է աշխարհի մեղքերը: Շատ տարիներ
շարժարվեցին նրա վրա:

Նոր ավարտվեց, բացման մեծահանդես տոն կատարեց
Եկեղեցին օրհնելու համար: Այնտեղ էր նաև Ազվանքի կաթո-
ղիկոս տեր Ներսեսը բազմաթիվ եպիսկոպոսներով, այլև մեծ
վարդապետ վանականը շատ ուսուցիչներով: Այնտեղ էին
Խաչենի Գրիգորիս²⁶³ և տեր Նդիա սուրբ վարդապետները՝
[սրանք] միմյանց հարազատ էին, որոնց աստված զարդա-
րել էր երկու մարդով, այս կյանքից փոխադրվեցին Քրիստոս-
սի մոտ և պահ էն դրված Խաղաչի աստվածափառ տանը
[գերեզմանատանը]: Առաջինը [մեռել է] վեց հարյուր ութ-
սունյոթ թվին, իսկ Նդիան՝ վեց հարյուր իննսունութ (1238,
1249): Եկեղեցին օրհնեցին բազմաթիվ քահանաներով, որոնց
թիվը հաշվում էին յոթ հարյուր:

Եվ երբ [եկեղեցին] օծումով մկրտվեց, մեծ ճաշկերույթ
սարքեց [Ջալալը]՝ ինքն իր իսկ ձեռքով մատուցում էր նըս-
տածներին, և յուրարանչություն նրա պատվի համապատաս-
խան առատությունը նվիրեց տվեց ու մամփու զրեց ամբո-
խեն: Այս սեղի ունեցավ հայոց վեց հարյուր ութսունինը
թվականին (1240 թ.) վարդապետի մեծ տոնի օրը:

Նրա կին Մամբանը եկեղեցու դռանը կառուցեց հրաշալի

* Ըստ Կիրակոս Գրիգորիսը վախճանվել է 1238 թ., իսկ բացման
հանդեսը տեղի է ունեցել 1240 թ.: Թյուրքմաջություն կա:

գալիքը, իսկ ինքը իրեն ամբողջովին առաքելություն ավելի
մեծ է ձգնում էր պատերով, ազոթքներով ու բնթերցանու-
թյամբ: զիշեր-ցերեկ միշտ պահպանում էր անբող պատվի-
քանք քառ գրածի:

Ա.

Թաթարների կերպարանքը ցույց տալու մի փոքրիկ նկարագրություն

Սրովհետև հուսով ափսիսվում ենք մեզ պատած այս նե-
րսկյանից փրկություն, մտադրվեցինք մեր ազգի եկող սե-
րունիներին հիշատակ թողնել, ուստի համառոտ կնկարագրենք
մտաբերքատենքների համար նրանց կերպարանքն ու շեղուն:
Կերպարանքով ու տեսքով ահավոր ողբեղ էին և զարհու-
րելի, մարտը չուներին, բայց ումանք սակավաթիվ մուղ ունեին
չրմունքին կամ դնին: Աչքները նեղ էին ու սրատես, ձայ-
ները նուրբ ու սուր, երկարակցաց էին ու դիմացկուն:

Նրբ լինում էր, հաճախ էին անհայ ուսում ու խմում,
իսկ երբ չկար, ծուծկալ էին: Ուսում էին ամեն տեսակի
կնոպանի՝ մարտը ու անմաքուր, ձիու միսը սվելի էին զե-
րպասում, կոտր-կոտր հողում էին, խաշում, կամ խորովում
էին տոռնից աղի և ապա մանր կոտորում էին, թացացնում
ու խորում և այդպես ուտում, ոմանք ուղտերի նման ծնդում
էին, ոմանք էլ նստած էին ուտում: Ուտելիս համահամառոր
բուժանում էին տերերին ու ծառաներին, իսկ կուժիս կամ
դնիի ըմպելիս՝ մեկը մեծ ամանով վերցնում էր իր ձեռքը և
մորթ բաժակով մեծ ամանից վերցնում շաղ էր տալիս դեպի
երկինք, ապա արևելք, արևմուտք, հյուսիս, հարավ, և ապա
մորթ՝ շաղ սվողը մի թիչ խմում էր նրանից և մատուցում էր
սվաղազույնին: Իսկ եթե որեւէ մեկը նրանց համար ուտելիք
կամ ըմպելիք էր բերում, նախ բերողին էին տալիս ուտելու
ի խմելու, իսկ հետո իրենք էին ուտում ու խմում, որպեսզի
մահազեղերից չվնասվեն:

Ինչքան կին կամենում էին, այնքան տոնում էին, բայց
իրենց կանանց հետ սրտնիկ չէին պահում, իսկ որտեղ հան-
դիպում էին այլազգի կանանց, անխուրի խառնակվում էին:

Գողությունը առում էին, մինչև իսկ [գողերին] զամենորեն սպանում էին։ Որեւէ աշխատանք կամ երկրագործություն չէին կատարում, բայց ամեն բանում շուտ-շուտ հիշատակում էին աստուծու անունը։ Ելն՝ թե էին՝ աստծուն, դո՛ւրեւթյուն էին հայտնում, կամ թե ինչ-որ բան աստված էին անվանում, (թե ինչ էր) մենք չգիտենք, և անգամ իրենք չգիտեին։ Բայց սովորաբար այն էին ասում, թե իրենց արքան ազգակից է աստծուն։ Երկիրը աստված վերցրել է իր համար բաժին, իսկ երկիրը ավել է խողանին։ Որովհետև ասում էին խաղանի հայրը Չանգզ դանը սպամարդու սերմից չի սերվել, այլ ինչ-որ լույս է եկել աներևույթից, տան երդիկով ներս է մտել և մորն ասել է, թե՛ «Կհգիանաս և ինքնակալ որդի կծնես երկրի համար»։ Եվ սրանից էին նրան ծնված համարում։

Այս բանը ինձ պատմեց Մարդպանի որդի՝ Ասլանբեկի, Սարգսի, Ամիրայի եղբայր Գրիգոր իշխանը, որ Մամիկոնյան տոհմից էր, և որը ինքը լսել էր Ղութուն նուին անունով մի մեծ մարդուց, որ բարձր ավագներից էր, երբ նա մի օր փոքրիկ մանուկների սովորեցնում էր։

Եվ երբ նրանցից մեկը մեռնում էր, կամ սպանում էին, կար, որ շատ օրեր իրենց հետ շրջեցնում էին, որովհետև գերմտնում էր [նրա մեջ] և այնտեղից շատ ցնդաբանություններ էր դուրս տալիս. և կար, որ այրում էին, մի մասին էլ հողի մեջ խոր փոսերում թաղում էին և նրա հետ դնում էին իր զենքն ու հագուստը, ոսկին և արծաթը, ինչ որ իր բաժինն էր։ Իսկ և թե մեծավորներից մեկն էր լինում, ծառաներից և աղախիներին նույնպես նրա հետ դնում էին գերեզմանի մեջ, որպեսզի, ասում էին, սպասամորի նրան. նաև ձի (էին դնում), որովհետև, ասում էին, այնտեղ սաստիկ պատերազմ է լինում։ Ինչ մեռելի հիշատակ որ կամենում էին նշել, ձիու փորը ճեղքում էին և ամբողջ միսը առանց ոսկորի նրա միջով բաշում էին, ապա փորոտիքն ու ոսկորները այրում էին և ձիու մորթին կարում էին, որպես թե ամբողջ մարմինը պարփակում է։ Սրում էին մի մեծ փայտ, մտցնում էին որովայնի միջով, բերանից հանում և այդպես բարձրացնում էին ծուռի վրա կամ մի բարձրավանդակ տեղ։

Այլև նրանց կանայք կախարդ էին, ամեն ինչ գուշակում էին, առանց կախարդների ու գյութողների թույլտվության ոչ

մի ճանապարհ չէին դնում. [ճանապարհ էին քննում] միայն եթե նրանք թույլ էին տալիս։

Այլև նրանց լեզուն բարբարոսական ու անծանոթ է մեզ։ Որովհետև աստծուն ասում էին՝ լաեգրի, մարդան՝ էեե, հուրան. կնոջը՝ էմե, ափշի. հորը՝ էչկա, մորը՝ ախա, եղբորը՝ աչա, քոջը՝ ախանի, գույսը՝ քիտոն, աչքերը՝ եխուն, աշխնները՝ շիֆին. մորուքը՝ սախալ. երեսը՝ յուզ, հիսու. աշխնները՝ շիֆին. մորուքը՝ սախալ. երեսը՝ յուզ, հիսու. բերանը՝ աման, ատամը՝ սխուր, սխալն. հացը՝ օրմակ, եզր՝ օխուր, կովը՝ ունեն, ոչխարը՝ դայնա, զառը՝ դուրդան, այծը՝ լաման, ձիին՝ մուրի, ջորին՝ լասա, ուղտը՝ բաման, շունը՝ հախա, գալը՝ շինա, արջը՝ այսու, ազվեսը՝ հոնան, հապառտակը՝ բաբլա, բուլա. հավը՝ բախլա, աղավախին՝ Բուաչին, արծիվը՝ բուրվիզ գուշ, ջուրը՝ սուուն, գինին՝ տալասուլն], ծովը՝ նաուր-տանգլա, գետը՝ մուան-ուլանու, թուրը՝ խլաու, աղեղը՝ նմու, նետը՝ ամու, թաղավորին՝ մեխի, պարտեին՝ նուին, մեծ պարտեին՝ Լեա հուին, երկիրը՝ էլ, իրկան, երկիրը՝ գոգա, արեգակը՝ նարան, լուսինը՝ սաու, աստղերը՝ սաադա, նուտաու. յույսը՝ օտուր, գիշերը՝ սույնի, գրագրին՝ բիբիլի, ստառային՝ բառանուր, էլեպ և այլ այսպիսի բարբարոսական անուններ, որոնք բազմաթիվ տարիներ մեզ անծանոթ են եղել, իսկ այժմ աշխատանքից ծանոթացանք։

Երեւելի գլխավորները, որոնք առաջին զեմբերն էին, սրանք են. առաջին մեծը, որ գլխավորն է ու ամբողջ զորքի հրամանատարը՝ Չարմազուն նուինն է, մի իրավաբար ու պատվոք մարդ էր. նրան աթոռակիցներ էին՝ Իսրաբ նուինը, Ղաթուն նուինը, Տուրթուն նուինը և Չաղասուն, որ զորքի զորավարն էր, և որին սպանեցին մուլհեղները։ Եվ այլ բազմաթիվ գլխավորներ կային ու անհամար զորք։

ԷԹ.

Ասորի Շաբաթի մասին

Ամենքին կշանք կամեցուլ նախախնամ աստված իր մարդասիրությամբ նրանց [թաթարներին] մեզ մի մարդ երեսն ընդեց. սա երկյուղած, աստվածապաշտ, ազգով ասորի էր,

որին* նրանց խաղան կոչված արքան հայր էր անվանել, նրա անունը Սիմեոն էր, Ռաբան-աթա էին կոչում, ռաբան ստորերեն ուսուցիչ՝, իսկ աթա թաթարերեն հայր է [նշանակում]։ Երբ ուս լսեց քրիստոնյաների անխնա կոտորածի մասին, որ կատարվում էր թաթարների զորքերի կողմից, մոտեցավ խաղանին, նրանից իր զորքին ուղղված թույլ խնդրեց, որպեսզի այնպես համահավասար անմեղ մարդկանց չկոտորեն, որոնք նրանց՝ ղեմ չեն պատերազմում, այլ նրանց [կենդանի] թողնել, որպեսզի հարկատու լինեն նրան [խաղանին]։ Իսկ նա հենց նույն իրեն [Սիմեոնին] մեծ ու պաշտոն շքով ուղարկեց՝ հրովարտակ գրելով իր զորապետներին, որպեսզի բոլորը ենթարկվեն նրա [Սիմեոնի] հրամանին։

Նա եկավ, շատ օգտակար եղավ քրիստոնյաներին՝ ազատելով մահից ու գերությանից։ Նաև եկեղեցիներ կառուցեց արաբների քաղաքներում, որտեղ չէին հանդգնում Քրիստոսի անունը տալ։ Եվս աստվել թավրիզ ու նախշեղան քաղաքներում, ուր քրիստոնյաները ավելի շատ թշնամիներ ունեին, որտեղ քրիստոնյաները չէին համարձակվում բացահայտ երևալ կամ շրջել, ուր մնաց եկեղեցի կամ խաչ կանգնեցնել։ Իսկ նա կանգնեցրեց խաչ ու եկեղեցի և դանգեր հնչեցնել ամեն դիշեր ու ցեղեր, ննջեցյալներին բացահայտ թաղման էին տանում խաչվածներով, ավետարանով ու արարողությանը, ինչպես քրիստոնյաների կարգն է։ Հնդկամացողներին մահվան էր ենթարկում։ Ոչ ոք չէր հանդգնում նրա հրամանին հակառակ կանգնել, ընդհակառակը թաթարների բոլոր զորքերը հարգում էին նրան, ինչպես իրենց արքային և առանց նրա ոչինչ չէին մտածում կամ անում։

Նրա վաճառական մարդիկ, որոնք ունեին նրա տամուան, այսինքն՝ նշանը և թուղթը, համարձակ շրջում էին ամբողջ երկրով** և ոչ ոք չէր հանդգնում մոտենալ նրանց, որոնք Ռա-

բանի անունը տալիս էին։ Թաթարների բոլոր զորապետները իրենց ավարից ընծա էին մատուցում նրան։

Ենթ դարձով պարկեշտ մարդ էր, նույնպես էր իր ուսուցիչների ու ըմպիլիքների մեջ, օրական մի անգամ երեկոները սակավ ինչ կերակուր էր ճաշակում։ Այս ձևով աստված այցելեց իր ժողովրդին պանդիտության մեջ այս մարդու միջոցով։ Թաթարներից շատերին մկրտեց, և ամեն ոք նրա անելի վարքի և մեծաշուք պատվի համար սարսափում ու շուտ էր նրանից։

Երբ այս նկարագրությունը տվյալ պահին եղավ, հայոց վեց հարյուր իննսուն թվականն էր (1241 թ.), Կիլիկիայում Հեթում բարեպաշտի հայոց թագավորության, իր եղբայր լույ Սմբատի զորավարության, սրա հոր իշխանաց իշխան Կոստանդինի, Գրիգորի սուրբ աթոռի կաթողիկոս ձերուհի և տաթարների Կոստանդինոսի կաթողիկոսության, որ նստում էր Հոռեկլայում²⁸³, տեղ Բարսեղի՝ Հեթում թագավորի եղբոր արքեպիսկոպոսության, որին պահում էին կաթողիկոսության, սուրբ աթոռի փոխանորդ, հեղ ու մարպասեր տեղ ներսեսի՝ Աղվանքի կաթողիկոսության, որ այս օրերին նստում էր Միսիսի²⁶¹ զավառի համալի կոչված վանքում, սրա հոր ձեռնադրված եղբորսյդի Հովհաննեսի արքեպիսկոպոսության, բոլորիս վրա թաթարների բռնակալության և մեր կյանքի անապատումյա, մի թիչ ավելի կամ պակաս, ժամանակն էր։

ԼԴ.

Թեոդուպոսի ավերման մասին

Այժմ հայոց վեց հարյուր իննսունեկ թվականը (1242 թ.) սկսվելիս խաղանից հրովարտակ եկավ արևելքում գտնվող զորքերին ու զորապետներին, որ համաբացած Չարմադունի փոխարեն զորավար ու առաջնորդ դարձնեն զորքից [թերևս ուղղելի զորադիպաց] Բաշու-Ղուրջի անունով մեկին, առաջնորդության վիճակը նրան ընկավ, որովհետև հմայությանը էին առաջնորդվում։

Արդ՝ երբ նա իշխանությունը ստանձնեց, խելույն իր իշ-

* Բնագիրն է՝ Ու հայր անուանեալ էր արեային հոգալ։ Այս նախադասությունը մենք թարգմանել ենք, որին երանց արեալ հայր էր անվանել. բայտ այս՝ որ պետք է ուղղել զար։

** Բնագրում՝ ընդ ամենայն աշխարհս. ճիշտը համարում ենք՝ ընդ ամենայն աշխարհն ըստ տարրերակների և թարգմանում՝ ամբողջ երկրով։

խանութիւնն ենթակա բոլոր ազգերից զորք համարեց և զնաց հոռոմների սուլթանի իշխանութիւնն ենթակա հայոց երկիրը: Հասնելով Կարին գավառը՝ պաշարեց Թեոդուպոլիսը, որ այժմը կոչւում է Կարին քաղաք, և բանակեց նրա շուրջը: Նրանց մոտ պատգամաւորներ ուղարկեց, որ գան հնազանդւմէն իրենց: Բայց նրանք չկամեցան գալ, այլ պատգամաւորներին անարգանքով ետ դարձրին, իսկ իրենք բարձրանալով պարիսպների վրա, նախատում էին նրանց:

Իսկ երբ նրանք տեսան, թէ շնորոշեցին խաղաղութիւնն առաջարկը, ամեն կողմից քաղաքի պարիսպը բաժանեցին զորապետներին, որպէսզի ամբողջովին փլցնեն: Եվ նրանք ջանք թափելով կանգնեցին բազմաթիւ բաւառներ [բարենկեց], պարիսպը կործանեցին ու մտնելով ներս, բոլորին անգթութեամբ սրի ձարակ դարձրին: Հափշտակեցին ինչքան ու տառաջութները և քաղաքը հողահեցին: Այլ ժամանակ քաղաքը չափագանց բազմամարդ էր, որովհետեւ լցւած էր քրիստոնյաներով ու մահմեդականներով, այլև ամբողջ գավառը աշխուղ էր համարւում:

Այնտեղ կային մեծամեծ ու փոքր աստվածային զրբերի անթիւ կտակարաններ. դրանք զրաւած այլազգիները թանկագինները շատ գնում ծախում էին զորքի մէջ գտնվող քրիստոնյաներին: Իսկ նրանք ուրախութեամբ առնում էին՝ տարածվելով շատ դավառներում, բաժանում էին եկեղեցիներին ու վանքերին: Այլև գերվածներից շատերին գնեցին՝ սղաժարդկանց, կանանց, մանուկների, եպիսկոպոսների, քահանաների ու սարկավագների, որքան որ հնարավոր էր: Գնեցին քրիստոնյա իշխանները՝ Ավագը, Շահնշահը, Վահրամի որդի Աղբուղան, Դոմիի որդի Գրիգոր խաչնեցին, որ մի աստվածավախ մարդ էր, նրանց զորքը, որոնց թող Քրիստոսը վարձահատույց լինի. և բոլորին ազատ արձակեցին՝ թողնելով իրենց կամքին, որտեղ ուզում են՝ մնան:

Եվ ոչ միայն Կարին քաղաքը ավերեցին [թաթարները], այլև հոռոմների սուլթանութիւնն իշխանութիւնից բազմաթիւ գավառներ: Սուլթանը ոչինչ չկարողացավ անել, որովհետեւ նրանց երկուցից թաքնվել-պահպանել էր. մինչև իսկ ասում էին՝ մահաճանկել է: Իսկ թաթար զորքը այս բանը անելուց հետո,

Մեծ ավարով ու խնդութեամբ վերադարձավ Աղվանք՝ իր ձեռնային կայանը՝ Մուղան կոչւած արգավանդ ու բելրի դաշտը, և ուշտեղ ձմեռեց:

ԼԵ.

Սուլթանի ու թաթարների միջև տեղի ունեցած պատերազմի մասին

Մինչդեռ թաթարական զորքը ապահով տեղակայւած էր Հայաստանի ու Աղվանքի բոլոր դաշտավայրերում, զենպան՝ Եկավ Դիաթագին սուլթանից՝ գոռոզ ու սպանական խոսքերով, ինչպես արաբների սովորույթն է, թե՛ «Դուք մի քաղաք ավերումով աշխուժ կարծեցիք, թե՛ հաղթեցիք իմ»՝ պարսկացիներ, իմ քաղաքները շատութեանից անհամար են, իսկ իմ զորքերը թիւի չունեն: Արդ՝ կաց սպասիր, ուր որ ես, և ես ինքքս կգամ ձեզ կտեսնեմ կովով ու պատերազմով: Եվ սրանց նման ուրիշ շատ խոսքերով մեծ-մեծ փրթում է: Պատգամաւորը այս էլ է ասում, թե՛ «Սուլթանը պատրաստվել է ամառվանից հետո կկող ձմեռը աշտեղ Մուղանի դաշտում կանանցով ու զորքերով ձմեռելու»:

Իսկ նրանք լսեցին, բնավ չզրոգեցին կամ նրանց դէմ լարձենկոտ խոսքեր չասացին. այլ միայն այս պատասխանեց նրանց գլխավոր Բայու նուիր, թե՛ «Մեծ-մեծ բարբառեցիք, սակայն ում աստված կտա, ես էլ կհաղթի»:

Եվ այսպես պատգամաւորները մեկ մեկի հետեւից դալիս իրեն՝ նրանց ճակատամարտի շտապեցնելու համար: Իսկ նրանք բնավ չշտապեցին, այլ հանգիստ համարեցին իրենց և իրենց իշխանութիւնները՝ գտնվածների զորքերը, Եկան մէք Հայաստան աշխարհը՝ մի խոտավետ վայր ամբողջ ժողովորդով: Գիրացիին չէին և ապա դանդաղ մոտեցան այն

* Բնագրում՝ պայր զենպան: Ժիշտ են տարբերեցնումները՝ զենպան: Մի պատմիկական է եկել: Նույն էլի Գ-րդ սուղում ասված է. եւ դառն ասել պատգամաւորին: Գնապան բառի վերջին ս-ն թյուրիմացութիւնն է:

** Այսպես համարեցաւ զորք անբռնաբ քաղաքի միջ, եթէ յաղթեքար նմա. զորութեան նորա: Նախ՝ անաւաբկելի է, որ յաղթեցաք, պետք է լինի՝ յաղթեցիք: Մի ձեռագիր չունի նմա և նորա-ի փոխարէն՝ տեղի միւր նախադասութիւն վերջին մասն է. Յաղթեցիք զորութեան իմոյ:

տեղին, ուր սուլթանի բանակն էր գտնվում: Որովհետև նա եւ իր տեղից բարձրացել էր իր իշխանության ենթակա հայոց երկիրը՝ Զման-կատուկ կոչված մի գյուղաքաղաքի մոտ՝ անթիվ բազմությամբ, կանանցով ու հարճելով, ոսկով ու արծաթով և ինչ սպասքեղին որ նրա մեծությունը ուներ, բոլորը բարձել ու իր հետ բերել էր: Այլն զվարճանալու համար բերել էր վայրի ձեռնասուն երեխեր, բազմաթիվ սողուններ, մինչև իսկ մկներ ու կատուներ, որովհետև կամենում էր այդպիսով իրեն աներկյուղ ներկայացնել զորքին:

Իսկ Քաշու զորավարը իրենց խորագետ իմաստության համապատասխան զորքերը բաժանեց բազմաթիվ մասերի՝ քաջ զորապետների առաջնորդությամբ, իսկ զանազան ազգերից նրանց մոտ գտնվող եկամուտ զորքերը ցրեց, որպեսզի չդավաճանեն: Ընտրից բոլորից արիներին ու քաջերին, նշանակեց իրենց առաջապահներ, որոնք պիտի հանդիպեցին սուլթանի զորքին, ճակատամարտեցին և փախուստի մատնեցին նրանց: Մագապուրը փախավ նաև սուլթանը՝ տեղն ու տեղը թողնելով կահն ու կարասին: Սրանք հնապանդելով՝ անվնաս կոտորեցին զորքին՝ սրտ ճարակ զարձնելով, իսկ հետո անցան սպանվածների կողոպուտին:

Երբ հիմնական բանակը եկավ, տեսան, որ սուլթանը փախել է, և նրա զորքը չարդված էր: Ապա սկսեցին ասպատակել բազմաթիվ կողմեր՝ ավարելու Քանդեցին շատ դավառներ, հավաքեցին ոսկի ու արծաթ, թանկագին հանդերձանքներ, ուղտեր, ձիեր, ջրիներ և անհամար անասուններ:

Փնացին շրջապատեցին Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը և պաշարեցին այն, և որովհետև բնակիչները չհանձնվեցին, բռնի զրավեցին ու բնակիչներին սրսկոտոր արին, հափշտակեցին ինչ-որ քաղաքում կար ե՞րբ քաղաքը ամայի թողնելով եկան Սերաստիա: Եվ որովհետև քաղաքի բնակիչները նախապես հանձնվել էին նրանց և բնծաներով ու նվերներով ընդառաջ էին գնացել, մարդու ձեռք չավին, այլ հափշտակեցին քաղաքից մի մաս ավար, իրենց անունով դրավված համարեցին քաղաքը, վնասակացուներ նշանակեցին, վերադարձան:

Եկան պաշարեցին Երզնկան և բազմաթիվ ճակատամարտեր տվին նրա դեմ. քաղաքի բնակիչները մեծ հարվածներ

հասցրին թաթար զորքերին: Ապա սկսեցին խաբեություն՝ Հաշտության պատրվակով դուրս կանչել, իսկ նրանք համաձայնվելով եկան, որովհետև ոչ մի տեղից օգնական չունեին: Նրանց սրի բաշկելով՝ կոտորեցին համահավասար տղամարդկանց ու կանանց. սակավաթիվ մանուկներ ու աղջիկներ ողջ թողեցին, [սրանց էլ] ջրեցին գերության ու ստրկության:

Եվ այսպես բազմաթիվ զավառներ ու երկրներ ավերելով ու գերելով՝ եկան Տյուրքիկե²⁸⁴ կոչված քաղաք: Նրա քաղաքի բնակիչները իմացան, որ անկարելի է պատերազմով նրանց գիժադրել, կամավոր հանձնվեցին նրանց. **դրանցից շատ հարստություն առնելով՝ քաղաքը անվնաս թողին և շատ ավարով ու մեծ խնջությամբ վերադարձան իրենց ձմեռանոց բանակատեղերը՝ որը Հայաստան, որը Աղվանք՝ ողջ-առողջ, անվնաս, որովհետև բոլոր ազգերի խորատկումը և նրանց կործանումը տիրոջից էր: Բայց նրանց հետ զինվարագրված բրիստոնյաները շատերին՝ քահանաների, կրոնավորների, ազատեցին գերեվարությունից. ոմանց բացարձակ, ոմանց դաղանի: Մանավանդ մեծամեծ իշխաններ, Ավագը, Շահնշահը, Վահրամը ու իր որդի Աղբուղան, խաչնեցիներ Հասան Զալալը, իր զորքը, ազգականները՝ Գրիգորը, Զալալի մուրաբոջ որդի Դուփին և այլ իշխաններ ու նրանց զորքը իրենց կարողության չափով [բրիստոնյաներ ազատեցին]։ Եվ սա տեղի ունեցավ հայոց վեց հարյուր իննսուներկու թվականին (1243 թ.)**

12.

Հայոց Հեթում թագավորի և սյն մասին ինչ որ կատարվեց

Երբ այս բաները տեղի տեղացան, Հեթում արքան իշխում էր Կիլիկիային և նրա նահանգներին. երբ տեսավ, թե սուլթանը պարտվեց նրանց կողմից, նրանց մոտ պատգամավոր-

²⁸⁴ Բնադիրն ունի՝ Որոյ սուր ի վերայ Լեհալ կոտորեցին առ հասարակ Որոյ ձեռք անցյալ դերբայի մոտ կարող է գիտվել իբրև Էնճակա, մինչդեռ դա պետք է հասկանալ ի վերայ որոյ սուր Լեհալ: Տարբերեցվածները ճիշտ ձևով տալիս են լուրջ:

ներև և արժանի նվերներ ուղարկեց՝ որ իր հետ խաղաղության դաշինք կուխ, և խնջը նրանց հարկատու դառնալու նրանք որ եկան մեծ պալատը, հանդիպեցին Բաշու նուխին, Չարմաղունի կնոջը՝ Նլթինա խաթունին և այլ մեծամեծ տաղանդուն՝ իշխան Զալալի միջոցով, որը լսեցին արքայի պատգամները, տեսան ընծաները, որանից խնդրեցին նաև իրենց հանձնել սուլթանի մորը, կնոջն ու զատերը, որոնք փախել էին այնտեղ [Կիլիկիա] դալթի հետևանքով:

Երբ Հեթում արքան լսեց, խիստ տխրեց և առաջ, «Ինձ համար լավ կլիներ, եթե իմ որդի Լեոնին ինձնից խնդրեին, բան չի նրանց», Բայց քանի որ նրանցից վախենում էր և որպեսզի մեծ լարիքների պատճառ չլինի այդ, իր կամքի հակառակ հանձնեց նրանց, այլև շատ ընծաներ տվեց նրանց, որոնք եկել էին նրանց տանելու նրանք բերին ցույց տվին Բաշուն և այլ մեծավորների, որը սրանք տեսան, ուրախացան և մեծարանքներով հարգեցին արքայի պատգամավորներին, ձմռանը նրանց օրապահիկ նշանակեցին և ձիերին կեր, որպեսզի գարունը բացվելիս նրանց հետ գնան իրենց երկիրը, Բարեկամություն հաստատեցին արքայի հետ, իրենց հավաստի համապատասխան գրություն տվին, որին էլ-առաջա էին կոչում:

Նվ այսպես այնտեղ մնացին՝ սպասելով գարնան եղանակին, երբ մյուս անգամ գնան սուլթանի ու նրա երկրի վրա:

ԼԵ.

Լամբրոնի Կոնստանդինի իշխանի և այն մասին, որ ինչ գործեր արեց Կիլիկիայում

Երբ դեռ Լեոն արքան կենդանի էր, նրա երկրում Լամբրոն անունով խիստ անառիկ մի բերդ կար: Այն իշխանը, որ ախրում էր բերդին, անունը Հեթում էր, սա ապստամբվեց նրա դեմ [Լեոնի], նա շատ ջանաց ապստամբին նվաճել, բայց չկարողացավ: Ապա հետո խնամիրության պատրվակով խորամանկությամբ խաբեց նրան, որպես թե իր եղբոր դուստերը տալիս է նրա որդի Օշինին կնություն: Բռնեց նրան և

նրա որդիներին շարշարեց, ամբողջ հանձնեցին նրան [Լեոնին], նա առավ, այնտեղ գրեց իր մորը՝ տիկնանց տիկնոջը և անեծք գրեց. «Այլևս այն չհանձնել որևէ իշխանի*, միայն արթունի պետք է լինի, որովհետև միշտ, ասում է, նրա տները ամբողջալիս պատճառով ապստամբներ են եղել»:

Երբ Լեոնը վախճանվեց, և նրա թագավորությանը տիրեց նրա դուստր Զաբելը, իշխանաց իշխան Կոստանդինը իր հետ միաբանեց Հովհաննես կաթողիկոսին ու այլ իշխանների, թագավորեցրեց հասակով մանուկ իր որդի Հեթումին՝ սրան դարձնելով Լեոնի զատեր ամուսինը պրինցի ւրդու փոխարեն, որին բռնելով բանտարկեցին:

Սա [Կոստանդինը] կամեցավ իրեն համանուն Կոստանդինին՝ իր աներ Հեթումի որդուն իրեն թիկունք անել*: Այս վերջինին է տալիս իրենց սեփական Լամբրոնը և սրան դարձնում է իր որդուն թագադիր: Իսկ նա որոշ ժամանակ անց ըստ իրենց հայրենի սովորության ապստամբվեց իր քեռորդի Հեթում արքայից: Թեպետև արքայահայր Կոստանդինը շատ ջանաց, և հենց նույն ինքը արքան, նրան չկարողացավ համոզել հնազանդության գալու, որովհետև հենվեց հոռոմների սուլթանի վրա և այսպես մնաց ապստամբի վիճակում:

Երբ հոռոմների սուլթանը փախավ թաթարներից, արքան Լամբրոնի բոլոր գյուղերն ու հանդերը իր իրավունքի տակ գցեց, ապստամբին միայն բերդը մնաց: Ապա Կոստանդինը պատգամավորներ ուղարկեց արքայի մոտ, հաշտություն խնդրեց, համաձայնվեց որդիներին տալու ի ծառայություն տրեպի, իսկ ինքը մնա բերդում: Արքան չկամեցավ, երկու, երեք անգամ ուղարկեց, բայց թե արքան և թե հայրը չհամաձայնվեցին:

Ապա Կոստանդինը գնաց իկոն, հոռոմների սուլթանից

* Բնագրում՝ իշխանին, ճիշտ է իշխանի:

** Կամեցավ թիկունք օգնականության իր առնել գորդին Հեթումի՝ Կոստանդին համանուն հոր, զորդին Հեթումի՝ զաներն իր: Որոշ ձեռագրեր այս ամբողջ փոխարեն տալիս են՝ կամեցավ թիկունք օգնականության իր առնել գորդին Հեթումի՝ զաներն իր, այսինքն՝ չունեն՝ Կոստանդին համանուն իր զորդին Հեթումի: Ամենայն հավանականությամբ վերջին բերվածը նախամուտ է, որ հաստատվում է նաև զորդին Հեթումի բառակապակցության անհարկի կրկնությամբ:

զորք պնդեցրեց, որունք այն ժամանակ թշնամի էին արքային, որովհետև հոռոմների սուլթանի մոլոր նա տվեց թաթարներին,— եկավ անսպասելի մի ժամանակ, երբ արքայական զորքերը ցրվել էին իրենց տեղերը, և մտավ երկիրը, ավերեց բազմաթիվ տներ ու ազարակներ՝ հրդեհելով, սպանությամբ ու գերությամբ. բազմաթիվ քրիստոնյաներ կոտորեց ու կոդոպեց. և այսպիսով շատ լարիքներ բերեց երկրի վրա վրեժառությամբ:

Իսկ երբ արքան տեսավ այս լարիքները, հավաքեց իր զորքերը, բաշտությամբ հարձակվեց բազմության վրա, բոլորին սրի ճարակ արեց, Փախավ միայն ապստամբ իշխանը և քչերը նրա հետ: Այսպես յոթ անգամ ջարդ կերավ նրա կողմից, ապա մտավ իր ամրոցը և չէր համարձակվում դուրսը ծակից հանել:

ԼԸ.

Դավթի թագավորության մասին

Բաղդաճնար ու խորամանկ նեաողների ազդը շատ անգամ [պատգամավոր] ուղարկեց վրաց թագուհի Ռուզուզանի մոտ, որ գնա իրենց մոտ, կամ իր մանուկ որդի Դավթին զորքով իրենց տա: Իսկ նա այս լարեց. քիչ զորք է տալիս, թաթարական բանակում գտնվող Ավագի՝ Իվանեի որդու, ձեռքով ուղարկում է նրանց մոտ՝ ասելով. «Մինչև խաղանի՝ ձեր արքայի մոտ իմ ուղարկած պատգամավորը չվերադառնա, չեմ կարող ձեզ մոտ գալ»:

Իսկ նրանք երբ ջարդեցին հոռոմների սուլթանին՝ նրա փեսային, դավաճեցին նրա քաղաքներից շատերը, նրա մոտ պատգամավոր ուղարկեցին Վահրամ իշխանին, որ հնազանդության գա իրենց: Նա գալիս իր հետ բերեց վրաց թագավոր՝ Ռուզուզան թագուհու եղբայր Գիորգի Կաշայի որդուն, որին [Ռուզուզանը] իր դստեր հետ դստվով ուղարկել էր հոռոմների սուլթանի մոտ, որպեսզի ոչնչացնի նրան, որ չլավի իր թագավորությանը. և նա սուլթանի մոտ արգելափակված էր:

Վահրամը բերեց, թաթարական զորքին հայտնեց, թե՛ «Մեր արքայի որդին է և անմեղ տեղը զրկված է իր տիրու-

թյունից»: Իսկ նրանք հակառակ նրա հորաքրոջ թագավորից-րին նրան, հրամայեցին քառ քրիստոնյաների կրոնի օժել և նրա հոր բոլոր իշխաններին կարգադրեցին հնազանդ մնալ սրան, և սա էլ պետք է նստի Տփղիս քաղաքում: Թաթարներին ենթակա մեծամեծ իշխանները՝ Ավագը, որ զորավար էր, հաքարիայի որդի Շահնշահը, Վահրամը և նրա որդի Աղբու-լան նրան վերցրին տարան Մցխեթ, կանչեցին նաև վրաց կաթողիկոսին և նրան թագավոր օժեցին: Նրա անունը Դավթ էր:

Իսկ նրա հորաքույր Ռուզուզանը երբ այս լսեց, իր որդու՝ մյուս Դավթի հետ փախավ Աբխազիա ու Ավանեթիա և սլա-տաճավորներ ուղարկեց թաթարական Բաթու անունով մյուս զորապետի մոտ, որ դանի աղջականն էր և իշխում էր Ռուսաստանում, Սոթիայում ու Դերբենդում: Դստնուղ զորքերի վրա, և դանից հետո [ամենամեծը] նա էր,— նրան հնազանդ մնալու. նա հրամայեց, որ սա նստի Տփղիս, իսկ սրանք չընդդիմացան, որովհետև այդ օրերին դանը մեռել էր:

ԼԹ.

Աղվանքի կաթողիկոս տեր Ներսեսին մեծ պալատ կանչելու մասին

Մինչդեռ թաթար զորքը տեղակայված նստած էր ձմեռ ու «այցներում» Հալաուտանի ու Աղվանքի գաղտնիքում, վերևում մեր Հիշատակած սուրբի մաքանը լսեց Աղվանքի կաթողիկոսի մասին և հայտնեց Չարմաղունի կին Ելթինա խաթունին, որ [ամուսնու] համբանալուց հետո վարում էր նրա իշխանությունը, թե՛ «Այս կողմերի քրիստոնյաների զխաղորդ գաղտնի է նստել և մեզ չի այցելում»: [Պատգամավոր] ուղարկեցին նրա մոտ, թե՛ «Ինչո՞ւ միայն դո՞ւ չես այցելում մեզ. անմիջապես եկ մեզ մոտ. եթե կամավոր այդ լսենա, բեղ նախաախնքով բռնի կբերենք»:

Եվ որովհետև նա նստում էր Միսփոք գալատում՝ Խամ-լի կոչված վանքում և ենթարկվում էր Ավագի իշխանութա-լը, առանց նրան հարցնելու՝ համարձակվեց դիտարկել:

քանկ չնստի իր ուղեգնացությունը, թաքնվեց նրանցից⁶. սուպասավորներին ասաց, թե պատճառաբանեցեք, որ տանը չէ, այլ գնացել է Ավագի մոտ: Եվ նրանք երկու, երեք անգամ սուպանալիքներով [պատգամավոր] ուղարկեցին, որ նրանց մոտ գնա:

Ապա թույլտվություն առավ Ավագից, ըստ հնարավորության բնծանրեով գնաց Մուղանի դաշտը նրանց մոտ, բայց աշնտեղ Ռաբանին չհանդիպեց, որովհետև նա Թավրիզ էր գնացել: Բայց գնաց մեծ պալատը, տեսնվեց Ելթինա խաթունի հետ: Նա սիրով ընդունեց սրան, բարձր մեծարանքներով պատվեց, նստեցրեց իր բոլոր մեծամեծներից բարձր, որոնք նրա մոտ էին հավաքվել նրա որդի Բորա նուրիի հարսանիքի առիթով: Որովհետև նա ուղել էր Ղութուն նուրի կոչված մի ոմն մեծի դստերը իր որդու համար կին, իսկ իր դստերը կնություն էր տվել Ուսուո նուրի կոչված մի այլ ավագադուչնի: Եվ այդ օրերին հարսանյաց ուրախություն մեծ տոն էր նրանց մոտ: Այդ առթիվ [Ելթինա խաթունը] կաթողիկոսին ասում է. «Ենորհավոր օր եկար»: Իսկ նա իմաստնարար⁷ պատասխանեց, թե՝ «Ես իսկ ձեր ուրախության այս օրերը քնտրեցի և ապա եկա»:

Իսկ նա նրան [կաթողիկոսին] և նրա սպասավորներին հանձնեց իր եղբայրներ Սադեղ ազալին ու Գորգոզին, որոնք հավատով քրիստոնյաներ էին և նոր էին եկել իրենց երկրից, մինչև որ ինքը հոգա հարսանիքի հոգսերը խրախճանքի օրերին: Նրանք ընդունելով մեծ պատիվներով պատվում էին նրան:

Եվ երբ մի քիչ թեթևացան հոգսերից, նրան պարոններ և էլտամդաներ^{8,9} տվին, որպեսզի ոչ ոք նրան նեղություն չտա: Նրան տվին մողալ-թաթար առաջնորդ, որին տալով շրջաններից իր վիճակ Աղվանքում, որովհետև երկար ժամանակ էր, որ ոչ ինքը և ոչ էլ իր նախորդները չէին համարձակվում շրջել իրենց վիճակներում [թեմերում] արշավնարու և գա-

⁶ Կետադրություն փոխում ենք:

⁷ Բնագրում՝ իմաստարար, ուղեղիկ (՝ իմաստնարար, որ ունեն այլ ձևադրեր:

^{8,9} Էլտամդա, բուռացի նշանակում է երկրի նշան (թաթարերեն), այստեղ ունի արաճակալի, պետությունից տրված արտոնաթուղթ խնայող:

գանաբարոտ արարների պատճառով: Իսկ նա շրջելով իր վիճակներում [թեմերում]՝ նորից խաղաղություն վերադարձավ Խամշի վանքը՝ իր տեղը:

և.

Վասպուրականի կողմերում բազմաթիվ գավառների վրա նրանց արշավելու մասին

Վրթաթաղին սուլթանին փախցնելու երկրորդ տարեմուտին դարձյալ շարժվեցին գնացին Բղնունյաց կողմերը՝ Խլաթ քաղաքը. գրավելով այն տալիս են Ավագի քույր Թամթալին, որ առաջ Աշրափ Մելիքի կինը եղած ժամանակ քաղաքի տերն էր եղել և գերվեց խորագմեցի Զալալազին սուլթանի կողմից: Իրանցից [թաթարներից] դարձյալ գերվեց և ուղարկվեց դաշի մոտ ու երկար տարիներ այնտեղ մնաց:

Եվ երբ վրաց թագուհի Ռուզուղանը Համադուլա իշխանին պատգամավոր ուղարկեց դանի մոտ, Համադուլան իր վերադարձին դանից խնդրեց Թամթալին և դանի հրովարտակով նրան իր հետ բերեց, որպեսզի Մելիք Աշրափի կինը եղած ժամանակ նա ինչ որ ունեցել է, իրեն տան:

Նրանք կատարեցին իրենց արքայի հրամանները. նրան են տալիս Խլաթը իր շրջակա գավառներով, իսկ իրենք ասպատակում են ասորիների Միջագետքի բազմաթիվ կողմեր՝ Ամիթ, Ուռհա, Մծբին, Շամբին երկիրը և ուրիշ շատ գավառներ, [բայց] գատարկ վերադարձան: Չնայած ոչ ոք պատկերազմով նրանց զեմ դուրս չեկավ, օսկայն ամառվա շոգի և տեղանքով նրանցից շատերը սոթահար եղան, մեռան, թե մարդ, թե ձի:

Ձմեռը եկան իրենց իջնանատեղը, հանգստացան: Հրաման տվին Կարին քաղաքի՝ Թեոդուպոլսի շինություն մասին: Հավաքվեցին ցարուցրիվ եղածները, թաքնվածները, գերությունից զերծվածները. կանչեցին նաև քաղաքի եպիսկոպոս տեր Սարգսին, որին բերեց Զաքարիի որդի իշխան Շահնշահն ու գնաց, եվ սկսեցին վերստին շինել ավերված ու կործանված քաղաքը:

Հայոց Կոստանդին կաթողիկոսի կանոնական նրամաններին մասին

Իսկ երբ հայոց առաքինի կաթողիկոսը՝ Կոստանդինը, տեսավ մեր հայոց աշխարհի ավերն ու տառապանքները, որ քաշում էին թաթար հարկահանների ու զորքերի ձեռքից, մտքերի մեջ ընկնելով հասկացավ, որ այս ամենի պատճառը մեղքերն են, որովհետեւ ամեն մարդ ի հաճույս իր ջանասիրաբար մտածում էր շարիքներ գործել: Որովհետեւ ամուսնության սուրբ օրենքի կարգը վերացավ և հեթանոսաբար արյունախառնություն էին անում՝ ազգականներին առնելով*։ Ում կամենում էին, թողնում էին, ում կամենում, առնում էին: Պարկեշտությունը պահպանելու հոգս չէին քաշում, անխտիր հեթանոսների հետ խառնակվում էին: Նաև այն, որ բոլոր շարիքներից ամենամեծն է, եպիսկոպոսները փողով ձեռնադրություն էին անում՝ աստծու պարգևները վաճառելով անարժաններին: Մանուկներին, տղեւներին, որ չէին կարողանում մարդկանց առաջ ուղիղ խոսել, աստծու և մարդկանց միջև միջնորդ էին դարձնում: Անարժան քահանաները, պոռնկացածները, բացարձակ բոզեր պահողները քահանայություն էին անում: Եվ այլ շատ շարիքներ, որ գործում էին մեծամեծներից մինչև փոքրերը. ըստ այսմ, թե՛ «Քահանաներն ու ժողովուրդը** միասին հիմարացան, իսկ կշտամբիչ ոչ ոք չկար»։

Այս ամենի պատճառով շտապեց [Կոստանդինը] շրջաբերական թղթեր և ընդհանրական կանոններ գրել: Թղթի հետ ուղարկեց նաև իմաստուն ու հանճարեղ վարդապետ վարդանին, որ ազոթելու համար գնացել էր Նրուսաղեմ երկրպագելու [Քրիստոսի] մարդեղության սուրբ տեղերին: Եվ շրջեց սուրբ տեղերը, եկավ Կիլիկիա քրիստոսապասկ շեթում արքայի ու նրա եղբայրների մոտ: Գնաց նաև կաթողի-

* Բնագրում՝ առնելով, պետք է լինի՝ առնելով, որ ունեն որոշ ձեռագրեր:

** Բնագրում՝ ժողովուրդքն, ճիշտն է՝ ժողովուրդն: Համեմատ. (Նս. ԻԸ, 7)։

կոսի մոտ. սրան տեսնելով [կաթողիկոսը] շատ ուրախացավ և երկար ժամանակ իր մոտ պահեց, մտեմուքյամբ այնպես կապեց նրա հետ, որ երբեք չէր կամենում նրանից բաժանվել:

Այս գործերի համար նրան և նրա հետ իր սպասավորներին ուղարկեց. գրեց բոլոր քաղաքներին, ավաններին, վանքերին, երեկիներին* ու փառավոր իշխաններին, որպեսզի տնուշադրության լմատենն դրված կանոնները, որ նրանց հոգու փրկության համար են: Եվ որովհետեւ ինքը ծերացած էր, իր փոխարեն վարդապետին ընդունեն: Նրա կողմից գրվածները հետևյալներն են:

ԽԱ.

Տեղ Կոստանդինի շրջաբերական թուղթը

Ամենակալ սուրբ հոգու* խնամքների ազդեցությամբ այս դիրք իմ՝ Քրիստոսի ծառա Կոստանդինի և նրա [Քրիստոսի] շնորհներով ամենայն հայոց կաթողիկոսի ձեռքին է պատկանում, որը գրեցի իմ հոգու հույսերով արևելյան բոլոր կողմերի ընդհանուր հայությանը. նախ՝ սրբազան եպիսկոպոսներից, ապա երկնախումբ վանքերից, քրիստոսազգաց ճշգրտավորների մենաստաններից, խոսքի սպասավորներից, զրսպակենցաղ առաջնորդներից, միակից միաբանություններից, այլև քրիստոսասեր իշխաններից, ուղնվական ազատներից և ձեզ հեթանոս պատմական քահանաներից, քրիստոսազարդ ժողովուրդից՝ տղամարդկանց, կանանց, ծերերին, երեխաներին և աստծու ամեն հասակի հոտից, որ գտնվում եք սուրբ տաքյալներ Քաղեոսի, Բարդուղիմեոսի և մեծավաստակ հաճատակ մեր լուսավորիչ Գրիգորի գավազանի իշխանության տակ, որոնց [ժողովուրդին] ինձ տվեց աստծու ողորմու-

* Գրեալ յամենայն քաղաքս, և յաւանս, և ի վանորայս երեկիս և յիշխանս փառաւորս: Խղզում ենք՝ ...և ի վանորայս, և յերեկիս, և յիշխանս փառաւորս: Նամակը ուղղվում է ոչ թե երեկի վանքերին, այլ վանքերին ու երեկներին:

** Բնագրում՝ հոգւոյն աստուծոյ. ճիշտն է հոգւոյն սրբոյ, որ ունեն ուրիշ ձևապրեր:

Յուրեք իբրեւ հոգևոր որդեգիրներ և անվարձ զաւակներ, որոնց և ողջունում եմ երկնային շնորհներով, տենչադին կալուստով և ծնողական սիրով սուրբ երրորդության ամբաստան խնամքների սլաշապանութեամբ, աստվածընկալ սրբութունների և հայրապետական աթոռի շնորհների զորութեամբ, այլ և ինձ հետ առած բոլոր սրբերին ի բարեխոսութեան՝ աղօթում եմ աստծուն, որ դուք զերծ լինեք երկու տեսակի բոլոր անախորժ պատահարներից:

Թող դուք իմանաք, որ պարտավորական զթով հոգում ենք ձեզ զիշեր-ցերեկ և հաղորդակից ենք լինում ձեր ուրախութիւններին ըստ հայրենի օրենքների և սրբերի հրամանների ու պատվիրանների, որ և սակայն վաղ ժամանակներից մեր հանցանքների շատանալու հետ աստծու ցաւման զաւաղանի հարվածներով շատացավ տրտմութեան բաժինը, և տեղը մեզ խմբեցեց ուշաբարձ մրուր և արտասուք տառապանքի շափով, որ կրեց այդ երկիրը. կոտորած, եկեղեցիների, հոգևոր գանձերի, մարմնավոր [զանձների], տների, ունեցվածքի կողոպուտ, մանավանդ Քրիստոսի զառները՝ մեր հոտի ու անդամների զկոտորութուն, որոնց վրա սզացինք դեսաբոխ արտասուքներով և խաղաբաւան սենյակներում՝ թափելու խորքում հովարված մեր վերքի դառը կսկիծը: Եվ որովհետև պատուհասը տիրոջից՝ էր, որի «զթութիւնները շատ են»^{*}, «մեր մեղքերի համապատասխան չգտածեց մեզ տեղը և ոչ էլ ըստ մեր անօրինութեան հատուցեց մեղ»^{**}, այլ նրա զթութիւնը մեզ պահեց իբրև հիշատակի մնացորդ»^{***} նշխար, հայրական ցեղի զաւակի աճման սերմ և քրիստոսատունկ նշուլերի հայրատունի որթի ողկույզների օրհնութեան ճութի Սրանց՝ մեր ողջ մնացած որդիների աճման ու զարգացման և ամբարձում վաշտի կարկատման, վերաշինման յուրը սակալ առ սակալ կթափի մեր տրտմութիւնը և կփարատի ձեր հոգու մութը մեր դիմքերից»^{****}: Եվ կազդուրվելով կմխիթար-

վներ ու ստրի կանգնելով կհոգանք աստծուց՝ նրա հարվածող ու բռնկող ձեռքին հավիտյան օրհնութեան տալով:

Բայց առաջիկա ժամանակի երկյուղն ու կասկածը չեն թողնում ինձ, քանի որ աստծու բարկութեան նույն նյութը հոգեխաչող մեր մեղքերը մեր մեջ հաստատել է իբրև օտարածու շար որումների ցանոյը՝ մեզ մոտ՝ եկեղեցիներում, իշխանների ու իշխովողների մեջ զտնվելով: Մենք զտնվում ենք մեր առաքյալների ու հայրապետների կանոններից ու սովորաւորութիւններից դուրս: Եվ այս մեծագույն կարեւորութեան համար ցանկացա ճանապարհ որոնել և անձամբ դուր զգուշացնելու իմ այդ հոգիդ՝ Քրիստոս աստծու ինձ վստահած ժողովրդիդ՝ աղաչանքներով, բանադրութեամբ, սպառնալիքներով և ամեն հնարներով ձեզեից պոկել շարժումների դիմքի կեղտարանը, որ մեղքն է, և ձեզ վերստին երկտեքով երկնեմ, մինչև որ ձեր մեջ Քրիստոսը նկատվի:

Իմ գալստեան համար ունեի և այլ պատճառներ. որովհետև ես ձեր մարդ եմ և հասել եմ գերեզմանի դուռ, իմ կյանքի մայրամուտին կարողում եմ տեսնելու ձեզ՝ իմ հոգևոր որդյակներիդ, տալու ձեզ վերջին օրհնութիւնը և ձեզից պահանջելու աղօթքներ ու պատարագներ իբրև դեպի Քրիստոսը իմ ճանապարհի օրապահիկ և որ դուք լինեք ինձ համար բարի հիշատակ՝ աստծու առաջ վարքով նշանավոր և հավատքով անսխալ: Եվ որովհետև այս ժամանակը շատ երկյուղալի է ու անկարգ, այդ ինձ հնարավորութիւն չափեց անձամբ դալ և իմ բազմանքը կատարելու Ապա աստված այլ միջոցով ամրապնդեց իմ ոտքաւահար սիրտը. իմ փոխարեն ուղարկեցի ձեզ բեղմնավոր Վարդան Վարդապետին, որին ինձ տվեց աստծու նախախնամութիւնը՝ ինձ մոտ գցելով ձեր կողմերից հինգ տարուց ի վեր, որին երբ տեսա ու նշանադրեցի անհրաժեշտ շափով, դրան աստծու միջնորդութեամբ կապեցի իմ անձին կյանքով ու մահովմբ, մեծ կարողութեւ ու սիրով հավիտյան ինձ հետ շղթայեցի:

Վերևում ձեզ գրած երկու մեծ ու կարեւոր հանգամանքների համար դրան ուղարկեցի ձեզ մոտ աստծու հույսով իմ տեղը լրացնելու ոչ թե դրա ցանկութեամբ ու խնդրքով, այլ իմ սրտով ու կամքով համաձայնեց և հրամանով հարկաւորվեց: Եվ ինչպես որ կենդանի մարմնից որեւէ անդամ ցա-

* Թագրում՝ տևառն, ճիշտն է՝ տեսնել:

** Բ Թագ. ԻԳ 14. և մնաց ԻԱ, 13:

*** Աագմ. ՃԲ, 10:

**** Բնագրում՝ զմնացորդ. ճիշտն է՝ մնացորդ և կամ՝ իբրև զմնացորդ:

***** Բնագրում՝ զմութ սգոյն ձեր, ուղիղ ենք համարում՝ զմութ սգոյն

վով Հաստիում է*, դա ունի իմ սիրտը և խոսքը ամեն բանի վերաբերյալ ասածու պատշաճ պատվիրաններից է, և դավիտ, ձեզ է բերում շափավոր ու ղյուլըմբոնելի սահմանադրություն, որ բազմած է սուրբ հայրերի կանոններից ու պատվիրաններից եկեղեցականների ու աշխարհականների կտրիքների համար: Ուստի աղաչում եմ սրբերի բարեխոսությունը, և դրան իմ փոխարինողն եմ համարում, որպեսզի սիրով բնգունեք զբան, սուրբ պարերի պատվիրածները և հատարեք ձեր փրկության ու ասածու աստանում անդատապարտության համար: Իսկ եկե սրեկ մեկը չլսի, շքեղունի ու շիտաարի, աններիկի մեզդ կատնի, և իր արյունն ու աշխարհի կործանումը ահավորի ու մեծի օտալանի առաջ նրանից կտահանջվի:

Բայց մեծ հույս ունեմ ասածու վրա, որ ոչ ոք չի ընդվիժանա իր կշախին ու փրկությանը, և բնգունողներիցդ աղաչանքով պահանջում եմ՝ յուրաքանչյուր մեկդ օրինակեցեք կանոնական թուղթը, խնամքով հավիտյան պահեցեք և ամեն մեկին տեղյակ դարձրեք. իսկ բոլոր եպիսկոպոսներդ իմ առաքած թուղթը ստորագրեցեք և ինձ ուղարկեցեք իմ վարդապետի միջոցով: Այլ և ամենապաշտելի ու երկրպագելի սրբությունները իմ անձից թող երկրպագություն ու աղոթքներ բնգունեն իմ վարդապետ Վարդանի և ձեր միջոցով: Նույնպես բնգունեցեք և դուք, ինչպես իմ սրտից ու հավատից, դրա բերանով աղոթքների ու պատարագների խնդրանքներս, որ մաղթում եմ՝ հուսալով մեծից ու փոքրից քավություն իմ պարտքերի ու հանցանքների: Որովհետև ինչպես որ հայրերը պարտական են որդիներին զուրկ ու օրհնություն, այնպես էլ որդիները պարտավոր են հոր պարտքերը վճարել:

Եվ ես հավատով լցված, իմ ձեռքերի տարածումով կենսակիր սրբերի միջնորդությամբ, երանուհի աստվածածնի ու բոլոր սրբերի աղոթքներով ասածուց խնդրում եմ, որպեսզի ասածու շարժած բոլոր պարգևները, օրհնություններն ու շնորհները, որոնք հայրը երկնավոր որդով ու սուրբ հոգով տվեց աշխարհին ու եկեղեցուն, և հայրերից անցավ որդիներին, այդ ամենը գա հանգչի ձեր հոգիներում, ձեր եկեղեցի-

ներում, ձեր աշխարհում, ձեր իշխանություն մեջ և ձեր նրբեցյալների հոգիներում՝ նրանց ի հանգիստ, ողջերին հոգու և սրբանի փրկություն. ամեն ու բազմացում լինի նոր Իսրայելին՝ բրիստոսական հափիզ ավելի բան ասողերի շատությունն ու պայծառությունը: Թող երկնային շնորհներով օրհնվեն ձեր բոլոր անեղյվածքները՝ անշարժ ու շարժական և օրարարականն ու պողպարեն ձեր անդատաները, ձեր այդհատանները, և ամեն պապարեքերը երկնային ցողով ու ասածու շնորհներով լցվեն, սրեց վրա ասածու երկնավոր ու երկրավոր բոլոր մերձավորներն ասեն. «Էհի, լինի»: Ողջ եղեք, և տգեղ ձեռագրիս համար ներեցեք, բանի որ փափագեցի իմ ձեռքով ձեզ գրել:

Եկեղեցականներին դրեց նաև մյուս կանոնական թուղթեր և ուղարկեց շրջաբերական թղթի հետ նրանց միջոցով՝ աշխատ:

ԽԳ.

Հայոց կաթողիկոս տեր Կոստանդինի կանոնական սահմանադրությունը

Քրիստոսի ծառա և նրա շնորհներով ամենայն հայոց կաթողիկոս Կոստանդինս օրհնությամբ ու սղջությամբ և ասածու սիրով ծանուցում եմ Հայաստանյայց ողջ եկեղեցու, սուրբ առաքյալների Թադեոսի ու Բարդուղիմեոսի, մեծավաստակ նահատակ Գրիգորի և մեր կրտսերության գավազանի իշխանության տակ գտնվող վիճակներից:

Առաքելադիր Տրաման է այս, որ տալին երեք անգամ եկեղեցու առաջնորդները ժողովով քննեն եկեղեցու կարգերը, ինչպես պահպանեն հավիտենական սահմանադրությունը, որը սուրբ հոգին հաստատեց. պակասները լրացնել, եկամուտ որոճնը պոկել: Այս պատվիրանը երկար ժամանակից է վեր խափանվեց ազգիս ցիրուցան լինելու, հեռավարություն և վտանգավոր ճանապարհների պատճառով: Այլ որովհետև ասածու արդար գատաստանի իրավունքը չի մոռանում* աշ-

* Թվում է, թե բնագրի հատեալ բառից հետո ինչ-որ սող է պակասում, որովհետև համեմատության հաջորդ եզրը չկա. իսկ՝ «Ու ունի դիմ սիրտ և վրան» չի կապվում նախորդի հետ:

* Բնագիրն ունի յիշատակ առաւ, ճիշտն է յիշատակաւստ — ճիշտը, լիտասցոր:

խարհի անկարգությունն ու անիրավությունը, իր բազում երկայնամտությունից ու ներդաժառելիությունից հետո իր բարեկության բաժակը խմեցրեց շատ ազգերի ու ժողովուրդների, որոնց հետ նաև մենք դատապարտվեցինք և պարտք սվինք մեր ազգակիցներով ու հոգևոր ուսուրերով ու գոտարերով: Փանդի մեղքերով ու անիրավությանը լիքը աշխարհը լցվեց արշույնով ու արտասուքով, կոտորածների ու գազանակուր եղածների դիակույտ սկոբներով: Իսկ սրից զերծ մնացածները անհարազատ ճանապարհով վաճառվեցին օտար ազգերի: Իսկ մեր փառիկատուններն ու ազնվականները՝ Սիոնի որդիները, Քրիստոսի զառները, որոնք համահավասար էին ոսկու, արծաթի և թանկագին քարերի, իբրև անպետք ու թափվելիք ազգ, արհամարհվեցին ու շահաշղկեցին: Այլև սրբության երկրպագելի խաչերն ու սպասքները անարժանների ձեռքով անարժան պետքերի զործածվելով անարգվեցին՝ քաղաքների կործանման, գավառների ամալացման հետ, որոնք ոչ ոք չի կարող բովանդակապես պատմել և արժանավորապես ողբալ: Բայց ասածու ողբաժողովուրդ մեկ համար թողեց կյանքի սերմ և հուսու զավակ արևելյան այդ երկրում իբրև մեր հանդեպ ասածու երախտիքների հիշատակ, որ [եղավ] մեր սուրբ նախնիների աղոթքների շնորհով մեկ իբրև միաթաղություն իր բազում գթությունների հետևանքով:

Եվ զուր, որ ժողովրդապետներ էք այսօր և ժողովուրդ, և վանքեր, քաղաքներ ու գավառներ, բազմապիսի տառապանքներից հետո, որ զուր կրեցիք, ձեզանում կա օրհնություն, աճման ու նախկին փառքին հասնելու հույս. Քրիստոսի և մեր սեփական ժառանգությունն ու պարծանքի զավակներն էք ու հանձնվել եք մեկ հողերու պետքերի համար: Այդ պատճառով բազում արտասուքներից հետո, որ ձեզ համար թափեցինք ջարդի, ավերման, մեղսաբեր սրի կոտորածի այն օրերում, այսօր մխիթարվում ենք ողջ մնացածներովդ և գոհանում ենք աստծուց. նաև միշտ զարհուրում ենք ու զողում վախով ու երկյուղով միևնույն անցքերի, որ կրեցիք* քանի որ աստծու բարեկության նույն պատճառները այսօր էլ կան շատերի մոտ,

* Բնագրում՝ կրեցաք, ճիշտ է կրեցիք: Համեմատի՜ր մի քանի տող վերև... բազմապիսի տառապանքներից հետո, որ զուր կրեցիք:

զրանք ասածու կամրից, կանոններից ու պատվիրաններից զուր անցկացվող կյանքն ու վարքն են: Այդ պատճառով երևե տարի առաջ մեր կաթողիկոսարանի սպասավորների տմրոջ կազմով Կիլիկիայի մերձակա բոլոր գավառների Կաթողիկոսներով գնացինք մեր քրիստոսապաշտկ թագավոր Նիկեոմի մոտ և մեր հրամանով ու նրա օժանդակությամբ հովաքեցինք Կաթողիկոսներին, վարդապետներին, միանձանց, վանքերի առաջնորդներին, իշխաններին, իշխանավորներին, երևելի մարդկանց և մեծ ժողով գումարեցինք. քննեցինք աստծու և աստծուն մերձակա առաքյալների ու հայրապետների պատվիրաններն ու հրամանները և մեկ դտանք շատ բաներում մոլորված, շատապարտելի ու անարդարանալի. և ինչպես կարողացանք՝ լճայ տվինք մեկ ու ողբացինք:

Երկար քննությունից հետո բոլորի համաձայնությամբ և ստորագրությամբ գրեցինք սահմանադրություն ու կանոնադրություն չափավոր ծավալով ու դյուրհասկանալի և անհրաժեշտ ղեպում գրքերի բովանդակությունից հավաքեցինք: Եվ ուխտեցինք աստծու, հրեշտակների ու մարդկանց առաջ դրված կանոնները իրենց ամբողջ զորությամբ բնդունել: Եվ մեր հույսը գրեցինք աստծու օգնության վրա և սպասեցինք ժամանակի, թե հնար կլինի անձամբ գալ և այդտեղ լրացնել իմ կարոտության փափագը ձեր հանդեպ և ձեզնից ստորագրություն պահանջել ընդունված սահմանադրության համար, ինչպես որ մենք ենք [տվել]: Եվ որովհետև հնարավորություն չեղավ, ողբարկեցինք նույն սահմանված կանոններ չափավոր հրովարտակով [կոնդակով], և պահանջում ենք ձեզնից աստծու վկայությամբ, առաքելական աթոռիս և աստվածընկալ սրբություններիս շնորհով ու զորությամբ սուրբ առաքյալների և մեր սուրբ լուսավորչի առջև, որ անլիքի կատարեք:

Եվ ընդունված կանոնադրությունը այս է.

Ա) Եկեղեցում ամեն ձեռնադրություն, որ սուրբ հոգու ուղերթն է, և որ տալիս է արժանավորներին, առանց փոփոխության բաց կանոնների, որովհետև այն [փոքր] Հուդայի ու կաթարդ Սիմոնի ախտն է, որ խտովեցին, իսկ նվերը նրանց չի յերարբերում, որ տեղ-տեղ աղքատության ու տգիտության հետևանքով վերացած է:

Բ) Այսուհետև միայն արժանավորներն ու դիտումներն առնեն հայկականության աստիճան, մանրամասն քննության մեջ ու երաշխավորությամբ և թեմի համաձայնությամբ, առանց կաշառքի, հասակով երեսուն տարեկանից ոչ պակաս:

Գ) Իսկ հայկականության առաջին դործն այն է, որ եկեղեցու ուսման ուսուցիչներն ու ուսանողները մեծ հոգատարությամբ ինքը նշանակի անսայթաք կերպով, և երեխաները պետք է ունենան գիտուն և ուսումնական ուսուցիչներ:

Դ) Ապա երբ հասունանում են հասակով, ուսումով և մաքրությամբ, աստիճան է տալիս [եկեղեցին] իրենց որդաստիարակների վկայությամբ՝ առանց վճարի, քսանհինգ տարեկանից ոչ պակաս՝ քահանան, և քսանից ոչ պակաս սարկավազը:

Ե) Իսկ քահանաները պսակն ու կնունքը եկեղեցիներում բազմաժողովով պետք է անեն և հաղորդ տան. իսկ եթե երեխայի մահվան երկյուղ կա, ինչ ժամանակ էլ լինի [կնունքը] պետք է անի առանց գրամի:

Ձ) Ամեն քահանայագործություն [քահանայական արարողություն]՝ կնունք, պսակ և թաղում երկյուղածությամբ պետք է լինի՝ առանց դրույցի ու ծիծաղի, մերձականների հույսով ու աղոթքներով:

Է) Ավագանը հաստատուն ու անշարժ պետք է լինի և վարդապետով ծածկված, որովհետև նրա խորհուրդը մեծ է:

Ը) Պսակը ընտրությամբ պետք է անեն, արյան ազգակցությունից վեց պորտով հեռացած պետք է լինի. փեսացուն տասնչորս տարեկանից ոչ պակաս, իսկ հարսը՝ տասներկուսից:

Թ) Օտար երկրից հայկականության, վարդապետ, քահանա կամ գերու տեր [օտար երկրում գերի ընկածի տեր] առանց թեմի հայկականության [գիտության] թող չընթին կամ չկառուցեն [եկեղեցի, վանք], այլ [միայն] նրա հրամանով ըստ պատշաճի, բայց չարիքականներին չպետք է հակառակվեն և ընդդիմանան. իսկ եթե որեւէ մեկը հանդգնի, նդովայ լինի:

Փ) Գրքերը դաստասցիները բազմության ներկայությամբ են քննարկում, որ դիտուն, բոլոր գրքերին վարժ ու տեղյակ և ամեն բանով բանիբուն լինեն. նույնպես և գրքերին աշար

հերտողները նույնի ընտրությամբ և ավելի իմացությամբ ու կուսարյալների վկայությամբ:

ԺԱ) Եպիսկոպոսը պետք է հրամայի, որ եկեղեցու սուրբ տեղերը գրեն հմուտները [գրելու մեջ], ուղղափառներն ու դիտումները:

ԺԲ) Եպիսկոպոսը տարեկան երկու անգամ պետք է շրջի իր թեմում, ժողով անի իր հոտին. և սուրբ ու դիտուն բորենյակապես [առաջնորդի փոխանորդ հայկականության, քահանայի] պետք է նշանակի, որ եկեղեցու դատաստանը ըստ կանոնների անել կարողանա. լինի երկյուղած, ոչ ազատ:

ԺԳ) Մեր ու գիտուն խոստովանահայրեր պետք է կարգեն, որ ամեն կիրակի առանց փողի խոստովանության կանչի չաբաթվա հանցանքների համար, և քահանաները խոստովանահայրերի հրամանով իրենց ժողովրդի արժանավորներն պետք է հաղորդեն առանց գրամի, նույնպես և հիվանդներին առանց գրամի [պետք է հաղորդեն]:

ԺԴ) Հաղորդը առանց բուրվառի ու մոմեղենի չպետք է տանեն հիվանդների մոտ, այլ մեծ երկյուղածությամբ. իսկ ժողովուրդը իր իրավունքին չէ, ում որ կամենա, նրա ծուխը լինի, այլ պետք է լինի, ինչպես հայկականության է հրամայում:

ԺԵ) Եպիսկոպոսներն ու բորենյակապետները առավել քանք պետք է թափեն պոռնիկներին, շնացողներին, կախարհներին և ամեն կարգի հանցավորներին գեհենի երկյուղով դարձի բերել. Իսկ դարձի շնացողներին մարմնական ու հոգևոր պատիժներով պետք է խրատել ու տուգանել, մանավանդ այնպիսիներին, որոնք ամուսինների միջև են մտնում, կամ բող կին են պահում, կամ օրինավոր կինը թողնում և բողների մոտ են գնում, կամ առեւտրյան հետևանքով թողնում են կանանց առանց պոռնկության պատճառի. Այսպիսիներին առանց խղճալու անողորմ պատժով պետք է խրատել. Իսկ եթե պատվավոր մարդ է և եկեղեցու օրենքներին լրբարար ընդդեմ է խոսում, թագավորը պետք է հիշատակի նրա նայանի հանցանքը. իսկ իշխանները հանդիմանեն, եթե խրատվի, պետք է նդովվի. Եթե կինը լրբանա, ամուսնացած կամ ազապ տղամարդու խաբի, պետք է քահանան խրատի:

Յ) Ամեն պատ ըստ կանոնների առանց ձկան, ձեթի և գինու պետք է պահվի, բացի հիվանդության հարկադրանքից,

առավել ազդեցողի մեծ պատճառը, ուրբաթի, չորեքշաբթի, որոնք Քրիստոսի շարժարանքի օրերն են. ով սրանք լուծի, պետք է նրան տուգանեն ու տուգանքը տան աղքատներին, իսկ աստծուն՝ պատ պահելով պետք է հատուցեն:

ԺԷ) Սրանից առաջ և ամենից առաջ այս ենք հոգացել Հեթում արքայի, իր հայր Կոստանդինի և բոլոր իշխանների առաջ. ու բանադրելով բանադրանք ենք գրել ամենքի վրա, որ օժանդակեն եկեղեցուն և ամեն տեղ, թե մեծ, թե փոքր, հիշոցապետ* նշանակեն դարբանների մոտ, քաղաքներում, գյուղերում, բերդերում, աղարակներում և անօրեն հայհոյաբերաններին՝ աստծու բարկությունը շարժողներին՝ աններելի անօրեններին, որոնք անարդու են հավատքը, ստեղծողին, կնոսքը, հրեշտակին, քահանային, բերան, երես, գերեզման և այլ այսպիսի նոր բուսած շարժիչներ, այնպիսիների լեզուն կտրեն, կամ ծակեն, լար ներս անցկացնեն և նախատինքով մի օր շլջեցնեն ու ըստ ունեցվածքի տուգանք առնեն, աղքատներին տան:

ԺԸ) Եթե քահանան գտնվի վերոգրյալ մեղքերի մեջ, կրկնակի պատիժ պետք է ընդունի և կարգով հանդերձ [կարգաթուղ չարվի] պատժվի:

ԺԹ) Այն քահանան, որ եկեղեցական դործից դատ այլ գործով է զբաղվում՝ գրագրություն [քարտուղարություն], կամ որսորդություն, ժողովրդին [ծուխերը] խլում են նրանից. նմանապես պետք է վարվել անուսում քահանաների հետ, մինչև որ լավ սովորեն. անարժաններից նույնպես պետք է առնեն [ժողովրդին]:

Ի) Քահանան տարին մեկ անգամ եկեղեցում պետք է հավաքի տղամարդկանց առանձին ու կանանց առանձին, և կույս ազգիկներին զատ, տղաներին ու փոքրերին զատ և ըստ պատշաճի խրատի աղաչանքով ու սատուով. և իմանա յուրաքանչյուրի վարքի մասին ու մշտապես դիտի: Եթե ինքը չի կարող, այլ կատարողի ձեռքով պետք է անի, ինչպես որ սուրբ Աթանասը իր կանոնների մեջ ասում է:

ԻԱ) Ժողովուրդը կամավորությամբ ու խնդրանքով պետք

է տա քահանաների հատը. ամեն ծառից ու բույսից պտուղներ, մատաղի նշանակված մասը, պսակի համար՝ նվերներով, թաղմանը՝ հագուստ, ժամի դրամ [ժամուց], պատարապին վարձ չպետք է տան, այլ քահանային՝ հագուստ ու կերակուր, որ եկեղեցում աղոթքներով ու պատարագով զբաղվի: ԻԲ) Քահանաները ժողովրդի համապատասխան [բոս ծուխերի քանակի] պետք է սուրբ տան եպիսկոպոսին* սահմանված հասով և ըստ պատշաճի բնձաներով:

ԻԳ) Եպիսկոպոսները պետք է հարկ տան հայրապետական աթոռին նշանակված հասով ու արժանավայել բնձաներով ըստ կանոնների, որովհետև սուրբ լուսավորիչը գրել է, որ քահանաները պետք է ժողովրդին տասնորդով հարկադրեն, եպիսկոպոսները՝ քահանաներին, իսկ հայրապետը՝ եպիսկոպոսներին: Իկ) Եթե այդ չեն անում, չափավոր տրեք, և պակասը [տասնորդի], որ գրեցինք, ուրախությամբ տվեք իբրև օրհնություն և ոչ թե ազահություն համար, որ-պեսզի աթոռները հաստատ ու անկարիք, իսկ եկեղեցիները պայծառ մնան, և աստծու օրհնությունը խառնվի ձեր արգար տրդյունքին, քանի որ այն աստծուն եր տալիս և ոչ թե մարդուն, և մարդու երես մի տաք:

ԻԴ) Այն երկու աղոթքը, որից հետո «Սուրբ աստված» ենք ասում՝ մի ավարտեք, հորը, որդուն և սուրբ հոգուն, որ-պեսզի «խաչը» երրորդության վրա չհամարվի. վերջը «յսիք ձայներին», պետք է ասել «որք միշտ առարում ենք ամենա-դուր տեղությանդ բարձունքը՝ Քրիստոս աստված, այժմ և միշտ»: «Գոհանամք» վերջում «լինեն տաճար ու բնակարան տաստվածային շնորհներիդ ու գոհությամբ փառավորենք քեզ, Քրիստոս, այժմ և միշտ և հավիտյան, ամեն»: ԻԵ) Ֆռանկներից մեկ գրել են, թե՛ «Տիրույ եղբոր պատվիրանը ինչու՞ չեք կատարում. [այն է] հիվանդին մահվան ժամին օրհնել, ձեթով օծել, որ եթե մեռնի, օծումը լինի թաղման օծում, իսկ եթե ապրի, լինի քավության և պատմառաստողության: Եվ գիտեք, որ Հովհան Օձնեցին¹⁸⁹, որը մեղ գտնեց այդ աղգերից, գրել է, որ լսենք, և պետք է անել, և

* Անձինք, որոնք բռնում են հայհոյողներին և հանձնում իշխանություններին:

* Բնագրում՝ «Եպիսկոպոսն, պետք է ուղղել՝ եպիսկոպոսին ըստ ճիշտ տարրիքիցվածների»:

աբեբ ճշտիմ. միայն թող քահանան զգուշանա և ձեռք քիչ օրհնի, որ ամենի շատացմի և աստծուց ու մեղից նվաճ անի ու դառնա զայնակողության պատճառ: Այս հարմար համարեցինք և կարևոր և հետո գրեցինք: Ողջ եղեք ամբողջա:

Ով այս շափավոր խոսքերը գրի, պահի, խորհչներին՝ բացատրի ու գործնականում կիրառի, նրա համար տեղ աստված կպահի իր գովմն ու սղորմությունը. իսկ նա, որ կորցնի ու արհամարհի, հանցավոր կլինի մեր ու արքայի հանդեպ և աստծու առյանին ամենի համար պատասխան կտա:

Վարդան վարդապետը ու նրա հետ կաթողիկոսի կողմից դեպի արևելք ուղարկվածները եկան և շրջելով Հայաստանի գավառներում, եպիսկոպոսների, վանականների, իշխանների մեջ ու բոլորին տվին կանոնական հրամանները և ամենքից զրավոր համաձայնություն պահանջեցին զրված կանոնների համար: Եվ որովհետև ամեն ոք խոստոված էր ճշմարտությանից՝ բռնված էին ադահունքի և արծաթասիրության արհամարհել, ուստի ծանր թվաց հրամանը, բայց շահողների արհամարհել, այլ առերես մեծարեցին և երգումով ու անեծքով ստորագրություն տվին հրամանը կատարելու՝ Կարին քաղաքի Սարգիս եպիսկոպոսը, Անիի եպիսկոպոս մյուս Սարգիսը, եպիսկոպոս Հակոբը, Բջնու²³⁰ եպիսկոպոսներ Վանականն ու Գրիգորը, Ամբերդի²⁸⁵ եպիսկոպոս Մկրտիչը, Հաղպատի եպիսկոպոս Համաղասապը և այլ եպիսկոպոսներ, որ գտնվում էին զանազան կողմերում. նա և գլխավոր վանքերը՝ Սանահին^{230a}, Գետիկը¹, Հաղարծինը²⁶⁷, Կեղառուրը²⁶⁷, Հալուց թաղը²⁶⁹, Այրիվանքը²⁸⁶, Հովհանավանքը²⁸⁷, Սաղմոսավանքը²⁸⁸, Հոռոմոսի վանքը և սրանց շուրջը գտնվածները: Նաև Աղվանքի կաթողիկոս տեղ Ներսեսը, Տվեցի կոչված Հովհաննես եպիսկոպոսը, հռչակավոր մեծ Վանական վարդապետը, իշխանաց իշխան Ավագն ու այլ իշխաններ:

Եվ իմաստուն վարդապետ Վարդանը առնելով այս հավանության թուղթը՝ ուղարկում է Կոստանդին կաթողիկոսին Հռոմկա, իսկ ինքը գալիս է Կայանի ձորը՝ իր մենաբանը, որին սուրբ Անդրեան էին կոչում՝ Կայան անառիկ բերդի հանդեպ: Այնտեղ դադար առավ՝ ուսուցանելու շատերին, որոնք աշակերտում էին նրա վարդապետական խոսքին:

Նրբ կկամ երկրորդ տարին, որ հայոց վեց հարյուր ին-

սրսունից թվականն էր (1247 թ.), առաքինի կաթողիկոս Կոստանդինը իր սպասավոր Թեոդոսի միջոցով արևելյան եկեղեցիներին կերպասից մետաքսառէջ, բազմագույն ու թանկագին շուրջառներ է ընծա ուղարկում իբրև սուրբ պատարադի սպասներ պատվավոր վանքերում: Նաև շրջաբերական նամակ է ուղարկում, որպեսզի Թագեոսի շիրիմին [եկեղեցի] իբրև թեմ տան շրջակա գավառներն ու քաղաքները և շատ ոսկի գավթի շինության համար, որ կառուցում էր Հովսեփ վարդապետը՝ թուրքերի և վրացի ավազակների ձեռքով ուղեբռնելուց հետո, բանի որ երկար ժամանակ մարդուց թափուր էր ու ամայի:

Հովսեփը գնաց Անագուրակ նուրն անունով մի թափար գյուղատեղի մոտ, որի ամառային բանակատեղը մոտ էր սուրբ Թագեոսի գերեզմանին, և նրա հրամանով մարքից եկեղեցին, բացման տոնահանդես կատարեց, շինեց վանքը և նրա մեջ բազմաթիվ կրոնավորներ հավաքեց:

Եվ այդ թափար մարդը ամեն կողմից ընդարձակեց ճանապարհները, որ ուխտավորներ աներկյուղ գան նրա գործի մեջ՝ խիստ պատվիրելով ու հրամայելով՝ ոչ ոքի, որ կամենան գալ, շանհանգստացնել, նեղություն չտալ, ինքն էլ սիրով խոնարհություն էր անում նրանց նկատմամբ: Նրանցից շատերը գալիս մկրտում էին իրենց ուսուրբերին ու դուստրներին. բազմաթիվ աշահարներ ու հիվանդներ էին բուժվում, և փառավորվում էր մեր տեղ Հիսուս Քրիստոսի անունը:

Նաև ամբողջ թափարական գյուղը թշնամի չէր խաչին ու եկեղեցուն, կային որ չափազանց մեծարում ու ընծաներ էին մատուցում, որովհետև նախանձ ու հակառակություն նրանց մոտ չկար:

ԽԴ.

ՂԱՏԻ ԿՈՂՄԻՑ ԵԿԱԾ ԲԱՐԿԱՏԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Նրբ Գիւղը զանր իրենց երկրում գտնվող թափարական գործի մեծ թաղավորությանը անբացավ, իսկույն հարկադարձանք մարդիկ ուղարկեց իր գործերի մոտ, որ զանազան կող-

մերում ու երկրներում էին գտնվում, որոնց [գործերին] հնա-
զանդերին նրանք՝ առնելու տասնորդ գործերի բոլոր ստաց-
վածքներից և հարկեր բոլոր իրենց կողմից նվաճված երկր-
ներից ու թագավորություններից, պարսիկներից, արարեն-
ներից, թուրքներից, հայերից, վրացիներից, ալվաններից և այն
բոլոր ժողովուրդներից, որ նրանց իշխանության տակ են
Հարկահանների գլխավորները դաժան ու հափշտակող մար-
դիկ էին. մեկի անունը Արզուն էր, որ իշխում էր բոլորին,
երկրորդին՝ Բուզա, որ ավելի շար էր, քան այն Բուզան, որ
արար Ջուրի օրերում եկավ Հայաստան ու ավերեց շատ
նահանգներ: Նմանապես և այս Բուզան, որ եկավ թաթարա-
կան զորքերի մոտ, մտնում էր սլավոնացի տները և իրեն ինչ
որ դուր էր գալիս, անխնա առնում էր, ոչ որ չէր համարձակ-
վում որևէ բան ասել նրան, որովհետև իր համար սրիյա
մարդիկ էր հավաքել պարսիկներից ու արարեններից, որոնք
անխնա տմարդի գործեր էին անում և առավել թշնամի էին
քրիստոնյաներին: Այդ պատճառով նրան շարացրին Ջալալ
ասված բարեպաշտ իշխան Հասանի գեմ: Նա բռնեց սրան
մեծ ուլալատում ամբողջ սլավոնացի առջև բազմաթիվ պատիժ-
ների ենթարկեց, քանդեց նրա անառիկ ամրոցները՝ բոտ
պարսկերենի խոխանարերդ կոչվածը, Դեղը, Սիրահաքարը²⁹
ու նրա այլ ամրոցները: Եվ այնպես հատակեց զրանը, որ
մինչև իսկ հետքեր չէին երևում, որպես թե բնավ չեն եղել
եվ շատ ոսկի ու արծաթ առավ նրանից: հաղթվ մահից փրկե-
վեց: Մեծամեծ ավազանին ոչ մի բանով չկարողացավ նրան
օգնել, այսպես ահաբեկեց բոլոր տեսողներին:

Կամեցավ այդպես բռնել նաև իշխանաց իշխան Ավագին
ստանդելու և անարդելու նպատակով: Բայց մեծամեծ ավագու-
նին նրան [Ավագին] հասկացրեց, թե՝ «Մի վախճա, այլ բո-
բոլոր զորքերը հավաքիր և այդպես գնա նրան տեսության,
իսկ եթե այնպես պատահի, որ բռնի քեզ, դու բռնիր նրան:
Այդպես անելով՝ մեծ զորքով գնաց նրա մոտ: Բուզան այս
տեսնելով՝ վախեցավ ու ասաց նրան. «Այս ի՞նչ զորքի բազ-
մություն է. մի՞թե ապստամբվել ես դանի գեմ և եկել ես
մեզ սպանելու: Ավագը ասաց նրան. «Իսկ դու ինչո՞ւ ես հա-
վաքել պարսիկ շարագործ մարդկանց բազմությունը և եկել
նենդություն մեզ բռնելու»:

Եվ երբ Բուզան իմացավ, թե իր նենգամտությունը հաշտ-
նի է նրան, նրա հետ խոսեց հաշտության մասին: Բայց մշտապես
իր մտքում նրա գեմ շարություն էր խորհում՝ հարմար ժամա-
նակ գտնել և կատարել շարակամությունը: Մինչդեռ այս-
պիսի շարիքներ էր մտածում, նրան հասավ աստծու արդար
պատիժը: Հանկարծակի վերք գոյացավ նրա կողորդին, և շա-
րը շարով խեղդամահ սատկեց: Այսպես վերացավ անօրենը,
և թող շտեմնի աստծու փառքը:

և՛.

Վրաց թագավորների դանի մոտ գնալու մասին

Վրաց թագավորությունը այս ժամանակ թուլացել էր. սա,
որ առաջ մի քիչ ուժեղ էր, բնկավ արևելքում գտնվող թաթա-
րական զորքերի հարկատուական լծի տակ, որոնց գլխավորն
էր Չարմազունի մահից հետո Բաշու նուինը:

Այս ժամանակ վրաց թագավորը Ռուզուզան անունով մի
կին էր, որ թաքնվեց, ամրացավ Սվանեթիայի անառիկ վայ-
րերում: Նրա մոտ պատգամավորներ էին գալիս երկու կող-
մերից՝ թաթարական զորքից՝ հյուսիսի կողմերում գտնվող
Ջաթու անունով մեծ զորավարից, որ մոտավոր ազդականն
էր դոմեի և իշխում էր ամենքին. նույնիսկ դանը առանց նրա
հրամանի աթոռ չէր հստում. և Բաշու կոչված մյուս զորա-
վարից, որ Հայաստանի կողմերում էր: [Պահանջում էին]
դալ նրանց մոտ հաշտության մասին խաղաղության մասին և իր տե-
ությունն իշխել նրանց հրամանով:

Իսկ նա, որովհետև գեղեցիկ կին էր, չհամարձակվեց
նրանցից ոչ մեկի մոտ գնալ, որպեսզի չխախտառակվի նրանց
կողմից. այլ իր Դավիթ անունով մանուկ սրդուն թագավո-
րեցից, ուղարկեց Բաթու զորավարի մոտ:

Իսկ արևելյան կողմերում գտնվող գլխավորները, որ Բա-
շու նուինի հետ էին, գրավել էին ամբողջ Հայաստանը,
սրանց մոտ կային վրաց թագավորության իշխաններ ևս,—
երբ տեսան, թե թագուհին իրենց մոտ չեկավ, այլ իր սրդուն
ուղարկեց Բաթուի մոտ, ղեկավարեցին այս բանի վրա, ուղար-

կեցին հոռոմների Ղիթաղին սուլթանի մոտ և այնտեղից բերին Ռուզուզանի եղբորորդուն՝ վրաց թագավոր Գիորգի Լաշայի որդուն, որին նույն Ռուզուզանը ուղարկեց իր գտեր հետ, որ Ղիթաղին սուլթանի կինն էր: Իսկ նա [Ղիթաղինը] սրան արդևափակեց, որպեսզի իր զորանշի դեմ թագավորության համար գավազրություն չլինի:

Արանք նրան այնտեղից բերին և իր հոր իշխանությունը հանձնեցին նրան և ուղարկեցին իրենց արքա զանի մոտ՝ նրա իշխանությունը հաստատելու համար: Իսկ իրենք մեկը մյուսի հետևից շատապ պատգամավորներ են ուղարկում Ռուզուզանի թագուհու մոտ, որպեսզի նա կամա թև ակամա իրենց մոտ գա: Նույնպես և Բաթուն նրա որդուն ուղարկեց զանի մոտ, իսկ ինքը կանչեց Ռուզուզանին, որ իր մոտ գնա:

Նա երկու կողմերի հարկադրանքի տակ, անձամբ մահացող ընդունեց և հետացավ այս կյանքից: [Իսկ մինչ այդ] կտակագիր զրեց Ավագ իշխանին և իր որդուն հանձնարարեց Ավագին, եթե զանի մոտից վերադառնա:

Իսկ նրանք պնացին Գիորգ զանի մոտ, և նա սիրով ընդունեց նրանց: Նա վճռեց, որ սրանք ըստ հասակի կարգի ստանձնեն թաղավորությունը: Նախ Գիորգի Լաշայի որդի Դավիթը, որ ավագն էր իրենց, իսկ նրա մահից հետո, եթե ողջ մնա, մյուս Դավիթը՝ Ռուզուզանի որդին, սրա հորքուրի որդին:

Թագավորության գանձերը երեք մասի բաժանեցին, փառավոր ու անգին դահլը, հրաշալի թաղը, որ այլ թագավորներ չունեին և որը, ասում են, հայոց արքա Տրդատ մեծի հոր հոսրոփին է պատկանել, այնտեղ մնացել է փոխադրությամբ՝ տեղի տմբության պատճառով և վրաց թագավորների ձեռքը բնկնելով մինչև այսօր մնացել է. այդ և գանձերից այլ թանկագին բաներ ուղարկեցին զանին, իսկ մնացածը բաժանեցին իրենց մեջ: Գալով՝ այդ այգակն արեցին Իվանի որդի Ավագի միջնորդությամբ:

Լաշայի որդի Դավիթը Նստում էր Տփղիս քաղաքում, իսկ մյուս Դավիթը՝ Սվանեթիսյում:

Եվ.

Հայոց Սմբատ զորավարի և Ղիթաղինի սուլթանի որդու՝ դանի մոտ գնալու մասին

Հայոց արքա Հեթումը, որ Կիլիկիայում էր նստում, իր եղբայր Սմբատ զորավարին նշանավոր նվերներով ուղարկեց զանի մոտ: Նա բարեհաջող կտրեց ճանապարհի երկարությունը և շափազանց մեծարվեց նրա կողմից: Վերադարձավ մեծ փառքով, արժանահավատ հրովարտակներով. նրան տրվեց բազմաթիվ գավառներ ու շատ բերդեր, որոնք առաջ պատկանել էին Լևոն արքային, իսկ նրա մահից հետո նրանից խլել էր հոռոմների սուլթան Ալադինը:

Մեծով Ղիթաղինի սուլթանը, մնացին նրա երկու մանուկ որդիները. նրանք միմյանց հետ անհաշտ էին. նրանցից մեկը զնաց զանի մոտ և նրանից առավ իր հոր իշխանությունը, հայոց զորավար Սմբատի հետ վերադարձավ: Սկան Բալու նուրինի և մյուս ավագանու մոտ. նրանք հաստատեցին իրենց արքայի հրամանը, զորք դրին նրանց հետ, որ նրանց տանի իրենց իշխանության երկիրը:

Իրր հասան Երզնկա կոչված²⁹⁰ քաղաքը, լսեցին, որ Ղիթաղինի սուլթանի եղբայրը փոսայացել է հոռոմների կեղբարիս [Լասկարիս] թագավորին, որ Նփոսոսում²⁹¹ էր նստում, և նրա օժանդակությամբ սուլթան է դարձել [եղբայրը] Իկոնում²⁹², իսկ նույն տղայի եղբայրը՝ Ալայիայում սուլթան է դարձել իսկական աթոռի վրա: Վախեցավ [Ղիթաղինի որդին] գնալ այնտեղ, այլ կանգ առավ այնտեղ Երզնկայում՝ տեսնելու, թե ինչ է լինելու այս գործի վերջը:

Իսկ զորավար Սմբատը մուտք գործեց իր երկիրը իր եղբայր Հեթում արքայի մոտ:

Եվ.

Թաթարական զորքի՝ Վրաստանում արած կոտորածի մասին

Մինչդեռ մի փոքր կազդուրվել էր մեր երկիրը ավադանների ու ասպատակների բորբոքած աշխարհացինը հրդեհից [պատերազմից] և մարդիկ սրանց [իշխաններին] ավելի

էին ապավինել, քան աստծուն,— իշխանները զրկում ու կոտորում էին աղքատներին և այդ զրկանքների գետն զնում էին թանկագին զգեստներ ու հագնում, ուտում-խմում էին և ամբարտաւանորեն հոխորտում, ինչպէս վրաց ամբարտաւան սովորւածն է,— աստված այնպես արեց, որ իրենց բարձրութեան խոնարհվեն և ճանաչեն իրենց տկարութեանն իր շահի նրանք, որոնք առաջինով լիբրտովեցին: Իրենց սատանան գործիքն է նրանց, որոնց վրա հույս էին դրել: Հանկարծ թաթարական զորքի ամբողջ ավազանին խորհուրդ արեց, «ինչպե՞ս վերջին, առհասարակ պատրաստվեցին կոտորելու իրենց հնազանդված հայերին ու վրացիներին այն պատճառաւորութեամբ, թէ վրաց թագաւորը բոլոր իշխաններով ապստամբվել է կամենում. և զորք են հավաքում՝ գալու մեզ կոտորելու»: Եվ զա իսկայես այդպէս էր, որովհետեւ իշխանները զորածուղովի էին հավաքվել Տփղիս Գավիթ թագաւորի մոտ: Գինի խմելու ժամանակ նրանց սրտերը թունդ էլան, և նրանցից խակամիտ մարդիկ ասացին. «Ինչո՞ւ մենք սրանց հարկ տանք, երբ այսքան բազմաթիւ զորք ունենք. եկեք հանկարծակի հարձակվենք նրանց վրա և կոտորելով ջնջենք նրանց ու մենք տիրենք մեր երկրին»:

Նրանց այս մտադրութեանը խափանեց մեծ իշխան Ավագը: Թաթարական զորքից տեղում պատահեցին, այս լսեցին և իրենց զինավորներին հաշտեցին:

Երբ իշխանների զորքերը ցրվեցին իրենց տեղերը, նրանք կամենում էին համահաւասար բոլորին այնպէս պինդած կոտորել: Իսկ իշխաններից որին իրենց մոտ գտան, կաշնաւորեցին, իսկ նրանք, որոնք իրենց մոտ չէին՝ հրավիրակներ ուղարկեցին և շտապ իրենց մոտ կանչեցին:

Իսկ ողորմած աստված թույլ չտվեց, որ բանը մինչև վերջ հասնի, խափանեց հետևյալ պատճառով:

Ավագ զինավորներից Զաքարիա անունով մեկը, որ ամբողջ զորքի զորավարն էր և լարեկամ էր Ավագի հետ, կանդանեց պինդապա զորքի մեջ և ասաց նրանց. «Մենք զանից

հրաման չունենք կոտորելու նրանց, որ հնազանդված են մեզ. մեզ ծառայութեան են մատուցում և հաշկատու են զանին, իսկ նրանց ապստամբութեան հանգամանքները ճշտված չեն: Արդ՝ եթէ նրանց առանց պատճառի կոտորեք, դուք պատասխան սխալ տաք զանին»: Այս լսելով՝ զաւարեցին գործը լռեցելուց:

Նրանց մոտ գնաց Ավագի Խոշար անունով մայրը, երաշխավորեց իր որդու հավատարմութեանը նրանց հանդէպ և [ասաց]. «Թէ նա ինքը ընդհուպ նրանց մոտ է գալու, որը և եղավ իսկապէս. քանի որ իշխան Ավագը անմիջապէս եկավ ու նրանց ցույց տվեց իր հավատարմութեանը նրանց հանդէպ շատ վկաների ներկայութեամբ»:

Եկավ նաև Գավիթ թագաւորը ու այլ իշխաններ: Ըսա իրենց օրենքի բարակ պարաններով ամուր կապեցին նրանց Առերեսն ու ոտքերը և այդպէս կապված թողեցին երեք օր. ծաղրածանակի էին ևնթարկում նրանց գոռոզութեան և ապստամբ մտադրութեան համար: Ապա առնելով նրանց բոլոր ձիերն ու զինագները, բաց թողին նրանց, իսկ իրենր հարձակեցին վրաց կողմերը այն բազմաթիւ զավառների վրա, որոնք ապստամբվել, որոնք չէին ապստամբվել. և շատերին կոտորեցին ու շատ ավելի շատերին գերեւարեցին: Բազմութեանից անհամար տղամարդիկ, կանայք, մանուկներ զնտասույզ արին: Եվ այս կատարվեց հայոց վեց հարյուր իննսուներեք թվականին (1249 թ.):

Սրանից հետո մեռավ իշխանաց իշխան Ավագը և թագվեց Պղնձահանքի²⁷⁵ իր հայր Իվանեի գերեզմանատանը: Նրա իշխանութեանը հանձնեցին Ավագի հորեղբոր որդու՝ Շահնշաւի որդի Զարարին, որովհետեւ Ավագը արու զավակ չունէր. ուներ միայն մի մանուկ դուստր և մի արու երեխա, որ մոխած էր ուղորինի կենակցութեանից. նրա համար Ավագի մուրից հետո ասացին, թէ նրանից է, որին նրա բույրը վերջից պահում էր: Ապա [իշխանութեանը] խեցին Զարարից և տվին Ավագի Գոնցա անունով կնոջը:

* Եւ գործողով են դալ կատորել զնաւ: Չեազրեքը սրա փոխարեն տալիս են՝ եւ զօր ժողովին ցայ կոտորել: Ժիշոր սա է, միայն զայ պէտք է ուղղել զայ:

Մարտիկոսի Դավթի մասին

Աշխարհի վերջը մոտեցել է, այդ պատճառով նեոի ճաշակարար բացողները շատացել են, ինչպես նախօրոք ասաց կենսաբանը, թե՝ «վախճանի մոտ մեջտեղ կգան սուտ բրիստոսներ ու սուտ մարգարեներ՝ դիվական հրաշքներ ու հրաշագործություններ ցույց տալու, մինչև որ մոլորեցնեն, եթե հնարավոր լինի, նաև ընտրյալներին»^{*}։

Արդ՝ հայոց վեց հարյուր իննսուներեք (1250 թ.) այսպիսի բան տեղի ունեցավ, եւր տարածեցին, թե նաշենի²³¹ սահմաններում կարկուտ եկավ, և կարկուտի հետ խառը բազմամթիվ թղալափ ձկներ թափվեցին երկրի վրա։ Մենք առաջոք չտեսանք, բայց շատերը կային, որ հավատացնում էին, թե ականատես ևն եղել։ Սրանց հետ առասպելանման խոսքի մի այլ կցմացանք էլ էին ասում. թե Գեղամա ծովի [Սևանի] ափին Կոթ²³² անունով մի ավան կա. այն գյուղի սահմաններում լեռան մոտ՝ մեռած կիսաթաղ մի հրակայածն մարդ գտան, որ ուներ նոր հաղուտներ ու նոր կոշիկներ, սրտի դիմաց ծակ կար, որպես թե խոցված էր նիզակով, իսկ վրան մի քիչ բամբակ, եվ երբ բամբակը վերցնում էին, արյունը սաստիկ ցայտում էր նրանից, իսկ երբ դարձյալ բամբակը վրան էին դնում, արդիւում էր արյունը։ Եվ եթե ուրիշ նոր բամբակ էին դնում, բայց ոչ իրենք, արյունը նույնպես հոսում էր, մինչև որ նախկինն էին դնում։ Այս բանը շատերն էին շաղակրատում, բայց ճշմարիտ է, թե սուտ, մենք չգիտենք։ Բայց այս ստույգ կատարվեց, սույն տարին դիվական հոգուց շարժված հանդես եկավ Դավիթ անունով խաբեբայի մեկը՝ նմանվող մոլորեցուցիչներ շուղային²³⁴ և Թուրքի։

Գեղարքունիաց ծովի սահմաններում՝ Խաչենի կողմը՝ Հանդաբերդ ամրոցի մոտ, ուր Զեմուկն է, Մար²³⁵ անունով մի գյուղ կա։ Այդտեղ էր այս շքավոր ու աղքատ մարդը, որ պահում էր գյուղի ջրաղացը, և գրանով կերակրվում էին ինքը, կինը և որդիները։

Մի գիշեր սատանան լույսի կերպ առած երևաց նրան և հանդգնեց ասել, թե՝ «Ես եմ Քրիստոսը և եկա քեզ դարձնելու ինձ քարոզիչ. ամեն կողմից քեզ մոտ մարդիկ կբերեմ, և ութեր որ քեզ մոտ գան բժշկվելու նպատակով, համարձակ ձեռքդ դիր նրանց վրա։ Եվ այդ գյուղի ձիթհանքի գերանը առ, արա խաչ և կանգնեցրու եկեղեցու դռանը»։ Եվ այլ շնոտ խարդախ հնարներ սովորեցրեց նրան։

Նա սկսեց քարոզել, թե Քրիստոսը երևաց ինձ և ասաց, «Փոխիր աշխարհը և բժշկություն արա»։

Նրան հարեցին նաև ուրիշները. նրանք սկսեցին հուսկել նրան. կոչում էին Դավիթ Միայնակյաց և Սրանչաղործ։ Բունի կերպով ձիթհանքի գերանը նրա տիրոջ՝ տանից հանելով՝ դարձրին մի բարձրաբերձ խաչ և այն կանգնեցրին եկեղեցու դռանը։ Նրա համար զվարակներ գնեցին և զվարակի մոխր, ոսկորներից, խաչի տաշեղից, ջրաղացի կորեկահատերից իջրև օրհնության նշխարներ էին տալիս բոլոր ուխտավորներին, որոնք գալիս էին ամեն կողմից։ Որովհետև միևնույն բանաբրկուն, որ նրան հորդորեց այդ բանին, գրդեց նաև բոլոր զավառներին՝ գնալու այն համբավին. գնում էին տղամարդիկ, կանայք, մանուկներ, մինչև իսկ քահանաներ, ազնվականներ ու բոլոր ախտավորներն ու ցավազարները։

Նա սկզբում կեղծավորաբար ոչ որից որևէ բան չէր առնում։ Սուտ Քրիստոսի նման այսպես էր քարոզում. «Ո՞վ եմ ես, մի աղքատ ու մեղավոր. բայց Քրիստոսը հրամայել է ինձ քարոզել։ Երկուշաբթի օրը պաս պահեցեք, մի հայհոյեք, հկեք ինձ համբուրեցեք, և թողություն կլինի ձեր ու ձեր ցեղի մեղքերին մինչև յոթ պորտ»։

Եվ երբ դիվահարները գալիս էին, առնում էր մի հաստ բիր ու անխնայորեն ծեծում. ոտքերով կոկորդները արտում էր ու ասում. «Նիլի, շուն, ելիլ, շուն, Դավիթ Միայնակյացն է քեզ հրամայում»։ Եվ այստեղի մարդկանց ասում էր. «Ահա, այլևս մի վախենա, բժշկվեցիք»։ Իսկ նա գնում էր

* Բնագիրն ունի՝ Ի տանէ իւրմէ. բացարձակ ազավաղված է. ուղիղն է՝ Ի տաննէ իւրմէ։ Իբր արդատ ջրաղացպան էր, որտեղից նրան ձիթհանք. որ բանի հանելին, և եթե վերանը իրենն էր, էլ ինչու՞ պետք է բռնի հանելին։

* Մատ. ԻԳ, 24; Մատ. ԺԳ, 22.

նույն չարը իր մեջ ավելի շատացած: Ուր էլ որ գնում էր, նրր հարցնում էին, չէր հանդգնում ասել, թե չբժշկվեցի, որովհետև պատվիրում էր, թե ելր ասես՝ չբժշկվեցի, անմիջապես դեկց տանջանքի կենթարկվես: Ու չնայած նա չէր հանդգնում ասել, թե չբժշկվեցի, արդյունքն իսկ ցույց էր տալիս, որ միշտ տանջվում էր: Նրանք, որոնք նախապես ամիսն ու շաբաթը մեկ անդամ էին կրում տանջանքը, նրա մոտ դնալուց հետո ամեն օր էին տանջվում: Իսկ երբ խաղաղացավով* [լեկոտաները] հիվանդներն էին գնում նրա մոտ, ասում էր, թե՛ «Իմ առաջ խաղացեք ու պարեցեք»: Իսկ նրանք սիրով էին կատարում այդ, քանի որ դիվահարների** այս տեսակը սիրում է խաղն ու պարը: Նաև ասում էր. «Եկեք, ինձ և իմ կնոջը համբուրեցեք ու գնացեք, այլևս մի վախենաք»: Բորոտներին ասում էր. «Աստուծոց այդ հավը բուժելու հրաման չկա, բայց քանի որ եկել ևս ինձ մոտ, մեղքերիդ թողություն եմ տալիս»: Կորացածների ու կուղիկների համար չորս մարդու հրամայում էր՝ երկուսը գլխից բռնեն, երկուսը ոտքերից և ասում էր՝ քաշեցեք և բացեք: Իսկ նրանք ուժգին քաշում, ճարճատեցնում էին մարմնի բոլոր հոգերը, իսկ մարդը սարսափելի վայ էր կանչում ցավերի տառապանքից: Նա [Դավիթը] բարձրանում, տրորում էր թիկունքն ու մկանները, իսկ հիվանդը մեռնելի նման անշնչանում էր, կամ իսկապես մեռնում էր: Իսկ նա մեռածների մասին ասում էր. «Դրա ժամանակը լրացել էր, դա այլևս չէր կարող ապրել: Լավ է, որ մեռավ, տառապանքներից հանգստացավ»: Իսկ նրանց, որ կիսամահ ապրում ու չէին բժշկվում, ասում էր. «Մեր հանդեպ կատարյալ հավատ չունեն, այդ պատճառով չեն բժշկվում»: Իսկ այն գիվահարներին, որոնց կուղիկները տրոլում էր, ու նրանք մեռնում էին, ասում էր. «Սա վաղուց մեռած էր, իսկ այն, որ դրան շրջեցնում էր, դեն էր, որին այժմ հանեցի»: Իսկ կուլյերին ասում էր. «Լավ է քեզ համար՝ աչքե՛րդ բռնամ, թե՛ մեղքերիդ թողություն տամ. իսկ ևս գիտեմ՝ քո ժամանակը կարճ է, շատ շուտով կմեռնես»: Իսկ նա ասում էր. «Եթե այդպես է, ինձ համար

լավ է, որ մեղքերիս թողություն տաս»: Նրան ասում էր. «Թողություն եմ տվել քո մեղքերիս»:

Եվ այսպես ամենքին գալթակդում էր դեպի իրեն: Մինչև լույս ալեքան քաղմություն էր հավաքվում նրա մոտ, որ տեղ չէր լինում մարդկանց համար: Եվ որովհետև ամառ ժամանակ էր, մարդիկ ելել էին դաշտերն ու սարերը, այնտեղ էին դիշերում և բոլոր շարիքները գործում: Այն կանայք, որոնք վախենում էին ամուսիններից, ծնողներից, զավակներից իրենց տներում շնանալ ու բողբոջում անել, ուխտի պատեր-վակով գնում էին և ում հետ կամենում էին տնում, ում որ ցանկանում էին: Ու գնում էին բաղմամբով նվերներով՝ ոսկով, արծաթով, դվարակով, ուխտանքով: Եվ գնացող եկուղիքը չղեացողներին պախարակում ու խորշում էին նրանցից իբրև մեղավորներից ու նրա տեսությանը անարժաններից: Նաև բաճանանք եկան ու հարեցին նրան ինչքի ու ցանկաւորության համար. եվ սպասավորում էին նրան, լվանում էին նրա ստերը ու չուրը շաղ էին տալիս իրենց և ժողովրդի բազմության վրա:

Ինքը կեղծավորաբար ոչ մեկից բան չէր առնում, այլ քահանաների ու իր արքանյակների միջոցով էր վերցնում: Գլուղի տներ պարսիկ էր և ստացվածքից իր բաժինը առնում էր, բանի որ շատ շատերը տանում և սիրով տալիս էին: Իսկ եթե վարդապետներից կամ քահանաներից որեւէ մեկը արգելում էր կամ խանդարում նրանց զնալը, հայհոյում ու բամբասում էին իբրև նախանձոտների ու աշքածակների, թե՛ «Երենք նրա դործերը չեն կարողանում անել ու չեն էլ կամենում այն սրբի քարեղեգությունները»:

Ապա մեծ վարդապետ Վանականը, որը բնակվում էր Երզնկանք բերդի հանդեպ գտնվող Խորանաշատ²⁰⁶ վանքում, խիստ պատմաբանքի ու մեղադրանքի դիր գրեց: Թե՛ «Ենչո՞ւ գեթ Էրեւանը Բրիտանոսին՝ եք համարում, ով քրիստոնյաներ չէ որ աստանան էլ առվոր է լույսի հրեշտակի կերպարան-բով էներգավորվել»: Եվ բանադրեց նրանց, որ այն պիղծ մտից կերել էին և կամ տաշեղից ու կուրեկից նշխար էին պահում: Մի ամբողջ քառասունք պատ ու հինգ հարյուր ծուր

* Ալիշանը լեկոտմ թարգմանում է տանաւալք կամ պոտադրոսք:

** Բնագրում դիտւոց. ուղղում ենք բնա Ալիշանի գիւհհաբաց:

[իրեն պատիժ], որեց նրանց վրա, որ հետո արժանի լինեն սուրբ խորհրդին [պատարազի, հաղորդության]։ Մենք էլ նմանապես նույն պարսավանքով ու բանադրանքով գրեցինք և ուղարկեցինք բազմաթիվ տեղեր։ Գրեց նաև Հաղպատի եպիսկոպոս տեր Համազասպը։

Բազում քահանաներով, խաչերով ու ալիւտարաններով այն գյուղը կան Պաղի²⁹⁷ վանքի եպիսկոպոս տեր Դրիգորիսը, Հոժար* որդի կոչված Վարդան վարդապետը, սրովհետև (այդ գյուղը) նրանց թեմում էր գտնվում։ Եվ գիշերային ժամեր-գություն արին, խաբված մարդուն մեջտեղ կանդնեցին, որ գուցե նրանից պիղծ ոգին դուրս գա։ Երբ հարցրին, թե՞ «ի՞նչ է» տեսնում»։ Ասաց, թե՞ «Երբ բերանքսիվալր գետնի վրա եմ ընկնում, գետնից ինձ երևում է և հետո խոսում»։

Ապա եպիսկոպոսներն ու քահանաները ձեռք մեկնեցին, կամենում էին խաբեբայի տնկած խաչը կործանել։ Ամբողջ ամբողջ հարձակվեց որևրով ու բրերով, կամենում էին նրանց սպանել։ Նրանք ամբոխի միջից դուրս դալով ստատիկ նզովքներով անիծեցին հանգանածներին։ Ապա նրանցից ոմանք գլխացին, դնացին եպիսկոպոսներին ու քահանանե-րին աղաչեցին, որ իրենց անեծքների կապանքներից ազա-տեն, և այն մարդուն հանձնեցին նրանց ձեռքը։

Մինչդեռ տանում էին նրան, նրանց հանդիպեցին դառ-նեցի մարդիկ, որ գալիս էին մեծ պալատից։ Այդ մարդը ազաչից նրանց, որպեսզի իրեն եպիսկոպոսից խնդրեն, որով-հետև ասում էր, թե ինքը նրանց ազդակիցն է ու զանեցի։ Քանի որ հենց սկզբում այսպես էր ասում ժողովրդին, թե՞ «Աբշահունյաց ցեղից եմ ես, իմ որդիներից մեկը պետք է թագավոր լինի, մյուսը՝ կաթողիկոս. և սուրբ Սահակի տեսիլ-քը պետք է նրանց վրա կատարվի»։ Ապա եպիսկոպոսը դրան ավելց նրանց՝ հրդում պահանջելով, որպեսզի այլևս մարդ-կանց լծությունից իմ աշակես հագիվ հանգավ հայտնված չարը։

* Այսինքն՝ խոնարհ։

ԽԹ.

Այն Դեի մասին, որ կնոջ կերպարանք ասում մի մարդու հետ խառնակվում էր

Մեզ պատմեց Հովսեփ վարդապետը, որ սուրբ առաքյալ Բարդուսի գերեզմանի վրա գտնվող վանքը շինեց Արտաշ²⁹⁸ զավառում ավերումից ու ամայի լինելուց հետո, թե՞ «Ես ընացի Դողթն²⁹⁹ դավառը ինչ-որ զործի համար։ Մի դյու-զում ասացին, թե այստեղ մի մարդ կա, որ դե կին ունի։ Իսկ մենք առածներին չհավատացինք, ցնացինք այդ մար-դու տունը, բայց դեհ չտեսանք։ Եվ երբ մարդուն հարցրինք, նա պատճառը ստույգ կերպով ասաց, բե՛՛ «Ես կին ունեի, մեռավ, ինձ թողեց մանր երեխաներ, իսկ ես հասած լալիս էի, թե ո՞վ կխնամի սրանց ինձ համար։ Ահա հանկարծակի մի կին հայտնվեց և ասաց. «Մի լար, ես քեզ կին կլինեմ ու քո մանուկներին կխնամեմ»։ Այնուհետև միշտ իմ տանն է, մեզ կերակուրենք է պատրաստում և մեր ամեն կարիքները հեղում։ Ես ուստիկ տարված եմ նրա սիրով, և [նա] միշտ ինձ հետ կենակցում է։ Ամբողջ շաբաթը անգործ է մնում, մինչդեռ երբ երեք լիտր մանած է անում»։ Իսկ երբ հարց-րի, թե այժմ ո՞ր է, նա մատով ցույց տվեց, թե՞ «Ահա այն-տեղ է և երևում է միայն ինձ ու իմ մանուկներին, ուրիշ ոչ ոքի։ Եվ արդեն երկար ժամանակ է, որ միասին ենք բնակվում»։

Իսկ ես վեր կացա աղոթելու և ալիւտարան կարդալու, որ գուցե մեղասանք ու պիղծ ոգին հալածվի։ Իսկ նա դրան ոչ մի ուշադրություն չէր դարձնում, այլ նստել ծիծաղում էր, ինչպես պատմեց այն մարդը։ Եվ մենք նրան շտեմանքս ելանք գնացինք»։

Մ.

Այն վեճի մասին, որ տեղի ունեցավ քրիստոնյաների միջև աստծու սուրբ հոգու համար, թե՞ պետք է միայն «Ի հօրէ» ասել, թե ի «հօրէ և յորդույ»

Հռոմեացիների կողմից հրահրվեց այս վեճը քրիստոնյա-ների միջև, որովհետև Հռոմի պապը գրեց հայաց մեծ կաթո-լիկոս տեր Կոստանդինին, — որ այն ժամանակ նստում էր

Հոռոմկւյում, քանի որ սուրբ Գրիգորի աթոռը այնտեղ էր գտնվում երկու սուրբ եղբայրներ Գրիգորի ու Ներսեսի ժամանակներից, որոնք Արշակունյաց տոհմից էին և գիտնական, աստծու օրհնքներին նախանձախնդիր մարդիկ էին, — թե՛ «Ինչպե՞ս եք դուք խոստովանում աստծու ամենասուրբ հոգին. հորի՞ց միայն բխած ու հայտնված, թե՞ հորից ու որդուց, որովհետև հոռոմեացիք այսպես են խոստովանում՝ հորից ու որդուց»։ Նմանապես գրեցին հայոց Հեթում թագավորին և պատասխան էին պահանջում։

Իսկ նրանք իրենց երկրի իմաստուններին՝ հայերից, հույներից, ասորիներից և քրիստոնյա այլ ազգերից, որոնք զբոսնում էին այնտեղ, հավաքեցին Կիլիկիայի Միս²⁶⁴ քաղաքում՝ հույները ասացին «միայն հորից», իսկ ասորիներից ոմանք ասացին ուրիշ կերպ։ Իսկ հայոց ժողովը գրեց արևելքի կողմերը՝ Մեծ Հայք³⁰⁰, գիտնական վարդապետ Վանականին³⁰², որովհետև այդ ժամանակ նա նշանավոր էր, և Վարդան վարդապետին, Հովսեփին և ուրիշներին, [որ տեսնեն] թե նրանք ինչ են ասում, ապա կպատասխանեն հոռոմեացիներին։

Նրանք քննեցին եկեղեցին հերձվածողներից մաքրող առաքյալների, մարգարեների և եկեղեցու սուրբ վարդապետների աստվածաշունչ գրքերը [և գտան որ] հոռոմեական խոստովանությունը ըստ անհրաժեշտության ուղղակի երկու բառով է առաջնորդվում։ Իսկ աստվածաշունչ գրքերը լիքն են այդպիսի բառերով։ Ինչպես գրեց հավատի վեմ երանելի առաքյալ Պետրոսը, որ ճշմարիտ հավատի համար տիրոջից երանվեց, թե՛ «Երբ և որպիսի ժամանակ Քրիստոսի հոգին մարգարեանում էր նրանց մեջ»*։ Հովհաննես ավետարանիչն ասում է. «Ով Քրիստոսի հոգին չունի, նա նրան չի պատկանում»**։ Եվ մեծ Պողոսը [ասում է]։ «Աստված իր որդու հոգին ուղարկեց մեր սրտերի մեջ, որ աղաղակում է արքա՝ հայր»***։ Եվ այլ բազում այսպիսիք առաքյալների գրքերում։ Իսկ մեր սուրբ Հոսավորիչ Գրիգորը, որ մեղ սովո-

րեցրեց հավատի խոստովանությունը, այսպես է ասում. «Հայրը իրենից, որպիսի հորից, սուրբ հոգին նրանց էությունից»։ Իսկ Քրիստոսի հաղթական սպառազեն Աթանասը³⁰¹ արհանտեսների դեմ այսպես էր քարոզում և ուսուցանում. «Անսկիզբ հայրը ոչ որից է, որպիսի հորից է, և սուրբ հոգին նրանց էությունից», որը կրկնում է Սոկրատ պատմագիրը։ Իսկ Գրիգոր Աստվածաբանը իր ճառի մեջ, որի սկիզբն է՝ «Երեկ՝ պայծառ լուսավորությունների օրը տոնեցինք», ասում է՝ սաղմոսից բաղելով. «Քեղնից է, տեր, կյանքի աղբյուրը, և թո լույսով լույսը կտեսնենք»*, այսինքն՝ հոգով որդուն կտեսնենք։ Եվ դարձյալ՝ «Նա որ հորից է ելնում, ըստ այդմ այնտեղից է առաքվում, ստացվածք չէ, ըստ այդմ ծնված չէ, որդի չէ, և ըստ այդմ ծնվածներից չէ, և ծնվածների մեջ աստված է»։ Եվ Գրիգոր Նյուսացին³⁰², և մեծ Բասիլիոսը, և Աբրա եփրեմը³⁰², և Հովհան Ռսկեֆերանը³⁰³ իրենց գրքերում շատ աեղեր [ասել են], եթե ճանաչությունամբ մեկը որոնի, շատերը կգտնի։ Եվ Եմեսացի Եպիսկոպոսը³⁰², Սեբերիանոսը իր այն ճառի մեջ, որի սկիզբն է՝ «Քրիստոսասերների մեջ խոստացա Քրիստոսից խոսել», վերջում ասում է. «Անծին աստծուն և նրանից ծնված միածին որդուն և սուրբ հոգուն՝ նրանց էությունից բխողին, մի աստվածության մեջ երեքին, ամեն ինոք հավիտյանս, ամեն»։ Եվ Մովսես Խորենացին «Քերականության մեկնության»³⁰⁴ մեջ ասում է. «Սուրբ հոգին աղբյուրություն ունեցող է, որովհետև մեկի հոգին է, հանձինս հոր և որդու է հոգի ասվում»։ Նաև Նյունյաց Եպիսկոպոս Ստեփանոսը³⁰⁵ ասում է. «Որովհետև բխում է հորից շարունակ իբրև ակունքից, դադարում է աղբյուրում. որդուց ելնում է անպատճելի խոհեմազույն գևտ՝ արևարաշխ, լուսապառօգ, ծովը ունենալով իբրև հյուրընկալ, հրեշտակների, մարդկանց դիտությունը ունենալով. մանավանդ թե ուժեղ որդի, ինչպես հայր. թևակաթ թույլ որդի, բայց նրա սկիզբը փարթամ է, որովհետև պատճառ է հոգու բխմանը։ Սուրբ հոգին ուժեղ է, որովհետև մարգարեական զգրքերի պատճառ է»։ Եվ սքանչելի Եպիփանը³⁰⁶ սաղմոսների մեկնության գրքում. ահա սկիզբը. «Ամեն-նասրբուհի Աստվածածին Մարիամը հավատի խոսքի մեջ,

* Պետր. Ա 11։

** Հովհ. ԻԲ. 25։

*** Դավառ. Գ. 6։

* Սաղմ. ԼԵ. 10։

որը հրամայեց Հովհաննես ավետարանիչին սովորեցնել Սրան-
չեղագործ Գրիգորին», ասում է. «Մի աստված հայր է կեն-
դանի խոսքին [Քրիստոսին], անձնավոր իմաստությունը, զո-
րությունը, էության կերպարանը, կատարյալի կատարյալ
ծնող, միածին որդու հայր, միայնի տեր, աստծուց աստված,
աստվածության կերպարանը ու պատկեր, ամենքին ներգոր-
ծող բանն աստված [Քրիստոս], բոլոր նշաններիս բովան-
դակող, անսահմանելի պրոություն և բոլոր ստեղծվածներիս
արարիչը ճշմարիտ որդի ճշմարիտ հոր, անտեսանելի ան-
տեսանելի, անմահի անմահ, մի սուրբ հոգի՝ աստծու էությունը
ունենալու, որդու միջոցով [ձևով] երեցած և հայտնված մարդ-
կանց, որդու պատկեր, կատարյալի կատարյալ, կյանք և
կենդանության պատճառ, սրբություն և սրբության պարզիչը,
որով հայտնվում է աստված հայրը, որ ամենքի վրա է ու
ամենքի մեջ և աստծու որդին, որի միջոցով և ամենքը, Կա-
տարյալ երրորդություն՝ փառքով ու մշտնջենավորությամբ,
անբաժանելի թագավորությամբ ու անհեռանալի Ապա ոչ
ինչ-որ ստացական բան, և ոչ երրորդության ծառա, և ոչ
ներսերբովի, որպես թե նախապես չկար, հետո ներս մտավ,
որդին ոչ պակաս հորից և հոգին որդուց պակաս, այլ անփո-
փոխ ու անփոփոխելի, միշտ նույն ինքը երրորդությունը»:

Այսպիսի խոստովանությունը քնդունելի է Հայաստան-
յայց եկեղեցիներում ու Կիրակոսի հոգում, և արժանի է հա-
մարձակ քարոզչու, որ հոգին հորից է բխել և որդու միջոցով
երևացել:

Արևմուտքի թղթին այս պատասխանեցինք, և մենք սույն
հավատի մեջ հաստատ ենք մնում սուրբ երրորդության
շնորհներով, որին հավիտյան փառք. ամեն:

ՄԱ.

Ուղղափառների ճշմարիտ հավատի խոստովանություն

Հավատում ենք և հորը, և որդուն, և սուրբ հոգուն՝ երեք
կատարյալ անձերի և մի փառավորված աստվածության,
սուրբ ու փառակից երրորդություն, անսկիզբ ու անվախճան,

անժամանակ ու անտեղ, միշտ անկարոտ և ուրախ, ամեն
բանում կատարյալ և բարու մեջ իմացված, որը [բարին]
բնականորեն ունի և անպակաս տալիս է կարոտներին: Կա-
տարյալ երրորդություն, անաճելի ու աննվազելի, անձով բա-
ժանված, երբեմն նաև անունով, բայց միության մեջ մնա-
ցած, փառավորված է ու փառավորվում է աստվածության
էությունամբ, զորությամբ, կամքով, իմաստությամբ, գործով,
մեծությամբ, մանավանդ անհասանելիությամբ և անտեսելի
ուզերմածությամբ:

Հայր անձին, որդի ծնված հորից, անցավ ու անմարմին,
հորը էակից ժամանակներից առաջ: Սուրբ հոգին հորից
բխումն է որդուց երևացում, ոչ թե որդու նման ծնունդով,
այլ աղբյուրի նման առաջ եկած, իրեն համար միայն քննե-
լի օրինակ, իսկ արարածների կողմից անիմանալի, միշտ հոր
հետ որդի ու հոգի. հոգի ինչպես հոր, նմանապես և որդու,
ոչ հայրն է փոխվում որդու, կամ որդին՝ հոգու, կամ հոգին՝
որդու և հոր:

Հայրը ունի անձ և հայրական անուն, և որդին ունի անձ
ու որդիական անուն, և հոգին ունի անձ ու հոգիական անուն.
Խորոզություն կամ անունների ու անձերի փոփոխություն չու-
նեն, այլ հայրը միշտ հայր է, որդին՝ միշտ որդի, հոգին՝
միշտ հոգի, որին* և հավատում եմ:

Սրանից ու սիրուց որդին անձնավորության պես հոգով ու
մարմնով ղոյացավ սուրբ կույս Մարիամի մեջ՝ Գաբրիել
հրեշտակապետի ավետումով և մեր փրկության համար նրա-
նից մարդացավ. մեր էության համապատասխան [ունեցավ]
հոգի, միտք, շունչ, մարմին, ինչ որ է կատարյալ մարդ՝ Ադա-
մի մեղանշած էությունամբ, որից Մարիամն էր, որին առնելով
աստվածացրեց առանց խառնման ու փոփոխման, անբն-
նելի ու անպատմելի խառնումով, և եղավ երկու կատարյալ
էություններից՝ աստվածայինից ու մարդկայինից, մի կատար-
յալ անձնավորություն՝ էությամբ անփոփոխելի ու անբաժա-
նելի: Ոչ փոփոխեց մարդկային խիտ ու բաղադրյալ էությու-
նը աստվածային անբաղադիր ու պարզ էությանը՝ իրենը
կորցնելով, և ոչ էլ աստվածային պարզ, անմարմին էությու-

* Բնագրում չոր, երեք եղել է յոթ:

նը խառնեց մարմնական էության հետ. պակասեց իր հավիտենական պարզությունից, թեպետ և անքակտելի միություն համար ասվում է անմարմինը մարմնավորվում է և Բանը [Քրիստոսը] թանձրանում է: Մնաց մի միածին որդի, մի անձ, մի Քրիստոս, և ճշմարտորեն երկուսից միացված մի էություն, մի կամք, մի իղձ, մի գործ, կուսությանմբ մի ծնունդ, մի մայր առանց հոր, որը հավիտենությունից առաջ առանց մոր էր ծնված:

Նվ դավանում եմ էմմանվելի³⁰⁷ մորը՝ աստվածածինն մինչև հավիտյան և էմմանվել աստծուն մինչև հավիտյան՝ նույն մարմնով ծննդից հետո: Մարդեղության բոլոր գործերը աստծու գործ եմ ընդունում՝ ցածրագույնները, բարձրագույնները և անբամբասելի տանջանքները, որ մեզ համար կրեց. չեմ բաժանում, այլ համարում եմ մի, անզույգ իմ տերը, և խառնում չեմ ճանաչում, ու նվճվում եմ խառնում ճանաչողին ու ասողին:

Նույնպես խաչի կրածները խոստովանում եմ աստծու խաչ, և մահը իսկական էությանմբ մահ չեմ ընդունում, կամ մարմնից բաժանում, այլ էությանմբ միացած աստվածությանը և աստվածացած. աստված եմ խոստովանում, որով մեռավ անմահ՝ բանական հոգին ավանդելով հորը:

Աստվածությունը հոգուց ու մարմնից չբաժանվեց, այլ անբաժանելիորեն միավորվեց, ըստ որում հոգով զոխքն էր ավերում ու մահը սպանում. մարմինը ջնջում էր քայքայումը որպես աստված և աստծու մարմին, բոլոր գերեղմաններին մեզ ճառագայթներ էր արձակում, շատերին հարությունների մեջ ճառագայթներ էր արձակում, շատերին հարություն տալիս, դիտելի երկրի վրա սահմանված ժամանակը, շատ մեծ քանակով էր հարություն առնում և ոչ թի մենակաբար, ինչպես Հովնանը³⁰⁸ ձկանից, այլ զոխքից մահակուլ հոգիների լրիվությանմբ՝ սկսած Աղամից և գերեղմաններում հողացած շատ մարմիններով: Նվավ ձեռք չտված անլույծ կնիքի գերեղմանից, ինչպես Մարիամի արգանդից, և բարձրացավ մտավ կուսությանմբ անձեղքելի երկինքը, որպես անբաց դռներով վերնաստուն, որպեսզի հայտնի լինի, թե մարմնական էությունից վեր է: Քանի որ մարմնի էությունը մահկանացու, ոչնչացող ու մեղսալի է: Եթե ինքնին առանձնանա, մարմին առնել չի կարող անձանալի մնալով, այլ տերու-

նությունը [մարդեղությունը, մարդ լինելը] և տերը լրիվ ունեն ճշմարիտ մարդը՝ իր սահմանով, սակայն շողացած ու փայլատակած աստվածությանմբ, որ ներգործում էր Քրիստոսի վայելուլ [մարմնական] մասի վրա, որը ձեռքերով շուշափեցին առաքյալների գասերը և տեսան երանելի աշքերով անկերպանքը կերպավորված: Նույն մարմնով և հոր փառքով գալու է դասելու ողջերին ու մեռածներին. նրա թագավորությունը վախճան չունի:

Հավատում եմ նույն երրորդությունից ստեղծված շեղածներից բոլոր հղածներին, բարի ձևացրած Աղամին, որ ինքնազուլս կամքով կատարած հանցանքով լուծվեց մահվան մեջ և միևնույն արարչից վերստին նորոգվեց՝ մեկ միածնի նախախնամությանմբ, հոր և հոգու կամքով:

Հավատում եմ բանականներիս ընդհանուր հարությանը Աղամից սկսած՝ ստեղծողի ու նորոգողի միևնույն գործությանմբ:

Հավատում եմ հավուր դատաստանի արգար իրավունքին ըստ արժանվույն և հավիտենական կյանքի ու տանջանքի հատուցմանը:

Այս է մեր և բոլոր ուղղափառների հավատի համառոտ խոստովանությունը, որոնց [ուղղափառներին] թող տերը իր ողորմության շնորհներով մեզ մասնակից դարձնի, որ սրահով աշխարհում ապրենք անարատ կյանքով, բարի գործերով, այս դավանությանմբ զնանք մեր հույս ու վստահություն Քրիստոսի մոտ և արժանի լինենք համարձակությանմբ տեսնելու երանելի ու ամենասուրբ երրորդությունը, որ երեք անձի մեջ է, առանձնացել և մի աստվածությանմբ, տերությանմբ ու թագավորությանմբ փառավորվել: Թող մեզ և բոլոր ճշմարիտ հավատացյալներին արժանացնի անձնա բարիքների ու անպատմելի ուրախությունների, «որ աչքը չտեսավ, ախանջը չլսեց և մարդու սրտում չընկավ, որը աստված պատրաստեց իր սիրելիների համար»*:

Արդ՝ այս դավանությունը ընդունում է աշխարհի շատ մոտոր և պահում է սրբազան առաքինությանմբ: Ամեն քահանա ոձեղու ժամանակ այս դավանությունը մեծ քահանայա-

* Ա. Նորհ. Թ, 9:

պետք պետք է հանձնարարի և պահանջի նրանցից, որոնց ձեռնադրել են կամենում:

Ապա անուում նշումում է ապականիչ գալերին, բոլոր հերետիկոսներին՝ մինչև այսօր հարյուր հիսունինը հերձվածների և այլոց, որ սրանց են նմանվում: Պետք է դավանել բոլոր ուղղափառներին, եկեղեցու այն հովիվներին, որոնք Քրիստոսի հոտին առաջնորդիցին դեպի ճշմարտություն և անուցին կենսաբեր արոտներում:

Ապա հոգին կիչնի այնպեսի սրբության սեղանին և կրհանգչի այն նվիրյալի վրա, որ գիտե ճանաչել օտարներին ու հարազատներին, ինչպես [գիտե] գիտուններին ու իմաստուններին հովիվներ նշանակել, որ կարող է կյանքի կոչել կյանքին արժանիներին, այսինքն՝ բերել առ աստված: Որովհետև աչս է իաշով ու արյունով գնված հավատացյալների պահպանության պարիսպը, ոչ միայն շարիքներից հեռու մնալ, այլև քարիքների հետամուտ լինել մեր տեր Հիսուս Քրիստոսով, որին հավիտյանս փառք, ամեն:

Նաև մեծ վարդապետ Վանականը գրեց, թե ինչպես պետք է խոստովանել և կամ ասել սուրբ հոգին հորից է և որդուց:

ՄԲ.

Վանական վարդապետի դավանության խրատը

Հոգով խոսել հոգու մասին հոգևորականների գործն է. իսկ եթե մեկը, որ հաստատուն ձեռքով ամուսնը ցանկանում է հիմել, խղճվի՝ հանդիպելն է հաճելի, թե՛ հասկի*։ բայց թե՛ կշնչի հոգին տնոր և դիպի համար, կրնթանա բանն, կրփառավորվի մի աստվածությունը երեք անձերի մեջ՝ միմյանցով երևալով, ինչպես լույսը՝ լույսով:

Որովհետև, եթե ստեղծական այս լույսը և հուրը չեն փակվում յուրաքանչյուրից և ուրիշներից, ինչպե՛ս անստեղծ արարչականը կփակվի միմյանցից ու արարածների մեջ,

* Ըստ Ալիշանի՝ թվում են աղավաղված, ինչպես և հայերգիները, գուցե և հեղինակի կամքով խրթնարանված են:

իևպետե մենք չենք կարող իմանալ. որովհետև անձը [երե-
թի] անձնական մաս չի կարող տալ օղին, հրին, ջրին ու գր-
նան. սրանց նրբամասնություն պատճառով*։ և որ սրանք
տնադատ են, թեև աղատ են թվում, անբացասելի են, բայց
բողոքանքի են թվում, որքան օղելի միտքը շպետք է հանդգնի,
ունեղ, անտարար, անսահման, միասնական սուրբ երրորդու-
թյանը, բոլոր կողմերով ճանաչել, երբ չկա [սահման], որով
եղերվի, կամ տեղ, ուր գրվի, այլ այն, ինչ Աստվածաշունչ
զրքերը նմարտություն են տալիս եկեղեցուն, որը պետք
է սկսել [այսպես]։ Իմանալի իմացումը իմացողին լինելով
ոչոքս սնունդ և կերակուր, այսինքն՝ մտքին: Հրեշտակային
էությունները և նրանց արարչականը, որովհետև իմացողը
իմացությունը իմացողաբար իմանում է իմանալի իմացումը:
«Մեր մտածիր դու քեզ համար,— ասում է Մովսես Նախա-
մարգարեն,— նայիր քո անձին»: Նաև Փիլոնիոսն է խրա-
տում, թե՛ «Քո երրորդությունը իմացիր, որ քո մարմնում կա
հոգի, միտք և խոսք»: Նույն ձևով նաև Պապոսն է գրում մեզ
համար. «Մի է հայր աստված, և մի տեր Հիսուս Քրիստոսը, և
մի սուրբ հոգին»: Նույն է ավանդում նաև Նիկիայի սուրբ
մարգար. «Հավատում եմ մի հայր աստծուն, մի տեր Քրիս-
տոսին և մի սուրբ հոգուն»: Իսկ Հովհաննես Մկրտիչը միու-
թյուն է ընդունում էություն համար՝ հորը և հոգուն մարդ է
համարում, այսինքն՝ խոսք և որդին էլ ունի, ասում է, հայր
և հոգի:

Աթանասը ընդունում է երեք անձ կամ երեք դեմք: Աստ-
վածաբան Գրիգորը ասում է. «Երեք անձ, կամ երեք երես,
կամ որը քեզ հաճելի է, այն ասա: Ինքը աստված, որ էն է,
ու՛ր սկսվում է և ոչ էլ դադարում է»: Գրիգոր Աստվածաբանը,
Բարսեղը և Գրիգոր Նյուսացին [ասում են]։ «Անձին և ձըն-
ված և բիտում», որին հետևում է ամեն ուղղափառ եկեղեցի:
Հովհան Ոսկեբերանը [ասում է]։ «Արմատ, բույս և բողբոջ»:
Պապոսը հորը էություն է համարում, որդուն՝ պատկեր. հորը՝
լույս, որդուն՝ ճառագայթ: Աթանասը՝ որդուն հոր պատկերին

* Քննական բնագիրն է երեք, իսկ ձեռագրերը տալիս են երես
լույսպես է նաև Ալիշանի հրատարակությունը: Մենք ճիշտը համարում
ենք երեսը և թարգմանում, սակայն ոչ վստահությամբ:

է համարում, հոգին՝ որդու [պատկերը], այսինքն՝ հոր և որդու: Ինքը տերը հորը հոգի է համարում: Նաև Գրիգոր Լուսավորիչն է որդուն հոգի համարում, և աստվածաշնչական բույր զրբերը որդուն* հոգի են համարում: Պողոսը հորը անհրեւելի է ասում, իսկ որդուն՝ անհրեւելի պատկեր: Արանից հայտնի է, որ հոգին հոր և որդու պատկերն է, որովհետեւ էութիւնների պատկերը և նկարագիրը մեկ է. ըստ այն խոսքի, թե՛ «Աստված մարդուն ստեղծեց իր պատկերով»,** որովհետեւ էութիւնները մի պատկեր ունեն, մի մարդու մի նախատիպ [առաջին օրինակը], մի էութեան, երեք անձերի, մի աստվածութեան: Բոլոր հին ու նոր կտակարանները վկայում են, որ հայրը անսկիզբ ու առանց պատճառի է. ինքը [աստված] հենց Աբրահամին ասում է. «Եմ էով երգվում եմ քեզ»***: Մովսէսին՝ ասում է. «Ես էն» եմ, որպէս ասի թե ոչ որից, և որ որդին ու հոգին հորից: Ովսեւն ասում է. «Իմ հոգին և խոսքը քո մեջ են»: Եվ ինքը տերը ասում է. «Հոգմը ուր կամենում, այն կողմն է փչում, և չգիտես դալիս է և ուր է գնում, նույնպէս էլ ամեն ծնված հոգուց»: Այդ պատճառով սուրբ Եպիփան Կիպրացին ասում է. «Հոգին հայր է, իսկ նրանից են որդին ու հոգին»: Որովհետեւ «հայր» անբակցւածային բառ է, և երեքն էլ ժամանակից անսկիզբ են: Հոգի ասելը անմարմնութեան նշան է, և երեքն էլ անմարմին են: Որդի ասելը գոյացութեան և էութեան նշան է, որովհետեւ երեք գոյացութեան և մի էութեան են: Որդին հորից է ասվում, իսկ հայրը որդուց չի ասվում, որովհետեւ սա է նրանից և ոչ թե նա որանից: Որդին և հոգին հորից են ասվում, հայրը նրանցից չի ասվում: Որդին ու հոգին հորից են ասվում՝ մեկը ծնունդով, մյուսը բխումով: Եվ որդին է բխում ասվում և հոգին: Ասվում է որդին ելավ հորից և ասվում է հոգին ելավ հորից: Հայրը հոգի է ասվում, բայց որդի չի ասվում. հոգին ոչ հայր է ասվում, ոչ որդի: Որդին հորից է, իսկ հոգին և հորից է, և որդուց:

Հայրը արմատ է, որդին՝ բույս. հոգին արմատից է և բույսից բույրոր: Հայրը դոշ է, որդին բերան է, հոգին՝ շունչ:

* Բնագրում հոգի, տարբերակները որպէ կամ չիք հոգի:

** Մենդ. Ա, 27:

*** Ըստ Ալիշանի հրատարակութեան՝ «Իմ էն եղնում եկզ»:

նրա բոլոր զորութիւնները նրա բերանի հոգով են: Եվ թե՛ «Իս ասարումը նախնիների գրախառը» և թե՛ «Փշեց նրանց երեսներին և ասաց. Առեք սուրբ հոգին: Հայրը անձ է, որդին՝ գոյացութեան, հոգին՝ բաղուկ, իսկ բաղուկից մատ: Ես ասածու մատով կհանեմ դեկրին»*:

Որդին հորից է, իսկ հոգին նրանցից. — ասում է սուրբ Եպիփանը: Որդին հորից է ելնում, իսկ հոգին հորից և որդուց է ելնում: Որդին հորից է ասնում, նմանապէս էլ հոգին որդուց: Ինքը՝ տերը ասում է. «Ենձնից է ասնում և ձեզ ուսուցանում»**: Եվ որդին հոգուց է ասնում ըստ այն խոսքի՝ «Ես ոչ նրա մեջ ծնվել է, սուրբ հոգուց է»***: Երեք արեգակնային լույս կա, ամենն էլ մի օրինակ՝ անհատ, անճառ, անձեւ, անփոփոխ, անբանակ, անսահման: Բայց մեկը, որ մեր էութիւնը առավ՝ Բանը [Քրիստոսը] մեր էութեամբ է երևում, բայց նրանով են ճանաչվում հայր և հոգի: Որդին ծնված է ասվում, որ նշանակում է որնէ մեկից: Ունենալ և լինել է ասվում, որ նշանակում է ոչ որի շունհեւալ, որովհետեւ ոչ ունի հոր անձը, ոչ հոգու անձը, այլ միայն իր որդիականը: Հոգին եղավ հորից ու որդուց է ասվում, որովհետեւ ոչ ունի հոր անձը և ոչ էլ որդու անձը, այլ ունի իր հոգիական անձը:

Այս երեք անունը երեք անձերի հաժապար նշանն է. ոչ մեկը մշտնից վեր է, և ոչ մշտնը մեկից ցածր, այլ ամեն բանով միմյանց հաժապար են: Ոչ ոք թող երեք էութեան նշան չհասկանա, այլ երեք անձերի նշան և մի էութեան. մեկը հայր, որովհետեւ այլ հորից չէ. մշտնը որդի, որովհետեւ հորից է, և մեկը ոգի, որովհետեւ հորից ու որդուց է: Հայրը անձին է ասվում, որովհետեւ ոչ որից չէ, որդին ծնված է ասվում, որովհետեւ հորից է. հոգին չի ասվում որդի կամ ծնված, որպեսզի երկու եղբայրներ չհամարվեն, և չի ասվում երկվորյակ որդու հետ, որ դուստր չկարծի, և չի ասվում միայն որդուց, որպեսզի թո՛ւ չհամարվի:

Գու, ով իմաստուն և ճշմարիտ հալոսաացյալ, ինչո՞ւ ես Հետաշրջրվում երկու պատճառ իմանալու Բարսեղը հարցնում էր իր եղբայր Գրիգորին. «Ի՞նչ է սկզբի սկիզբը»: Եվ

* Դուկ. ԺԱ, 20:

** Յովհ. ԺԶ, 15:

*** Աստթ. Ա, 20:

նա պատասխանում էր. «Երկրորդ պատճառի առաջին պատճառըս եւ՛ յերկրի մերիչ ռ՛ւմ պատճառ կլինեն հայրը և որդին, եթե ոչ՝ իր հոգուն»։ Գրիգոր Աստվածաբանը Պղատոնի խոսքն է անում, որ գրված է. «միպես խառնելու սափոր սափոր լցվեց, րայց և մերժում է լցված ու խառնուրդ ասելը»։ Իսկ առաջին ու երկրորդ պատճառ ասելը ընդունում է՝ Գուինո¹ և ու ըմբոստանում, ով երկու պատճառ ընդունող. որովհետև ոչ թե այս անունները և կտրվելն են զանազանում մի էությունը, այլ երկու անձերը մի էության համար ունենալու են, որպեսզի հաժմաբար խոստովանությունը կարգն ու սահմանը անխառնակ ու անշփոթ մնա։ Մի աստվածությունը ամեն ինչ կարգով ու սահմանով հորինել է, որ խոստովանողի մտքում խառնակություն ու շփոթմունք չընկեն։ Դու որ լսող ես, բեզ եմ ասում, ինչպես քո միտքը քեզանում է, և ուրիշի մեջ էլ է միտք ծնվում։ Եթե այս չես իմանում, ինչո՞ւ ես ասածու վերաբերյալ քննում և գրքերին [Աստվածաշնչին] ընդդիմանում։ Եթե այդ լույսը, որ քո խելքում ծագում է, և միտքը, որ կից է խոսքիդ, և սրտիդ բոխումը և ուրբը ձայնիդ մեջ չես կարողանում տեսնել, ասածուն ու գրքերին հակառակ մի ջանտ որևէ բան իմանալ։

Նվ կրկին եմ ասում. քո խոսքը մտքի՞ցդ է, թե հոգուցդ։ Եթե մտքիցդ է առանց հոգուդ, ուրեմն քո խոսքը անհոգի է. իսկ եթե հոգուցդ է առանց մտքիդ, անմիտ է քո խոսքը։ Իսկ եթե հոգուցդ ու մտքիցդ է, հոգնկիր ու մտքավոր է քո խոսքը, ինչպես որ կա։ Այդա թե շնչավոր [մարմնավոր] իմաստով է քո խոսքը, դատարկ է։

Ասածու էություն միությունը և անձի բաժանումը մարմնական օրինակով մի տեսնիր, որ չզայրանալով ես։ Եթե միայն ասես հոգին հորից է եղել ու բնի, տերանակուն է հոգին, իսկ եթե միայն որդուց ասես, որից սկիզբ է. իսկ եթե հորից ու որդուց ասես, ճշմարիտ է, ինչպես որ կա։ Որինակ ասածու հայրությունը մարմնական չէ, ոչ էլ որդիությունը և ոչ էլ բխողությունը։ Խոսք է, որ հավատի սովորությամբ ասում են.— Այս ինչը այս բանից ողջ դուրս պրծավ, այս բաներից բաժանվեց ողջ, ոչ իրենից տեղում մնաց, ոչ ուրիշներից իր հետ բան բերեց և ոչ ուրիշներից կտրեց և ոչ էլ ուրիշներից

բաժանեց, կտրես ողջ ասա, կտրես հատակ ասա, կտրես և որդ ասա։

Այսպես հոգին հորից ու որդուց է. ոչ ինքն է ինչ-որ շա՛վով պակասում, ոչ նրանցից է կտրվում. լրիվ կատարյալ աստված հայր, լրիվ կատարյալ աստված որդի, լրիվ կատարյալ աստված սուրբ հոգի. մի կատարյալ աստվածություն երեք անձերի մեջ ամեն բանով հավասար։

Այս է ուղղամիտ և կեղեցու խոստովանությունը։ Սուրբ Հինիսիսը բխողական բառը երրորդության վրա հավասար է գնում՝ հոր, որդու, հոգու, այսպես ասելով. «Բխողական բառը՝ իմաստացուցիչ է, զորացուցիչ, կենդանացուցիչ և որ ասյն ոճով է զարձյալ՝ իմաստացուցչություն. զորացուցչություն, կենդանացուցչություն և այլը ըստ այսմ»։

Կրկին քեզ աղաչում եմ. աստված բառը մի ընդունիր բոա էություն, այլ ըստ մեր նկատմամբ ունեցած խնամքների։ Այսպես աստված ասվում է լույս և կյանք. Խնչ ես կանոնում ասել, այսպիսի՞ լույս ու կյանք, որպիսին մենք ենք տեսնում և ապրում։ Կամ թե քո հոգու անունն ու էությունը կորո՞ղ ես իմանալ։ Այս խոստումը հանդերձալների համար է. երբ այն կհայտնվի. «Խնչ աչքը չտեսավ, ականջը չսոց, մարդու սրտում չընկավ, որը աստված պատրաստեց իր սիրելիների համար»²։ Այստեղ ավելին մի պահանջիր, որպեսզի բոլորից էլ չզրկվես։

Ո՞՞՞.

Սուրբ վարդապետ Վաճակաճի վախճանի մասին

Աստվածաճանձ և մեծ վարդապետ Վաճակաճը հասնելով բոլոր ձերություն՝ ալեորվեց և տալիներով լցված՝ Աբրահամ Նաճապետի նման փոխվեց սիրոյ մաս։ Կյանքը վերջացրեց և հալոտը պահեց ուղղամիտ խոստովանությամբ՝ սուրբ երրորդության և Քրիստոսի մարդկության հանդեպ։ Մանուկ հասակից աստվածային գործերի ծառայությամբ ապրելով՝ շատ քրախնք ու ջանք թափեց ուսուցչական գործի վրա, բաշմաթիվ աղաների փառքի հասցրեց, դանազան ճշնություններ

¹ «Ճնադրում» կեանք, ուղղում ենք՝ կեանք։

² Ա. Կորն. Բ, Ծ.

կրեց ու սպանեց երկրավոր մարմինը ըստ առաքյալի այն խրատի, թե՛ մարմինը խաչ հանեց պահանջներով ու ցանկություններով հանդերձ՝ Որովհետև ասածու այս մարդը նման էր նրբաթև թռչող մեղվի, որ թռչելով բազմատեսակ ծաղիկների վրա՝ հավաքում է նրանցից պետքականն ու օգտակարը՝ իրենց սկեռքերի և իրեն ուտելիք ու բժշկություն թագավորների ու ռամիկների համար։ Նույնպես էլ սա իր անձի մեջ հավաքելով բոլոր սրբերի վարքն ու առաքինությունները՝ հյուսում էր խորհրդի բանվածքը իր անձի պետքերի և ուրիշների օգուտի համար, որովհետև ստացել էր Աբելի արդարությունը, Սեթի գեղեցկությունը, Ենոքի հույսը, Ենոքի հավատը, Նոյի կատարելությունը, Աբրահամի հավատն ու զործը, Իսահակի հնազանդությունը, Իսրայելի աստվածատեսությունը, Հովսեփի ողջախոհությունը, Հոբի համբերությունը, Մովսեսի հեղությունը, Փենեհեսի նախանձախնդրությունը, Հեսուի սուրբ կուտությունը, Սամվելի հստակամիտ անմեղությունը, Դավթի սրտի խոնարհությունը, Սողոմոնի իմաստությունը, Եսայու համարձակությունը, Նդիալի վրեժխնդրությունը և Երեմիայի ցավակցությունը։ Ըստ Դանիելի ու Նդիելիլի ասածու ժողովրդի հետ գերություն գնաց, ըստ Զորաբաբելի ու Հեսուի ասածու տաճարի նորոգող եղավ, ըստ Պաղմանոսի բազմաթիվ գրքեր հավաքեց ազգերից ու լեզուներից։ Հովհաննու նման անապատում բնակվեց և տիրոջ հրամանով ապաշխարություն քարոզեց, Հին ու Նոր կտակաբանները վաչեկեց։ Պետրոսի պես աստվածորդի տիրոջը պաժանեց և եկեղեցու գլուխ եղավ։ Որոտման⁵⁰ որդիների հետ հոգևոր րաները խոսեց ու աստվածաբանեց, Պողոսի հետ կենաց խոսքը ընդհանուրի մեջ սերմանեց և գրով հաստատեց, եկեղեցու վարդապետների հետ հանգես եկավ և վաչեքին վանեց։ Քրիստոնեներին կաթ խմեցրեց, իսկ Հատարչալներին հաստատուն կերակուր*։

Արդ՝ նու որ այս բոլոր բարիքները ստացում ունեն իր անձի մեջ, ինքն էր ստեղծում և ուրիշներին միևնույնը ուսուցանում, տիրոջ մոտ փոխադրվեց՝ բնության պարտքը հասուցելով։ Նրա վախճանը հետևյալ ձևով եղավ։

Իր իսկ շինած Խորանաշատ կոչված վանքում, որ իր մեջ յուս եկեղեցիներ ունենալու համար այս անունը ընդունեց և գտնվում է Երզնկանք բերդի դիմաց Գարդմանի թիկունքի կողմից, նա նշանավոր կառուցումներ արեց. կոփածո քարերից իր իսկ կառուցած մեծ եկեղեցու գլանը զավթ շինեց, և վարդապետական խոսքն էր սովորեցնում նրանց, որ ամեն պապաններից հավաքված էին նրա մոտ։

Սուրբ աղուհացքի օրերին նա հիվանդացավ և անմիջապես մեռավ։ Նախքան իր սուրբ հագուստները ասածու ձևերը, ըստ զրվածի, կանչեց միաբաններին, քաղցր ու անորոշալուր խոսքերով մխթաբեց նրանց և աղաչեց հաստատուն մնալ կարգի և ողջապառ կրոնի ու աստվածապաշտության* մեջ։ Այդա խաղաղ շնչումով մաքուր հոգին արձակվեց մարմնի կապանքներից արեգ ամսի տասին, ըստ նոր ստույգ տոմարի մարտի տասնութին ըստ հռոմեական տոմարի, զարնանամուտից երկու օր առաջ, շարաթ օրը՝ երուսաղեմի երանելի Կյուրեղ հայրապետի հիշատակի օրը, որը ընթերցվածները** կարգավորեց, գրեց Կոչման գիրքը*** և իսահակությունը սուրբ Սրենգի ու իր վեց եղբայրների, որոնք նահատակվեցին անօրեն Մաքսիմիանոսից։ Նրանց վարքին հետևող եղավ, այդ պատճառով էլ նրանց հիշատակին [օրվան] արժանացավ։

Նրա թաղմանը անհամար բաղմություն հավաքվեց և մեծ սղով ու տխրությամբ զառը ողբացին, որովհետև զրկվեցին երանելու լուսավոր վարդապետությունից ու հոգեշահ խոսքերից։ Նրան տարան թաղեցին վանքի վերելք արևելյան կողմից, ամենափոքր եկեղեցու մոտ, որտեղ աղբատների գերեզմաններն էին գտնվում, բանի որ ինքը աչղպես հրամայեց։

Այնտեղ էր այդ գավառի եպիսկոպոս տեր Սարգիսը բաղմամբով վարդապետներով ու քահանաներով։ Նրա հիշատակի համար զնացին նաև Աղվանքի կաթողիկոս տեր Ներսեսը և եպիսկոպոս տեր Հովհաննեսը մի օր հետո, և զառը ողբացին ու լացին նրա գերեզմանի վրա ու այնտեղի միաբաններին մխթաբելով վերադարձան յուրաքանչյուրն իր տեղը։

* Ըստ տարբերակի։

** Այսինքն՝ պատարագի ընթերցվածները։

*** Այսինքն՝ Կոչման ընծայութեան (մկրտության կանչվածների)։

Վանքի առաջնորդությունը ստանձնեց նրա եղբորորդի Պողոս քահանան, իսկ ուսուցչությունը՝ Գրիգորիս վարդապետը՝ նրա աշակերտն ու ազգականը։ Այս կատարվեց [հասցե] յոթ հարյուր թվականին (1251 թ.)։ Այժմ նրա աղոթքներով թող աստված խաղաղություն տա ամբողջ աշխարհին և մեզ մաս նրա հարության ու [փառքով] պսակվելու ժամանակ։

ՆԴ.

Հովհաննես զառնեցու մասին

Սա մի առաքինի մարդ էր, վարքով դարձանալի, աստծու պատվիրանները կատարող [Քրիստոսի] լուծը կրող. պատանեկությունից արժանացավ կուսակրոն քահանայական աստիճանի. անուր Հովհաննես էր, Գառնի քաղաքագլուխը, ուր գտնվում է Տրդատի հրաշալի սարավանդը*, Այրիվանքի⁹³ սուրբ միաբանությունից։ Սա մանկության հասակից արհամարհեց կյանքի ամեն ինչը, չքեց հարազատներին ու տունը, ընակվում էր ամալի տեղերում, սիրում էր առանձին լինել և անդադար խոսել աստծու հետ՝ իրեն ստիպել տեսակետն ապահովելու, պատերի, գետնատարած ու պսակած աղոթքների և անդադար տեղից տեղ շրջելով ու պատահածներին լուսավորելով։

Նրան տրվեց նաև բժշկության շնորհ, որովհետև ձեռքը դնելով ու աղոթելով բազմաթիվ ախտաժեղանքի բժշկում էր նրանից խնդրում էին նաև իրենց անձերի պահպանման համար թուղթ [թալիսման], իսկ նա անմիջապես տալիս էր բոլոր խնդրողներին։ Նվ այս անում էին ոչ միայն հավատաքյալները, այլև բազմաթիվ ունավատները։ Նա գրում էր սուրբ երրորդության անունը և աղոթքի խորհրդավոր խոսքեր ու տալիս էր նրանց, իսկ նրանք հավատալով առնում և կապում էին իրենց վրա։

Այս մասին շատերը շատ բաներ էին պատմում, բայց չստացելիք [պատմում էր] մեր հարազատ ու սքանչելի վարդապետի վարդապետը, որի խոսքերը արժանի են վստահության [արժանահավատ են], որովհետև նրանք սիրով կապված էին միմյանց հետ։ Որովհետև մենք հեռավորության պատճառով չգտնեցինք նրան, նա իրեն միակերպություն՝ մեզ նրա կյանքից որոշ բաներ պատմեց մասնավոր կերպով. ասաց, թե՝ «Երբ Հովհաննեսը հենց մեզ պատմեց, թե ես գնացի սուրբ քաղաք Երուսաղեմ երկրպագելու փրկչական վայրերին, այնտեղ որոշ օրեր մնացի՝ իջնանելով սուրբ Հակոբում։ Մի գիշեր կանխորդ ազդարարության ժամը հնչելը, որ բոլորին զարթեցնում էր աղոթքի, և մինչդեռ ես աղոթում էի սուրբ Եկեղեցում, սուրբ Հակոբի առաջնորդ վարդապետը կանչեց ինձ և տեսց. թե՛ մի, զարմանալի բաներ լսիր, որ պատմում է իմ ամենակրտսեր քահանան։ Երբ գնացի նրա մոտ, կանչեց քահանային, որ զարմանալի երազ էր տեսել, և ասաց. «Այժմ ասա, ինչ որ ինձ նախօրոք՝ պատմեցիր, որ սա ես լսեմ»։ Փահանջ սկսեց պատմել, թե՛ «Նախքան ձեր մեր եկեղեցին դալը, ես սուրբ Եկեղեցու վերնատանը աղոթում էի, հանկարծակի Գաբրիել հրեշտակապետի նկարված պատկերը, որ գտնվում է ամենասրբուհի աստվածածնի պատկերի հանդեպ, խոսեց ու ասաց. «Ուրախ եղիր, ով դու բերկրյալ, տեղը քեզ հետ է»*։ «Յոհնավա՛հ ես դու կանանց մեջ, և լրճվում է քո արդանգի պտուղը»**։ Բոլոր սրբերի նկարված պատկերները սկսեցին նույնը խոսել մինչև մեծ ժամը՝ «Ուրախ եղիր, ով դու բերկրյալ, տեղը քեզ հետ է»***։

Ես զարմացած փառք ավի աստծուն և ընկելով տոմարուկուն հաշիվներով դուա, որ այդ օրը արեղ ամսի երեսուն էր և ապրիլ ամսի յոթը, Նիսանի տասնհինգը։ Այս անօրը և հրաշքի երեւոյն հաստատում են հայոց տոնի ճշմարտացիությունը, որ տուում ենք սուրբ կույսի ավետյաց օրը արեղի երեսունին, ապրիլի յոթին, Նիսանի տասնհինգին է և ոչ թե, ինչպես հակառակվում են մյուս ազգերը, մանավանդ հույ-

* Ղուկ. Ա, 28։

** Ղուկ. Ա, 42։

*** Թվում է, թե փակադժվածը կրկնություն է և ետամոտո։

* Սարավանդը նշանակում է բարձրաշեն պալատ, որ կոչվում է նաև Տրդատա թախտ, ետսլավոնական հավանոց (տե՛ս ծան. 299)։

ները՝ ասելով անխոհմտաբար, թե մարտի քսանհինգին էս:
Այս պատմեց ճշմարտախոհ այն մարդը ի հաստատումն
մեր ուղղափառ հավատի:

Սրա նման մի ուրիշ բան էլ պատմեց այն սուրբ մարդ
Հովհաննեսը: «Ես, ասում է, Հորդանան գետի կողմերն էի.
աղոթում էի տիրոջ և սուրբ Հովհաննես կարապետի մկրտու-
թյան տեղում: Ինձ մոտ կրոնով մահմեդական ևրեք մարդիկ
եկան և խնդրեցին, որ իրենց մկրտեմ: Ես հապաղում, թող-
նում էի ուրիշ օրվա և կամ [մտածում էի] թող ուրիշներին
մկրտություն ստանան, որովհետև տեսնում էի, որ նրանք
վայրենաբարու մարդիկ ևն և կարծում էի ձևանում են:

Նրանցից առեկցր ինձ պատմեց և ասաց. «Մենք պար-
սից քաղաք Զանգիանի»՝ ենք, կրոնով մուղթի** ենք: Շինե-
ցինք մեծ ու գեղեցիկ մի աշտարակ և պատրաստեցինք բաց-
ման տոնահանգների համար ինչ անհրաժեշտ է: Ես ըստ արա-
բական կրոնի բարձրացա գմբեթի ծալքը անաբան ազանը
տալու: Եվ ահա տեսա արևելքի կողմից երկինքը պատված
և վայրը անշափ լույսով լիլ: Մի դարձանալի ու ահեղ թա-
ղավոր նստած փառքի աթոռին, իսկ նրա շուրջը լուսեղենե-
րի բազմություն էր, որոնք նրան օրհնում էին անպատմելի
ձայնով: Նրան երկրպագելու էին դալիս բոլոր քրիստոնյա
աղդերը՝ յուրաքանչյուրը իր կրոնի առաջնորդներով, որոնք
զարդարված էին երկելի փառքով: Եվ երբ երկրպագում էին
նրան, նա ընդունում էր նրանց ողջունելու՝ Ի վերջո եկավ
մի այլ ազգ, որ փառքով շատ ավելի առաջիկ էր, քան նա-
խորդները, իսկ սրա առաջնորդները շահագործեց զարմանալի
էին: Երբ եկան, թաղավորին երկրպագեցին, նա աթոռից
վեր կացավ նրանց ընդառաջ ու համբուրեց նրանց իրենց
առաջնորդներով և մյուս ազգերից ավելի մեծարեց:

Եվ մինչդեռ ես հիշեցա՜մ կանգնած էի զարմացումով ու
ապշտանքով, վերե, ինձ մոտ, եկավ իմ այս ավագ որդին և
ասաց. «Ինչո՞ւ ուշացար, ամբողջ մոզովուրդը քեզ է սպա-
սում: Սա նույնպես նայեց արևելք ու նույն տեսիլքը տեսավ
և հիմարացած կանգնեց: Ապա երբ լավադանց ուշացանք,

ամբողջ մեր ուշանալու վրա նեղսրտեց: Բարձրացավ եկավ
իմ այս կրտսեր որդին և մեզ մեղադրում էր մեր ուշանալու
ամար: Բայց որովհետև սրա զալու ժամանակ տեսիլքը չբա-
րկ էր, սրան պատմեցինք ուշանալու պատճառը և տեսիլքի
հանգամանքները: Եվ իսկույն կամեցանք այն բարձունքից
երիտասարդ ճշմարիտ աստված, իսկ մեզ քրիստոնյաներ
հարաբարելու: Սա մեզ արգելեց և ասաց. «Եթե այդպես է,
իսկրով գործ բռնենք. Եթե հիմա մենք քրիստոսին բարե-
գլներ, իսկույն տաճկաց այս ամբողջ մեզ կսպանի, և
չտոտովակ կբռնեն, թե ինչ-որ հանցանքի համար սպանե-
րինք, իսկ մեր մասին ո՞վ է իմանում: Այլ դեմք մեր պատ-
րաստած ճաշիքը տանք նրանց, իսկ մենք գնանք Երուսաղեմ
սուրբ քաղաքը և այնտեղ լինենք կատարելով քրիստոնյաներ
ավագանի մկրտության միջոցով, մանավանդ այն քրիստոն-
յաների ձեռքով, որոնց մասին դուք ասում եք. թե նրանց
մեծ ցնծությամբ ընդունեց թագավորը, և ձեզ տեսիլքում
նրան արվեց, թե այն հալոց ազգն էր, որ վիճակ ընկավ Թա-
ղիսին, Բարդուղիմեոսին և սուրբ Գրիգորին»:

Մենք անսալով սրա խոսքերին, իջանք նրանց մոտ՝ ոչ
մեկին ոչինչ չպատմելով: Թուլեցինք մեր ամբողջ շարժական
ու տեղարժ գույքերը, եկանք Երուսաղեմ և առածուն ազաշե-
րինք, որպեսզի մենք հանդիպենք այն ազգին, որ տեսիլքում
փառավոր էր: Եվ աստված քեզ ցույց տվեց մեզ, և նույն
եղանակ տեսանք քեզ վրա: Այժմ աղաչում ենք քեզ, տուր մեզ
քրիստոսի մկրտությունը և մեզ դարձրու քո աստծուն կա-
տարյալ ծառաներ»:

Ես տեսա նրանց հոժարությունը, և թե մանավանդ տիրու-
յից է իմ կոշումը, նրանց մկրտեցի Հորդանան սուրբ գետում
անուն հոր և որդու և սուրբ հոգու, և նրանց հաղորդեցի աստ-
վածորդու պատվական մարմնով: Ու արյունով: Մեզ ողջունե-
րին, քաղաքից դուրս եկան գնալու մեծ Հոռոմ տեսնելու սուրբ
առաքյալներ Պետրոսի ու Պողոսի զերեզմանները ի փառս
Քրիստոսի»:

Նաև այս էր ասում նույն սքանչելի Հովհաննեսը, թե՛
«Ազգով հայ քառասուն տղամարդ, գնացին Սիրիա³¹⁰ անա-
ռուր, այն լեռը, ուր աստված երեաց Մովսեսին³¹⁰ և տվեց
յուրե տախտակները, որոնց վրա դրված էին տասը պատ-

* Աստղատականի ծայրահարավում՝ Զենցիան:

** Մահմեդական կրոնավոր, Գուրան կարգադրու:

դամները*, երկրպագելու աստծուն և տեսնելու սուրբ վայրերը:

Լեռան ստորոտում մի վանք կար. ազգով հոռոմ, վարքով խստակրոն [մարդիկ] այնտեղ օթեակներէն: Եվ մինչ նրանք կամենում էին լեռը բարձրանալ [հայերը], վանքի բնակիչները պատվիրեցին նրանց և ասացին. «Գիշերը այնտեղ մի՛ քնեք, որովհետեւ ուրբեր այնտեղ դիշերում են, ահա վոր արհաւիրքներ են տեսնում. այլև շատ մարդիկ կորստի են մատնվել»:

Իսկ նրանք համարձակորեն բարձրացան՝ առանց որևէ ուտելիք իրենց հետ վերցնելու: Այնտեղ մի քանի օր ուշացան: Վանքի բնակիչները զարմացել էին, թե ինչ եղան, որովհետեւ [իջնելու] ուրիշ ճամփա չկար. համարում էին, թե արհաւիրքից ոչնչացան:

Իսկ նրանք իրենց ուխտը կատարելուց հետո լեռնից իջան փառավորված ու հրաշալի կերպարանքով: Այժմ նրանք բառասուններու հոգի էին: Վանքի բնակիչները զարմացած՝ ջահերով ու լապտերներով ընդառաջ ելան նրանց ու մեծ հարգանքով տարան տեղավորեցին: Զարմանում էին, որովհետեւ երբ բարձրանում էին լեռը, քառասուն էին, իսկ երբ իջան, քառասուններու են. միաժամանակ գիտեին, որ բացի նրանցից զեպի վեր ոչ ոք չի գնացել: Երբ սեղան զցեցին ճաշելու, երկու այն փառավոր տղամարդիկ, որոնք ավելացել էին քառասունի վրա, վեր կացան նրանց սպասավորելու սեղանի շուրջը և թույլ չէին տալիս վանքի մարդկանց՝ ծառայելու նրանց, այլ ասում էին. «Մենք սովորութուն ունենք մեր եղբայրներին ինքներս սպասավորելու»:

Եվ երբ կերան ինչ որ անհրաժեշտ էր, նրանց ողջունեցին ու անհրաժեշտ եղան. դրանք էին Մովսեսը³¹⁰ ու Եղիա³¹¹. Վանքի բնակիչները մեծ ահով բռնվեցին. նրանց պատվում էին իբրև հրեշտակների, ու մեծ պատվով ճամփու դրին»:

Սրբասեր Հովհաննեսը իր համեստության պատճառով այս բանը պատմում էր ուրիշների անունից, որպեսզի չիմանան, թե ինքն էլ նրանց հետ էր:

Սրանից հետո նա շրջեց բազմաթիվ գավառներ ու քա-

ղաքներ, հասավ Կողոնիա քաղաքը: Թուրքերից ու արաբներից շատերը գալիս էին նրա մոտ ու մկրտվում էին նրա սքանչելի վարքի ու բժշկության համար, որ նա անում էր:

Ապա պարսիկները նախանձեցին նրան, և Կողոնիա քաղաքի իշխանը բռնեց նրան ու մի քահանայի, շոր փայտ կուտակեց, նրանց դրեց մեջը, կրակ տվեց: Նրա հետ եղած քահանան լաց էր լինում, իսկ նա քաջալերում էր նրան ու ասում. «Մի վախենա, աստված կարող է մեզ աղաակ այս կրակից, ինչպես երեք մանուկներին»³¹²:

Եվ մինչդեռ բոցը բորբոքվում էր, իշխանի երեխան բերդի պարսպից ընկավ ու անվնաս վեր կացավ: Եվ երբ հարցրին, թե՞ ինչպե՞ս կենդանի մնացիր,— նա պատասխանեց, թե՛ այն մարդը, որին զցեցիք կրակը, ինձ իր ձեռքերով պահեց և չթողեց, որ գետին ընկնեմ: Իշխանը անմիջապես [մարդ] ուղարկեց և հրամայեց կրակից նրանց հանել ու թույլ տալ՝ ուր ուզում են, գնան:

Նա շրջեց բազմաթիվ գավառներ, գնաց Հոռմկլա հայոց մեծ կաթողիկոս տեր Կոստանդինի մոտ: Նա ուրախությամբ մեծ պատվով ընդունեց նրան և թույլ չտվեց որևէ տեղ գնալու: Այնտեղ մնաց, մինչև փոխադրվեց Քրիստոսի մոտ և թաղվեց այնտեղ: Իր կյանքը ավարտեց ու հավատը պահեց, հասավ անթառամ պսակին ու անվախճան կյանքի: Նրա ազոթքը թող մեզ սատար լինի և մեղքերի թողութուն տա, իսկ նրա հիշատակը բոլոր սրբերի հիշատակի հետ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի համար լինի, որին հավիտյան փառք:

ՏԵՆ.

Բաթուի որդի Սարթախի մասին

Մեծ գորավար Բաթուն, որ հյուսիսի կողմերում էր, իր բնակությունը հաստատեց Կասպից ծովի և մեծ Աթլ* գետի ափին, որի նմանը երկրագնդի վրա չկա, որովհետեւ ծովանըման է հոսում այն երկրի հարթ մակերեսի պատճառով:

* Եւր ԱԷ, 18:

* Աթլ գետը Վոլգան է:

Ղիշազներէր³¹³ մեծ ու լայնանիստ դաշտում նա տեղավորվեց իր հետ եղած անհաշիվ ու անհամար զորքերով։ Որովհետև վրաններէ մեջ էին բնակվում, իսկ լվերթ կատարելիս վրանները սայլերով էին տանում, որոնց լծում էին բազմաթիվ եղներ ու ձիեր։

Սա բոլորից ավելի խիստ զորացավ ու մեծացավ, երկրագունդը հնազանդեցրեց, ամբողջ աշխարհը հարկի տակ գրեց. իսկ իր ցեղակիցները նրան ամենքից մեծ էին համարում։ Իրենցից նա, որ թագավորում էր և որին զան էր կոչում, նրա հրամանով էր աթոռ նստում։ Նոր Գիւղզ զանը մեռավ, նրա տոհմակիցները միմյանց դեմ թշնամացան, թե ով գրավի աթոռը։ Բոլորը արժան գտան նրան, կամ թե նա ում կամենա, նա լինի թագավոր։

Նրան հյուսիսի կողմերից կանչեցին գնալ իրենց երկիրը և թագավորել բոլորի վրա։ Նա գնաց հաստատելու իր թագավորութունը, իսկ զորքերի գլխավոր թողեց իր Սարթախ անունով որդուն։ Ինքը գնաց շնտեց թագավորական աթոռը, այլ տոհմակիցներից Մանգու անունով մեկ ուրիշին նշանակեց, իսկ ինքը վերադարձավ իր զորքի մոտ։

Բայց ազգականներից ոմանք դժգոհ էին այդ զործից, որովհետև ականակում էին կամ իրենք թագավորել և կամ թագավորեցնել Գիւղզ զանի որդուն, որի անունը խոճա զան էր։ Սակայն չհանգզեցին իրենց դժգոհությունը երևան հանել։ Իսկ երբ նա վերադարձավ իր զորքերի մոտ, նրանք սկսեցին ապստամբության ցույց անել Մանգու զանի դեմ և խռովությունների դիմել։ Բաթուն լսելով այս՝ հրամայեց իր ազգականներից ու մեծամեծներից շատերին կոտորել, որոնց հետ նաև էլլի Գաղա՝ անունով մի ոմն գլխավորի, որ Գիւղզ զանից հրաման ուներ Բաշու Նուինի փոխարեն արեւելքում ու Հայաստանում գտնվող թաթարական զորքի զորավարը լինելու։ Մինչդեռ նա Պարսկաստանում ճանապարհին էր, Գիւղզ զանի մահվան լուրը հասավ նրան։ Հենց այնտեղ կանդ առավ, սպասեց, թե ով կգրավի թագավորության աթոռը։

Արեւելքում գտնվող զորքի գլխավորները սրան ամբաս-

տանեցին Բաթուի մոտ, որովհետև չէին կամենում, որ սա իրենց վրա իշխի, քանի որ մեծամիտ մարդ էր. և ասում են, թե ու Նուրկաես Մանգու զանին չհնազանդվողներից է։ [Բաթուն] հրամայեց իր մոտ բերել. նրան բռնեցին, կապանքներով տարան, և նա շարաշար կերպով սպանեց։

Այա սկսեցին նրա մոտ գնալ թագավորներ ու թագավորազուհներ, իշխաններ ու վաճառականներ և բոլոր տուժածները, որոնք զրկվել էին իրենց հայրենիքներից։ Իսկ նա տուրքար վճիռով համապատասխանաբար տալիս էր զավառներ, հայրենիքներ, իշխանություններ ամեն մեկին, ով նրա մոտ դնում էր. տալիս էր նաև զորեղ թուղթ, և ոչ ոք չէր հանդրդնում նրա կողմից հրաման ունեցողներին քնդդիմանալ։

Սա ուներ մի որդի, որի անունը Սարթախ էր, որին վերելվում հիշատակեցինք. սա խնամվեց ու դաստիարակվեց քրիստոնյա դայակներով և շափահաս դառնալով հավատաց Թրխատսին ու մկրտվեց ասորիների ձեռքով, որոնք նրան դաստիարակեցին։ Սա բազմաթիվ հնարավորություններ ստեղծեց եկեղեցու ու քրիստոնյաների համար. իր հոր համաձայնությամբ [հարկից] ազատելու թուղթ գրեց քահանաների ու եկեղեցիների համար և ուղարկեց բոլոր կողմերը մահվան սպառնալիք նրանց, ով հարկ կառնի եկեղեցուց ու նրա սպասավորներից, ինչ աղդ էլ որ լինեն. նաև [հարկ չստացող է առնեն] արարների մզկիթներից ու նրանց սպասավորներից։

Այստեղից համարձակություն առնելով նրա մոտ գնացին վարդապետներ, եպիսկոպոսներ ու քահանաներ։ Նա սիրով ընդունում էր բոլորին ու կատարում նրանց խնդրանքները։ Իսկ ինքը միշտ երկյուղածությամբ ու աստվածապաշտությամբ էր ապրում՝ վրանն եկեղեցին իր հետ շրջեցնելով և աստվածային խորհուրդները [սպասարագ, հաղորդություն] անհապաղ կատարելով։

Սրանց հետ նրա մոտ գնաց նաև Արցախի կողմերի* խաչենի մեծ իշխան Հասանը, որին փաղաքշանքով Զալալ էին կոչում. աստվածապաշտ, երկյուղած ու պարկեշտ մարդ էր,

* Բնագիրն է Խաչենի և Վոլանցն Արցախու։ Նու կողմանցն ուղղում ենք ի կաղմանցն։

* էլլի Գաղա = կոտայկա։

աղգությամբ հայ Նա սիրով ու մեծարանքով ընդունեց նրան ու նրա հետ եղածներին՝ իշխան Գրիգորին, որին սովորաբար Տղա էին կոչում, իսկ այդ ժամանակ սա ծեր էր, պարկեշտ պատանի Գեոտւմ իշխանին, Մարկոս վարդապետին ու Գրիգոր եպիսկոպոսին:

Տարավ իր հոր մոտ, մեծարեց և նրան տվեց իր հայրենիքներ Չարաբերդը³¹⁴, Ականան, Կարկառը^{314a}, որ նրանից առաջ խլիլ էին թուրքերն ու վրացիները: Առավ նաև աղվանից տեղի Ներսես կաթողիկոսի ու նրա ամբողջ գույքի ու օտարողմոքի համար աղատության թուղթ, որ ազատ ու անհարկատու լինի և ազատ լինի իր իշխանության բոլոր թեմերում ամենուրեք, ու ոչ ոք չընդդիմանա նրա հրամաններին:

Ջալալը եկավ իր տունը ուրախությամբ, բայց օրեր անց նեղը գրվեց հարկապահանջներից ու Արղունից, գնաց Մանգու ղանի մոտ:

Մանգու ղանը թագավորեց հայոց յոթ հարյուր թվականին (1251 թ.):

ԾԶ.

Մորեխի մասին, որ մեր երկիրը կերավ

Հայոց յոթ հարյուր մեկ թվականին (1252 թ.) սարսափելի մորեխ եկավ, այնքան, որ երբ վեր էին բարձրանում, սաղմեր էր առաջանում, և արևի լույսը նվազ էր երևում: Եկավ Պարսկաստանի կողմերից, կերավ մեր հայոց աշխարհը՝ ոչ միայն կանաչ բույսերը, այլև երկրի հողը, և աղբերն էր լափում, մանում էր անձրև երգիկներից, զոներից, եթե բաց էին լինում: Երկիրը սարսափի մատնվեց, և հացի սզություն եղավ: Երբ հասավ ձմեռը, գետինը ձու դրեց և ոչնչացավ: Հողը հոտից նեխեց, Երբ յոթ հարյուր երկու թվականի (1253 թ.) դարունը եկավ, հողը բուսցրեց մորեխի ձագեր այնպիսի սարսափելի թանձրությամբ, մինչև իսկ ծածկվեցին երկրի հողն ու քարերը: Երեկոյան ժամերին բլրաձև կուտակվում էին միմյանց վրա: Սկսեց ուռել կանաչն ու հողը:

Մարդիկ մտածեցին թողնել իրենց բնակությունները և

գնալ օտարություն, սրտեղ որ ուռելիք գտնեն: Եվ քանի որ նախապես կերել էր շրջակա երկրները՝ սկսած Սպանիայից, Ասիայից, Պարսկաստանից, Միջագետքից, այդ պատճառով տարախուսած չգիտեին ինչ անեն: Սկսեցին այնուհետև ապավինել ամենակարող ձեռքին ու հողը բազուկին, որ ոչնչությունից գոյացրեց արարածներին և իր ողորմությամբ միշտ լինամու է սրանց, որի համար և անհնարինները հնարավոր են: Արտասուքներով և սխառով նրանից հայցում էին, որ պատուհասը վերացնի երկրից:

Իսկ ողորմած աստված ծանր վերքերին արագ սպիղանի տվեց, և «ով հարվածեց, նա էլ բժշկեց»^{*}: Որովհետև խատուտիկ փոքր թռչունների մի բազմություն եկավ, որին շատության համար սովորաբար տարմ են ասում, և կարգով սկսեց եղրերից, համահամասար կերավ սպուռեց մորեխի ամբողջ բազմությունը, այնպես որ մի հատ էլ չէր գտնվում: Եվ այնտեղ տեղեր էր տեսնել, թե ինչպես ամեն բերան ասածու գովություններ էր զրաղված, ամեն միտք հիացման մեջ էր: Բայց այն զրույցը, որ փրտբերում է այս թռչուններին, արժանի է սրանչափման:

Ասում են, Պարսկաստանի կողմերի մի երկրում, որ կոչվում է Ջիրման, կա ինչ-որ ջուր. գնում են այդ ջրից առնում և ապակյա շշերով բերում են առանց եռ նայելու, և ջուրը գետին լին գնում, այլ կապում են ձողերի վրա և ցցում: Այնտեղ է այդ թռչունների դողաբոր տեղը: Ջրի հետ, որ տանում են, դալիս են թռչունները ըստ խնդրողի պահանջած քանակի. և այսպես թռչունները զայիս են մորեխի հետեից: Բայց մենք հավատում ենք, որ ամեն բան կատարվում է ասածու խնամքով, որը ըստ երկրի մեղքերի թույլ է տալիս պատուհասին վրա հասնել և դարձյալ իր ողորմությամբ բժշկում է, ինչպես կամենում է: Նա [աստված] մորեխի այս պատուհասին այս տվեց իբրև դեղ ու սպիղանի, այսինքն՝ ոչնչացնող այս ձողերի բազմությունը:

^{*} Բ ԹԴՆ. 16, 32.

Մանգու դանի հրամանով կատարված աշխարհագրի մասին

Այժմ հայոց յոթ հարյուր երեք թվականին (1254 թ.) Մանգու դանը և Բաթու մեծ զորավարը Արդուն անունով մի ոստիկանի, որ Գիուգ դանից հրաման ունեն հնազանդված երկրներից գանձվող արքունի հարկերի վերականգնության, և Բաթուի տանից Բորա աղա անունով մի այլ գլխավոր մարդու ուրիշ բազմաթիվ մարդկանց հետ ուղարկեցին աշխարհագիր [մարդահամար] անելու իրենց իշխանության ենթարկված բոլոր ազգերին:

Նրանք այս հրամանը ստանալով գնացին բոլոր երկրները այդ գործը գլուխ բերելու: Հասան նաև Հայաստան, Վրաստան, Աղվանք ու նրանց շուրջը գտնվող երկրները. սկսեցին տասը տարեկանից վեր բոլորին համարագրել բացի կանանցից: Եվ բոլորից խոտագույն կերպով հարկեր էին պահանջում շատ ամբի, քան մարդ ի վիճակի էր տալու: Ակսեցին աղքատանալ: Տանջում էին անասելի խոշտանգումներով, շարշարանքներով, գելարաններով [պրկող գործիքներով]: Ով թաքնվում էր, բռնում սպանում էին: Իսկ ով չէր կարողանում հարկը վճարել, նրանց երեխաներին էին վերցնում պարտքի դիմաց, քանի որ մահմեդական պարսիկների հետ էին շրջում: Նեղում էին նաև իշխանները, գավառատերերը՝ դառնալով նրանց գործակիցներ տանջելու և պահանջելու գործում իրենց շահի համար: Սրանով չբավականացան, այլ բոլոր արհեստավորներին թե քաղաքներում և թե գյուղերում ամենքին հարկատու դարձրին: Նաև ծովակները, ձկնորսների լճերը, երկաթահանքերը, դարբիններին, ծեփարարներին* [հարկի տակ գրին], եվ ի՞նչ անհրաժեշտ է մանրամասն պատմել, մարդկանց եկամուտների բոլոր աղբյուրները կտրեցին, միայն իրենք էին շահում: Առան նաև կողքում և զանազան կողմերում գտնվող բոլոր աղահանքերը:

Նաև վաճառականներից մեծ շահ առնելով՝ ոսկու, ար-

ժաթի ու թանկագին քարերի հսկայական գանձեր կուտակեցին: Այսպես բոլորին ազքատացնելով՝ վայրով ու վայնասուռով երկրները լցրին, շար ոստիկաններ թողին երկրներում, որ ամեն տարի պահանջեն միևնույն չափով ու գրով:

Բայց նրանցից մեծարվեց Ումեկ անունով մի հարուստ վաճառական, որին իրենք Ասիլ էին կոչում: Սա մի բարեգործ մարդ էր, որին երբեմն հիշատակեցինք. Կարս քաղաքի ավերման ժամանակ թաթարների կողմից Հովհաննես, Ստեփանոս որդիներով ու եղբայրներով աղաւաղեց: Այն ժամանակ բնակություն հաստատեց Տփղիս քաղաքում և անվանվեց վրաց Դավիթ թագավորի հայր. դանից գրով և ամբողջ ավաղանուց մեծարվեց: Սա առատ նվերներ տվեց Արդունին ու նրա հետ եղածներին և նրանցից խիստ մեծարվեց:

Բայց եկեղեցականներից ոչ մի հարկ չառան, որովհետև դանից հրաման չունեին [Հարկ չառան] նաև Սարավանի հարուստ և ունեւոր որդիներ Շնորհավորից ու Մկրտչից:

ՍԸ.

Բաթուի և Մանգու դանի մոտ հայոց բարեպաշտ Հեթում թագավորի գնալու մասին

Հայոց մեծահավատ ու քրիստոսասեր Հեթում արքան, որ Կիլիկիայի կողմերում էր, նստում էր Սիս քաղաքում: Նա սկզբում իր եղբայր Սմբատին, որ իր զորավարն էր, ուղարկեց Գիուգ դանի մոտ ընծաներով ու նվերներով և նրա մոտից [Սմբատը] վերադարձավ պատվով ու ընդունելության հրովարտակներով:

Իսկ երբ Մանգու դանը թագավորեց, մեծ թագավորահայր և զորավար Բաթուն, որ անթիվ բազմությամբ բանակել էր Տյուսիսի կողմերում՝ Աթլ [Վուլգա] կոչվող մեծ ու անհուն գետի ափը, որ թափվում է Կասպից ծովը, (պատվիրակ) ուղարկեց Հեթում թագավորի մոտ, որ գա իրեն ու Մանգու դանին տեսնելու: Նա երկյուղելով սրանից՝ գաղտագողի, ծախյալ թուրքերից վախենալու պատճառով, որ նրան սուլթանակից էին և անվանվում էին հոռոմների սուլթան,

* Հստ Ալիշանի շարաբ = շրի հանք (բովք պաղլեղի):

որի [սուլթանի] անունն էր Ալադին, որովհետեւ նրա դեմ
 ոխ էին պահել թաթարներին տղաներու համար. տասներ-
 կու օրում արագ անցավ նրա երկրից, եկավ Կարա-
 բագարը: Տեսավ Բաշու նուրնին, որ արեւելքում գտնվող թա-
 թարական զորքի զորապետն էր, և այլ մեծամեծների ու
 նրանցից մեծարվեց: Կանգ առավ Արագածոտնում՝ Արաշի
 լեռան հանդեպ, Վարդենիս կոչված դյուզում, աղգով հայ,
 կրոնով քրիստոնյա Քուրդ անվանված իշխանի տանը. նրա
 որդիքն էին Վաչեն ու Հասանը, և կիներ էր Մարգարանի դուս-
 տըր՝ Մամիկոնյան տոհմից Խարիշահը՝ Ասլանբեկի ու Գրի-
 գորի բուլբուլ [Ալգոտեղ մնաց] մինչև նրա համար իր տանից
 բերվեց ինչքը քնածանների ու նվերների համար, որը ուղար-
 կեցին նրա հայր իշխանաց իշխան Կոստանդինը, որ այն
 ժամանակ ծեր էր, Լեոն և Քորոս որդիները, որին [Քորոսին],
 թողել էր իր փոխանորդ, որովհետեւ նրա բարեպաշտ թագու-
 հին՝ Չաբել անունով, որ նշանակում է Եղիսաբեթ, այսինքն՝
 աստծու լոթերորդ օրը [շաբաթ], քանի որ արդարև իր ան-
 վանը համապատասխան, աստծու կամքի հանգստարանն էր,
 բարեգործ, ողորմած ու աղքատասեր, որ դուստրն էր առա-
 ջին սյակավոր մեծ թագավոր Լեոնի,— փոխադրվել էր
 Քրիստոսի մոտ [մեռել էր]:

Երբ մեծ կաթողիկոս Կոստանդինը իմացավ, որ նա հա-
 ջուդությամբ գնաց և կանդ է առել Մեծ Հայքում, ուղարկեց
 գիտուն ու իմաստուն մեծ վարդապետ Հակոբին, որին առաջ
 բարեկամության ու միաբանության համար ուղարկել էին հույ-
 ների թագավոր Հովհաննեսի, որը տիրում էր Ասիայի կող-
 մերին և այդ ժամանակ զորեղացել էր, և նրանց պատրիար-
 չի մոտ: Գնաց Աստվածաշնչի խորիմաստ խոսքերով հույ-
 ների հարցարնության ժողովում ընդդիմացավ հույներին,
 որոնք մեկ Քրիստոսի մեջ մի էություն ընդունելու համար
 բամբասում էին, թե մենք եվտիքյաններ³¹⁵ ենք: Նա խելա-
 միտ խոսքերով ու աստվածաշնչով ցույց տվեց, որ Քրիս-
 տոսը երկուսից է միավորված՝ աստված ու կատարյալ մարդ՝
 երկու անձառ միավորությամբ, որ աստվածությունը չի կորց-
 րել և մարդությունը չի շփոթել [խառնել]: Մի էությամբ
 փառավորված է և գործում է աստվածաբար ու մարդապես
 նույնպես էլ ռուրբ Աստվածին՝ մասին էր խոսքը գնում, որ

մենք ասում ենք հանձին որդու բոս Հովհաննես ավետարա-
 նիչի վկայության: Ուրիշ ինչ թյուրիմացություններ նրանք
 ունեին մեր զավանության վերաբերյալ, ամենը աստված-
 իմաստ խոսքերով ու գրքերի վկայությամբ ժխտեց [Հա-
 կոբ վարդապետը], նրանց սիրտը մեր ազգի նկատմամբ լրց-
 րեց սիրով ու միաբանությամբ և նրանցից մեծարված վերա-
 դարձավ: Եկան նաև տեր Ստեփանոս եպիսկոպոսը, Մխիթար
 վարդապետը, որ Ալեքսանդրի³¹⁶ էր մնում, ուր նա գնացել էր
 արևելքի կողմերից, Բարսեղ քահանան, որ Բաթուի մոտ
 պատվիրակ էր եղել. նրա հետ էլ եկել էր կուսակրոն Քորոս
 քահանան, Կարապետը, որ արքայի պալատական քահանան
 էր՝ բնավորությամբ հեղ ու գիտնական, և այլ շատ իշխան-
 ներ:

Արքան զրանց իր հետ առած՝ զնաց Աղվանքի միջով և
 Դերբենդի դռնով, որ Ճորա պահակն է, հասավ Բաթուի ու
 նրա որդի Սարթախի մոտ, որ համաստվ թրիստոնյա էր, և
 նրանցից մեծությեց բարձր պատվասիրությամբ: Ապա նրան
 ուղարկեցին Մանգու զանի մոտ երկայնաձիգ ճանապարհով
 Կասպից ծովի այն կողմը:

Նրանից [Բաթուից] բաժանվեցին մարերի³¹⁷ ամսի վե-
 ցին՝ մալխի տասներեքին, անդան Այեխ՝ գետը, հասան Ուր՝
 Բաթու զանի ու Մանգու զանի միջև ընկած ճանապարհի մեջ-
 տեղը. անցան Նրվի³¹⁸ գետը, մտան Նալիմանի³¹⁹ երկիրը,
 հասան Խարախոտ³²⁰, հոգի³²¹ ամսի չորսին՝ սեպտեմբերի
 տասներեքին՝ խաչի նավակառիչի տոնի օրը մտան Թա-
 թարոտան. տեսան Մանգու զանին՝ երեկի փառքով նստած:
 Մատուցեցին բնձմաները, և բոս աբժանվույն մեծարվեց [Հե-
 թումը] նրանից: Օրգուում [բանակում] հիստն օր մնաց,
 նրան տվին զորավոր մի հրովարտակ, սրսկադի ոչ որ շահե-
 զրդին նրան և նրա երկրին նեղություն տալ. տվեց նաև ազա-
 տության գիր բոլոր վայրերի եկեղեցիներին:

Նվ բաժանվելով նրանից հիսուներորդ օրը՝ սա՛մի³²² ամ-

* Ուրալ գետը:

** Օրի վտակներից մեկը՝ Երոն:

*** Բաթուրական մեծ տոհմ:

**** Սարախեզան և Քուրքեստանի, Քորի անապատի և Տիրեթի միջև:

սի քուսներեքին՝ նոյեմբերի մեկին, երեսուն օրում հասան Ղուճաղուր, եկան Պերպուլեխ, Պեշպալեխ և ավագուտ երկիրը*, որտեղ վայրենի մարդիկ կային՝ մերկ, մադ միայն գլուխների վրա կար, կանանց ստիներները մեծ էին և չափազանց երկար, իսկ իրենք չխոսական էին: Այնտեղ կային զեղին ու սև գույներով վայրի ձիեր, ձիերից ու էշերից մեծ ջորիներ՝ սպիտակ ու սև գույներով, և վայրի ուղտեր, որոնք երկու սապատ ունեին:

Այնտեղից եկան Աուլեխ, Քուլլուկ, Հնկախ, Ճանպալեխ, Խոթափալ և Անկիպալեխ: Այս մտան Թուրքաստան, այնտեղից Սկոփուկ, Դինկապալեխ և Փուլատ: Անցան Սուղդյուր և Կաթնծովը***, հասան Ավալեխ, Իլանպալեխ, Կտրեցին Իլանսու կոչված գետը, Տավրոսի լեռնաքաղովը, հասան Գալաս, գնացին Հուլավուի մոտ, որ Մանգու զանի եղբայրն էր և իրեն բաժին էր վերցրել արևելքի կողմերը:

Ապա արևմուտքից թեքվելով դեպի հյուսիս, եկան Խութուլի, Պերքանթ, Սուղուլան, Ուրոսդան, Քալիքանթ, Խուզախ, որ Քամոցն է, Խնդախույր, Սղնախ, որ Խարշուխ լեռն է, որից սալուքիներն**** են, սրա [Խարշուխի] սկիզբը Տավրոս լեռից է, գնում է մինչև Փարլին ու այնտեղ վերջանում է:

Այնտեղից գալիս են Մարթախի՝ Բաթուի որդու մոտ, որ գնում էր Մանգու զանի մոտ, այդտեղից գալիս են Սղնախ, Մավլան, որ խիստ մեծ է, Խարշուխ, Ասոն, Մավրի, Օթրար, Զուռնուխ, Դիդակ և այնտեղից երեսուն օրում Մամարզանդ, Մարփուլ, Քիրման, Բուխարա: Ապա անցնում են, Զեհան***** մեծ գետը, գալիս են Մրմըն, Սարախս, ապա Տուս, որ գետնրվում է Խորասանի դիմաց և կոչվում է Ռուլաստան: Մտան Մազանդարան, այնտեղից Պատան, ապա էրաղ երկիրը՝ Մուլհեդի սահմաններում, գալիս են Տումզու, Ռե մեծ քաղաքը,

* Ըստ Ալիշանի Քարի անապատուր:

** Ավագուտ երկիրը Քորի անապատն է:

*** Սուղդյուր նույն Կաթնծովն է, որ ըստ Ալիշանի Բալխաշն է, իսկ ըստ Ք. Պատկանյանի Կաթաբալա լեռն է (История монголов, С.-Петербург, 1874, էջ 130):

**** Սալուքիները սելջուկներն են:

***** Զեհան կամ Սիհուն գետը Ամու-Դարիան է՝ Օրոսուր:

Ղուլլին, այնտեղից Ավահր, Զանգիան, Միանա, տասներկու օրը՝ Թավրիզ: Քսանդեց օրից հետո անցան Երասխ գետը և եկան Սիսիան Բաշու նուրիի մոտ, որ Թաթարական դարի գլխավորն էր: Սա նրան ուղարկեց Խոճա նուրիի մոտ, որին իր փոխարեն զորքի գլխավոր էր թողել, իսկ ինքը զորքի գլխավորներին առած ընդառաջ գնաց Հուլավուին՝ Մանգու զանի եղբորը, որ գալիս էր արևելք:

Իսկ բարեպաշտ Հեթում թագավորը եկավ իշխան Քրդի տունը՝ Վարդենիս գյուղը, որտեղ թողել էր իր ինչքը ու գույրը, և սպասում էր Բարսեղ քահանայի պալատյանը, որին վերստին ուղարկել էր Բաթուի մոտ, որ նրան ցույց տա Լճանգու զանի թուղթն ու հրամանը, որպեսզի նա ևս նման մի հրաման գրի:

Ապա նրա մոտ եկան նրա վարդապետներ Հակոբբ, որին աշտեղ էր թողել եկեղեցու զործերի համար, Միթթարը, որին Բաթուից դարձրեց, քանի զեռ չէր գնացել Մանգու զանի մոտ, սույն Եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ, քրիստոնյա իշխաններ, սվքեր գալիս էին նրա մոտ, սիրով ընդունում էր ամենքին, որովհետև քաղցրաբար, իմաստուն, կարգացած մարդ էր: Ըստ հնարավորության պարզենք էր տալիս և բոլորին ուրախ ճամփու էր գնում: Տալիս էր նաև քահանայական հանգերծներ իրեն եկեղեցիների դարդ, որովհետև չափազանց շատ էր սիրում պատարագ ու եկեղեցի: Ընդունում էր բոլոր ազգերի քրիստոնյաներին և խնդրում էր սիրով մնալ միմյանց հետ՝ իբրև Քրիստոսի եղբայրներ ու բնդամներ, ինչպես տեղը պատվիրեց, թե՛ «Սրանով կճանաչեն, որ իմ աշակերտներն եք, եթե միմյանց սիրեք»*:

Բազմաթիվ զարմանալի ու անձանթ բաներ պատմեց մեզ բարբառոտ ազգերի մասին, որ տեսել էր կամ լսելու նստում էր, թե՛ «Մի երկիր կա Ղատալքից** այն կողմ, ուր կոնայք բանական մարդու նման են, իսկ տղամարդիկ շան կ'աղարանք ունեն և անխոս են, մեծ ու մազուտ: Շները ոչ որի չեն թողնում իրենց երկիրը մտնել: շներն են որս անում և դրանով կերակրվում են շներն ու կանայք: Շների հետ

* Յովհ. ժ. 35.

** Ղատալքի Չխառաանն է:

խառնակվելիս արունքը շնակերպ են ծնվում, իսկ էգերը լի-
նում են կանանց նման:

Կա մի ալմազոտ կղզի, որտեղ ծառի պես թանկագին ու-
կոր է բուսնում, որին ձկնասամ են կոչում. կտրելուց հետո
տեղում եղջյուրանման մի ուրիշն է բուսնում:

Մի երկիր էլ կա, ուր շատ կռապաշտներ կան. սրանք շա-
փազանց մեծ կավեղին կուտք են պաշտում, որի անունն է
Շակմոնիա*: Ասում են, որ այդ շաստվածը** երեք հազար
քառասուն տարեկան է: Կա մեկ ուրիշն էլ, որ երեսունհինգ
թուման*** տարեկան է, իսկ մի թումանը տասը հազար է:
Հետո նրան հանում են աստվածությունից, Կա մեկ ուրիշն
էլ, որի անունը Մադրին է: Նրա համար անասելի մեծու-
թյամբ կավի մի արծան են պատրաստել մի գեղեցիկ տա-
ճարում:

Մի աղգ էլ ողջ կանանցով, մանուկներով բուրմ են, կոչ-
վում են տոլինք. մարգերը և մորուքները սափրված են, ունեն
զեղին փիլոն քրիստոնյաների փիլոնի նման, բայց միայն
լանչերն է ծածկում, թիկունը չունի: Կերակուրների և ամուս-
նության նկատմամբ դուստլ են: Փսան տարեկանում կին են
տունում, մինչև երեսուն տարեկանը շաբաթական երեք ան-
գամ են մոտենում նրան, մինչև քառասունը՝ ամսական երեք
անգամ, մինչև հիսուն տարեկանը՝ տարին երեք անգամ, իսկ
երբ հիսունը անցնում է, այլևս նրան չեն մոտենում:

Ուրիշ շատ բաներ էլ պատմեց իմաստասեր թագավորը
բարբարոս ազգերից, որը մենք բաց ենք թողնում՝ որպեսզի
որեւէ մեկին ավելորդ չթվա:

Մանգու դանի մոտից դուրս գալուց հետո Հայաստան հա-
ւալ ութ ամսում. դա հայաց յոթ հարյուր շուրս թվականն էր
(1255 թ.):

* Բուդդայական աստված՝ հնդկական Շակյան թագավորական տոհմի
անունից, իսկ մանիս նշանակում է սրբազան ապաշխարող:

** Բնագրում՝ աստուած, ճիշտն է շատուած, որ ունեն շատ ձեռագրեր:

*** Բնագրում՝ զուլման՝ ուղղում ենք ըստ տարբերակների թուման, որ
թաթարական բառ է—10 հազար:

Հոռոմների երկրում տեղի ունեցած կոտորածի մասին

Այժմ հայաց յոթ հարյուր հինգ թվականը սկսվելիս միտավ
հյուսիսի գորապետ Բաթուն, իսկ նրա որդի Սարթախը ճա-
նապարհին էր, որովհետև գնում էր Մանգու դանի մոտ: Նա
չդարձավ իր տունը հորը թաղելու, այլ գնաց իր բռնած ճա-
նապարհը. նրա գալու վրա Մանգու դանը շատ ուրախա-
ցավ, ելավ նրան ընդառաջ ու նրան մեծ պատվով մեծարեց.
նրան տվեց նրա հոր իշխանությունը՝ իշխելու բոլոր զորքե-
րին ու նրա իշխանության բնոր հնազանդվածներին, իր երկ-
րորդը կոչվել և տիրաբար հրաման տալ. և նրան ուղարկեց
իր տունը:

Նրա հետ էր նաև իսաչների քարեպաշտ իշխան Ջալալը, որ
զենացել էր տիեզերքի տիրույթ ցույց տալու իր ազնուները, որ
նա էրեք Արդուն ոստիկանից և մահմեդականների սպորան-
քի պաշտամուտ հաղիվ պրծավ մահմեդից [Սարթախը] նրան
թուղթ տվեց, որ նա իր իշխանությանը տիրի ինքնուրույնա-
յար և ոչ ոքից չերկնչի, որովհետև նրան [Ջալալին] Սար-
թախը քրիստոնյա լինելու համար սիրում էր, բանի որ ինքն
էլ քրիստոնյա էր: Սարթախը իր իշխանությանը հասավ մեծ
փառքով. նրա մահմեդական ազնուականները՝ Բարաբան ու
Բարբառալը նրան մահադեղ տվին ու այս կյանքից զրկեցին:
Մոլոր քրիստոնյաները մեծ սուղ արին. սպացին նաև իրենք՝
մանգու դանն ու իր եղբայր Հուլավուն, որ տիրում էր ամ-
բողջ արևելքի կողմերին:

Բայց այս զեպքերը ղեռ չէին պատահել, դորափարների
մեծ զանանման Հուլավուն հրաման տվեց արևելքում գտնվող
ամբողջ թաթարական զորքին, որի գլխավորն էր Բալու Նախ-
նը, որ ամբողջ իրենց ժողովրդով, ունեցվածքով թողնեն
իրենց բնակության երկիրը՝ Մուզանը, Աղվանը, Հայաս-
տանն ու Վրաստանը և գնան հոռոմների երկիրը, որպեսզի
նրանց փոխարեն ինքը նստի բարեբեր երկրում: Որովհետև
տիրան մեծ բաղժություն էր եկավ նա, որ ասում են, թե մի
ամիսը հազիվ բովականացավ նրա զորքին Ջեհու³²⁰ մեծ
գետով անցնելու համար: Այլևս ոմանք նրա ազդակիցներից՝

Բաթուի և Սարթախի կողմերից եկան անցան Դերբենդի դռանից այս կողմ բազմաթիվ ու անհամար զորքով՝ մեծամեծ մարզիկ և իշխանության գլուխներ, որոնց անուններն էին Բալասա, Տութար, Ղուլի, որոնց հենց մենք տեսանք։ Սրանք Չինգիզ զանի թոռներն էին, որոնց աստվածորդիներ էին կոչում։ Սրանք հարթեցին, հեշտացրին ճանապարհները, որոնցով անցնում էին, քանի որ հենց սալներով էին գալիս։

Եվ հարկապահանջությամբ, հափշտակությամբ, անհագորեն ուտելով ու խմելով շատ տառապանքներ պատճառեցին բոլոր երկրներին և բոլոր ազգերին մահվան դուռը հասցրին։ Այլևս մյուս բազմաթիվ հարկերի հետ, որ Արդունի կողմից էր նշանակվել, մալի* ու խափշուրի, Հուլավուից հարկապահանջման հրաման տրվեց, որը [հարկը] թաղար էին կոչում՝ արքունական ցուցակադրման մեջ մտած ամեն գլխի համար պահանջում էին հարյուր լիտր ցորեն, հիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ ու ձավար**, երեք տոպրակ, երկու պարան, մի արծաթ դրամ, մի նետ, մի պալյո՝ շահված ուլլվճարումները, քսան անասունից մի անասուն և քսան արծաթ դրամ։ Ով որ չունի, պահանջմունքի փոխարեն ուստրերին ու ղուստրերին էին առնում։ Այսպես նեղն ընկավ ու տառապից ամբողջ երկիրը։

Իսկ թաթարական զորքերը թևակտ զժվարացան թողնել իրենց բնակված երկիրը, ստիպված նրա ահից թողին, որովհետև խիստ վախենում էին նրանից, ինչպես զանից։ Եվ զնացին հոռոմների երկիրը։

Հոռոմների սուլթանը պատերազմով դուրս եկավ նրանց դեմ, բայց չկարողացավ դիմադրել, այլ փախստական դառնալով ընկավ Ալաշիա կղզին։ Եվ նրանք սրով մաշեցին նրա

* Մալ բառը թաթարերեն հարկ է նշանակում։ Անադոսը բացատրում է մի տեսակ հարկ։ Մեր խոսվածքում մալ նշանակում է խոշոր հեշտարավոր անասուն։ Քանի որ խափշուրը ոչխարի հարկն է, պետք է հաստատ ասել, որ մալը խոշոր եղջյուրավոր անասուններից զանձվող տուրքն է, նավթուրը կամճուռ ձեռք կա Ողմի բազբառում։

** Այլիշանը ենթադրաբար ծնծաբար համարում է հասկախառը կամ հարկախառը դարի կամ ուլլ բնդիզեն։ Անադոսը համարում է չալթուկ։ Մանծ կամ ծոնծ հատիկի կենթն է։ Մեծատ նշանակում է կենդող համբած, այսինքն՝ ձավար։

իշխանության երկրները մինչև Օվկիանոս և Պոնտոս՝ կոտորելով ու հափշտակելով։ Կոտորեցին նաև Կարին քաղաքը, երզնկան, Սեբաստիան*, Կեսարիան, Բկոնիան և սրանց շուրջ եղած գավառները։ Եվ իրենց բուլը հաղթարժիքի գնալու իրենց իշխանը Հուլավուի հրամանով, իսկ իրենք ասպատակեցին զանազան կողմեր։

Նրանց հետ պնաց նաև հայոց Հեթում թաղավորը, որ եկել էր Մանգու զանի, Բաթուի, Սարթախի և Հուլավուի մոտից ու գտնվում էր Բաշու նուրնի մոտ, որը նրան մեծ դորքով ուղարկեց իր երկիրը՝ Կիլիկիա՝ Սիս քաղաքը։ [Հեթումը] շատ ընծաներով ու զորքով ծառայություն էր մատուցում Բաշու նուրնին և նրա հետ եղած զորքին, մինչև որ նրա մասին դժոխության ու զուլումության թուղթ գրեցին Հուլավուին։ Իսկ մեծ Հուլավուն, որովհետև պատերազմով մարդ էր, հավաքեց զորքերի ամբողջ բազմությունը, պնաց մուհեդների երկիրը՝ Ալամութ և զբաղեց աշն, որովհետև երկար տարիներ արքունի զորքը պաշարել էր աշն։ Ալադնի ուղիները սպանեցին իրենց հորը և իրենք եկան Հուլավուի մոտ, իսկ նա հրամայեց Ալամութում եղած բոլոր ամուր բերդերը քանդել, իսկ ինքը հրաման տվեց բոլոր զորքերին և սրանց իշխանության բոլոր հնազանդվածներին հավաքվել միասին՝ հարձակվելու արարների պետության Բաղդադ կոչված մեծ քաղաքի վրա, այսինքն՝ պարսիկների և ասորիների սահմանամեջը, որովհետև դեռևս աշն չէին գրավել։

Եվ խալիֆան, որ նստում էր աշնտեղ, Մահմեդի աղգից էր, իսկ խալիֆա հետնորդ է նշանակում, որին հնազանդված էին բոլոր մահմեդական թագավորները, որոնք թուրք, քուրդ, պարսիկ, ելամ և այլ ազգերից են։ Նա նրանց իշխանությունների զլխավոր ղեկավարն էր, իսկ նրանք դաշինքով հնազանդվում և պատվում էին նրան՝ որպես ազգակցի և իրենց բնիկանուր օրենսդրի*** իրենց առաջին մուրեցնողի։

* Ըստ տարբերակի, որ ավելի նիշան է։

** Բնագիրն ունի՝ նոքա զաշմուրը հնազանդիկն և պատուէին զնա, որպես զազգակից և զհամագրի օրենսդրին իրեանց՝ առաջին մուրեցնողին։ Ուլլադիին ուղղելի է՝ օրենսդիրն, իսկ առաջին մուրեցնողին պետք է լինի գառաջին մուրեցնողին։

Հնաբավոր է, որ ալստեղ հնազանդիկն ու պատուէին բաշերի հայցա-

Գնացին այս դալան [ամրոցը] նաև Բաթուի կողմերի մեծածած գլխավորները՝ Ղուլը, Բալադան, Տուլարը, Ղատաղանը, որովհետև բոլորն էլ հարգում էին Հուլավուին՝ որպես զանին, հնազանդվում էին նրան և վախենում նրանից։

4.

Բաղդադի ավերման մասին

Աշխարհի թագավորների մեջ մեծ և տիեզերակալ Մանգու զանը հայոց յոթ հարյուր յոթ թվականին (1258 թ.) անթիվ ու անհամար զորք գումարեց, գնաց հարավ-արևելքի կողմերը հեռավոր մի երկիր նախագա [Հարավային Զինաստանում] կոչված ժողովրդի վրա, որովհետև նրանից ապրտամբվել էին ու հարկեր չէին վճարում, ինչպես վճարում էին այլ երկրները։ Սրանք պատերազմող մարդիկ էին, ունեին անտոյի երկիր և կռապաշտ էին։ Ուսում էին իրենց ձեռունիներին ու պառավներին։ Ամբողջ տոհմը հավաքվում էր՝ սրղիններ, թռուներ, ձուներ և իրենց ծերացած ծնողներին քերանից քերթում էին, միան ու ոսկորները հանում, եփում, ուտում էին սուսնայ մնացորդի։ Իսկ մորթին տիկ էին հանում, գինի էին լցնում և առնանդամի միջոցով ամենը խմում էին, ովքեր որ այդ տոհմից էին, բայց ոչ օտար տոհմերը, որպես թե նրանից են սերված և իրենց է վերաբերում այն ուսուին ու խմելը։ Իսկ գանգը պատում էին սկզով, ամբողջ տարին նրանով էին խմում։

Մանգու զանը գնաց նրանց վրա պատերազմի, կատորեց և զորով հնազանդեցրեց։ Տուն վերադառնալիս մահվան ցավը բռնեց նրան, ու նա վախճանվեց։ Աթոռը գրովեց նրա եղբայր Արիք Բալան։

Իսկ մեծ Հուլավուն, որ նրա եղբայրն էր և նրա կողմից արևելքի գերբի գլխավոր էր նշանակված, հրաման տվեց բո-

լոր իրեն հնազանդվածներին ընդհանրապես՝ գնալու արաբական մայրաքաղաք Բաղդադի վրա, որ արաբների արքայանիստն էր։

Այնտեղ նստած թագավորին սուլթան կամ մելիք չէին կոչում, ինչպես որ սովորաբար ուրիշներին անվանում էին ներսանք, որոնք թուրքերից, պարսիկներից, քրդերից բռնաաիրված էին, այլ խալիֆա էին կոչում, այսինքն Մահմեդի հետևորդ։

Մեծ Հուլավուն նրա վրա շարժվեց բոլոր հնազանդված ժողովուրդների անհամար բազմաթյամբ արշան ու ձմռան Լղանակներին՝ այդ երկրի սաստիկ շուրի պատճառով։ Բայց նախքան իր գնալը հրաման տվեց Բալու նուրինին և նրա հետ հասմաների երկրում գտնվող զորքերին, որ գնան շրջապատեն Տիգրիս մեծ գետը, որի վրա շինված էր Բաղդադ քաղաքը, որպեսզի նախերթվ ոչ ոք Բաղդադից չվախժի, գնա մանի կատիսբուն, կամ ավելի ամուր Բասրան։ Նրանք անհապաղ կատարեցին հրամանը. նավակամորջներ կապեցին մեծ գետի վրա և երկաթյա կեռերով ու շամփուրներով ամուր ցանցեր գցեցին գետի մեջ ու հասարկում, որպեսզի ոչ ոք չողտով զորս չսրծնի ու քաղաքից հեռանա, և իրենք շինանան։

Իսկ Մուսթասար խալիֆան, որ քաղաքում էր նստում, ինքնավստահ հպարտացած՝ Գավդար անունով իր տան վերակացու մի իշխանավոր մարդու միջոցով մեծ զորք ուղարկեց նրանց վրա, որոնք գետի վրա հակում էին։ Սա գնաց հաղթեց սկզբում և թափարներից մոտ կրեք հազար մարդ կոտորեց, և երբ երեկոն վրա հասավ, անհողովյամբ նստեց լուսի-խմելու։ Ավետատարներ ուղարկեց Մուսթասար խալիֆայի մոտ, թե բոլորին կոտորեցի, իսկ սակավաթիվ մնացորդներին վաղը կսպառնամ։

Իսկ թափարների խորամանկ ու բազմահնարալյուս զորքը ամբողջ գիշերը սպառազինովեց ու պատրաստովեց, շուր-

կան ու արաբական խնդիրները խառնվել են, բայց բանի որ սկզբից սկսած խնդիրները և մանավանդ գրանց որոշիչները հայցականով են, ուստի հիշյալները նույնպես պետք է ուղղել։

* Բնագիրն ունի՝ բնկեցին ցանցս ամուրս Բանկեքս երկաթի կոսի և շունկիւրոֆ ի մէջ գետոյն և յատակսն, զի մի՛ ոֆ լաղալով գերմանեցի, և Բնաի ի Բաղդէէն։ Նախ՝ կոթք պետք է ուղղել՝ կեռօք, իսկ Բնաի բոլորովն անիմաստ է։ Անհրաժեշտ է գերմանեցի բայից հետո միջակետը չընքել և Բնաի-ն աղղիլ՝ Բնուացի։

ջանակի պատեց արաբական բանակը. սրտ հետ էր նաև Շահ-հրեշտի որդի Ջաքարի իշխանը: Եվ երբ լուսանում էր առավոտը, սրբը գործի գրին, համահավասար բոլորին կոտորեցին ու գետասույզ արին: Նրանցից ոչ ոք չազատվեց [բացի քերթից]:*

Նույն առավոտյան նաև մեծ Հուլավուն շուրջնակի պատեց Բաղդադ քաղաքը. յուրաքանչյուրին պարսպից մի զոր-կաշափ տվեց փլցնելու և զգուշությամբ հսկելու, որ ոչ ոք չփախչի: Նալիֆայի մոտ պատգամավոր ուղարկեց քաջ Պառչին և ուրիշներին, որ գա հնազանդվի իրեն և դառնա դանին հարկատու:

Նա իստույթյամբ ու անարգանքով պատասխան տվեց, ասաց, որ ինքը աշխարհակալ է, տեր է ծովի ու ցամաքի. պարծեցավ Մահմեդի դրոշակով, թե՛ «Այստեղ է, ասաց, և եթե շարժեմ այն, դու էլ, տիեզերքն էլ ընդհանրապես կոչընչանաք: Իսկ դու մի շուն ես, ասաց, թուրք ես, ինչպե՞ս քեզ հարկ տամ կամ հնազանդվեմ»:

Իսկ Հուլավուն ոչ անարգանքի համար բարկացավ, ոչ էլ որևէ մեծախոսություն գրեց, այլ միայն հետևյալը ասաց. «Աստված է իմանում, ինչ է անում»: Եվ հրաման տվեց պարսպը փլցնել: Ու ամբողջապես փլցրին: Ասաց՝ դարձյալ շինեցեք և զգուշությամբ հսկեցեք: Այդպես էլ արին:

Քաղաքը լիքն էր զորքով ու ժողովրդով: Յոթ օր պարսպի վրա մնացին, և ոչ ոք նրանց վրա նեղ չարձակեց, կամ սուր շօտագործեց, ոչ քաղաքից, ոչ էլ թաթարական զորքից: Յոթ օրից հետո քաղաքացիք սկսեցին հաշտություն խընդ-րել ու նրա մոտ ելնել սիրով ու հնազանդությամբ: Հուլավուն հրամայեց այդպես անել:

Քաղաքի դռներից անհամար բազմություններ էին դուրս գալիս՝ միմյանց հետ մրցելով, թե ով առաջ նրա մոտ կհասնի: Իսկ նա եկողներին բաժանում էր զորքերի վրա և հրամայում քաղաքից հեռացնել, ծածուկ կոտորել, որ մյուսները չիմանան: Եվ բոլորին կոտորում էին:

* Փակագծվածը ետսմուտ է: Գանձակեցին ասում է՝ Առնաստակ կոտորեցին զամենին և գետամայն առաին. և ոչ ոք մեաց ի նացանէ սուրնալ: Այսբանից հետո անիմաստ է ասել՝ բաց ի սակաւաց:

Յոթ օր՝ հետո դուրս եկավ նաև Մուսթասար խալիֆան Լիկու որդիներով ու բոլոր մեծամեծներով՝ մեծ քանակու-թյամբ ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր, մեծագին հանդերձանք վերցրած իր հետ Հուլավուի և մեծամեծների նվեր-ների համար: Եվ նա [Հուլավուն] սկզբում մեծարեց նրան՝ ռեզադրելով ուշանալու և իր մոտ անմիջապես չգալու հա-մար: Ապա [Հուլավուն] նրան հարցրեց. «Դու ի՞նչ ես, աստ-վա՞ծ ես, թե մարդ»: Նա ասաց. «Մարդ և աստծու ծառա»: Հուլավուն ասաց. «Ուրեմն աստվա՞ծ քեզ ասաց, որ ինձ անարգես, շուն կոչես և ինձ՝ շանս լուսա աստծու կերակուրն ու ըմպելիքը: Արդ՝ քաղցած լինելով աստծու աչք շունը կու-տի քեզ»: Եվ իր ձեռքով սպանեց նրան, «Այս,— ասաց,— պատիվ է քեզ, որովհետև ես սպանեցի քեզ և լսվի այլ մե-կին սպանելու»: Եվ իր որդուն հրամայեց խալիֆայի որդի-ներից մեկին սպանել, իսկ մյուսին տալ Տիգրիս գետին ըն-ծալ: «Ուրովհետև, ասում է, մեր դեմ լմեղանլից [Տիգրիսը], այլ անզգամներին կոտորելու համար գործակից եղավ»: Նաև ասաց. «Այս մարդը իր գոռոզությամբ շատ արյուն թափել տվեց, թող զնա աստծուն պատասխան տա, իսկ մենք ան-պարտ կլինենք»: Կոտորեց նաև այլ մեծամեծներին:

Այս հրաման տվեց պարսպի վրա հսկող զորքին իջնել ու կոտորել քաղաքի բնակիչներին մեծից մինչև փոքրը: Իսկ նրանք շարվեցին արտ հնձելու օրինակով, կոտորեցին տղա-մարդկանց, կանանց ու երեխաների անհամար բազմություն: Քառասուն օր սուրբ գործելուց չդադարեց: Զոլվեցին, լքվեցին սպանողները, հոգնեցին նրանց ձեռքերը, ուրիշներին վար-ձում, և անողորմաբար կոտորում էին:

Սակայն Հուլավուի կինը՝ ավագ խաթունը, քրիստոնյա էր, որի անունն էր Տոդուս խաթուն. սա խղճաց Բաղդադում գտնվող աղանդով նեատորական քրիստոնյաներին, նաև այլ ազգերից քրիստոնյաներին և իր ամուսնուց խնդրեց նրանց լսալանել: Եվ նրանց իրենց ունեցվածքով բաց թողին:

Հրաման տվեց ամբողջ զորքին վերցնել քաղաքի ինչքն

* Բնագրում՝ յետ չարս ալուրն: Ինչպես է, կամ՝ յետ չորից ալուրն, կամ՝ յետ չորորդ ալուրն:

ու ստացվածքը: Ամենքը ոսկով, արծաթով, թանկագին քարերով, մարգարիտներով, մեծագին հանդերձանքով լիացան, որովհետև քաղաքը այնքան շատ հարուստ էր, որ աշխարհում նրա նման քաղաք չկար:

Ինքը Հուլավուն իր համար բաժին վերցրեց խալիֆայի գանձերը: Գրանցից երեք հազար վեց հարյուր ուղտի բեռ բարձեց, իսկ ձիերը, ջորիները, էշերը թիվ չունեին: Եվ մյուս տները գանձերով յիբը իր մատանիով կնքեց ու պահպանեց: Գրեց, որովհետև այնքան շատ էին, որ բոլորը չկարողացավ բարձել: Քանի որ հինգ հարյուր տասնհինգ տարի էր տնցել այն ժամանակից, երբ քաղաքը հայոց հարյուր իննըսուռուրս թվականին (745 թ.) արաբ Ջափրի կողմից Տիգրիս գետի վրա՝ Կատիսթոնից վերև, Բարեխոնից մոտ հինգ օրվա ճանապարհ հեռու գետի վեր կառուցվեց, ամեն ինչ մնացել էր թաղամորտիան մեջ, որն իբրև անհաղ տղրուկ ձծել էր ամբողջ տիեզերքը, իսկ այժմ հայոց յոթ հարյուր յոթ թվականին դուրս փոխեց՝ հատուցելով թափած արյունների ու հորժած շարիքների վրեժը, երբ ամենազեղ ապստոս առաջ իր մեղքերի չափը լցվեց, որ արդար իրավունքով անաշատորեն ու ճշտությամբ հատուցում է: Եվ դադարեց արաբների ահռելի ու կատաղի թաղամորտությունը, որ տևեց վեց հարյուր քառասունյոթ տարի: Բաղդադը զրավվեց աղուհացքի՝ [մեծ պատի] սուղչին օրը, երկուշաբթի, նավասարդ³²¹ ամսին, որը բոս արևադարձի ամսի քսանն էր:

Այս ամենը մեզ պատմեց Հասան իշխանը, որին Պոռ էին

* Եւ զամենայն կազմալ էր ի քաղաւտարիսանն, իբրև անշաղ տգուկ կլեալ զամենայն տիեզերս: Եւ այժմ ի րայ փոխեաց: Այս տողերում նկատում ենք աղավաղում, իսկ եթե չկա այդպիսին, ապա զամենայնն (սկզբի) ձեռ գտնե պետք է լինի ամենայնն, իսկ իբր (նիշտը՝ իբրև) բառից առաջ կարելի է ենթադրել որոշ ձեռ: Տիեզերս բառից հետո վերջապետի փոխարեն ստորակետ դնել և ամենակարևոր ու միանգամայն հավաստի ուղղումը, որ արտաբերվում ենք փոխեաց բայը վախճալի վերածելն է: Վերևում տալիս է, թե թաղամորտությունը կլանեց ամբողջ տիեզերքը (այսինքն՝ տիեզերքի հարստությունը), իսկ այժմ դուրս է փախում: Գանձակեցին դասամով լրված արարական բանաստեղծության դեմ՝ անարդելու և ցատտով հագեցնելու համար վիրավորական այդ բառն է կիրառում: Փախուստը անիմատ է բացարձակապես և աղավաղված՝ օ-ի և ո գաղաղով, որ մեր ձեռագրերի համար սովորական երևույթ է:

անվանում. սա Հաղբակի որդու բարեպաշտ Վասակի որդին էր, Պապարի ու Մկղիմի եղբայրը, Մկղիմի, Պապարի, Հասանի ու Վասակի հայրը, որ ականատես ու ականջալուր էր այս գեպքերին և մեծ պատվով հարգված էր զանի աշխույժ:

ԿԱ.

Մարտիրոս³²² քաղաքի ավերման մասին

Բաղդադը ավերելու նույն տարին՝ զարունը գալու ժամանակ մեծ Հուլավուն զորք հավաքեց և հանձնեց իր կրտսեր որդուն, որի անունը Ջիսամութ էր, և իր տան մեծ վերակառուցու Իլիգիս նուրիին ուղարկեց նրա հետ գնալու Եփրատ գետի կողմերը զվարճանալու և առուավարի ենթարկելու և հնազանդեցնելու այն կողմերը: Երբ անցնում էին Մարտիրոս քաղաքով, որ կոչվում է Մուֆարդին, նրանց հնազանդություն կոչ արին՝ տալու զորք ու հարկ և ապրելու առանց հողաւի Այնտեղ գտնվող եղլյան ցեղի սուլթանը չհամաձայնվեց, այլ զորք հավաքեց, ընկավ նրանց ետևից և նրանցից սմանց սպանեց, իսկ ինքը մտավ քաղաքը և ամրացավ թաթար զորքի դեմ: Նրանք զորքեր թողին քաղաքի վրա, իրենք գնացին մինչև եփրատ գետը՝ Միջագետքի կողմերը, ինչ որ դուան, ավարեցին և վերադարձան, ավելացան Մարտիրոս քաղաքի վրա հսկող զորքերին: Նկան Հուլավուի մոտ պատմեցին իրենց արածները և քաղաքի անհնազանդությունը:

Նու մեծ զորք ուղարկեց քաղաքի վրա և զորքերի գլխավոր նշանակեց ում Չադուատչի, որ նախատես և կաճ թաթարական զորքի զորավարն էր, և քրիստոնեաներից Հասան անվանված իշխան Պոռլին, որոնք բաշ ու անվանի մարդիկ էին, որպեսզի գնան ու պաշարեն քաղաքը բոլոր կողմերից և ելուժուտը արգելեն:

Նրանք գնացին և հզոր կերպով մարտնչում էին՝ գնելով բարաններ ու քարեր կիցներ: Կտրեցին բաղաք մտնող ջուրը՝ նույնպես էլ քաղաքի բնակիչներն էին կոչվում նրանց դեմ դուրեղ կերպով, և շատերին թաթարներից ու նրանց հետ եղած քրիստոնեաներից սպանեցին:

Այսպես երկու և ավելի տարի տեղից պաշարումը՝ Քաղաքում սովը սաստկացավ, Կերան մաքուր ու անմաքուր անասունները, ապա ուտելիք չլինելու հետևանքով սկսեցին մարդկանց ուտել, և ուժեղները ուտում էին թուլերին: Երբ թուլերը սպառվեցին, դարձան միմյանց, հայրերը ուտում էին որդիներին, կանայք՝ դուստրերին: Չէին խղճում իրենց արգանդից ծնվածներին, և սիրելիքը ուրացան իրենց սիրելիներին, բարեկամները՝ բարեկամներին: Ուտելիքը այնպես պակասեց, որ մի լիտր մարդու միսը վաճառում էին յոթանասուն դահեկանի: Ամենևին սպառվեցին մարդը և ուտելիքը: Ոչ միայն սրանց, այլև շատ ուրիշ գավառների հասավ աղետը, որովհետև այդ երկիրը, որ հնազանդվեց թաթարներին, տառապեց հարկապահանջությունից ու բռնակրությանից, քանի որ քաղաքի պաշարողներին ուտելիք ու խմելիք էին տանում: Շատերը մեռան ձյան ցրտից, որ [ձյունը] ձմեռվա եղանակին պատել էր լեռները:

Շատ ամուր Սասունն էլ հնազանդվեց թաթարների հարկապահությանը՝ ապավինելով հավատով քրիստոնյա իշխան Սադունին՝ Շիրբարոքի որդուն՝ Սադունի թոռին, որ հարգված էր Հուլավուի մոտ, քանի որ այնքան պարթևահասակ, քաջամարտիկ աղամարդ էր, որ Հուլավուն նրան դասում էր առաջին կտրիճների շարքը: Սրան տվեց Սասնա երկիրը, որոնք հետո դրժեցին երդումը և նրանցից շատերին կոտորեցին:

Երբ քաղաքը դատարկվեց մարդկանցից սաստիկ սովի պատճառով, քաղաքը գրավեցին ու կոտորեցին, ումը որ գտան խիտ սովից հյուծված, նաև սուլթանին ու նրա եղբորը կենդանի բերին Հուլավուի մոտ: Սա հրամայեց նրանց սրով սպանել, իբրև կյանքի համար անարժանների և արյունապարտների այսքան բազմության, որոնք սրանց պատճառով կոտորվեցին:

Բայց եկեղեցիները չբանդեցին, ոչ էլ սրբերի անթիվ մասունքները, որ սուրբ Մարութան հավաքեց բոլոր ազգերից և դրեց ալետեղ, որովհետև գործի մեջ եղած քրիստոնյաները թաթարներին ծանոթացրին նրանց նշանակության հետ, իրենք էլ բազմաթիվ տեսիլքներ պատմեցին սրբերի մասին,

թե ինչպես պարսոյի վրա ուժեղ լույս էր ձագեղ և լուսատեսք մարդիկ էին երևացել:

Քաղաքը գրավվեց հայոց յոթ հարյուր ինը թվականին (1260 թ.) աղուհացքի բառասունքի [զատկի] մեծ պատին:

ԿՐ.

Այն մասին, թե ինչ կատարվեց Միշագետքի և Խորին Ասորիքի կողմերում

Դարձյալ մեծ Հուլավուն հավաքեց իր զորքերի բազմությունը և ղեկացրեց Լեսոսի, Դմիշկի [Դամասկոս], Խառան, Ուռհա, Ամիդ³²³ և այլ գավառներ. ասպատակ սփռեց շատ կողմերում, իսկ ինքը նստեց Հալեպի տակ՝ պատերազմելու նրա դեմ: Եվ այնտեղ գտնվող Հուսուսի սուլթանը՝ Սալահադինի առհմից, որ ավերեց Երուսաղեմը, ընդգրկմացավ՝ նրան և չհնազանդվեց, այլ քաղաքի դռները փակեց նրա դեմ և ուժեղ կռվում էր: Մեծ Հուլավուն բոլոր կողմերից պաշարեց քաղաքը և շատ օրեր հետո բռնություն արեց: Եվ սկսեցին կոտորել քաղաքը:

Ապա սուլթանը և նրա հետի մեծամեծները, որ ամրացել էին բերդում, սկսեցին նրան աղաչել ու զուլ հնազանդության: Համաձայնվեց ու հրամայեց դադարել քաղաքը կոտորելուց. հնազանդեցրեց և հարկատու դարձրեց ու ղեկացրեց:

Գնաց նաև Դմիշկի [Դամասկոս], իսկ նրանք շատ նվերներով ու մեծ ծախսերով դուրս եկան նրան ընդառաջ: Նա սիրով ընդունեց նրանց, իր համար գրավեց Հեման ու Համան [Սիրիայում] և ուրիշ շատ քաղաքներ: Զորք ուղարկեցին Մերտին ամուր քաղաքի վրա, որը շատ օրեր հետո հաղթվեց և արողացան գրավել: Կոտորեցին նաև բազմաթիվ ավազակների՝ բոլոր ժողովուրդների ու ճանապարհորդների վնասիչ:

* Բնագրում դիմացու, ճիշտն է ընդգրկմացու, որ տեղն շատ տարբերվեցվածներ:

** Բնագրին է՝ եւ կալ եմա ի հնազանդութեան և ևստելի: Քարգմանում ենք ըստ տարբերակի:

ներին, որոնց դաճարիներ էին անմահում. արանք ազգով
թուրք էին, ամբողջ էին թավախիտ անտառներում, ամուր
ու դժվարագնաց վայրերում. անթիվ բազմություններ էին,
ոչ ոքի չէին ենթարկվում, հավաքածու էին ամեն կողմերից,
սրիկաներ ու սշնչացնողներ՝ մանավանդ քրիստոնյաների
նրանցից շատերին կոտորեցին, ալեկի շատերին գերեցին,
զորքերից մոտ քսան հազար մարդ թողեց իբրև տեղապահ-
ներ, ինքը [Հուլավուն] վերադարձավ ձմեռելու Հեմիտնի
դաշտում:

Իսկ Մսրա սուլթանը հավաքեց բազմաթիվ զորքեր, և կավ
թաթարական տեղապահ զորքերի վրա, որի գլխավորն էր
հավատով քրիստոնյա, ազգությամբ նալիման Քիթբուղա
անունով մեծապատիվ մի մարդ, որ պատերազմով գուրս
եկավ սուլթանի դեմ: Քաջաբար կռվեցին. նրա [Քիթբուղայի]
հետ եղած ամբողջ զորքը կոտորվեց, որովհետև եղիպտացիք
չափազանց շատ էին: Կռիվը տեղի ունեցավ Քարորական
լեռան դաշտում: Քիթբուղայի հետ պատերազմում կային
բազմաթիվ հայեր ու վրացիներ, որոնք նրա հետ կոտորվե-
ցին: Այս տեղի ունեցավ հայոց յոթ հարյուր ինը թվականին
(1260 թ.):

ԿԳ.

Քարեպաշտ իշխան Զալալի մահվան մասին

Իսկ Լաշայի որդի վրաց թագավոր Դավիթը, որ հնազանդ-
վել էր թաթարներին, նեղվեց, զգվեց ծանր հարկապահան-
ջությունից. նեղում էին նրան, բոլոր իշխաններին ու ամբողջ
երկիրը անասելի ծանրությամբ, որը չէին կարողանում տա-
նել: Նա թողեց Տփղիս քաղաքը, աթոռը, ունեցած ամեն
ինչը և փախավ խոր Աբխազիա և Սվանսթիայի անտոկ
վայրերը: Նրա հետ [փախան] նաև գավառների մեծամեծ
իշխաններ, որոնք նեղվել ու տառապել էին, ծախել ու գրավ
էին դրել քաղաքներ ու գավառներ, բայց չէին կարողացել
կշտացնել անկուշտներին, որոնք նման էին ազահ տղրուկ-
ներին: Եվ այնպես տապնապահաբ փախավ, որ իր կին Գոն-

ցա թագուհուն ու նորածին Գեմետրե որդուն չկարողացավ իր
հետ տանել, միայն Գիորգուն՝ իր տնդրանիկին տարավ:

Իսկ մեծ ոստիկան Արղունը շատ զորք գումարած գնաց
փախած Դավիթ թագավորի հետևից, որ բռնի նրան: Երբ
չկարողացավ հասնել նրան, վրաց բազմաթիվ գավառներ
անխնայորեն կոտորեց ու գերեց: Այլև վրաց թագավորների
գերեզմանատունը՝ Գելաթը* սաստկապես կոտորտեց ու
քանդեց. նաև Ածղոր** կաթողիկոսարանը՝ նույնպես անո-
ղորմաբար ջարդուհիշուր արեց:

Բայց հանկարծակի վրաստանից եկավ հեծյալների մի
գունդ և մեծ քաջություն ցուցաբերեց: Արղունի զորքից շա-
տերին կոտորեցին ինչպես կրակը ընթանում է եղեգնուտի
միջով, իսկ իրենք անվնաս գնացին. և դրանք մոտ շորս
հարյուր հոգի էին:

Արղունը երկյուղեց, այլևս չէր հանդիմանում այնպես հա-
մարձակ մտնել ու հետախուզել վայրերը: Ապա վերադար-
ձավ Հուլավուի մոտ և իր մտքում շարություն նյութեց: Կա-
լանավորեց վրաց թագուհի Գոնցային, սրա գուսար եռշա-
րին, մեծ իշխան Շահնշահին, խաչենի տեր Հասան Զալալին
և ուրիշ շատերին՝ պարտքերի ու հարկի պատրվակով. սրան-
ցից շատ գանձեր առավ, հաղիվ մահվանից պրծան:

Իսկ բարեպաշտ ու առարինի իշխան Զալալին անասելի
խռշտանգումներով տանջում էր՝ այնքան շատ հարկեր պա-
հանջելով նրանից, որ նա ի վիճակի չէր տալու: Փայտ դրեց
նրա պարանոցը և երկաթ՝ ոտքերը: Եվ սա անում էր նրա նը-
կատմամբ ավելի նրա քրիստոնյա լինելու համար, որով-
հետև բոլոր մահմեդականները նրա թշնամիներն էին, որոնք
հորդորում էին Արղունին նրան սպանելու. առում էին, «Սա
ավելի թշնամի է մեր հավատին ու օրհնքներին»: Որովհետև
Արղունը նույնպես մահմեդական էր, նրան առավ տարավ
Ղազվին: Իսկ նա զոհություն դիմանում էր ամենին, որով-
հետև շատ լավ ծանոթ էր աստվածային գրքերին, պատ պա-
հող էր, աղոթք անող, ուտելիքների և ըմպելիքների մեջ չա-
փավոր ու ցանկանում էր մարտիրոսական մահվան:

* Մեհապտան Իմերեթիայում, որ կառուցել է Դավիթ Բ-ն:

** Ածղոր Ախալցխեից հյուսիս:

Իսկ Զաւալի Ռուդուքան անունով դուստրը, որ Թաթարնե-
րի առաջին գլխավոր Զարմաղունի որդի Բորա նուինի կինն
էր եղել, զնաց Հուլավուի կին Տողուս խաթունի մօտ, որպէսզի
հորը ազատի Արղունի ձեռքից: Անօրեն ոստիկանը իմացավ,
անմիջապէս գիշերը դահիճներ ուղարկեց, սպանել տվեց
սուրբ ու արդար մարդուն: Անօրեն դահիճները գնացին, ան-
դամ-անդամ հոշեցին Հակովիկ սուրբ նահատակի նմանու-
թյամբ՝ նույնի լարչարանքներին հաղորդակից դարձնելով. և
թող նրա պսակին արժանացած լինի մեր Քրիստոս աստծուց:
Կշանքը ավարտելով ու հավատքը պահելով, այսպէս վախ-
ճանվեց այն անաբատ ու աստվածապաշտ մարդը հայոց յոթ
հարյուր տասը թ՛ականին (1261 թ.): Նրա Աթաբեկ որդին
ուղարկեց հավատարիմ մարդիկ և գողանալ տվեց հոր մա-
սունքները, որ գցված էին մի ցամաք ջրհոր: Արովհետեւ այն
պարսիկը, որ իր տանը կապանքների մեջ պահում էր նրան,
աստվածային նշաններ տեսավ նրա վրա (եբը նրան սպանե-
ցին, պայծառ լույս իջավ վրան): Խնամք տանելով՝ նրա մա-
սունքները գցեց ջրհորը, որպէսզի օրեր հետո պատվով Թա-
ղի նրան: Նա փնտրողներին ցույց տվեց նրա մարմինը և
պատմեց սքանչելի տեսիլքը:

Նրանք ուրախությամբ հավաքեցին ու վերցրին տարան իր
[Զաւալի] տունը և թաղեցին Գանձասար վանքում իր հայ-
րերի գերեզմանատանը: Նաև մասունքներ բերողները ճանա-
պարհին տեսան լույսի նույն տեսիլքը նշխարների վրա:

Նրա իշխանությունը ստանձնեց նրա որդի Աթաբեկը՝ Հու-
լավուի ու Արղունի հրամանով: [Աթաբեկը] սրբասուն, պար-
կեշտ, համեստ ու աղօթքասեր մարդ էր, ինչպէս սուրբ մե-
նակյացներից մեկը, որովհետեւ նրա ծնողները այսպէս
դաստիարակեցին նրան:

Հուլավուն սպանեց Շահնշահի որդի իշխան Զաքարեին՝
կեղծ մեղադրանք նրա վրա դնելով:

Այս տարում Քրիստոսի մոտ փոխադրվեց Աղվանքի մար-
դասեր և հեզ կաթողիկոս տեք Ներսէսը՝ աթոռակալելով
քսանյոթ տարի: Աթոռը ստանձնեց հասակով երիտասարդ
տեք Ստեփանոսը:

ԿԳ.

Շահնշահ իշխանի ու նրա որդի Զաքարեի մահվան մասին

Զաքարեի որդի մեծ իշխան Շահնշահը իշխանությունը
հանձնեց իր ավագ որդի Զաքարեին. նա շատ որդիներ ուներ.
Զաքարե, Ավագ, Սարգիս, Արտաշիր, Իվանե, եւ ինքն էր
իր տունը կառավարում: Զաքարեն Թաթարական զորքի հետ
դնում էր պատերազմ և քաջություն ու հերոսություն հանդես
բերելով՝ մեծարվեց մեծ Հուլավուից ու Արղուն ոստիկանից:

Այնպէս պատահեց, որ մի անգամ Արղունը մեծ զորքով
վրաստանի կողմերում էր. նրա հետ էր նաև Զաքարեն: Ար-
ղունից և այլ զորքերից դադունի Զաքարեն զնաց իր կնոջը
տեսութեան, որ նրա [կնոջ] հոր Ռիստիքի³²⁴ իշխան Սարգսի
մոտ էր, իսկ սա վրաց թագավոր Դավթի հետ ապստամբ էր:
Արղունը իմացավ, հայտնեց Հուլավուին: Նա հրամայեց կա-
պանքներով իր մոտ բերել, և այլ սուտ մեղադրանքներ բար-
դելով վրան՝ հրամայեց նրան սպանել, անդամ-անդամ հոշել
և գցել շներին: Եբը նրա հայրը՝ Շահնշահը Օծուն գլուղում
լսեց այդ գուշօք, սրտաբեկվեց և վշտից մեռավ: Նրան
տարան թաղեցին Քոբայրում, որը նրա կինը գնեց հայերից:

ԿԵ.

Հուլավուի և Բերքալի միջև տեղի ունեցած մեծ պատերազմի մասին

Արեւելքում և Հյուսիսում գտնվող աշխարհակայներն ու
մեծ զորավարները ազգականներն էին Մանգու զանի, որ
մեռավ Նենգրանի պատերազմից հետո: Նրա երկու եղբայր-
ները՝ Արիք Բուղան և Ղորիլան Թագավորութեան համար միմ-
յանից հետ թշնամացան: Ղորիլան հաղթեց՝ կոտորելով ու
սպանելով Արիք Բուղայի զորքը, իրեն էլ փոխառական գեղ-
ով երկրից, ինքը թագավորեց:

Հուլավուն նրանց ու Մանգու զանի եղբայրն էր. նա օղ-

նում էր Ղորիլային: Իսկ հյուսիսում գտնվող Բերքան օգ-
նում էր Արիք Բուզային: Իսկ նրանց մի այլ ազգականը՝ Ալ-
դու անունով ուրիշ զորապետ, որ Չինգիզ զանի անդրանիկ
որդի զան Չաղատայի որդին էր, պատերազմում էր Բերքայի
զեմ [այն պատճառաբանությամբ], թի Մանգու զանը իր
ազգականներին նրանց խորհրդով կոտորեց: Եվ [մարդ]
ուզարկեց Հուլափուի մոտ, որ այս կողմից Դերբենդի դռնով
իրեն օգնի: Իսկ մեծ Հուլափուն ելավ Բաթուի ու Բերքայի
կողմնակից իրեն հավասար ու իր մոտ գտնվող մեծամեծ ու
փառավոր իշխաններին՝ Ղուլին, Բալխային, Տութարին,
Մեղանին, Ղուլի որդուն, Ղատաղանին և ուրիշ շատերին
իրենց զորքերի հետ՝ ձերեր, մանուկներ անխնայորեն ու
անողորմաբար կոտորեց և սրակոտոր անելով նրանց՝ սպա-
ռեց, որովհետև իր մոտ էին գտնվում և իշխանությամբ
խառնաշփոթվում էին միմյանց հետ: Նրանցից քչերը մազա-
պուրծ, առանց կանանց, երեխաների և ինչքի ճողոպրելով՝
փախստական գնացին Բերքայի ու այլ ազգականների մոտ:

Բերքան այս լսելով՝ անթիվ ու անհամար զորք հավաքեց,
որ գա Հուլափուից իր ազգականների արյան վրեժը առնե-
լու: Իսկ մեծ Հուլափուն նույնպես մեծաքանակ զորք հավա-
քեց և երեք մասի բաժանեց. մեկը հանձնեց իր որդի Աբաղա
զանին. նրան միացրեց նաև Արդուն ոստիկանի զորքը և
ուզարկեց խորասան՝ օգնելու Ալդուին այն կողմից. մի մասը
հավաքեց Ալանաց զոնների³²⁵ մոտ, իսկ մնացած զորքը իր
հետ առած գնաց Դերբենդի դռներից ներս մտավ, որովհետև
Ալանը և Դերբենդ մտնելու համար այս երկու մուտքերը կան:
Եվ ավերելով Բերքայի բամին մասը, հասավ մինչև մեծ ու
անհուն, շատ գետի իր մեջ ընգռնող գետին, որին կոչում
են (Բերքն)* հիթի, որ ծովանման հոսում ու թափվում է
կասպից ծովը:

Բերքան նրա զեմ դուրս եկավ հզոր ուժով: Մեծ զեռի
մոտ ճակատամարտ սկսվեց: Երկու կողմերից էլ շատերը
ընկան, այլևի՜ շատ կորուստ եղավ Հուլափուի կողմին, որով-

հետև սաստիկ ձուլնից ու ցրտից սառեցին, շատերն էլ զե-
տասույզ եղան:

Ապա Հուլափուն վերադարձավ, դուրս եկավ Դերբենդի
դռնից: Հուլափուի զորապետներից Միսաման անունով մեկը՝
թաթարների առաջին գլխավոր Չարմազունի որդին, որ մի
քաջ ու պատերազմող տղամարդ էր, իր զորքով կանգնեց
Բերքայի զորքերի դեմ, ետ-ետ նահանջեց, իսկ փախչողները
ապաստանելով նրան՝ ազատվեցին: Աստիճանաբար դիմա-
դրելով նա էլ դուրս եկավ Դերբենդի դռներից:

Պահակներ նշանակեցին Դերբենդի դռների վրա, իրենք
եկան Մուղանի դաշտը ձմեռելու:

Եվ այսպես հինգ տարի միմյանց զեմ պատերազմեցին՝
սկսած հայոց յոթ հարյուր տասը թվականից մինչև յոթ
հարյուր տասնհինգ թվականը (1261—1286)՝ ամեն տարի
զորք հավաքելով ու ձմռանը միմյանց բախվելով, որովհետև
շոգի ու դեռերի բարձրացման պատճառով ամառը չէին կա-
րողանում:

Այս օրերին մեծ Հուլափուն սկսեց մի բազմատար ու
բազմամարդ քաղաք շինել Դառնի դաշտում. և պարտավո-
րություն դրեց բոլոր իրեն հնազանդվածների վրա ամեն
կողմից մեծ քանակությամբ փայտ բերել քաղաքի անելի ու
ապարանքների կառուցման կարիքների համար, որը (քա-
ղաքը) շինում էր իր ամառանոցավայրում ամառվա օրերին:

Մարդ ու անասուն խիստ ու դաժան վերակացունների ձեռ-
քի տակ տառապում էին, որոնք ավելի դառն ու դաժան էին,
քան փարավոնը Իսրայելի որդիների հանդեպ: Հարյուր եղներ
լուծ էին լծում մի փայտի ամեն կողմից և փայտի մեծությամբ
ու հաստությամբ պատճառով չէին կարողանում սեղից շար-
ժնել. և հեռավորության, և գետերով ու լեռներով անցնող
դժվար ճանապարհների, և ծեծի հետևանքով մեռնում էին
մարդիկ ու անասունները:

Այլև մեծ տներ շինեց կուռքերի համար՝ այնտեղ հավաքե-
լով քարադործ, փայտագործ, նկարիչ արվեստավորներ:
Որովհետև մի ժողովուրդ, որին սուլթնը են կոչում, գյուղիկ
ու կախարդներ են. սրանք կախարդական հնարանքով խո-
սեցնում էին ձկներին, ուղտերին, մեռելներին և թաղիք պատ-
կերներին: Բոլորը քրմեր են՝ սափրած գլուխներով ու մորուք-

* Արլ կամ՝ Նրիլ գետի անունը մի քանի անգամ հիշատակում է Գեո-
ճակցիկը՝ առանց Թեոֆե կամ Թուֆե ձևի: Միևե կարծում ենք, որ դա
եռասմուտ է, մանավանդ որ լուսնի բազմաթիվ ձևազերծ:

ներով և ունեն դեղին փիլոն միայն կրծքի կողմից. պաշտում են ամեն ինչ, առավել ևս Շակմոնիային ու Մադրիներին:

Սրանք նրան խաբեցին. առում էին՝ քեզ անմահ կպահանք: Նրանց խոսքով էր նստում-վեր կենում և հեծնում՝ իրեն հանձնելով նրանց կամքին: Օրվա մեջ շատ անգամ խոնարհվելով երկրպագում էր նրանց զլխավորին և ուտում էր կուսքերի տանը նվիրական սեղանից: Նրանց՝ բուրդից շատ էր մեծարում, այդ պատճառով նրանց կուսքերի տոճաբը ավելի վայելու էր զարդարում:

Իսկ նրա կանանց ավագը՝ Տողուս խաթունը քրիստոնյա էր. թեպետ շատ անգամ հանդիմանում էր նրան, բայց չկարողացավ նրան դուրսից հեռացնել. ինքը աստվածապաշտությամբ ապրելով՝ նպաստում և օգնում էր քրիստոնյաներին:

Իսկ յոթ հարյուր տասնչորս թվականին մեծ հրաշք կատարվեց Երկնքում. մի աստղ երևաց, հյուսիսի կողմից եկավ արևելք և հարավ: Լույսի երկար ճառագայթները նրա առջև սլունաձև էին երևում, բայց աստղը աղոտ էր ու արագ էր ընթանում: Երևաց մոտավորապես մի ամիս ու այլևս չերևաց ինչոյն գիտաստող, որ ժամանակ առ ժամանակ երևում է՝ ընթանալով արեմուտքից հյուսիս. իսկ սա Երկաշնաձիգ ճառագայթներով էր, և ճառագայթները օրեցօր պայծառանում էին, մինչև անհայտացավ:

Նույն տարին վախճանվեցին Հուլիոսն ու իր կին Տողուս խաթունը: Նրա տեղը բռնեց որդին՝ Աբաղա դանը յոթ հարյուր տասնչորս թվականին (1265 թ.) և կին առավ հոռոմների թագավորի գտեբը, որի անունն էր Գեազինա խաթուն, որ եկավ երևելի փառքով: Անտիոքի պատրիարքը և այլ եպիսկոպոսներ նրա հետ էին, որոնց բերին Երզնկա եպիսկոպոս տեր Սարգիսը և Բենեք վարդապետը: Մկրտեցին Աբաղա դանին, աղջկան տվին նրան կին:

Նա շաղմաբանուկ զորք հավաքեց, դեպ սլառերազմով Բերքայի զորքերի գեմ կանգնեց, որոնք նրան Գերբենդի զորնից և Կուր զեռե ավին իրենց բանակները զարկեցին: Սրանք բռնեցին այս կողմից, նրանք՝ այն կողմից՝ գետնըրը տուրացնելով պատնեշներով ու շատ խոր փոսերով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հայաստանում գոյություն ունի երկու Գեազիկի վանք. մեկը՝ հին, իսկ մյուսը՝ նոր: Հին վանքը, որ Երկաշուն ավերակ է (քանդվել է Երկրաշարժից 12-րդ դարի վերջում) գտնվում է պատմական Կայան գավառում (և ոչ թե Կայեն, ինչպես այժմ սխալմամբ գրում են), Սեանա լճից հյուսիս Մեջանոց լեռների վրա: Գեազիկի վանքի առաջնորդն էր հայ հռոյակավոր մատենագիր Մխիթար Կողբ, որը քանդված Գեազիկի փոխարեն հանձնուտ կռված վայրում (Գիլիլանի շրջան) շինում է հռչակավոր նոր Գեազիկի վանքը (սկսված է 1191 թ., վերջացած է 1195 թ.): Գանձակիցին եղել է նոր Գեազիկում:

2 Այս դուրսը հեղինակի նախաբանն է. նախաշավիղ մենք ենք անվանում:

3 Դավիթը հրեաների հռչակավոր թագավորն էր Քրիստոսից 11 դար տալը՝ ըստ ավանդության Աստվածաշնչի հռչակավոր սաղմունները ևս է գրել:

4 Խորայիկի որդիները հրեաներն են:

5 Մովսեսը ըստ Աստվածաշնչի հրեաների ամենամեծ մարգարեն էր և Երեսպիրը, որ նրանց եգիպտական Լեբոնիտից առաջնորդեց գեղի Պաղեսին: Ըստ ավանդության Մովսեսն է հեղինակը Աստվածաշնչի առաջին ինք գրքերի (Հեղեմատյանի):

6 Եվդեմիոսը կեսարացի Նշանավոր մատենագիր է (267—346 թ.), Գրել է «Քրոնիկոն» (Ժամանակագրություն)՝ լեկեղեցիական պատմություն գրքերը, որոնք երկուսն էլ հեղեբորդ դարի սկզբում Բարգմանված են դասական հայերենով:

7 Կոստանդին Թառնապետը բյուզանդական Կոստանդիանոս Ա (Մեծ) կայսրն է (306—337 թ.), որ քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակեց:

8 Սոկրատես Սեղաստիկոսը V դարի բյուզանդական պատմիկն է, որ լուրջագրել ու լրացրել է Եվսեբիոսի լեկեղեցական պատմությունը և գրել է Երկրաշարժի վարքը:

9 Սեբեռնորոսը եղել է Հռոմի պապ (314—335), որի վարչը գրանցվել է մեր Հայտնավորների մեջ և բացի այդ կա առանձին «Սուրբ Ուղղիստոսի վարքի պատմություն» հրատարակված 1396 թ. էջմիածնում:

10 Քեզոս Գորք բյուզանդական թեպոս ներկայող կայսրն է, որ իշխել է 408—450 թվականներին:

11 Տրգատը խորով առաջինի որդի Տրգատ մեծն է, որ 298 թ. դարձավ Հայաստանի թագավոր և Գրիգոր Լուսավորչի ազգացեղությանը քրիստոնեությունը դարձրեց Հայաստանի պաշտոնական կրոնը: 330 թ. թուսնավորվեց հայ նախարարների կողմից ու մեղավ:

12 Սահակ Պարթևը հայոց կաթողիկոս էր 387—439 թ. (ընդմիջումով): Սա Ներսես Մեծի որդին էր և Գրիգոր Լուսավորչի ժոռը: Մեղել է 318 թ., կրթվել է Բյուզանդիայում: Նշանավոր հունագետ էր: Նրա անմիջական օգնությամբ ու աջակցությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը հնարեց հայոց այբուբենը և հիմք դրեց հայ գրականության և Առաքին թարգմանիչներից է: Մեռել է 439 թվականին:

13 Իլիքին «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» գրքի հեղինակն է. գիրքը նվիրված է Ավարայրի ճակատամարտի, նրան նախորդող զենսքերի, Վարդանի ու Հայոց զորքի հերոսական կռիվներին:

14 Վարդան Մամիկոնյանը՝ Սահակ Պարթևի թոռը՝ Համազասպ Մամիկոնյանի որդին է: Ունեի սարսաղասի տիտղոս (սպարապետ): Ավարայրի ճակատամարտի (451 թ.) հերոսն ու օգնչն էր, որ 1038 ընկերների հետ լնկավ պարսիկների դեմ իր վարած անհաջախ մարտում 451 թ.: Ավարայրի ճակատամարտի ու գրան նախորդող իրադարձությունների պատմությունը գրել է ակնուստես Նղիշեն:

15 Հովսեփ Վայցեձորեցին (Նղիկյանաթր) Մեսրոպի աշակերտներից է, որ հետո դարձավ հայոց կաթողիկոս (440—452): Ղևոնդ Երեցի հետ գլխավորում էր կրոնավորների ընթրասությունը պարսից բռնակալության դեմ: Մասնակցեց Ավարայրի ճակատամարտին, տարվեց Պարսկաստան և 454 թ. նահատակվեց: Սրան հետևողները կոչվում են Հովսեփյաններ (ՏՃ՝ Ս. Ռեհայան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. նրեան, 1946, էջ 710):

16 Խորենը և Աբրահամ խոստովանողը Ղևոնդ Երեցի աշակերտներից էին: Մասնակցում էին Վարդանանց շարժմանը: Այստեղից Պարսկաստան, կրեցին ծանր շարժարաններ. ապա քվեցին Ասորեստան, որտեղ խորենը մեռավ. իսկ Աբրահամ խոստովանողը 460-ական թվականներին վերադարձավ Հայաստան: Այս վերջինը դասական գրաբարով ասորերենից՝ թարգմանել է Եփրեմի «Վկայը արևելից» աշխատությունը, որ գրաբարի լեզվական զոհարներից մեկն է:

17 Դադար Փարպեցին 5-րդ դարի հայ պատմիչ է. գրել է «Հայոց պատմություն» ակնել է Արշակունիների անկումից, հասցրել է մինչև 485 թվականը:

Իշխանական տներին և կաթողիկոսարանին մոտ կանգնած լինելով՝ տալիս է ժամանակի ստույգ պատկերը: Գրքի մեջ հեղինակը գծել է Արաբաբուրյան գաղթի սքանչելի նկարագրությունը:

18 Փաղատոս Բուզանդը հայ պատմիչ է, որ իր «Հայոց պատմություն» երեք գրքի է նվիրվել: Դավաթ Փարպեցու շատ առաջ: Բուզանդը իր պատմությունը սկսում է Տրգատի սրբի խորով Կոստակի թագավորությունից:

(330 թ.) հասցնում է մինչև 349 թվականը: Հստ Մալխասյանի 319-ից՝ Գիրքը գրված է ժամանակի ժողովրդական լեզվով և աղբյուր է ծառայել հետագա շատ պատմիչներին:

19 Յոթնորդ դարի հայ պատմիչ Բագրատունյաց Սեբեոս Եպիսկոպոսի պատմական աշխատությունը կոչվել է «Պատմութիւն ի Հերակլեն», որ իբր վերաբերում է բյուզանդական Հերակլ կայսրին և նրա շրջանին (610—641):

20 Կարյունը Մեսրոպի ավագ աշակերտներից էր և նրա ամենամտերիմ գործակիցը: Մեսրոպի մահից հետո Կարյունը դրեց իր ուսուցչի կյանքի ու գործունեության մասին մի վերջին գիրք, որ կոչվում է «Վարք Մաշտոցի»:

21 Խոսրով պատմիչին հիշատակում են Կիրակոս Գանձակեցին և Մխիթար Այրիվանեցին: Գանձակեցին նրան տեղադրում է Ղևոնդի առաջ, իսկ Ղևոնդը 8-րդ դարի պատմիչ է: Մխիթար Այրիվանեցին դնում է Թովմա Արծրունուց առաջ, որ 9-րդ դարի վերջի և 10-րդ դարի պատմիչ է: Մեզ չի հասել ոչ Խոսրովի պատմությունը և ոչ էլ նրա մասին որևէ այլ տեղեկություն:

22 Ղևոնդ Երեցը կամ Ղևոնդ Վարդապետը 8-րդ դարի պատմիչ է: Պատմությունը գրել է ինչ-որ իշխան Շապուհ Բագրատունու առաջարկությամբ: Պատմությունը վերաբերում է տրաքական արշավանքներին և հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրություններին ու բազմամյա կռիվներին: Ղևոնդի պատմությունը հասնում է մինչև 788 թվականը:

23 Արծրունիների տոհմը հայոց հնագույն տոհմերից ու նախարարական տներից է. 9-րդ դարում ի հեճուկա Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության Արծրունիները վառում ստեղծում են տեկտիկ թագավորական իշխանություն: Այս իշխանության կազմակերպողներից առաջինը՝ Գրիգոր Դերենիկը, ապա սրա որդին՝ Գաղիկը Թովմա Արծրունու առաջարկում են գրել Արծրունի տոհմի պատմությունը, որը և պատմագիր Թովմա Արծրունին կատարում է: Գիրքը գրված է 10-րդ դարի առաջին քառորդում. բաժանված է երկու մասի. առաջին մասը հին ավանդական պատմություն է, որ սկսվում է Աղամից ու հասնում է մինչև 850 թվականը, իսկ երկրորդ մասը՝ իր ժամանակի պատմությունը շատ արժեքավոր է իբրև պատմական աղբյուր՝ պատմված ականտեսի կողմից:

24 Շապուհ Բագրատունին 9-րդ դարի պատմիչ է: Գրել է Աշոտ առաջինի պատմությունը: Սրա մասին հաղորդում են Առողիկը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Սամվել Անեցին, Ռիստանեթը և այլ պատմիչներ: Գրված պատմությունը մինչև այժմ չի գտնվել, բայց հայտնի է, որ այն գրվել է իր ժամանակի խոսակցական լեզվով, մի բան, որ գյուտի նշանակություն կունենա մեր լեզվի պատմության համար, եթե գտնվի:

25 Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին 10-րդ դարի պատմիչ է, գրել է «Հայոց պատմություն» սկզբից մինչև 924 թ.:

26 Մովսես Կաղանկատվացին 7-րդ դարի հայ պատմիչ է, ծնվել է ԼՂՀ Հայքի Ռուրի Նահանգի Կաղանկատուր գյուղում և գրել է Ռուրի, Արցախի

• ՏՃ՝ Փաղատոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 5:

ու գրանց հարեան երկրների պատմությունը մինչև իր ապրած շրջանը Այա նրա գործը շարունակել է 10-րդ դարի մի ուրիշ հայ պատմիչ Մովսես Դասխուրանցին՝ պատմությունը հասցնելով մինչև 11-րդ դարի սկիզբը:

28 Ախտանես Եպիսկոպոսը սերաստացի էր, բայց Գանձակեցին համարում էր ուսուցիչի Սովորել է նարեկա հայկազմոր վանքում, իր ուսուցիչն է եղել Տաննարն Նարեկացու ազգական Անանիա Նարեկացին, որի առաջարկով խլամբ գրել է պատմական մի աշխատություն՝ կազմված երեք մասերի: Գրքի երրորդ մասը և երկրորդ մասի կեսը մեզ չեն հասել: Պատրաստվում է Ախտանեսի երկի ընդական հրատարակությունը:

29 Կյուրիոնը 7-րդ դարի սկզբում վրաց կաթողիկոս էր, որ ընդունեց Զաղիզդանի ժողովի որոշումները և դարձավ Հուսագավան, Հայերը շնորհունեցին այդ ժողովի որոշումները: 808 թվականի Կյուրիոնի ղեկավարությամբ հայ և վրաց բոլոր եկեղեցիները պառակտվեցին և վերջնականապես բաժանվեցին:

30 Նստիանոս Առաքիչը Տարսնից է. նրա գիրքը կոչվում է «Տիեզերական պատմություն»: Գրել է Սարգիս առաջին կաթողիկոսի առաջարկությամբ: Հասցրել է մինչև 1004 թվականը. այս նշանակում է, որ նա գործել է 10-րդ դարի երկրորդ կեսին: Չնայած վերնագրին՝ նյութը հիմնականում հայոց պատմությունն է:

31 Արխատակոս Լաստիվերոցին 11-րդ դարի հայ պատմիչ է, կրակոտ հայրնասեր մի մարդ, որ ողբում է Բագրատունյաց թագավորության անկումը՝ սելյուկների արշավանքների հետևանքով:

32 Մատթեոս Ուսուցիցին 12-րդ դարի հայ պատմիչ է: Պատմությունը սկսել է 952 թվականից, հասցրել է մինչև 1136 թվականը: Գիրքը գրված է պարզ, ժողովրդին հասկանալի լեզվով և շատ մաքուր հայերենով:

33 Սամվել Անեցին 12-րդ դարի հայ պատմիչ է, գրել է ժամանակագրություն (հավաքածու պատմագիրների գրքերից): Ըստ ժամանակների սովորության պատմությունը սկսում է Ադամից և հասցնում է մինչև 1179 թ.:

34 Հովհաննես վարդապետը հայտնի է Վանական տետրով, ծնվել է 1181 թ.: Եղել է Մխիթար Գոշի աշակերտ, թողել է մեծ գրական ժառանգություն ի թիվս որոնց նաև «Թաթարների պատմությունը», որ մեզ չի հասել: Ժամանակակիցները կենում են մեծիմաստ, համեմատել և նման մակերեսներով: Գիրք է լինել թաթարների ձեռքը, եղել է Դանձակեցու ստուգիչը: Մեռել է 1251 թ.:

35 Սուրբ Ներսեսը ներսես Մեծն է. որ հայոց կաթողիկոս էր 853—873 թվականներին: Նա գտնվեց Արշակ 2-րդ և ապա նրա որդի Պապ թագավորի հետ՝ վերջիններս Եկեղեցու իրավունքները սահմանափակելու պատճառով: Ըստ ավանդության որպես թե Ներսեսը կանխագուշակել է Հայաստանի թագավորության անկումն ու երկրի կործանումը նետոզների (թաթարների) ազդի ձեռքով: Այս առասպելը ստեղծվել է շատ ուշ և վերագրվել է Ներսեսին:

¹ (Տե՛ս Աշոտ Հովհաննեսյան, «Գրվածքներ հայ ազատագրական մարտի պատմության», Երևան, 1957 թ. գիրք I առաջին, էջ 13—32):

36 Արշակունիների թագավորությունը տևեց ավելի քան երեք և կես դար (66—428 թ.): Արշակունի հարստության հիմնադիրը Տրդատ առաջինն է. իսկ վերջին Արշակունի թագավորը՝ Վառժապուհի որդի Արտաշեսն է. որին պարսից Վամ 5-րդ թագավորը գահընկեց արեց ու հիմնեց Զաղասանի թագավորությունը:

Իսկ Բագրատունյաց թագավորությունը հիմնադրվեց Շիրուկում 837 թ. Աշոտ առաջին արքայի թագադրությամբ:

Բագրատունիների հայոց թագավորությունը տևեց 158 տարի և վերացավ 1045 թ. Ելնաքաղց Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի և դավաճան Վեստ-Սարգիս իշխանի դավադրությամբ: Սրանք խաթեցին շատ երիտասարդ, բայց ու տաղանդավոր արքա Գագիկ երրորդին, ուղարկեցին Բյուզանդիա, որտեղ նրան արդյեցին հայրենիք վերադառնալ, իսկ իրենք աշխարհահռչակ մայրաքաղաք Անիի բանալիները հանձնեցին բյուզանդական Նեկզ կայսր Կոստանդին Մոնոմախին, որը և ջնդեց 158 տարի տևած հայկական վերածնված նոր պետությունը:

37 Արշակունիների հարստության նախորդող շրջանի հայ թագավորները կոչվում էին հայկազանց կամ հայկազնյան թագավորներ: Հայկազունների հարստությունը սկսվում է մեր թվականությունից առաջ 2-րդ դարի վերջից և տևում է մինչև մեր թվականության 86 թվականը, այսինքն մինչև Տրդատ առաջինը, որ հիմնադրել է Արշակունյաց հարստության:

38 Ըստ Նոր Կտակարանի ավանդության իբր թե վերջին ընթրիքի մասնակ Բրիտանոս խոստացավ՝ սուրբ հոգուն ուղարկել առարկաների մաս և որպես թե համարաձայն օրն էլ հրամայեց Նրուսանեմոս սուրբ սուրբ հոգու գալուստյանը (Ղուկասու ԻԿ, 49): Զատկից 50 օր հետո սուրբ հոգին իբր սյցիում է հրեզեն լեզուներով խոսելու: Նշաններով, Համբարձման շարժական տոնը հայոց եկեղեցին անում է մայիսի 10-ից մինչև հունիսի 13-ը ընկած ժամանակամիջոցի օրն օրը՝ ըստ գատիկ շարժանության:

39 Գրիգորը, որ կոչվեց Լուսավորիչ, հայոց առաջին կաթողիկոսն է: Մեղել է 239 թ.: Կրթությունը ստացել է Կեսարիայում և դարձել է բրիտանոս: Հայաստան եկավ և ոսկալի հալածանքների ենթարկվեց Տրդատի կողմից: Գրիգորի հաջորդ լինակ Պարթևը սպանել էր հայոց արքա Խուսրովին: Այդ պատճառով հեռվեց խորվիրապուր: Այնտեղից գլուխ եկավ, Տրդատին դարձրեց թրխտոնյան և բրիտանոսությունը տաքածեց ողջ Հայաստանում՝ ընդունել ստալով իբրե պետական կրոն: Մեռել է 325 թ.: Նրա անունով կան բազմաթիվ եկեղեցիներ:

40 Աստվածաշնչի երկրորդ Թագավորաց ԺԸ, 18 համարում գրված է հետևյալը. «Աբիսողոմը իր կինդանության ժամանակ առել ու մի արձան էր կանգնեցրել Թագավորի հովտում. որովհետև, ասում էր, թե որդի չունեմ, որ հիշի իմ անունը: Նա արձանը կռնեց իր անունով: Եվ այն մինչև այսօր Աբիսողոմը կոթող է կոչվում. Կիրակոսը Աստվածաշնչի այս խոսքին է ակնարկում:

41 Այս գլխի առաջին ութ տարբերությունները համապատասխանաբար սկսվում են Կ, Ի, Ի, Բ, Ա, Կ, Ո Ս, որ ժալանունաբար նշանակում են ԿԻԻԲԱՆՈՍ:

89 Ազախանդեղուրը նկարագրում է Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի հանապարհորդությունը զեպի Հոռոմ և Կոստանդինուս կայսեր հետ կնքած դաշնագրությունը: Որպես թե նրանց ուղեկցում էին Արխատակեղը, Ալեքսանդրը, լորս բղձիկները, խախարարները և մեծ քանակությամբ զորք (70 հազար): Այս ուղեկցությունը համարվում է Տրդատ առաջինի 66 թվականի Հռոմ գնալու և այնտեղ թագադրվելու արձագանքը, այսինքն պատմականորեն չի հաստատվում: Կիրակոսը հետևում է Աղաթանգեղոսի պատմությանը:

40 Պետրոսը Քրիստոսի 12 առաքյալներից մեկն էր, որ քրիստոնեություն էր բարոդում Բարսիլի քաղաքներում: Լսկ Անդրեն նրա եղբայրն էր, որն իբր նրան առաջով Հիսուսի մոտ:

41 Պողոսիմոս Նրսիսանի մոտ գտնվող սար է, որտեղ բառ ավանդություն Քրիստոսին խաչիցին:

42 Սուրբ Հակոբը Կրտսեանի նշանավոր եկեղեցիներից է, որ պատկանում է հայերին: Այժմ այնտեղ կա հայկական միաբանություն, որն ունի ձեռագրատուն, սուրբան, թանգարան, գրադար:

43 Արխատակեղը Գրիգոր Լուսավորչի կրտսեր որդին է: Մեծել է մոտավորապես 264 թ. և կաթողիկոս է ձեռնադրվել 325 թ.: Գահակալի է ութ տարի: Սպանվեց Մոփրի Արքեպիսկոպոս իշխանի ձեռքով, որի անբարի բարքի համար Արխատակեղ խիստ կշտամբել էր նրան:

44 Նիկիան հետո Ռյութանիայի (Փոքր Ասիա) նշանավոր քաղաքներից էր: Միջին դարերում բյուզանդական մշակութային խոշոր կենտրոն էր: 325 թվականին այնտեղ գումարվեց տիեզերական եկեղեցական ժողով, որ բընենեց Արխատիկ աղանդը: Այս տիեզերական ժողովին մասնակցում էր հայ կաթողիկոս Արխատակեղ: Այժմ Նիկիան կոչվում է Իզնիկ ըստ թուրքական անվանակոչության:

45 Թորգանը Արևմտյան Հայաստանի Գարանալի գավառի (Քեմախ) հյուսիսից է: Եղել է հին մեհյանատն: Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն դառնալով՝ զյուղը իր կալվածքներով արվեց եկեղեցուն:

46 Ձենտը բյուզանդական կայսր էր: Իշխել է 474—491 թվականներին:

47 Բառ Ազախանդեղուրի պատմության Հոփսիմեն Հոռոմի նշանավոր եկեղեցուհի էր: Դիոկղեայանոս կայսրը ուղեց կին ունեն նրան, բայց Հոփսիմեն լուղեց կուսպաշտի կին լինել: Մի խումբ ընկերուհիների հետ փախավ հեղաշախուղ Հայաստան: Հայոց արքա Տրդատը սիրահարվեց նրան, բայց նա Տրդատին ևս մերժեց: Գահինները նրան ու իր ընկերուհիներին հաշտակեցին: 301 թվականին Գրիգոր Լուսավորչի մի մատուռ շինեց նրա գերեզմանի վրա, որ հետո լսկերուղ դարձավ Կոմիտաս կաթողիկոսը լինելու տվեց հայկական հարտաբազմություն թանկագին զարդերից մեկը՝ Հոփսիմենի տաճարը, որ առ այսօր կանգուն է էջմիածնում: Հոփսիմյանը են կոչվում Հոփսիմեն և իր ընկերուհիները:

48 Բյուզանդական վասիլ Առաջին կայսրն է, որ կոչվում էր Մակեդոնացի: Բազմաթիվ է 867—886 թ.:

49 Հայոց Աշոտ առաջին արքան է, որ տրաբաններ ամիրապետից (Մահմեդ Ջափր) ստացավ իշխանաց իշխան տիտղոսը: Իր եղբոր միջոցով քարվեց Հայաստան ներխուժած և արարների դեմ սպառնալից արարական մի բանակ, որից հետո ամիրապետը նրան թագ սուլարկեց: 887 թ. թագադրվեց և հիմք դրեց Բագրատունիների թագավորությանը:

50 Գայանեն Հոփսիմենի ընկերուհիներից է, որի անունով նշանավոր մի վանք կա էջմիածնում՝ շինված 7-րդ դարում:

51 Զատիկ մեծ պատը, որի ընթացքում միայն աղ և հաց էին ուտում:

52 Զորորդ Հայրը Մոփրի է, որ Մեծ Հայքի 2-րդ նահանգն էր: Հյուսիսում, հյուսիս-արևելքում և արևելքում սահմանակից է Բարձր Հայքին (Կարին), Տուրքերանին (Տարոն), Աղձնիքին (Վանա լճից հարավ): Հարավից սահմանակցում է Միջագետքին, իսկ արևմուտքում սահմանները Փոքր Հայքն ու Կապադոկիան են: Զորորդ Հայր անունը ստացել է 536 թվականին Հուստինիանոս առաջինի ժամանակ: Տարածությունը 15890 կմ է:

53 Կիլիկիան, որ կոչվել է նաև Սիսիական, գտնվում է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան ծայրում Միջերկրական ծովի ափին՝ Կիպրոս կղզու դիմաց: Տարածքը Կիլիկիայի նավահանգստային մայրաքաղաքն է եղել: Զանազան ժամանակներում այնտեղ հավաքված հայերը 1031 թվականին հիմնեցին հայկական պետություն Ռուբեն իշխանի գլխավորությամբ: Հետագայում հայերը այնքան զորեղացան, որ գրավեցին ողջ Կիլիկիան և կազմեցին հայկական շատ զորեղ մի թագավորություն և ստեղծեցին բարձր մշակույթ: Մայրաքաղաքում ու միայն թագավորն էր նստում, այլև կաթողիկոսը: Հայկական պետությունը Կիլիկիայում հարատևում է մինչև 1375 թվականը, երբ հայկական Կիլիկիան ընկնում է սելջուկ թուրքերի ու մամուկների միտքով ուժերի արշավանքի հետևանքով:

54 Հայոց խոսքով երկրորդ Կոստկ թագավորն է (330—338), որ Տրդատի որդին էր: Սա հաջորդելով հորը 9 տարի՝ մայրաքաղաքը Արտաշատից փոխադրեց Իվին, որտեղից սկսած մինչև Գառնի տեղեկեց կաղու անտառներ և լցրեց որսի կենդանիներով:

55 Մանադուրով, Արշալունի իշխաններից էր, որին Տրդատը նշանակեց Մեծ Հայքի Փայտակարան նահանգի (Արցախից հարավ Արարի ստեփանյա շրջանները) վերահսկող: Տրդատի մահից հետո խոսքով Կոստակ թագավորության ժամանակ Փայտակարանը ապստամբվեց և կազմեց առանձին իշխանություն, նույնիսկ Պարսկաստանի հովանավորությամբ թագավորություն դարձավ: Խոսքովը հաջորդեց իրադրության հետ, որովհետև թույլ ու խաղաղասեր մարդ էր:

56 Գրիգորիսը Լուսավորչի սովալ որդի Վրթանեսի զավակն էր: Մեծել է Կեսարիայում 265 թ.: Գնեևս 15 ամյա պատանի էր, երբ հայրը՝ Վրթանեսը (ծնվ. 262 թ.) նրան ձեռնադրեց եպիսկոպոս, ապա ուղարկեց Աղվան իբրև Հայաստանի այդ մասի կաթողիկոս: Գնեց քարաղություն մատուցողների մոտ, որոնց Սանհատն թագավորը, որ պարթև էր և խոսքով Կոստակի աղապանը, նահատակեց նրան՝ կապելով ձիու պոչից և բաց թողնելով Վանանյան դաշտում:

57 Վատնյան դաշտը ըստ լեռնի գտնվում է Կասպից ծովի ափին: Ըստ Ահառյանի Դերբենդի մոտ՝ այժմյան Մուսքաթ տեղում: Իսկ ըստ Ս. Նրեմ-յանի Վատնյան դաշտը նույն Վարդուխյան գաշտն է Վարդանակերտ քա-ղաքի շրջակայքում: Իսկ Վարդանակերտը գտնվում է նույնանուն գավառում, որ բռնում է Մուղանի դաշտի մեծ մասը:

58 Վրթանեսը (ծնվ. 262 թ.) Գրիգոր Լուսավորչի ավագ որդին էր, որ դարձավ հայոց կաթողիկոս և գահակալեց 333—337 թ.թ.: Զորեղ կաթո-ղիկոս էր, որին ենթարկվում էր հոսսրով թագավորը: հոսսրովի մա-հից հետո Վրթանեսը Պոլիս տարավ նրա որդի Տիրանին և թաղավոր օժի-տվեց:

59 Արտաշատը հայոց հնագույն մայրաքաղաքն էր, սր գտնվում էր հոր Վիրապ վանքի և Դինի գետի ու Դինի բլրի միջև՝ Արաքսի ափին, Հիմնա-դրվել է մեր թվ. առաջ Արտաշես առաջինի ձեռքով (189—160): Հայոց մայրաքաղաքն էր մինչև 5-րդ դարի երկրորդ կեսը:

60 Դվինը հիմնվել է հոսսրով Կոտակի (330—338 թ.) օրոք: Հենց նա էլ Դվինը դարձրեց մայրաքաղաք՝ Արտաշատից այնտեղ փոխադրվելով: Ար-տաշատը դարձավ Դվինի հարավային արվարձաններից մեկը: Այժմ ավե-րակ է:

61 Ինչպիսի ասվեց (տե՛ս Ժանոթ. 54), հիշյալ անտառը տեղից հոսսրով Կոտակի շրջորդ դարի 30-ական թվականներին: Անտառի որոշ մասեր պահպանվում են մինչև այժմ: Համարվում է մեր երկրի հնագույն արհես-տակուն անտառը՝ պահպանվելով ավելի քան 1650 տարի: Անտառը տարած-վում է Ագատ գետի երկու ափերին: Այժմ վերածված է արգելարանի և տարեկտարի բնդարձակվում է:

62 Տիրանը հոսսրովի որդին էր. Հայոց թագավոր դարձավ 338 թվակա-նին և գահակալեց մինչև 345 թվականը: Ատրպատականի կուսակալ Վա-րապ Շապուհը բարեկամ ձևեակով գնում է նրա մոտ Ապահունյաց գա-վառը (Տարսնում)՝ այժմյան Մանաչկերտ և կուրացնելով նրան ուղարկում է Պարսկաստան 350 թ.:

63 Կոտանդիոնու Մեծը (Փյարիոս Վալերիոս) ծնվել է 285 թ.: Ինքնա-կալ հռչակվեց 306 թվականին: Սա էր, որ մայրաքաղաքը Հռոմից փո-խադրեց Բյուզանդիան և վերանվանեց Կոստանդնուպոլիս: Մեծը է 337 թ.: Սրա որդի Կոստանդինը ծնվել է 316 թ.: Կեսար դարձավ 317-ին և կոչ-վեց Կոստանդին Երկրորդ: Սա թագավորեց մինչև 350 թ., սրանից հետո թագավորում է նախորդի Լեդյաշը Կոստանդինը, 351 թվականին դարձավ ամբողջ հռոմեական կայսրության ինքնակալը: Դաշինք կնքեց Արշակ 2-րդի հետ և նրան կնության տվեց իր եղբոր իշանած Օլիմպիային: Հու-լիանոսը, որ կաշեք ազգականն ու զորավարն էր, Գալիայում ապստամ-բեց նրա դեմ: Կոնստանդինը Արեմոսից Հուլիանոսի դեմ գնալու ճանա-պարհին հիվանդացավ և մեռավ:

64 Հուլիանոսը կայսր դարձավ 361—363 թ. Սա ծայրահեղ հեթանոս էր: Ուրացավ քրիստոնեությունը և երկրում հաստատեց հեթանոսական դի-ցապաշտությունը, ուստի քրիստոնյաների կողմից հռչակվեց ուրացող մականունով: Գանձակեցին սխալվում է. Հուլիանոսի ժամանակ Տիրանը և

Հուսիկը կենդանի չէին: Տիրանը 350 թվից հետո այլևս թագավոր չէր, իսկ Հուսիկը դրանից շատ առաջ Տիրանի կողմից բռնված էր արված և սպան-ված:

65 Հուսիկը՝ Վրթանեսի որդին, այդ ժամանակ հայոց կաթողիկոսն էր: Հուսիկի մահից հետո կաթողիկոս դարձավ Գանիկը, որ Գրիգոր Լուսա-վորչի աշակերտն էր: Սա Տիրանին հանդիմանում ու անիծում է վերջինիս վատ վարքի համար: Տիրանը խնդրել է տալիս նրան 317 թվականին:

66 Տարոնը Տուրուբերան նահանգի գավառներից է, որտեղ գտնվում էր հեթանոսական Հայաստանի կրոնական կենտրոն Աշտիշատը: Զորորդ գառում դառնում է քրիստոնեության կենտրոն: Աշտիշատը այժմ կոչվում է Դերիկ, իսկ Տարոնը նախկին Մշո գավառն է՝ Մուշ կենտրոնով:

67 Արշակ Երկրորդ թագավորը Տիրանի որդին էր, որ հաջորդեց նրան: Միսեց թագավորել 345 թ.: Իբրև պետական գործիչ շատ լավ էր հասկա-նում երկրի անկախության ու պետականության զույստեման համար կենա-րոնական հզոր քաղաքական իշխանության գերը: Նա սահման դրեց հոգևոր իշխանության ոտնձգություններին և լայն պալատը ծավալեց նախարարա-կան կենտրոնախույս ուժերի դեմ: Խնդուրուն անկախ քաղաքականություն վարելու համար 367 թ. կանչվեց Պարսկաստան և նետվեց Անհուշ բերդը, որտեղ և մեռավ՝ երազելով կորցրած թագի ու ավերված երկրի մասին:

68 Ներսես Մեծն էր, որ գահակալեց 352—373 թվականներին, Կրթու-թյունը ստացել էր Կեսարիայում: Սա Հայաստանում հիմնեց ազգատանոց-ներ, որբանոցներ, հյուրանոցներ, հիվանդանոցներ, ուրկանոցներ, կուսա-նոցներ, վանքեր և դպրոցներ հունարեն ու ասորերեն լեզուներով: Մինչև կաթողիկոս դառնալը Արշակի սենեկապետն էր: Արշակ երկրորդի հետ գտնվեց և 359 թվականին հեռացավ կաթողիկոսությունից: Պապի թագա-վորության օրոք 363 թ. վերադարձավ ավարտ, բայց տաղանդավոր արքա Պապը չէր կարող հանգուրժել Ներսեսի հոգևոր իշխանությունը, որ մի-տում էր իրեն ենթարկելու քաղաքական իշխանությունը, որ մի-Փափաքում Բուզանդի Պապը թունավորել է տալիս Ներսեսին և նրանից աղատվում է 373 թ.: Շատ հետաքննող է, որ թունավորման այս հանգա-մանքը հոգևորականների՝ Պապի հանդեպ ունեցած թշնամությունից բխած լինի:

69 Արիստը Ալեքսանդրիայում բաճակ էր. 318 թվականից սկսած բա-րոգում էր, թե Քրիստոսը, որ ասածու որդի է կոչվում, հորը հավասար չէ և չի կարող հավիտենական լինել, բանի որ ծնվել է: Նրա այդ ասածուքը կոչվում է Արիստականություն: 325 թվ. Նիկիայում (տե՛ս, Ժան, 44) տեղ-դերական ժողով գումարվեց և հերքվեց այդ աղանդը: Արիստը մեռել է 336 թ.:

70 Մակեդոնը Կոստանդնուպոլիսի հույն պատրիարքն էր մինչև 360 թվա-նա նույնպես աղանդի հիմնադիր է: Ըստ նրա աղանդի սուրբ հոգին չի կարող աստված լինել, ուստի պետք է մեթոժի նրա աստվածությունը: 360 թ. գահընկեց արվեց: Հայ եկեղեցին նույնպես մերժում է մակեդոնա-կանությունը:

71 Այս արտոք, որ Բաֆֆին էլ «Սամվել» վեպում նկարագրել է, առա-ս

ալի է, և անշուշտ ստեղծվել է կրոնական շրջանակներում: Այդպիսի մի պատմություն պատմում է Դրիգոր Աստվածաբանի Բարսեղ Կեսարացու մասին, որին Վաղար հրամայել է արտադրել, սակայն չի արագրել, որովհետև իր վեց տարեկան որդին նույն պիղծել է, և կնոջ դրդումով Վաղար հրամանը ետ է առել: Հավանորեն այս պատմությունն էլ ընկել հայկական առասպելի հիմքում:

72 Զորքուդ գաղի հիսունական թվականներին Արշակը Մասիսի անի կողմը՝ Կոզմոսի գավառում, որի կենտրոնն էր Դարուշքը ամրոցը (չին Բալարդե) կառուցում է մի բազար և իր անունով կոչում է Արշակավան: Արշակավանին մեծ արտոնություններ տրվեց, սուսի կարճ ժամանակում այն բազմաթիվ առևտրային ինքնավար աշխարհի իր համար պայտա շինվեց: Այնտեղ հովաքիներն նաև գանաղան բրեական տարրեր, նախաբարական տներին ևն թակա ճեղքված ու հարստահարված գյուղացիներ, որոնք ըստ Արշակի արտոնության Արշակավան ընկնելով ազատվում էին հետապնդումից:

Այդ բազարի գոյությունը մեծ դժգոհություն առաջ բերեց նախաբար-ներին ու հայկադանների շրջաններում: Ներսեհ Կոստանյանին պիսակո-րությամբ նախաբարները հարձակվում են բազարի վրա, շրջապատում և, լացի մանուկներից, բոլորին արի են բռնում ու բարոտանդ տնում պր-զեն տանդանյան կենտրոնի գործած քաղաք:

73 Թեոդոս մեծը բյուզանդական նշանավոր կայսր էր 379—395 թվա-կաններին: Նա հովանավորում էր բյուզանդականները և եկեղեցին: Նա նի-կիայի եկեղեցական ժողովի որոշումները կենտրոնացրեց և վերահաստա-տեց ուղղափառ գաղմտությունը:

74 Կոստանյանի պիսակոսի եկեղեցական տիեզերական ժողովը կայացավ 381 թ. 180 հոգեր պիսակոսի մասնակցությամբ (Կիրակոսը 150 է ասում): Այս ժողովում դատապարտվեց Մակեդոնի աղանդը, որ մերժում է սուրբ հոգու աստված լինելը (տես ծան. 63): Բայց ներսեսը այս մամանակ ար-զեն մեռած էր, ըստ Սրմանյանի ներսեսը մեռել է 373 թ.:

75 Պապը տաղանդավոր երիտասարդ թագավոր էր (363—374), նա Ար-շակ երկրորդի որդին էր, որ խրիչ ուղի էր հասնում ու խեղամտությամբ զսպում էր եկեղեցու զբոխի անհանգստացումը: Հովանավորություններ և ջանքեր եր-կիրը կործանող կենտրոնախոս ուժերը: Այլիք էր ընկնում անկախ ազգա-յին բազարականությամբ, այդ պատճառով բյուզանդական Նեոք Վաղար կայսրը թելադրանքով ստանվեց Հայաստանում բնակված բյուզանդական գերմոսականներին: Անարթ հաջողություններ ժամանակ կրոնական պատմիչների նրա հասցին տարածած մոսկոնյանի պատմությունները հերքության են և բխում են եկեղեցու իշխանական ձգտումների նրա ջրաման քա-ղաքականությունից: Բոլոր նշանավոր պատմաբանները, ներառյալ Սրման-յանը, որ մեր եկեղեցու պատմության եղակի ու առաջնորդարարուն պատ-մաբանն է, բազմաթիվ փոփոխություններ ապացուցել են, որ Պապը Ներսեսի մահ-վան մեջ ոչ մի մեղք չունի (տես Դ. Սրմանյան, Ազգապատմ., Ա, էջ 218—219): Գանձակիցիի պատմում է, Թեոդոս Ա-ն կայսր է դարձել 379 թ.: Պա-պի մամանակ կայսր էր Վաղարը:

76 Մեր պատմիչները նեոսոսների ազգ են կոչում թաթար-մոնղոլների հո-րին 1230 թ. անցան Գերբինը և ներխուժեցին Անդրկովկաս ու աշխու-հետ հարձակն աշխարհապա հոգը պետություն: Նրանց հիմնական զենքը նեո-աղիղն էր, դրա համար կոչվեցին նեոսոսների ազգ:

77 Նեոք ըստ եկեղեցական ազանդության ուսու Բրիտանոսն է կամ հա-կաբրիտանոսը, որ զայս, կործանելու է աշխարհը և վերացնելու քրիստո-նեությունը: Ենթադրվում է, որ Նեո րուսը առաջացել է Հուսի կայսր Նե-րոնի անունից:

78 Արիանոսը (կամ Ագրիանոս) Հարթ գավառի մի քրիի որդի էր, որին Գրիգոր Կոստանյանը 363 թ. օծեց Մանուկկոսի եպիսկոպոս:

79 Հարթը Տուրքերիանի նահանգի իններորդ գավառն է: Այս գավառը ալմանյան Բուլանին է: Մանուկկոսի րաղաքը գտնվել է Հարթի և Ապահու-նիքի սահմանի վրա՝ Արեւելյան Եփրատի ձախ ափին: Այժմ գյուղ է և կոչվում է Մեղաղեղը:

80 Պապը սպանվեց 374 թվականին, իսկ Թեոդոսը կայսր դարձավ 379-ին: Պատմիչը Վաղարի կործանությունները վերագրում է Թեոդոսին:

81 Վարազդատը թագավոր դարձավ Պապի ողբերգական մահից հետո 374 թ.: Մեծացել էր Բյուզանդիայում և մարմնական մեծ ուժի տեր ըմ-շամարտիկ էր: Վաղարը որան նա զանգեց արեց, որ և 373 թ. վտարվեց Հայաստանից: Ըստ մեր պատմիչների նախաբար Բաթ Կառնոսուն մաս-նությամբ Վարազդատը ուսանել է աշխուհի Մանուկկոսյանի ու-ղի՝ Նուշեան հերոս, սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանին, որ մեր երկիրը մարտից պարսից զորքերից: Մանվել Մամիկոնյանը Բաթ Կառնոսուն ձեռ-քից խլում է սպարապետությունը և սպա զանգեց է անում Վարազդա-տին՝ լուծելով Մուշեղի վրեժը:

82 384 թվականին բյուզանդական Թեոդոս կայսրը և պարսից Շապուհ Երրորդի միջև դադար է կնքվում Հայաստանի երկու մասի բաժանելու մա-սին: Ըստ այդ պայմանի Հայաստանի շրջո հիմնորդը մասը անցնում է Պարսկաստանին, իսկ հիմնորդը Բյուզանդիային: Սրկի արևմտյան մա-սում (Բյուզանդական մասը) թագավոր է թագվում Արշակը, իսկ արևել-յան մասում՝ Խոսրովը: Փոփոխություն բայցայնում է Հայաստանի միասնու-թյունը, և երկիրը կորցնում է իր անկախությունը: Ներսիս թագավորներն էլ եկեղեցականներ էին: Երկու տարի հետո Բյուզանդական մասում վերանում է թագավորությունը, իսկ պարսկական մասում հայոց թագավորը իր կիսուն-կախ գոյությունը շարունակում է մինչև 428 թ., երբ խալսո վերանում է նախ Արշակունի թագավորությունը:

83 Տես ծան. 12.

84 Հովհան Ռոկիերյանը (347—407) Կոստանյանի պիսակոսի արքեպիսկո-պոսն էր. գեղեցիկ քաղաք էր, ուստի և գրգռում էր հոգևորականու-թյան և աղմուկականության նախանք՝ զահադուրի արվեց և տրտրվեց երկ-րորդ անգամ: Թողել է ճաներ, մեկնություններ, որոնց մի մասը հայ գրերի գյուտի առաջին տարիներում թարգմանվել է գաղական գրաբարով: Հայ եկեղեցու համար Ռոկիերյանը սրբերի դասը անցած գրական մեծ

հեղինակութիւնն էր: Նրա շատ գործեր հայերեն են թարգմանվել նաև հետագա դարերում:

85 Սողոմոնի առակները Հին կտակարանի (Աստվածաշունչը երկու բաժին ունի՝ Հին և Նոր կտակարաններ) մասերից է, որ վերագրվում է հրեական իմաստուն թագավոր Սողոմոնին: Առաջին անգամ, որ Մենուպը գրիչ է շարժել հայերեն գրելու, սկսել է հենց այս առակներից (իմաստութիւններ)՝ «Առակը Սողոմոնի որդու Դաւթի՝ թագաւորի իսրայելի»:

86 Տես ծան. 15:

87 Հովհանն (Եկեղյացի) Մենուպի աշակերտներից էր: Մնվել է Եկեղյացի գումարան (Երզնկան): Մատենակցել է Սողոմոնի առակների թարգմանութիւնը: Կենսաբանում ու Բյուզանդիայում ուսանող է եղել 424 թվականին:

88 Սա Ղեռնգ երգն է:

89 Մովսէս Խորենացին է, որ աշխարհահռչակ անուն ունի իր նշանաւոր «Հայոց պատմութիւն» աշխատութեամբ, Մենուպի կրտսեր աշակերտներից է: Սովորել է Աթենքում, Պոլսում, Նիզպոսում, Պաղեստինում: Շատ աշխատութիւններ է գրել, բայց մեզ հասել են՝ «Հայոց պատմութիւն»-ը, «Տիրամօր պատկերի պատմութիւնը», «Հովսէփի յանձնի պատմութիւնը և Ներքորը», «Պիտալից գիրքը», «Վարդապետի ճառը», «Փերականութեան մեկնութիւն», շարականներ և այլն: Հենքը այնքան բարձր են գնահատել նրա գրվածքները և հատկապես «Հայոց պատմութիւնը», որ նրան կոչել են քերթնաշար, պատմաշար:

90 Մամբրե Վերծանողը համարվում է Խորենացու եղբայրը: Նույնպէս կոչել է մասնագիր, գրել է ճառեր:

91 Նդիկի Կորագրի ազգայ թարգմանիչներից է և Մենուպի առաջին աշակերտներից: Գրած աշխատութիւններից մեզ հասել է «Նդիկ աղանդոց» գիրքը, որ դասական գրաբարի դիւրագործոց է: Նրա անունով խրատներ կան հրապարակված, բայց կասկածելի են թվում:

92 Մայրոցի կենսագիրը:

93 Վարդանանց պատերազմի պատմիչը:

94 Դավիթ փիլիսոփան Դավիթ Անհաղթն է, որ ծնվել է Հարր գավառում, կոչել է Մենուպի աշակերտը՝ Խորենացու քննողին: Իմաստասեր էր: Ըստ ազանգութեան իր ժամանակի հային փիլիսոփաներին հաղթել է զենճի մեջ և կոչվել Անհաղթ թարգմանել ու մեկնել է Արիստոտելի ու Պլուտարխի փիլիսոփայական գրքերը, գրել է նաև ինքնուրույն գործեր:

95 Հովհաննեսը Մենուպի աշակերտներից է, թարգմանիչ:

96 Արձան Արծրունին ազգայ թարգմանիչներից է: Սովորել է Կեսարիայում, Բյուզանդիայում (4. Պոլիս):

97 Մուշէն Տարսնից էր, Մենուպի ազգայ աշակերտներից, նրա հետ էլ դնաց Գողթն պալատը պարոցներ հիմնելու:

98 Տես ծան. 17:

99 Ութերորդ դարի մասնագիր Ստ. Սյունեցին ծնվել է մոտավորապես 688 թ.: Պիղնիում ուսանել է կաթողիկոսարանում, ապա գնացել է Մարենացիների վանքը, իսկ հետո Սյունիք, որտեղի դպրոցը հռչակված էր

ուղջ Հայաստանում: Սյունիքից մեկնում է Պոլիս, որտեղ սովորում է հունարեն ու լատիներեն: Դրանից հետո անցնում է Աթենք և այնտեղ թարգմանում Դիոնիսիոս Արեպագագոսի և Գրիգոր Նյուսացու երկերը: 728 թվականին վերադառնում է հայրենիք և ծավալում է մեծ գրական գործունեություն:

100 Հռոմեանոս Սամոսատեցին հայն կրօնավոր էր: Ըստ տեղեկութիւնների նա Մենուպի ստեղծած տառերը հղել է, ձևավորել է:

101 Ըստ մեր պատմիչ՝ Մենուպի աշակերտ Կորյունի, Մենուպը Հայաստանում դպրոցական գործը հիմնադրելուց ու կարգի գցելուց հետո դնաց Աղվանք, ապա Վրաստան և նրանց համար նույնպէս տառեր ստեղծեց, Մենուպի ժամանակ Աղվանքի կաղմի մեջ էին մտնում նաև Արցախ, Բուխրա ու Փայտակարան նահանգները: Այս երեք նահանգները հայկական նահանգներ էին և դրանց բնակիչներն էլ հայեր էին: Արանց համար նա պարոցներ հիմնադրեց հայերեն լեզվով: Իսկ տառեր ստեղծեց Կորի ձախ արձիւն Կովկասյան լեռների ստորոտներում աղբոռ աղվանական ճեղքի դործածութեան համար: Բայց, ինչպէս երևում է, այդ ճեղքը այնքան էլ տարածու չէին դիր ու գրականութեան սեփականացնելու: Գիրք չտարածվեց: Նթե երբեքն աղվանական ցեղերից կրթութիւն ստացողներ եղել են, ապա նրանք անցել են Կուրից այս կողմ և հայերեն են ուսանել: Վաստղ այն է, որ աղվանական տառերը մեր ձեռագրերում գրանցված մնացել են, իսկ գրականութեան ոչ մի նմուշ չկա: Կորյունի հաղորդումը՝ Մենուպի կողմից վրաց ու աղվանից տառեր ստեղծելու մասին պատմական անմիտելի ճշմարտութիւն է: Այդ ճշմարտութիւնը կասկածի տակ ունեւ չի կարելի և դիտութեան ու պատմութեան հետ առնչութիւն չունի:

102 Ատրաւեսյան հունարեն բառ է, նշանակում է դորավար, սպարապետ:

103 Կարինը Բարձր Հայքի մայրաքաղաքն էր: Այն այժմ կոչվում է Էրզրում: 5-րդ դարում Բեռզոսի անունով կոչվում էր Թեոդոսայոյի կամ Թեոդոսայոյիս: Կարինը գտնվում էր հռոմէական Հայաստանի բյուզանդական մասում: Էրզրում անունը ստացել է 17-րդ դարից (Արդն ուսմից) այսինքն հույների Արզն):

104 Արտաշիլը կամ Արտաշէս երրորդը հայոց թագավորներից է: Սա հայերեն տառերի գլուխն է մեծ նպաստ բերած հայոց վստմապետ թագավորի որդին էր: Այն թույլ թագավոր, սրին նախարարները փառում էր Սուրմակ երեքի գլխավորութեամբ բանարկեցին պարսից արքայի մոտ և 428 թ. զահրեկեց անել սովին, որով և վերջ գտավ Արշակունի հարստութիւնը: Ուրեմն Արտաշիլը կամ Արտաշէս Գ-ն Արշակունի վերջին թագավորն էր: Այս անգամ էլ նույնպիսի վարկաբեկիչ մեղադրանքներ են հարուցում թագավորի գնմ, որպիսին տրվում էր Պապի նկատմամբ: Սուրմակ երեքը հենց այդ ժամանակ գրգարաւում է նաև Սահակ Պարթևին ու նրանից խլում կաթողիկոսութեանը:

105 Ամենայն հավանականութեամբ ձեռագրական սխալի հետևանքով Բյուրիմացութիւն է առաջացել: Բնագրում գրված է «Եւ տեհաց թագաւո-

բութիւնն Արշակունեաց ի Հայս ամս ԵԿԸ», այսինքն՝ 568 տարի, մինչդեռ Արշակունի հարստութիւնը հիմնադրվում է մեր թվականության 66-ին և վերջ է գտնում 329-ին, այսինքն՝ ուղիղ 362 տարի:

¹⁰⁶ Արտաշես երրորդի զահրեկեցութիւնից հետո պարսից Վամ հինգերորդ արքան Հայաստանի մարդպան է նշանակում Վն.Միհրջապու: անունով մի պարսիկի Եթն այստեղ խոսքը վերաբերում է Ավարայրի հետ Վարդան Մամիկոնյանին, ապա նա մարդպան չի եղել: Վարդանին Բենդուս Փոքր կոչված բյուզանդական կայսրը ստրատիկատոմիայան ստորհան է շնորհում 417 թ., երբ Մեսրոպն ու Վարդանը գնացել էին նրան խնդրելու, որ թույլ տա Հայաստանի բյուզանդական մասում գոյությունը բանալու Վն.Միհրջապուից հետո մարդպան է դառնում (441 թ.) Վասակ Սյունիս:

¹⁰⁷ Սահակ Պարթևը վախճանվում է 439 թ. սեպտեմբերի 7-ին, իսկ զրանից վեց ամիս հետո 440 թ. օկտոբրի 17-ին իր մահկանացուն է կերում նաև Մեծ Մնարոպ Մաշտոցը:

¹⁰⁸ Մարկիանոս բյուզանդական կայսրը զահ բարձրացավ 450 թվականին Այդ մամանակ Հայաստանը պատրաստվում էր Ավարայրի նահատա-մարտին: Հայերը դիմեցին Մարկիանոսին, որպեսզի իրենց զգնի պարսիկ-ների դեմ, սա ոչ միայն չսկսեց, այլև բարեկամության դաշինք կնքեց պարսիկների հետ: Եվ 451 թվականի մայիսի 17-ին, երբ հայերը Արարոց լանջում էին Տղմաուս դեռի մաս նահատելու պարսից փղավորների դեմ, նա հրաման ստորագրեց Բազիկոսին՝ եկեղեցական ժողովի գումարման մասին: Ժողովը տեղի ունեցավ այդ տարվա աշնանը Բազիկոսին Պոլսի արքիպիսկոպոսից է, այժմյան Կոստյոյ դոմոսի տեղում՝ Սկյուտարի մաս:

¹⁰⁹ Կոստյոյ կաթողիկոսը զահակել է 461—471, վախճանվել է 478 թվականին: Ուրեմն ըստ Կաննակեցու Գավթի փոխադրման ապրիլ է 5-րդ դարի 2-րդ կեսին: Մարտիրոսը իրա հոսերից մեկի վերնագիրն է:

¹¹⁰ Աղուհացը մեծ պատն է, երբ միայն աղուհաց էին ուտում:

¹¹¹ Մաղղման կկիկեցու սեղանի վրա գետեղվող սկավառակն է, որի վրա գրվում է Քրիստոսի մարմինը:

¹¹² Հազկերտ երկրորդից հետո Պարսկաստանի թագավորական զահ անցավ սրա ավագ որդի Սրմիգրին (457 թ.): Մյուս Պեռոզ որդին հեթ-թաղների օգնությամբ զոտվեց զահը և սպանեց կոլորը 459 թ.: Պեռոզը թագավորեց մինչև 461 թ., երբ հեթթաղների (տես ծան. 118) դեմ պատե-րազմի ժամանակ անհետ կորավ: Նա Հայաստանի հանդեպ նույն զածան թագաբանությունն էր վարում, ինչ Հազկերտ երկրորդը:

¹¹³ Մարկիանոսը Բյուզանդիայի այն կայսրն էր, որ կազմակերպեց Բազիկոսի ժողովը (տես. Ժան. 108) և հենց նույն տարում 451 թվականին մերձեց Հմայակ Մամիկոնյանի պատվիրակություն՝ Պարսկաստանի դեմ Հայաստանին օգնելու խնդրանքը (տես ծան. 103): Մարկիանոսին հաջորդեց Լեոն II կայսրը, որ թագավորեց 457—474 թ.:

¹¹⁴ Մանգնոսը 461 թ. պարսից Պեռոզ արքայի կողմից նշանակվում է հայոց սպարապետ, սա Վարդան Մամիկոնյանի եղբայրն էր, որի մահից հետո (451 թ.) 10 տարի երկիրը մնաց առանց իշխանի: Մանգնոսը իշ-

խանությունը վարեց 20 տարի, սրանից հետո իշխանությունը անցավ Վահան Մամիկոնյանին: Ըստ Ալիշանի Մանգնոսը նույն ինքն Վահան Մամիկոնյանն է՝ մեր պատմության մեծագույն, բայց ըստ արժանիքի չզա-հառված Ներսեսից մեկը:

¹¹⁵ Թաթուլը Վարդանանց պատերազմից հետո հաշակվեց իրրե և հոնա-վոր: Ժողովում էր իր եղբայր Վարդան և աշակերտ Թումայի հետ միասին: Սրան է վերադարձվում տերապար առ աշակերտ իր Բովմաու գրությունը: Նա աշխատեց մեծ հուշի էր վաշխում, որ հետագայում երա անունով վարեց ին-վեց:

¹¹⁶ Թուրանը գտնվում է Բարձր Հայքի Գարաբաղաց դոմանում (այ-նքման Քենախ): Մեր պատմիկները և ավան էին նշում և գյուղ: Թուրա-նը կառուցված է Սեպու: Երբ արևելյան կողմը, հաշակավոր կենտրոն էր հեթանոսական աստվածները, ունեց նշանավոր մեհյան: Գրքագոր Լուսավո-րիկը քանդեց մեհյանը և կառուցեց Սուրբ Խաչ վանքը: Այդ վանքում են Բաղված Գրքագոր Լուսավորիկը, իր սրբիները, թաղերը, հրդուտը, նրա կի-նը, բույրը:

¹¹⁷ Միման Սյունիական է Տիմոթեոսը չորրորդ դարի եկեղեցական գոր-ծիչներ էին և հայոց եկեղեցու քերթ պաշտպաններ ընդդեմ քաղկեդոնական ժողովի որոշումների:

¹¹⁸ Հեթթաղները հաներ յեկակից ժողովարդ են եղել և ապրել են Բակտրիայում (այժմյան Խորասան): Սրանք կոչվում են նաև սպիտակ հոներ՝ տարբերելու իրեն հոներեց, որոնք ալեյի սե էին և անհին դարհու-րեյի կերպարանք: Հեթթաղները մեկ պատմության մեջ կոչվում են նաև բուշաններ, ինչպես սրանց ժյոն կա որոշ տարբերություն: Սրանց մայրա-րադարը կզել է Բանջու: Բուշանների կամ հեթթաղների երկիրը Սասանյան Պարսկաստանի մի մարզն էր և կառավարվում էր պարսիկ մարզպանների ձեռքով: 368 թ. բուշանները հարկեցին Շապուհի բարձրին և անկախա-րան, աշխուհակ Պարսկաստանը դարձավ սրանց արքայազնների ժշու-կան ասպարեզը մինչև 468 թ., երբ ժանր պատմություն կրեցին և անհե-տացան Պարսկաստանի հյուսիս-արևելյան սահմանները:

¹¹⁹ Վահան Մամիկոնյանը բաց Վարդանի մեծ եղբոր՝ Հմայակի որդին էր: Հոր մահից հետո պատանդ տալով Պարսկաստան: Վրաց Աշուշ Բեքելի միջնորդությամբ ազատվեց, վերադարձավ Հայաստան և 481 թ. ապստամբություն բարձրացրեց պարսից դեմ: Ապստամբական հերոսական կոթիկները ստակվեցին փայլուն հաջողությամբ: Պարսկական Վաղարշ թա-գավորը ընդունեց Վահանի բայր պաշտանները և նրան էլ Հայաստանի վրա մարդպան նշանակեց 485 թ.: Վահան Մամիկոնյանը մեր պատմության մեծագույն հերոսներից է: Աներկալության է այն ժամանակվա Հայաստանի համար ապստամբությունը պարսիկներին դեմ և ալեյիսի փայլուն հաղթա-նակը: Սակայն դարձանալի է, որ Վահան Մամիկոնյանը և իր գործը գե-ղարվեստական լայնահուն երկի նյութ չեն դարձել:

¹²⁰ Ալանները ներկայիս սանրի նախնիներն են: Բնակվել են Կուրան գետի ափամերձից մինչև Թեքեք ընկած տարածությունները վրա, Հայոց

Արուսեան երկրորդ Բագավորը (1 դար) Գուր Գեորի ափին կռիւնց ալանների դեմ, հաղթեց և ամուսնացավ նրանց Բագավորի դուստր Սաթնիկի հետ։
121 Վաղարշը (կամ Բալաշը) հաջորդում է Պեղոպին, որը հեթանոսների դեմ պատերազմելիս անհետացավ։ Վաղարշի Բագավորությունը կարճատև եղավ (484—488)։ Մոգերը նրան կորստքերին, և նրա տնայր Թագավորը դարձավ Կապատը, որը զահակայեց 489 թ. մինչև 531 թ.։ Այս ընթացքում մոգերը նրա դեմ լարվեցին, զահակեց արին և բանասարկեցին Անհուշ բերդում։ Կապատի կիներ կաշառեց լեռնապետների և ամուսնուն փախցրեց Նեփթաղների մոտ։ Հեթանոսների Բագավորը նրան փեսայացրեց իրեն և մեծ դուրս տվեց, որով նա կրկին խլեց զահր 499 թ.։

122 Բագրեանը զավար Ժուհում էր Այրարատ նահանգի մեջ։ Համապատասխանում է ներկայիս Ալաշկերտին։ Ընկնում է Հայկական Պարի, Մազկանց ու Գրադիկի լեռների միջև Գավառի նշանավոր բնակավայրերն են Վաղարշապետը (Քաղախախախ), Բագավաթը (Ուլաբիլիս)։ Այստեղ է գտնվում պատմական Ջիրավի դաշտը, ուր 371 թ. հայ բանակները Մուշեղ Մամիկոնյանի սպարապետությամբ ջարդեցին պարսից զորքերին և դուրս վանդեցին Հայաստանից։

123 Հուստինոսը Բյուզանդիայի զահր բարձրացավ 518 թ.։ Սա ծայրահեղ բաղկեցունական էր և անհանդուրժող ոչ-բաղկեցունական եկեղեցիներին նկատմամբ։ Սրա հետ զահակից էր իր բրոջ որդին, որը կոչվում էր Հուստինիանոս։ Կրոնական հալածանքները այլ ժողովուրդների ու եկեղեցիների հանդեպ թաղարական նպատակներ էին հետապնդում։ Հուստինիանոսը չանում էր վերականգնել հին հոմեակական կայսրությունը։ Հուստինոսը 527 թ. վախճանվում է, և իշխանության լիիրավ տեղը զառնում է նրա քնուորդի Հուստինիանոսը, որին Գանձակեցին ետևնայեա Հուստինոս է կոչում։

124 Երկարեակներ (գիտֆիդիտ) կոչվում էին այն կրոնավորներն ու պաշտոնական եկեղեցիները, որոնք ընդունում էին, որ Քրիստոսի էություն մեջ երկու բնություն գոյություն ունի՝ աստվածային ու մարդկային և այդ երկու բնությունները ոչ թե մի միասնություն են կազմում, այլ բաժանված են միմյանցից և հանդես են գալիս առանձին-առանձին։ Իսկ նրանք, որոնք սրան հակառակ ընդունում էին, որ Քրիստոսի մեջ մարդկայինն ու աստվածայինը միասնական մի ամբողջություն են, կոչվում են միարեակներ (մոնոֆիզիտ)։ Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովը մերժեց այս վերջին պաշտոնական դրույթը, որ հաստատվել էր Նիկիայի (տես ծան. 131) տիեզերական ժողովում, և բյուզանդական եկեղեցին պաշտոնական հավատ հայտարարեց երկարեակությունը և հայաժանը սկսեց քրիստոնյա ալե եկեղեցիների ու ժողովուրդների դեմ, որոնք չընդունեցին երկարեակությունը։ Հայ եկեղեցին մնաց միարեակի։

125 Հեմսը բազաբ է եղել Միջագետքում։

126 Կապակար-ը պարսկերեն բառ է. նշանակում է փոխկառավարի։ Գնացրը տեղի ունեցավ 552 թվականին։

127 Թամիկ (բառ Բրոսեի) միևնույն է Լիկիական ցեղախմբի անունն է, որին հայ պատմիկները կոչում են խուժիկ, խուզիկ, ազգիկ, իսկ սրանց

հայրենիքը պետք է նուստատանը համարել, որ գտնվում է Պարսից ծոցից հյուսիս։

128 553 թ. զատիկ տոնակատարության օրը շփոթվեց։ Երբ քրիստոնյաները սկսեցին զատիկը տոնել, նկատի ունեն հրեական օրացույցը, այսինքն՝ տոնում էին հրեական զատիկից հետո լիալուսնին հաջորդող կիրակի օրը, որպեսզի քրիստոնյաների զատիկը չհամընկնի հրեաների զատիկին (հրեաները տոնում էին նորալուսնի օրը)։ Նիկիական ժողովից հետո Մոսկոնա եպիսկոպոսի եղբայր Անդրեաս փոխտեմալիս Կոնստանդին Կայսեր հրամանով 200 տարվա համար աղյուսակներ կազմեց՝ ջույց տալով, ինչ որ տարվա որ օրն է ընկնում զատիկ տոնակատարության օրը։ Աղյուսակները կազմելիս նկատեց, որ 95 տարին մեկ անգամ զատիկը ընկնում է միևնույն ամսվա հուլյն օրը, բայց ոչ շարաքավ միևնույն օրը։ Կլամ 353 թվականից մինչև 552 թվականը զատիկ օրերը միանգամայն ամուլ կերպով ելավ մեկ հիշյալ աղյուսակների մեջ։ Երկու հարյուր տարվա շրջանի աստղին օրը հրեական զատիկը տեղի ունեցավ մարտի 22-ին նորալուսնի օրը, իսկ լիալուսնի ելավ ապրիլի 4-ին։ Երկու հարյուր տարեկալանի վերջին օրը՝ 552-ին հրեական զատիկը ընկավ մարտի 12-ին նորալուսնի օրը, իսկ այդ տարվա լիալուսնի մարտի 25-ին էր, երբ երկու հարյուր տարին վերջացավ, նոր սկսվող տարվա (553 թ.) հրեական ամսուսից հետո նորալուսնի մարտի 31-ին էր, ուրեմն այդ օրը հրեական զատիկն էր, իսկ լիալուսնի ապրիլի 13-ին էր։ Ուրեմն 200 տարի ասաց լիալուսնից ապրիլի 4-ին էր, իսկ երկու հարյուր տարին լիալուսնից հետո, նոր սկսվող տարվա զատիկն լիալուսնի ապրիլի 13-ին էր, որ անում էր 9 օրվա տարբերություն։ Եթե այդ տարին լիալուսնի լինել ապրիլի 4-ին, աղյուսակները կշարունակեին օգտագործվել, բայց որովհետև 9 օրվա տարբերություն կար, կրկին զատիկ հաշվեցին խառնվեցին։

129 Ըստ Ասողիկի Ներսեսի, Ներշապուհը և Պետրոսը կարգեցին հույց թվականը. կարգելու տարին Ասողիկը նախ համարում է 553 թվականը։ Ըստ Օրմանյանի մեր սլատմիկները շփոթում են Ներսես, Հովհաննես և Մովսես կաթողիկոսներին՝ մեկին կամ մյուսին վերագրելով աստարական ցուրծի կարգումը։ Գրեալիս Գանձակեցին Մովսես կաթողիկոսին է վերագրում հույց թվականության հաստատումը։ Օրմանյանը այդ կա չի բնագրում, միայն ասում է, որ կա տեղի է ունեցել 561 թ. Ներսեսի մահից հետո։

130 Գամբրը կապաղովկիան է, որ գտնվում է Կրիլիկայից հյուսիս, Մեծ Հայքից՝ արևմուտք, Պոնտոսից հարավ։ Գլխավոր բազաբն է Կեսարիան։ Այդ երկրի բնակիչները մեր պատմության մեջ կոչվում են գամբրեկ կամ կապաղովկիացիներ։

131 Նիկիան փոքրասիական բազաբ էր, սրտեղ 325 թ. գումարվեց առաջին տիեզերական ժողովը։ Այս ժողովում Հայաստանի ներկայացուցիչներ էր լուսավորչի որդի Արիստակեսը։

132 Վրթանես Քերթալյ Մովսես Եղիվարդեցի կաթողիկոսից հետո ստանձնեց կաթողիկոսական տեղապահությունը 604—607 թվականներին։ Գրեկ է թղթեր պատկերամարտերի մասին։ Թողել է նաև Հոփսիմե վանքի

կառուցման նկարագրությունը, որ ծանոթ է եղել Հայկազյան բառարանի չեղինակներին, սակայն առ այսօր չի գտնվում:

133 Մարիկը Բյուզանդիայի կայսր էր (532—602): Ոմանք համարում են կազաղովկիացի, ոմանք՝ օշականցի կամ տարեցի: Տվյալ գեպում ծննդավայրը կարևոր չէ, այլ կարևորը այն է, որ Մարիկը Հայաստանի սինքրմ թշնամին էր: Հայ պատմիչ Սեբեոսը հաղորդում է, թե Մարիկը սերտագործ մի ծրար էր, հղացել և գրել է սլաբայից թագավորին: Հետևյալ ծրագրի ինքը պետք է իր մասը հայերին թրակիտ արտադրել: Իսկ պարսից թագավորը իրեն ենթակա հայերին պետք է բշեր արել: Երբ այսինքն Հայաստանը հայերից դատարկելու մի հրեշտվոր ծրագրի, որ 1300 տարի հետո իրագործեցին խորհրդով Մարիկի թագադրման պատմությունը լեզինգ է, նա Տիրեբրոսի փեսան էր և գործադես: Տիրեբրոս կայսր մահից հետո Մարիկն էլ դառնում կայսր:

134 Սերգիոս կամ Սրաբիոս՝ Կազաղովկիայի (Դամիբրի անձ. ծան. 130) գլուխներից է, որ այժմ կոչվում է Ցարիուր:

135 Ամբաստանապետներն եղել է հաղթանակով մարտիկ Մարիկ կայսրը: Նրան թրակիտ ձեռնառնություն է ուղարկել, սակայն նա ապստամբվել է Մարիկի դեմ: Իրեն սրտով այդ ապստամբությունը ուղարկել է և իրեն գողանների հետ մենամարտելու հաղթում է գաղաններին, մահապատժից ենթկում է: Եւ այդ քվում է Աֆրիկոս՝ աքսոր: Գաղթում գալիս է Պարսկաստան, որտեղ իր քաջությամբ աչքի է ընկնում: Պարսից իսկուրդ Սևադաթը նրան նշանակում է Վրկանա մարզպան (տեւ. ծան. 135): Սենեկ է 617 թվականին:

136 Վրկանա երկիրը Կազաղովկիայից հարավ-արևելք է ընկնում, կոչվում է Նաե Հուրկանիտ: Այս անունով է կոչվել Նաե Կասպից ծովը (Վրկանա ծով): Այդ երկրում հայկական փոքրիկ գաղութ է եղել՝ զուրկ մարտիական: Այս երկրական կյանքից Սերգիոս Բագրատունին բարձրել է նրանց վերահալը:

137 Սաղաթաթը Պարսկաստանի երկրամասերից մեկն է, որ այժմ մտնում է Աֆղանստանի մեջ: Դանիակեցի Վրկանա երկիրն ու Սաղաթաթը սխալմամբ նույնացնում է:

138 Նեստորը Կաստանդուպոլիս պատրիարքի էր (128—131 թ.): Նիսիստի տիեզերական կենդանական ժողովում դահլիճից արվելից և արտաքվելից Աֆրիկա այն բանի նման, որ տալիս էր, թե Մարիտիկ ոչ թե տալիս է ծնել, այլ մարդ, որը տալիս էր փառքով պատկվել: Նրա կարծիքով Մարիտիկ չպետք է Աստվածամորն կոչել, այլ մարգարդին: Գրովհետև Թրիստոսը մարդ էր: Այն ժամանակ այսպիսի կարծիք հայտնեց մահացու մեղք էր, և Նեստորը համարվում է աղանկավոր ու ապստի շիմնագիր:

139 Սամվել Անեցին պատմում էր, որ 590 թ. Հայաստան են գալիս ասորի նեստորական բարադիներ: Հայաստանի հույներ իշխանությունները այդ բարադիներին հաղածում են, բայց, այնուամենայնիվ, Հայաստանում գտնվում են մարդիկ, որոնք ընդունում են նեստորական աղանդը: Ասորի այդ բարադիները իրենց հետ բերած գրքերը վարդապետում են հայերին իրենց հայ հետնորդների համար: Սամվել Անեցին և այլ վերջիններ հետևող

Կիրակոս Դանիակեցին թվարկում են 10 գիրք՝ Կորնտուակ, Կիրակոսակ և այլն: Իրականում այդ գրքերից մեկ հասել է ոչ թե 10, այլ 16 կտոր: Ուրեմն Կիրակոսի թվարկած այդ 10 գիրքը նեստորի և Նրա հետնորդներ Կիրոգորի, Թեոդորի, և այլ աղանդավորների գրվածքներն են: Միայն նշելի է, որ հիշյալ բարադիները Հայաստան են եկել ոչ թե Արաբիայից կամ Կորսի, այլ Մովսես Եղվարդեցու ժամանակ:

140 Կոզովիտը Այրարատյան Նահանգի 13-րդ գավառն է: Համապատասխանում է Ներկայիս Հին Բալաղետի շրջանին (Հին Բալաղետի բերդը հետո կոչվում էր Կարույն): Կոզովիտում է կառուցվել Արշակ 2-րդի նշանավոր Արշակապետ քաղաքը: Այդ գավառում են գտնվում Արմաշի բերդը Երզրից Բալաղետ ամենող հանապարհի վրա: Այդտեղ է Կալուսով լիճը:

141 Խաղիքները կամ խաղարկները բոլորից ցեղախմբերն էին, որ բնակվում էին Դաղասանում, Մարիկ Միքեղիզյան տարածություններում, Աղվի միջակայքում, Ղրիմում: 484 թվականին ենթարկվեցին Ալիլային Պատմության մեջ հիշատակվում են հենց այդ ժամանակներից: 10-րդ դարից հետո պատմության ասպարեզից դուրս են գալիս և վերանում են:

142 Խարան մոնղոլ-թաթարական բառ է, նշանակում է արքա՝ թագավոր:

143 Դավիթ Սահառունին ըստ Առաքելի և Կիրակոսի Հայաստանի մարզպան է եղել 30 տարի: Նա է 613 թ. կառուցել Մրենի հույակավոր տաճարը: Սա անհախ պետականության բառադավ էր և գլխավորում էր Հերակլի գեմ ապստամբված հայոց գործին:

144 Մրեն գյուղը գտնվում է Ախուրյանի աջ ափին Նրա ստորին հասանքի շրջանում: Այստեղ կան Բագրատունյաց կառույցների շատ ավերակներ: Դավիթ Սահառունին 613 թ. Մրենում շինեց հույակավոր մի տաճար, որ առ այսօր կանգուն է և Հայաստանի հնագույն եկեղեցիներից է, էթե նկատի առնենք, որ Զվարթնոցի կառուցումը սկսվել է 641 թ. և վերջացել է 661-ին:

145 Սոմիտաթը կաթողիկոս բնադրվեց 615 թ.: Սա Արագածունի գավառի Աղջը գյուղից էր: Կաթողիկոս դառնալով ձեռնարկեց եկեղեցիների շինարարությունը: 618 թ. կառուցեց Հովհաննիս տաճարը, որ գտնվում է էջմիածնում և անվանը կանգուն է մնում մինչև այսօր: Համարվում է հայ Հորատարապետության հույակավոր կոթողներից մեկը: Դրել է ռեմեմբեր նույնիսկ շարականը, որ 36 տուն է ըստ հայոց այբուբենի (սկիտոստիկոս): Այս շարականը մեր շարականների դուրսագրծոցն է, որ գրված է չերմ շնչով, անհման պարզությամբ, իրական համեմատություններով ու կենդանի գունդով:

146 Եզրը Նիգ (Ապարանի Նրան հարող Հրազդանի մի մասը) գավառից էր: Կաթողիկոս բնադրվեց 630-ին: Գահակալեց մինչև 641 թ.: Սրա օրոք բյուզանդական Հերակլ կայսրը (610—641) 633 թ. սկսվել Հայաստանի ժողով պամարեց, որպեսզի հայերը ևս ընդունեն հունադավանությունը: Եզրը ընդունեց Հերակլի առաջարկությունը, բայց երկրում համարվեց Կաթողիկոսական ու հայաթվեց:

147 Հովհան Մույրապանեցին հմուտ աստվածաբան էր և կաթողիկոսա-

կան տեղապահ, երբ նոր կաթողիկոսը Հերակլի հրավերով զնաց Կարին ժողովի, Մայրավանքացի լուսարավ իր հետ: Քաղկեդոնությունը ընդունելու պատճառով Մայրավանքացի խիստ հանդիմանեց նորին, նորը պատժեց նրան, Սա զնաց Բշինի Մայրոց վանքը, որը նորի հորհրդամամբ կոչվեց Մայրավանք, իսկ Հովհանն էլ Մայրազոմեցի: Գրգռներինք քիչ բան է մնացել:

147 Կողբը Մայրաքաղաքի նահանգի ձակատք գաղափարով է՝ Արաբքի աջ ափին, մոտավորապես այն վայրի դիմաց, որ Ախուրյանը թափվում է Արաքսի մեջ: Եստ հետո հայտնի է իր աղանձներով, Այստեղ է ծնվել 5-րդ դարի նշանավոր մատենագիր Եղեհի Կողբացին:

148 Կյուրեղ Նրուսաղեմացի եպիսկոպոսը և Հակոբ Մծրենցին բոլոր աղանդները և նրանց ժողովները պարսավեցին ու կարգեցին եկեղեցական տոները, ընթերցումները, սաղմոսերգությունները դեռևս 4-րդ դարից: Ահա Սարք փոխում է այդ կարգավորությունները և ընդունում է աղանդավոր Արտեմիդի նշանակած տոներն ու ընթերցումները:

149 Գևորգյանը Ուտիքի Գարգաման կամ Գարգամանաձոր գավառի նշանավոր վայրերից է, որ հայտնի է իր պղնձահանքերով, այժմ Գետաբուկը աղավաղված կոչվում է Գետաբեկ:

150 Դավիթ Մահառուին Հայաստանի կյուրապաղատ էր (իշխան), Երեք տարուց հետո (638—641) հեռացվեց: Ըստ Գանձակեցու Հայաստանի մարզպան է եղել 30 տարի, շինել է Մրենի եկեղեցին (613 կամ 620):

151 Խնոդորոս Ռշտունի 7-րդ դարի կեսերի քաղաքական ու ռազմական տաղանդավոր գործիչ էր և ազգային անկախության ջերմ պաշտպան ու երկրպագու: Նա Հայաստանը հանեց բյուզանդական խաղաղի տիրապետության շրջանակներից և դարձավ երկրի իսկական տերն ու պաշտպանը: 652 թ. արաբների հետ դաշինք կնքեց և նշանակվեց Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի լիիրավ իշխան:

152 Կերեթյանը առաջին դարի աղանդապետ է: Ուսուցանում էր (Անտիոքում) թվատություն և հրեական օրենքների կարևորությունը: Քարոզում էր, թե աշխարհը աստծու ստեղծագործությունը չէ, իսկ Քրիստոսը և Հիսուսը տարբեր են: Հիսուսը մարդ է, իսկ Քրիստոսը համարվում է երկրի:

153 ՏԵՆԱ ԺԱՆ. 69:

154 Ըստ աստվածաշնչական գրույցի Հաղարը եգիպտացի աղախին էր, որպեսզի զավակ ունենա, որովհե Արահամին իբրև հարձ, իբր նրանից ծնվածներինք են առաջացել արաբները, զրա համար արաբները կոչվել են Նահ Հաղարացիներ, Հաղարի որդիներ:

155 Սինայի թերակղզին տարածվում է Կարմիր ծովի, Սուեզի և Արաբիայի ջրանցքների միջև: Թերակղզու հյուսիսային մասը անապատային տարածություն է:

156 Մադիամը կամ Մեդիանան մահմեդականների 2-րդ սուրբ բաղաբն է Արաբիայում: Այստեղ է թաղված մահմեդական կրոնի հիմնադիր Մուհամեդ մարգարեն:

157 Քաղիք, Բաղիթ, Քաղբը անաբաբար հայացրած ձևն է արաբ

զորավար խալիփ Իբն Վալիդ անվան, Գրիգոր Տաթևացին «Գրիգ հարցմանցում» գրում է. «Մահմեդից ութ տարի առաջ մի ոմն իշխան Բաղբը անունով առաջինը պարձավ արաբների գլխավորը: Սա ուժեղանալով տիրեց Դամասկոսը, որ Դմշխն է, և մտնելով Հայաստան՝ պարսիկներից ու հույներից շատերին սրի քաշեց: Այս պատճառով հայերը նրա խալիփ անունը դարձրել են Քաղիք, որ թախան է նշանակում (թրթի պարկ): Ըստ Զվանդերի (վրաց պատմիչ) արաբներն իրենց այս զորավարի անունով միառժամանակ կոչվեցին քաղթականը (տես Յովհ. Կամենացի, Պատմություն պատերազմին նույնիսկ, Երևան, 1964, էջ 85):

158 Պարսկաստանի Մասանյան հարստությունը հիմնադրվեց Արտաշիրի կողմից 224—226 թվականներին պարթևական վերջին Արտավան թագավորի գլխատումով: Այդ հարստությունը տևեց մինչև 652 թվականը, երբ պարսից վերջին Հազկերտ թագավորը արաբներից պարսկեց, Երեքից զուտ փախավ և սպանվեց:

159 Արեգը հայոց շարժական ստմարի 8-րդ ամիսն է, որ այդ ժամանակ զուգադիպել է աշնանը:

160 Քաղցը հայոց շարժական ստմարի 5-րդ ամիսն է:

161 Մաղիմացիները վրանաբեկ ցեղ էին, որ քիչ էին տարբերվում արաբներից:

162 Ռշտունիքը Տուրուքերան նահանգի 11-րդ գավառն է 925 կմ տարածությամբ: Վանա լճի արևմտյան առափնյա շրջանն է: Այս գավառի նշանավոր վայրերն են Խյաթ և Արծկն քաղաքները: Այստեղ իշխում էր Բզնունյաց նախարարությունը, որ վերացվեց 4-րդ դարում Արշակունիներից զեն ասպետավելու պատճառով:

163 Աղիոփոքը Վասպուրականի 5-րդ գավառն էր, որ տարածվում էր Վանա լճի՝ հյուսիսում, Այս գավառի արևմուտքում վարպետում էր Զարիշատ քաղաքը և սա ևս կոչվում էր Աղիոփոք, որ Տուրուքերանի՝ մեջ էր մտնում: Մեշխարհացույցը՝ Աղիոփոքը համարում է Տուրուքերանի գավառ: Այդպես է ընդունում Նահ Թ. Հակոբյանը: Մենք հետևում ենք Ս. Երեմյանին (տես. «Հայաստանը ըստ «Մեշխարհացույցի» էջ 33):

164 Մոթը ծանրության շափ է մոտ մեկ հազար երկու հարյուր գրամ կշիռով:

165 Ձեռնարար բառը նախապես նույնությամբ գործածել է Սամվել Անեցին. Հայկազյան բուսաբանը բացատրում է ձեռնոց: Այդպես ընդունել է նաև Բրուսեն: Ռուսերենի թարգմանիչը մեկնել է Կանթև (СВЕТЛЫЙ). Ընկեր նույնպես հակված ենք ձեռնոց հասկանալու, բայց երկու հանդամանք խանգարում են: Նախ գրված է «ձեռնարար մի», որ պետք է լինե՞ր «զույգ մի»: Երկրորդ՝ եթե ձեռնոցը վերցվում էր իբրև հարկ, ապա ամենից առաջ պետք է վերցվեր գույգու: Հավանորեն դա նույնպես ձիու սարք է, տապալակ՝ թաղի, որ զգվում է թամբի սակ:

166 Սա Երևան Գ. կաթողիկոսն էր, որ հորհրդվում է Շինոյ Գահուկայել է 641—661 թ.: Այս կաթողիկոսը վաներ կառուցելու մեծ սերունդը: Կառուցեց Դվինի Սուրբ Սարգիս եկեղեցին, Արտաշատի Ս. Գրիգորի, Վաղարշապատի Ս. Աստվածածինը, Վասպուրականի Զորք վանքը, և

այս ամենի դուրսորդեցը՝ Զվարթնոցը, որ հայ ճարտարապետության ար-
վեստի գերազանց կոթողներից մեկն էր:

167 Վերջինը հորվերտյան է, որ պտկում է Աղատ գետի և Արաքսի
խառնարանի մոտ և նախկին Արտաշատի տեղում: Այստեղ Տրդատի կող-
մից բանտ նկարվեց Գրիգոր Լուսավորիչը, որի հայրը՝ Անտի Գարթեղ սպա-
նել էր հայոց նստող թագավորին: Նա պատմվեց իբրև արքայապանի
որդի:

168 Սուրբ Գրիգորը Զվարթնոցն է:

169 Եկեղեցում երկուսն էին սաղմոսները, սուրբ դրբի օրհնությունները,
որանց հետ ստեղծվեցին հայ ինքնուրույն փոքրիկ երգեր, որոնք երգում էին
սաղմոսներից և օրհնություններից հետո, այդ երգերը որ հետագայում
նվաճեցին ինքնուրույն տեղ, սկզբում կոչվում էին կցուրդներ: Այս կցուրդ-
ների հիման վրա ստեղծվեցին մեր շարականները:

170 Բարձրանը կամ Բազումանը գտնվում է Նոյատ լեռան ստորոտում:
Եղել է կրոնական կենտրոն: Միջին աշմ էլ այնտեղ կապույտ է 4-րդ դա-
րի Բազիլիկ և եկեղեցին: Այժմ Բազումանը կոչվում է Ուլքիլիս: Չենք կա-
րող ասել հեղինակի խոսքը այս Բազումանի մասին է, քն Ախուրյանի սփին
գտնվող Բազումանի կամ Բաքրանի:

171 «Հարցն» կամ «Հարց» հայ եկեղեցական այն երգերի անունն է,
որի բնագրեր վերցված է Աստվածաշնչի «Երեսնյալ ես տեր Աստված Հա-
ղեն մերոց» որ վերաբերում է Քաղկեդոնի երեք մանկանց օրհնությանը:

Այս բնագրով գրված մեր շարականները ամբողջապես կոչվում են
հարց կամ հարցն:

172 Անանիա Շիրակացին է, որ կոչվել է նաև Շիրակունի կամ Անեցի:
Սա հռչակավոր սուրբաբան էր ու մաքնմանիկ: 665 թ. Անատոս
կաթողիկոսը նրան առաջարկեց հայոց շարական տոմարը փոխել անշար-
մի, բայց կաթողիկոսի մահով այդ ժամը տեղի չունեցավ: Շիրակացին գրել
է բազմաթիվ գրքեր, որոնցից են «Ցաղաղա լավուց և կշտոց» (Չափերի ու
կշիռների մասին), «Թուարանականք», «Անտեղագիտություն», «Քննական»
կամ Քննական. Շարականներ և այլ գրքեր, որոնց մեջ հայտնի է հորե-
նացուն վերագրված նրա «Աղխարհացոյց»-ը:

173 Քնադիրն է «Գիտույ լոյս ամենայն տոմարական արվեստից»: Ու-
սերենում արտահայտված է «շատ լավ ծանոթ էր ամեն կարգի տոմարա-
կան հաշիվների արվեստին: Իրոպեն տոմարական արվեստներ թարգմանել
է տոմարական հնարներ (combinaisons):

174 Արուհը Արարատյան նահանգի Արազմոսն գավառի գյուղերից
մեկն է, որ այժմ կոչվում է Թալիշ և մտնում է Էջմիածնի շրջանի մեջ:
5-րդ դարում հայոց զորքի ձեռնադր էր: Գրիգոր Մամիկոնյան իշխանը,
որ Հայաստանում իշխեց 661—682 թվականներին, այստեղ շինեց Թալի-
շի հույակալ կաթողիկոս եկեղեցին 665—669 թ.:

175 Այս Գավթիք պարսկական արքայական ցեղից էր՝ խորասանցի:
Անատոս կաթողիկոսի ձեռքով մկրտվեց և դարձավ ժողովուրդի Ստադավ
կոտալիքի Ջաղավանք իբրև սեփականություն: Հետագայում արքաների ձեռ-
քով Գվինում սպանվեց:

175 Խառանը Հայոց Միջագետքում՝ Սոփախայի մոտ մի քաղաք էր:

177 Հատ աստվածաշնչական գրույցի աստված հայտնվում է Արարատ-
միս և ասում է, թե նրա զավակը պետք է երկնքի աստղերի պես բազմա-
նա: Հատ այդ գրույցի Արարատում ամուսնացավ իր կնոջ ազական Հաղարի
հետ և նրանից ունեցավ խմայել անունով որդի, որից և ծագեցին արա-
նեբը: Կիրակոսը ասածու այդ խոստումն է ակնարկում: Ուխտագրության
ավելյալ դեպքում նշանակում է խոստում:

178 Մահակ երբորը Չորսփորեցի կաթողիկոսը (677—703) գնում էր
Խառան հանդիպելու Մահմեդ-Իբն-Ուլեյի հետ, որ հայերի ապստամբու-
թյան պատճառով դալթացած Հայաստան էր դալթա պատմելու: Ծանապար-
հին մեծեղ կաթողիկոսը գրում է այդ երգմանովիցը և Մահմեդը նշեցյալ
կաթողիկոսի ձեռքից վերցնելով թուղթ և կալույթով՝ բարկությունը իջ-
նում է:

179 Ներսէս Կամարականը Հայաստանի կառավարիչ է դառնում երկու
տեղում, մեկ՝ 685 թ., 688 թ. Յուստինիանոսը նրա փոխարեն նշանակում է
Աղուտ Բաղրատունուն: Այս վերջինը իշխում է երեք տարի: Սպանվում է
արարներից զեմ վարած մի ճակատամարտում և կրկին կառավարիչ է նշա-
նակվում Ներսէս:

180 Մկրատ Բաղրատունի Բյուրատյանը 681 թվականին Յուստինիանոսի
կողմից նշանակվեց հայոց սպարապետ, սակայն Ներսէս Կամարականի
հրաժարականից հետո մարզպան դարձավ Մկրատը: Արարները կալանավո-
րեցին նրան ու Մահակ կաթողիկոսին և գերեվորեցին Գամակա: Մկրատը
փախավ եկավ Հայաստան և վարդանանկերտի (Կուրի և Արաքսի խառնա-
րանի մոտերը)՝ Արարի ձախ ափին ափան էր) մոտ ճակատամարտ
տվեց արաբների զեմ և զինովի չարդեց նրանց (703 թ.): Սրանից հետո
կարգվեց Հայաստանի կյուրապալարտ (երկրի կուսակալ):

181 Վարդանանկերտի ճակատամարտը արաբներին բերեց այն համոզ-
ման, թե հայերի պարբերական ապստամբությունները արդյունք են հայ
նախարարների գործունեության: 706 թվականին բոլոր հայ նախարար-
ներին կանչում են Նախիջևան իբր Բուշուկի նշանակվելու Հաղարվեցին ըս-
տը նախարարները, որոնց արարները լրբեցին եկեղեցիները և հրդեհեցին:
Սրբելյանը արվածների թիվը համարում է 8 հարյուր հոգի: Այդ տարին
(706 թ.) հայոց պատմության մեջ մեծ կրակի տարի անունով:

182 Բաղրատյանը Արարատյան նահանգի գավառներից մեկն է, որ հա-
մապատասխանում է Ներսիսյան Ալաշկերտի հովանի:

183 Սեանա ծովի բաց թողնելը ավանդություն է և ոչ թե պատմական
իրողություն:

184 Հատ Կիրակոսի Նախիջևանում հայ իշխանների կոտորածը (այսու-
մը) կատարվել է Արղամեյի խալիֆի հրամանով, բայց իրականում այդ
ժամանակ արարական խալիֆն էր Արղամեյի որդի Վիլիքը, որը և 706 թ.
կարգադրում է կատարել այդ ահեղ եղեմագործությունը:

186 Հուստինիանոս երկրորդ գաղանաբար թագավորին զահեղեց են
անում և նրա տեղը զահ է բարձրանում Փիլի՝ Փիլիպպի կամ Ինչպես Կի-
րակոսն է կոչում Փիլիպոս Վարդանը, որ գմյունացի հայ էր: Սա մի

զվախտ, գեխարարո մարդ էր, որ թաղավորեց ընդամենը 2 տարի (711—713): Պալատական դավադիրները մի գիշեր, երբ նա կերտխումից ու կանանց հետ անցկացրած զվարճություններից հետո քնած էր, աչքերը հանեցին և գահին կեց արևը:

186 Գողթնը Վասպուրականի նահանգի գավառներից մեկն է, որ համապատասխանում է ներկայիս Ապրակունիսի և Սրգույազի շրջաններին (Նախիջևանում): Այդտեղ էր գտնվում նաև Գողթն ավանը, որ այժմ կոչվում է Բիլիթ:

187 Մանագկերտ, ավելի հին անունը Մանավազակերտ, Մեծ Հայքի Տուրքերան նահանգի Ապահունիք գավառի գլխավոր բաղաբը, որ այժմ թուրքերը կոչում են Այազգերգի:

188 Տես ծան. 171:

189 Օձունը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից մեկն է. հին Տաշիրք գավառի կենտրոնն է եղել, որ հետո փոխադրվեց Լուռն Այս վերջինը այժմյան Ստեփանավանի մոտ քաղաք էր. այժմ գոյություն չունի. բայց հնադարյան Լուռն քաղաքի անունով ողջ գավառը կոչվեց Լուռն. Օձունը ներկայումս Հայաստանի մեծագույն գյուղն է, որտեղ ծնվել է նշանավոր իմաստասեր կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին (716—728): Այստեղ այժմ կանգուն է 7-րդ դարի ճարտարապետական կոթող կենտրոնագմբեթ մի եկեղեցի:

190 Արամոնք, Արամունիք գյուղը գտնվում է նախկին Կոտայքի շրջանում (այժմ Արովյանի շրջան): Հին ժամանակ այդ շրջանի մեջ էր մտնում նաև Երևանը, Արամոնքը, որ այժմ կոչվում է Արամոտ, Հայաստանի հին բնակավայրերից է: Գալթիթ (Արամունցի) Ա կաթողիկոսը (728—741) կաթողիկոսությանը Գլխից փոխադրեց Արամոնք և այնտեղ կառուցեց եկեղեցի ու կաթողիկոսարան: Արամոնք Գառնիից և Գեղաշենից հետո Կոտայքի ամենամեծ գյուղն է այժմ:

191 Ոթմուր Վանանդ գավառի (Կարսի շրջան) գյուղերից մեկի անունն էր:

192 Գանաավորքը Մեծ Հայքի Տուրքերան նահանգի գավառներից մեկն է, որ լինված է Արարտի անուններից դեպի արևելք այժմյան Կարալաղին (Տվարումատափին) սահմանամերձ:

193 Սիմ լեռը հայկական Տավրոսի լեռներից է, որ բարձրանում է Ադձնիք և Տուրքերանի նահանգների սահմանադիմիկին: Այդ լեռան հարավային կողմը Սառուն է, իսկ Հյուսիսայինը խուլթը, որ մտնում է Տուրքերան նահանգի մեջ և սահմանակից է Տարսնին:

194 Մոզ կամ Մոզան գյուղը (կիրակոսը գավառ է անվանում) գտնվում էր Նոնգոնավորի կամ հին Եղեգիսի գավառում Մալիշկա գյուղից հարավ Արիս գետի աջ ափին: Ենթադրվում է, որ այդտեղ հանդիմանում է մի անպարկեշտ կնոջ, իսկ ուս քնած կախկալուցից վրեժ է լուծում՝ սրախողաղ անելով (736 թ.):

195 Եղեգնավոր շրջանի Մոզի հովտում կա մի գյուղ, որ կոչվում է Արգյաղ, որի մոտ գտնվում է Վալոց ձորի հաշկավոր Մուրը խաչ վանքը, որ կոչվում է նաև Արգյաղի Մուրը խաչ: Ահա այս Արգյաղը Կաղանկատ-

վացու և Կիրակոսի հիշատակած Արկաղն է, որտեղ հանգչում է Ստեփանոս Սյունեցու դիակը:

196 Տաթևի վանքից (Սյունիք) հյուսիս-արևելք Որոտան գետի մոտ Որոտան լեռան վրա է եղել Թանահատի վանքը: Գոյություն է ունեցել 4-րդ դարի վերջերից: 8-րդ դարում այս վանքը դառնում է նշանավոր գրական ու կրթական կենտրոն: Այժմ ավերակ է: Մի այլ Թանահատի վանք էլ կա Արգաղ գյուղից քիչ հեռու Նոնգոնավորում: Գուցե և Սյունեցու մարմինը այստեղ են փոխադրում:

198 Գանձակեցին մոտանում է, որ Խորենացին, Նոնգոն 5-րդ դարում Վալոց ձորը հիշատակում են, ուստի Վալոց ձոր անունը կապ չունի իր ժամանակի 10 հազար զոհերի հետ:

197 Կլադատորուշը պատմական նիզ գավառի (Ապարանի շրջանի) գյուղերից մեկն է եղել:

198 Ուտանը Գլխին է, որ գտնվում է Արաքսի շրջանում: Ուտան էր կոչվում նաև շրջանը Կուրապաղատ, ավելի միջոց Կյուրապաղատ, նշանակում է ծառայադես, հաղարապետ (պաշտոնյա), այսինքն՝ պալատի հարաբարձու: Հավանորեն սա՝ ուղղելի է ըստ Գրախանակերտցու սյուստանի է կուրապաղատին ապարանից:

199 Մարենացիների վանքը գտնվում է ՀՈՒՀ այժմյան Մարտունու շրջանում, կառուցված է 8-րդ դարում, եղել է խոշոր գրական-կրթական կենտրոն:

200 Արագածոտնը Այրարատ նահանգի գավառներից մեկն է, որ հին նական տարածությունը լինում է Արագածի հարավային շրջանը մինչև Արաքսը, արևելքից սահմանակիցվում է Կոտայքին (այժմ Արովյան), իսկ հյուսիսից հասնում է մինչև Ապարան գետի ակունքների շրջանը:

201 Արաց ամիսը հայոց 6-րդ ամիսն է:

202 Երազավորքը Ախուրյանի աջ ափին (Լենինականից հարավ-արևմուտք) փորրկի գյուղաբաղաբ էր. կոչվում է նաև Երազավան: Հայտնի է 10-րդ դարից: Միջոց առաջին Բագրատունի թագավորի (890—914) և Աշոտ Երկրորդի (Երկաթ) (914—928) որոշ պարձավ մայրաքաղաք:

203 Մազաղը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառներից մեկն է, որ լինված է Ազատ գետի վերին հոսանքի շրջանում: Կենտրոնը եղել է Եղեգնավոր Գառնի գյուղը, որից դեպի արևելք գտնվում են Գեղարքի վիճափոր տաճարները: Ոմանք Մազաղը գնում են Մանի շրջանում:

204 Ովայք կամ Ովայից գյուղը սիրամաք տեղադրվել է Կոտայքի (այժմյան Արովյանի) շրջանում: Ըստ Ալիշանի Ովայքը Ուտանի (Արաքսի շրջանի) Յուվա գյուղն է: Այդ պատճառով շփոթվել է Կոտայքի հարավային սահմաններին մոտ է եղել:

205 Ձագը Կոտայք գավառի (այժմ Արովյանի շրջան) հին բնակավայրերից մեկն է եղել: Հին գյուղը այժմ գոյություն չունի, երա տեղը բլուրում են Կոտայքում շատ վաղուց հայտնի Ձագի խնձորի այգիները: Այժմ Երևան-Արովյան խնձորու վրա գտնվող Բալահովիտ (Մհուր) գյուղը ընդարձակվելով հասել է Ձագին:

206 Խուլթը գտնվում է Տարսնի և Սառունի սահմանում: 9-րդ դարի կ-

սին խորհրդիները Հովնանի գլխավորությամբ ապստամբվեցին արաբների դեմ, մտան Մուշ, կոտորեցին արաբական բանակը և սպանեցին Յուսուփ օստիկանին (կառավարիչ, կուսակալ):

207 Բագրատունիների թագավորության հիմնադիրը Սմբատ ապարապետի որդի Աշոտ Սեպուհին է, որ արաբական խալիֆայթի ու բյուզանդական կայս-րության կողմից ճանաչվեց իրի հայոց թագավոր՝ Նա թագավոր օծվեց 837 թ., այսինքն Արշակունիների անկումից ուղիղ 459 տարի հետո. իսկ Գանձակեցիին հաջվում է 434 տարի. հայտնի էր Մուսուրիսի Սեպուհի զենքերը և զանազանք է:

208 Մաշտոցը կոչվում է Աղվարդեցի կամ Անանցի. չպետք է շփոթել Մեծորդ Մաշտոցի հետ Այս Մաշտոցի անունը ըստ Անանյանի ենթադրու-թյան պետք է որ Ստեփանոս լինի Մաթուղիկու օծվեց 897 թ. և դանակա-լեց մի տարի:

209 Գրանին Հայաստանի նշանավոր բնակավայրերից մեկն է. Հնում մտնում էր Այրարատ նահանգի Մագաղ դաժարի մեջ, այժմ Արուսյան (Կո-տայք) շրջանի մեծ գյուղերից մեկն է. Գրան մեր թվականության առաջին զարում. այնտեղ կառուցվել է հեթանոսական հայտնապ մի տաճար բերդ-ամրոցով: 17-րդ դարում փրկած տաճարը այժմ ճարտարապետ Մահմեդյա-նի հմտա ջանքերով վերականգնվել է նույնությամբ: Գրանին Արշակունի թագավորների դատարանն էր: Ամրոցը կոչվել է նաև Տրդատի Թախտ, Մարավույթ Տրդատյա Գանձակեցին Գրանին համարում է գյուղաքաղաք:

210 Հովհաննես կաթողիկոս Գրախանակեցու զորքին է, որ գրել է հայոց պատմությունը 18-ի ինչու է Գրախանակեցուցի կոչվում, հայտնի չէ: Կի-րակոս Գանձակեցին համարում է Մաշտոց կաթողիկոսի (ծան. 208) ազ-գականը. ուրեմն պետք է Աղվարդեցի լինի Գանձակային է 898—299 թվա-կաններին: Արաբների ճնշումների բռնի Գանձակ մնալու կա-թողիկոսությունում և նպատակով ներկի աղատագրական կոնվենցիան, թա-փառում էր այստեղից աշտուղ ապստամբ անկում գտնելու հույսով:

211 Բարսեղիների թագավոր Բարսան է Իրաքի նշանավոր թագաբնե-րից մեկը, ուր դանկում է Նաու-կ Արար գետի (Տիգրիս և Եփրատ գե-տերի միացյալ մասը) ափին:

212 Գիվոսաց աշխարհը իրանական Գեյլմիկների կամ Գեյլումը ցեղի երկրներ էր, որ գտնվում էր Կասպից ծովի հարավ-արևմուտքում Գեյլա-վանդ լեռան սահմաններում:

213 Բզնունյանց օծվել վանա լեռն է. որ այդպես է կոչվել Տուրու-բերան նահանգի Բզնունիք գավառի անունով: Մակեդոն 3733 թ. կմ է (Սեանը 1416 կմ) և լճի կղզիներից մեկը հարավային ափի մոտ դա-նըլով Աղթամարն է. 10-րդ դարում Դագիկ Ա Արծրունի թագավորը այս-տեղ մեծ շինարարական աշխատանք է ծավալում. կղզում կառուցում է քաղաք, պարսպապատում և մանվել ճարտարապետի ձեռքով հրաշակե-րակ է տալիս մի շքեղազարդ տաճար, որ կոչվում է Աղթամարի Սուրբ Խաչ վանք: Բուր շինությունները ոչնչացել են, չկա նաև Գադիկի հայա-կերտ պալատը, բայց վանքը, որ 12-րդ դարում եղավ նաև կաթողի-կոսարան, առ այսօր թափուր կանգնած է Աղթամարում:

214 Վուգայից Մինչև Դանուբ ընկած տարածության վրա ապրող ժողո-վարդներին հույները և հուսիսայինները մի ընդհանուր անունով կոչում էին սկյութ, սկյութացիներ, Հուսներ, սկյութ թուրքերը գեպի արևմուտք անց-նում էին այդ սկյութների երկրով ուստի դասնք ևս կոչվեցին սկյութ-ները Գանձակեցին սկյութացիներ ասելով հասկանում է բարբարոս սե-չակ թուրքերին, որոնք եկան Միդին Ասիայի խորքերից և նվաճեցին ամբողջ Գարսիստանը, արաբական խալիֆայթի երկրները և հասան Բյուզանդիոնի գոնեթին Երկու-երեք արշավների ընթացքում (1043, 1049, 1054 թ.թ.) նրանց խորշակը անցավ Հայաստանի հարավային մասերով:

215 Հովհաննես Սարկավազը ծնվել է 11-րդ դարի կեսերին Փառի-սոս գավառում (Արցախի Փառնես գավառը Փառիսոս թագապետ, որ այ-ժմ կոչվում է Կալաբենդ)՝ Նզել է նշանավոր գիտնական, փիլիսոփա, մատենագիր, տոմարագետ, ճարտասան, ուսուցիչ ու բանաստեղծ, Նա շարադրել է մեկնություններ, հառեր, շարականներ, տոմարական աշխա-տություններ, խրատներ և այլն: Ամենից դուրս կարևորը նրա պատմական աշխատությունն է, որ վերաբերում է սկյութական արշավանքներին սկզբից մինչև Մելիքշահի օրերը, որից սակայն դժբախտաբար պատահիկներ են մնացել: Մեռել է 1129 թ. ու թաղվել Հաղպատի վանքում, որ մինչև այժմ կա գերեզմանը:

216 Սամվել Անեցի Նզել է Սարկավազի աշակերտը. գրել է շատ հա-մառու ժամանակագրություն՝ թաղելով մյուս պատմագիրներից Հասել է մինչև 1180 թ.:

217 Ալիսայանը՝ սկյութ-թուրքերի արշավարյու զորավարը, հաջորդեց իր ներառ Տուրքիկին Տուրքիկի նվաճումներից հետո (Գարսիստանը, արաբական խալիֆայթի երկրները, հարավային Հայաստանը) սա հորով ու սրով մտավ Հայաստան և 1064 թ. զրավեց Անին անհղ շարդերով:

218 Արշարունիքը Այրարատ նահանգի 5-րդ գավառն էր. գտնվում է Արաքսի ձախ ափին՝ Կաղվանից հյուսիս ընկած տարածություններում, այ-սինքն՝ Ախուրյանի խառնարանի արևմտյան անկյունը:

219 Դուրեվանքը գտնվում է Այրարատյան նահանգի Շիրակ գավառում Անիից հյուսիս երկու ժամվա ճանապարհի վրա Ախուրյանի աջ ափին: Վանքի կառուցվել է 7-րդ դարի կեսերին: Նզել է Մենաստան, իսկ 10-րդ դարի առաջին կեսին՝ Արաքս թագավորի օրոք, վերանորոգվել ու միա-րաններով հարստացել է: Նզել է կրթական օջախ:

Իսկ Հոռոմոսի վանքը կառուցվել է 791 թ., կործանվել է 982 թ. և վե-րաշինվել է 1038-ին Հովհաննես Եանհուհ կոչված թագավորի կողմից: Գտնվում է դարձյալ Ախուրյանի աջ ափին: Վանքը Բագրատունիների օրոք շատ ծաղկած վիճակում էր:

220 Սյունիքը այստեղ ալանի անուն է, որ այժմյան Սիսիանն է. հենց այս անունից էլ գավառի և նահանգի անունը: Իբրև գավառ կոչվում է նաև Սղուն, որ այժմյան Սիսիանի շրջանն է, իսկ իբրև նահանգ Մեծ Հայքի 11-րդ նահանգն է, որ կոչվում է նաև Սիսական: Սյունիքը 15 հա-ջար ք. կմ տարածություն էր բռնում, որի մեջ մտնում էին Ներկայիս Վա-

փաներ, Գորիսի, Սիսիանի, Մարտունու, Վարդենիսի, Սեանի շրջանները մինչև Մաղկաձոր, զեպի հարավ սահմանը հասնում է մինչև Արաքս:

221 Բաղբը, Բաղաջ աշխարհը Սյունիքի գավառներից մեկն է, որ համարենկում է ներկայիս Ղարաբաղի շրջանին:

222 Աշոտ երրորդ (համարվում է նաև չորրորդ) կամ Աշոտ-Գագիկ թագավորն է, որ թագավորել է 952—977 թ.։ Կարսից գահը փոխադրեց Անի, շինեց Անիի սլաքաշենքը, մայրաքաղաքը (Անին) դարձրեց վանքերով, եկեղեցիներով, որբանոցներով ու անկեղծներով, ուստի և կոչվեց Աշոտ Ողորմած:

223 Անիի կաթողիկոսն Հայտաբաղնապետական հանձնարի արգասիք է, որ նախագծել ու կառուցել է հայոց Տրգատ մեծ ճարտարապետը, Հիմնադրեցը կառարվել է 980 թ. և ավարտվել է 1001-ին։ Սմբատ երկրորդը (Աշոտ Ողորմածի որդին) Հեղկաստանից բերել է տալիս բյուրեղյա կանթեղ, որը հրաշք էր համարվում, Կանթեղը կախվում է զմբեթի ծայրից զեպի ներքև և շլացնում է տեսողին իր փայլով։ Ելացուցել էին նաև եկեղեցու շքեղազանգը զարդերու Գրսից զմբեթի վրա խոյանում է մի մարդաչափ արծաթե խաչ:

224 Մարմաշենի վանքը գտնվում է այժմյան լենինականից հյուսիս-արևմուտք։ Կառուցել է Վահրամ Պահլավունի իշխանը։ Հիմնադրվել է 980-ին, ավարտվել է 1029-ին:

225 Գագիկ առաջինը՝ Աշոտ Ողորմածի որդին՝ Սմբատ երկրորդի եղբայրը Կաթողիկոսի դմաց Մաղկոցաձորի գլխին 996 թ. հիմք դրեց ու կառուցեց մի այլ եկեղեցի, որ կոչվում էր Սուրբ Գրիգոր, սա ճիշտ է ճիշտ ներսև կաթողիկոսի 7-րդ դարում կառուցած Զվարթնոցի (այդ ժամանակ լիվում էր, նույնպես սուրբ Գրիգոր էր կոչվում) կրկնաբանակն էր, իր գեղեցկությամբ ու հույակապությամբ մրցում է կաթողիկոսի հետ, Կառուցումը ավարտվեց 1000 թ.:

226 Բագիսյր վանքը գտնվում է Նույնանուն գյուղում, որ Շիրակի գյուղերից մեկն է Ախուրյանի աջ կողմը Ալաշա լեռան հյուսիսային ստորոտներում։ Վանքը 1009—1010 թ. թ. կառուցել է Սմբատ Մագիստրոսը, որ որդին է Վահրամ Պահլավունի աղաքապետի։ Այժմ ավերակ է։ Այնտեղ կանգուն է 9-րդ դարի Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

227 ՏՆ՝ Ժան. 214:

228 Աշոտ Ողորմածի երեք որդիներից մեկը՝ Գուրգենը նշանակվում է Տաշիրքի (Լոռի) կառավարի։ Այստեղ հակառակ իր եղբայր Սմբատի, որ թագավոր էր (977—990) Անիում, Գուրգենը իրեն հայտարարում է թագավոր (978 թ.) և հիմք է դնում Գուրգենի կամ Կյուրիկյան թագավորության։ Գուրգենը ուներ մի անուն նա՝ Կյուրիկե, որից էլ Գուրգենի թագավորությունը կոչվեց Կյուրիկյան. մայրաքաղաքը Լոռն էր, թագավորությունը բարձրագույններով ու անկումներով հարատևեց մինչև 13-րդ դարի սկիզբը, իր բարձրությամբ հասավ Գագիկ Պահլավունի օրոք (989—1045) որ երկրի տարածությունը ընդարձակում է ի հաշիվ Գանձակի ու Տիգրիսի միջև:

229 Կաթողիկոսը այսպես կոչված Պետրոս Գեոմադարձն է, որ ընկերա-

կից ունենալով Գրիգոր Մագիստրոսին և Վեստ Սարգսին Անին վաճառեց հույներին։ Ոսկի աթոռի ավանդությունը ցույց է տալիս կաթողիկոսի ապահովյան շափը։ Անիի վաճառքի սև թուղթը կնքվեց 1021 թ.:

230 Սերաստիան Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներից է, որ այժմ կոչվում է Սվազ:

230 ՝ Բշենի գտնվում է Այրարատ նահանգի Նիզ գավառում. 11-րդ դարում Վեստի Պահլավունի իշխանի օրոք գտնում է բերդաքաղաքը։ Այժմ Հրազդան գետի աջ ափին գյուղ է Սովետ. Հայաստանի Հրազդանի շրջանում:

230 ՝ Սանահին և Հաղպատ վանքերը գտնվում են Սովետական Հայաստանի Այվազերում շրջանում։ Սանահինի կառուցվել է 957 թ., Հաղպատը 967-ին. կառուցողը Աշոտ Ողորմածի կին Խորեվանույշ թագուհին է և ոչ Կյուրիկե արքան։ Նրկու վանքերն էլ ունենին բարձրագույն գյուղացիներ, մասնաշաղկապներ:

231 Խաչենը Արցախի գավառներից մեկն էր, որի արևմտյան սահմանը հասնում էր մինչև Սևան լճի ավազանը, իսկ արևելքում կցվում էր Զրաբերդին:

232 Վանանց գավառը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառներից մեկն է, որ համընկնում է Կարսի ու Սարիղամիշի շրջաններին, 8-րդ դարից այս գավառը ենթարկվում է Բագրատունիների և 961 թ. Սուշեղ Թագաւունի իշխանի թագավոր է հռչակվում՝ հիմնադրելով Վանանցի թագավորությունը, մայրաքաղաքը Կարսն էր:

233 Անտաք կամ Անտաքիա Անտիոք քաղաքն է Որոնտես գետի վրա, որ Մեկնկյան թագավորության նշանավոր կենտրոններից մեկն էր (Մերձավոր Արևելքում):

234 Ծովք գյուղը գտնվում է Զորրոյի Հայքում Տիգրանակերտ տանող ճանապարհի վրա, Խարբերդից հարավ-արևելք։ Ունեւ Ս. Նշան վանքը, որ 12-րդ դարի սկզբին Նատոց էր Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսի, որտեղից հետագայում կաթողիկոսարանը փոխադրվեց Հոռմկլա:

235 Հոռմկլան գտնվում է Կիրիկիայի արևելյան սահմանի վրա՝ Եփրատի աջ ափին, որ 12-րդ դարի սկզբին ներսև Շնորհալու եղբայր Գրիգոր կաթողիկոսը (1113—1166) կաթողիկոսական աթոռը փոխադրեց:

236 Կիրիկյան գտնվում է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան անկյունում։ Հարավից նրա սահմանը Միջերկրական ծովն է, իսկ հյուսիսից և արևմուտքից Տավրոսի լեռներով է սահմանափակվում։ Հնում էլ Կիրիկիայում ապրել են հայեր, սակայն արաբական, առավելագույն թուրք-սելջուկյան արշավանքներից հետո բուն Հայաստանից գաղթած հայերը լցվում են Կիրիկիա այն շափով, որ Գագիկ երկրորդի աղազականներից Ռուբեն անունով մի իշխան, որ Անիից գաղթել էր Կիրիկիա, հայերից կազմակերպեց, դուրսբերեց և զուրս թշնջ շույններին ու 1080 թ. հաստատեց հայկական իշխանություն Կիրիկիայի լեռնային մի մասում, որը 1095 թ. հետո նրան հաջորդած նրա Կոստանդին որդին մաքրեց ամբողջ Լեռնային Կիրիկիան և գրավեց Վահկա ամուր բերդը։ Հետզհետե այդ իշխանությունը ընդարձակում է իր սահմանները և վերջապես ավելի քան հարյուր տարի հետո

1198 թ. Դաշտային Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում լնոն երկրորդը հռչակվում է Կիլիկիայի թագավոր, պետությունը 400 կմ ծովային սահման ունեւր և գրավում էր ավելի քան 40 հազար քառակուսի կմ տարածութունը երկրորդ բուռն ծաղկում էր ապրում մոտ երեք հարյուր տարի 1375 թ. Եգիպտոսի մամլուկները գրավեցին պետության մայրաքաղաք Միսրն և վերջ տվին Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը: Մնացին կիսանկախ մի քանի լեռնային իշխանություններ, որոնցից մեկը՝ Զեյթունը կիսանկախ վիճակը պահպանեց մինչև 19-րդ դարի 60-ական թվականները:

237 Գրադարկը Կիլիկիայում Սսի մոտ հռչակավոր վանք էր, որի ավերակները մինչև իսկ հայտնի չեն: Այստեղ էր Կիլիկիայի թագավորների ու բարձրաստիճան հոգևորականների շիրմատուները: Վանքը շին էր ու բարգավաճ 12-րդ դարի սկզբից մինչև 14-րդ դարի կեսը: Այստեղ գրվեցին բազմաթիվ գրքեր: Վանքի նշանավոր դեմքերն են եղել Քորոս նրամիշտը, Սարգիս Պիժակ նկարիչը և այլք: Կոչվել է նաև Քրազարկ:

238 Սկևռան նուրիպետ Կիլիկիայի հռչակավոր վանքերից է, որը 12-րդ դարից հայտնի է իր դպրոցով ու գրչադրության արվեստով:

239 Այս հատվածին մենք ուրիշ մեկնություն ենք տվել: Եջտում ենք բառ. պրոֆ. էդվարդ Ադամյանի բանավոր դիտողության, Ճիշտ է դիտված նաև ուսուրեն թարգմանության ծանոթագրություններում:

240 Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսը, որ կոչվում է նաև Կլայնցի, ծնվել է 1102 թ.: 18 տարեկանից գտնում է վարդապետ և օգնական իր կաթողիկոս եղբորը (Գրիգոր Պահլավունի): 1168 թ. օծվում է կաթողիկոս: Դրեկ է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք թվարկում է Կիրակոս Գանձակեցին:

241 Դիոնիսիոս Արեսպաղացին Աթենքի եպիսկոպոս էր առաջին դարում և հռչակված էր իր գիտնականությամբ և գրելաճով: Մակայն նրան վերադրված գրքերը համարվում են ուրիշ ճշգրիտակություն:

242 Առաջավորաց պատեր ևն կոչվում գատիկից, սուրը Սարգսի տոնից կամ Դրիգոր Լուսավորչի տոնից առաջ եղող պատերը:

243 Թաքորը կամ Թարսրական լեռը Պաղեստինում է գտնվում: Ըստ աստվածաշնչական ավանդության հրեական Մովսես և Նոյա մարգարեները, որ Քրիստոսից երկու հազար տարի առաջ են եղել, իբր այդ լեռան վրա իրենց հպատակությունն են հայտնում Քրիստոսին, այսինքն դրանով իբրև հեղինակավոր մարգարեներ նրան համարում են տեղ մեղածների ու ողբերի:

244 Օրենքի և մարգարեների գրքերը Աստվածաշնչի գրքերից են. առաջինը կոչվում է «Գիրք օրինաց», իսկ մարգարեների գրքերը համարվում են 18 մարգարե հեղինակություն, որոնցից կարեւորներն են չորսը՝ Նսայի, Երեմիա, Եզեկիել և Դանիել:

245 Ի հիշատակ վրանարեակության (40 տարի անապատում թափառյուն) հրեաները յոթ օրվա մեծ տոն են սահմանել, որ կատարվում էր յոթերորդ ամսի 13-ից: Այդ յոթ օրը բոլորը պարտավոր էին տաղավարներ:

(վրաններ) տակ բնակվել: Այս տոնը կոչվում է տաղավարահարաց տոն, որ նշանակում է վրանադիմությունների տոն:

246 Գրիգոր Տղան կաթողիկոս զարձակ 1173—1193 թ. Ներսես Շնորհալու եղբորորդին էր, որ հաջորդեց իր հորեղբորը՝ Ներսեսին: Թողել է նամակներ, Շնորհալու հետեղությունը գրել է Երեսուրդի ողբը, որ հորինվել է մահմեդականների ձեռքով Երեսուրդի դրաման առիթով (1187 թ.):

247 Կլա՝ համեմական Հոռոմկյան է. Տե՛ս ծան. 235:

248 Սեասուր [Սեբաստիան է] դռնվում է Կոնիսիոց հյուսիս-արևելք Միջերկրականի ափին (Կիլիկիայում): Այժմ կոչվում է Այաշ:

249 Մասյացոսեր Մեծ Հայքի Աջարատ նահանգի 12-րդ գավառն է, որ բնկած է Մեծ և Գուր Մասիսների հյուսիսային ու արևելյան փեշերին: Մուրմալուն նույնպես մտնում է Մասյացոսի մեջ:

250 Տավուշ գավառը համարյա ամբողջում է Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի Թավուշ (Տավուշ-ի տեղավայրած ձևը), Գաղաթ և ՍՍՀ-ի Տավուշի շրջաններին: Տավուշ է կոչվել նաև այժմյան Տավուշի շրջաններին Բևրդի մոտ գտնված ամրոցը, որ ավերակ է:

251 Մաճնաբերդը գտնվում է Մեծ Հայքի Ռաի նահանգում: Այժմյան նույնի շրջանում: Մնում են ավերակները:

251* Նոր բերդը Վալուշ ձորի (նդեգնաձոր) Ամաղու կոչված վայրում է, ուր կառուցվել է Ամաղուի հռչակավոր նշանակություն, որ կոչվել է նաև Անապատ:

252 Շամբուրը հայտնի է 5—6-րդ դարերից: Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի նշանավոր բնակավայրերից է: Այժմ Ադրբեջանական ՍՍՀ Շամբուրի շրջանի կենտրոնն է: Գտնվում է Քիլիկիո—Եվրասիա երկաթուղի վրա:

Նրդեգնաձորը Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Փառխոս գավառում է դրուհրվում: Արցախի մեջ են մտնում նաև Տերունականը և Տավուշը (տե՛ս ծան. 250):

253 Գետակիցքը հավանորեն Գետիկն է (տե՛ս ծան. 1):

254 Տարսոնը Կիլիկիայի նշանավոր քաղաքներից է, որ գտնվում է Կիդնոս գետի ստորին հոսանքում Կապադոկիայից Սիրիա անցնող առևտրական մեծ ճանապարհի վրա: Թուրքիայի հայ թագավորների օրոք Տարսոնը նշանավոր կենտրոն էր և ամուր բերդաքաղաք: Այստեղ էին կատարվում հայ թագավորների թագադրման հանգստները:

255 Ներսես Լամբրոնացին (Լամբրոնը Կիլիկիայի Նույնանոս գավառի կենտրոնն էր և Օշինյան իշխանների ամրոցներից) ծնվել է 1153 թ., եղել է նշանավոր եպիսկոպոս և գրող: Տարսոնի, Լամբրոնի և Սկևռա վանքի առաջնորդն էր: Թողել է ինքնուրույն ու թարգմանական գրական մեծ մասնակցություն: Մեռել է 1198 թ.:

256 Վանա լճի արևելյան ափին՝ Խլաթ քաղաքում սելջուկյան իշխաններից մեկը հիմնադրում է (1100 թ.) առանձին իշխանություն, որ գոյություն ունեցավ մոտ մեկ ու կես դար: Այս ընթացքում այդ իշխանությունը իրեն ենթարկեց Վասպուրականի մի մասը և Բերկերի, Արենի, Բաղնի, Խլաթի, Մանազկերտի, Խնուտի, Բյուրականի շրջանները և Դերբանի մի

մասը: Ինչպես տեսնում ենք, սրանց երկիրը Հայաստանի մի մեծ տարածությունն էր կազմում, որտեղ ճեշող մեծամասնությունը հայեր էին. այստեղի իշխողներն իրենց կոչում էին Շահարմեն (շախերի թագավոր): Շահարմենները վերացան 1244 թ.:

257 Կեչառուսի կամ Կեչառիսի վանքը այժմյան Մաղկաձորում է. կառուցվել է 11-րդ դարում Պահլավունիների ձեռքով: Վանքը (Ս. Գեորգ) և ավելի ուշ կառուցված հարակից վանքերը պահպանվում են առ այսօր: Վանքը ուներ նշանավոր դպրոց. որտեղ 13-րդ դարի վերջում և 14-րդ դարի սկզբում հայտնի դարձավ տաղասաց Խաչատուր Կեչառեցին:

258 Թեղենիկ կամ Թեղենիս վանքը գտնվել է Սովետական Հայաստանի Հրապարակի շրջանում՝ Հրապարակի գետի ափին. Այժմ բոլորովին ավերակ է:

259 Հավուց թառի վանքը գտնվում է ներկայիս Մարտունու շրջանում... Եղիա վարդապետը (13-րդ դարի առաջին կեսում) հայտնի երաժիշտ էր և հինգ այդ վանքում ուներ երգիչիկ խումբ: Մի Հավուց թառ վանք էլ գտնվում է Գեղարդից քիչ հարավ-արևելք Գառնի ձորի ձախ կողմը. կառուցվել է Գրիգոր Մազիստրոսը:

260 Զարեք բերդը գտնվում է Արցախի Գարեջան գավառում:

261 Մխափորը գտնվել է Շաղախի շրջանում, որտեղ եղել է Խամշի կոչված վանքը:

262 Արճեշ բաղաձը գտնվել է Վանա ծովի ափին՝ Տուրուբերան նահանգի Աղիճուճիկ գավառում: Բաղաձի ավերակները այժմ անցած են ծովի տակ:

263 Զաքարի մաթրապոստաբեր Իվաննի եղբայրն է: Զաքարեն եղբոր հետ հայ և վրաց միացյալ զորքերով մահմեդական տիրողներից 20 տարվա մեջ նվաճեց Հայաստանի մեծ մասը: Իր վերջին արշավանքը ուղղեց Պարսկաստանի Մարանդ և Արզաբի քաղաքների դեմ: Արզաբիի սուլթանը դրանից առաջ արշավել էր Անի և Շիրակի թագավանդում կոտորել էր 12 հազար հայ: Զաքարեն տասներկու հազար մահմեդական իշխաններ ու կոռնավորների այրեց մզկիթներում ականակելով 706 թվականին արաբների ձեռքով հայ նախարարների հրդեհումը նախիջևների եկեղեցիներում և Արզաբիի սուլթանի կոտորածը Բաղաձի եկեղեցում:

264 Մխր Կիլիկիայի նշանավոր բերդաքաղաքներից մեկն էր, որ 12-րդ դարում դարձավ Կիլիկիայի հայոց մայրաքաղաքը և իբրև այդպիսին էլ ընկավ 1375 թվականին Միսթոմանակ նա կաթողիկոսի տիրությանը: 1321 թ., երբ ամբողջ երկիրը ֆրանսիական դավադիր իշխողները հայերից զաղտնի ծախեցին թուրքերին:

265 Գիսը գտնվում էր Մեծ Հայքի Ուտի նահանգում Պարտավից (Բարգա) արևմուտք:

266 Ամարասը գտնվում էր Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Հաբանդ գավառում, որ համընկնում է Վարանդայի ու Գիղակի մելիթությունների տարածությունը: Ամարասը ուներ նույնանուն նշանավոր վանքը, որ հիմնադրվել էր Գրիգոր Լուսավորչի օրերում:

267 Խաչատուր վարդապետ Տարսնացին ապրել է 12-րդ դարի 2-րդ կեսին, եղել է Հաղարծին վանքի (գտնվում է Գիլիշանի շրջանի՝ Նախկին

Ջորափոր գավառի մի լեռնադանդերտ վայրում) առաջնորդն էր: Եղել է Լրամիշա, կանոնավորել է հայկական ձախագործությունը, գրել է գանձեր. հայտնի է նրա «Խորհուրդ խորին» շարականը:

268 Մելիտիենի Սրկորդ Հայքի մայրաքաղաքն էր, որ հետագայում կոչվում էր Մայաթիա, այժմ թուրքերը անվանում են էսքի-Մայաթիա:

269 Միթիսը Դոշի ամենահայտնի մայրաքաղաքն էր, որ հետագայում միջնադարյան Հայաստանի օրենքների ժողովածուն է, որ շատ կարևոր գեղ է խաղացել մեր ժողովրդի կյանքում: Համանուն Կիրակոսը ծանոթ չի եղել այդ աշխատությանը, կամ մոռացել է հիշատակել:

270 Կոտայքը Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի 16-րդ գավառն էր, որի մեջ էր մտնում նաև Սրեանը: Նախկին գավառների անուններից միայն Կոտայքն էր մնացել իբրև շրջանի անուն, այն էլ միտվեց դարձավ Արտի-յանը: Այժմ Կոտայք անունը կրում է նույն շրջանի մեջ մտնող Բարձաթի՝ Նյխավան գյուղը, որ գտնվում է Շամիրամ լեռան հարավային գեղերին՝ Արտիյան քաղաքից 4 կմ արևելք:

271 Բզնունիքը Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի 11-րդ գավառն էր, որ ընկնում է Վանա ծովի արևմտյան ափին: Այս գավառի անունով էլ Վանա ծովը կոչվում է նաև Բզնունից ծով:

272 Կապադոքիան ընկած է Փոքր Հայքից արևմուտք. որ կոչվել է նաև Գամիրը: Մայրաքաղաքը եղել է Կեսարիան, որ այժմ թուրքերը կոչում են Ղաչաբի:

273 Ամիդը Միջագետքի նշանավոր կենտրոններից մեկն էր: Այժմ թուրքերը կոչում են Դիարբեքիր:

274 Ղարադորումը 13-րդ դարում մոնղոլ-թաթարների մայրաքաղաքն էր: Տեղավորված էր Սրիստ գետի ափին (Մոնղոլական ժողովրդական Հանրապետություն): Մայրաքաղաքը Պեկին տեղափոխելու հետևանքով (1262) աստիճանաբար դատարկվում է: Երկար ժամանակ ավերակները ծածկված էին ավազով: Մայրաքաղաքի հիմքը դրեց Չինգիզ խանը (1155—1227), որը և մոնղոլ-թաթարական առևելյան կայսրության հիմնադիրն է:

275 Պղնձահանքը այժմ կոչվում է Ալթաուս և գտնվում է Սովետական Հայաստանի Ալավերդի շրջանում:

276 Շամբուր. տե՛ս Ժան, 252:

277 Տե՛ս Ժան, 252:

278 Դագ ամբողջ գտնվում է Գոգարի Կողբոփոր գավառի Գագ գավառում Կոթ գյուղից վեց կմ հեռավորության վրա:

279 Կայան բերդը գտնվում է Լուռնու: Կա մի այլ Կայան բերդ ևս, որ Սեանա լճի հյուսիսում Արշանից լեռների վրա է: Այստեղ էր կառուցված Միթիսը Գուշի Գետի վանքը (Հին Գետիկ) (տե՛ս Ժան, 1):

280 Մարի քաղաքը գտնվում է Պարսկահայքի Մալի գավառում:

281 Խոխանաբերդը Արցախ նահանգի (Ղարաբաղ) Ներքին խաչն գավառում ամրոց էր: Կառուցված է խաչն գետի աջ կողմը Գանձասարից հարավ: Նշանակում է իշխանաբերդ:

282 Գանձասարի վանքը այժմ էլ կանգուն է. գտնվում է Արցախի (Ղա-

բարադ) հաշին գաղափարում մի բարձր բլուրի վրա: Վանքը իր մեծությամբ, հոյակապությամբ, ճարտարապետական անթերի կատարելությամբ հայ ազգնային գլուխգործոցներից է:

283 Տես ծան. 235:

284 Տյուրիկի քաղաքը գտնվում է Գալանաղի գաղափոց արեւմտային մի քաղաքից առաջ, այժմ կոչվում է Գիվրիզի:

285 Ամբերդը գտնվում է Արագածի լանջին Ռյուրակների հյուսիս, 11-13-րդ դարերում մեծ բնակավայր էր, ուներ իշխանանիստ ամրոց, որտեղ 13-րդ դարի սկզբում հիմնվեցին Վաչուտյան իշխանները: Ամբերդ ամրոցը այժմ կիսավեր վիճակում է:

286 Այրիվանքը կոչվում է նաև Գեղարգավանք: Գտնվում է Այրարատ նահանգի Մազաղ գաղափարում: Այժմ մտնում է Արաբյանի շրջանի մեջ: Կառուցվել է 12-րդ դարում Վաչոյ ձորի (Նղեղնաձորի) Պառլյան իշխանների ձեռքով:

287 Հովհաննիսյանը Հայաստանի հնագույն վանքերից է: Գտնվում է Այրարատ նահանգի Արագածոտն գաղափարում: Այժմյան Կարթի գյուղից (Աշտարակի շրջան) 3 կմ հյուսիս Քասախի ափին մի քարամայրի վրա, զեն կանգուն է հեռավոր վանքը:

288 Սաղմոսավանքը կառուցվել է 13-րդ դարի սկզբում: Գտնվում է Արագածոտն գաղափարում (Աշտարակի շրջան) Սաղմոսավանք անվանված գյուղակում:

289 Խոխանաբերդը, Դեղը, Միրանուբերդ Արցախի հաշին գաղափարի (Ներքին հաշին) Հասան-Ջալալ-Գուլա մեծ իշխանի ամրոցներից էին 13-րդ դարի կեսերին:

290 Նրզիկան Քարձր Հայքի Նկեղաց գաղափարի Նրիգա քաղաքն է, որ հեթանոսական Հայաստանի կրոնական կենտրոններից մեկն էր, որ կառուցված կար Անահիտ աստվածուհու աստվար: 13-րդ դարում արդեն առևտրական նշանավոր քաղաք էր, որտեղ արտադրվում էին բամբակյա ընտիր գործվածքներ:

291 Խիեսուր Փոքր Ասիայի քաղաքներից մեկն է: Այստեղ էր գտնվում աշխարհի 7 հրաշալիքներից Արտեմիսի աստվար: Այժմ թուրքերը կոչում են Ճարփուլ: Հնում անվանվել է Խաև Արարիստ:

292 Իկոնը կամ Իկոնիան, որ այժմ կոչվում է Գոնիա գտնվում է Թուրքիայի Եուֆրատի վերին վտակ Միհր 3-րդ դարը մտնում էր հռոմեական կայսրության մեջ, այդ դարձավ բյուզանդական քաղաք: Մեղրակները 1077 թ. զբաղեցրին և զարծրին մայրաքաղաք:

293 Կոթը գտնվել է Սեուր լճի հարավային ափին Դավառ ավանի մոտ: Այժմ ավերակ է:

294 Հուգան ու Թեղան քառ Աստվածաշնչի ձրիաներին գրգռում էին աղյուսամբվել տիրող կարգերի գեմ:

1 Հովհաննիսյանը գոյություն ունի 4-5-րդ դարերից: Տես Կ. Ղաֆա-դարյան «Հովհաննիսյանը և Երա առձանագրություններ», Նրևան, 1948, էջ 10-11:

295 Մար ավանը այժմյան ՀԱՍՀ-ի հյուսիսային Զեյթունի մոտ գտյալ էր, որ մինչև 1804 թ. Ղարաբաղի միլիթանթիներից մեկի կենտրոնն էր: Այդտեղ էր նաև Հանգալերդը: Կիրակոսը գնում է Սեանա ծովի առձան-նայում Խաշինի կողմում: Անապանը Մարը տեղադրում է Սեանի ափին:

296 Խորանաշարը Արցախի հյուսիսում գաղափար (այժմյան լեռնային Ղա-րաբաղի Շուշու շրջան) նշանավոր վանքերից է, որ կառուցել է հուսիսային վանական վարդապետը 13-րդ դարի սկզբում: Որ և թաղված է Խաև Խո-րանաշար գտնվում է Նրզիկաների գլխաց:

297 Գաղի կամ Խուլա վանքը գտնվում է Արցախի հաշին գաղափարում Քարթաղ գետի ձախ կողմը:

298 Արաղ գաղափար համապատասխանում է այժմյան Մոխուրի (Իրա-նում), որ ձգվում է Մասից հարավ-արևելք: Հնում կոչվում էր Շավուրյան: Այստեղ են գտնվում Ավարայրի դաշտը և Քաղեստ աստվարի վանքը:

299 Գողթն գաղափարը Երևան մասում է Վասպուրականի, Երեւան էլ Այրարատ նահանգների մեջ: Գտնվում է Արաքսի ձախ ափին Արարատյան դաշտից արևելք և համապատասխանում է Ագուլիսի, Ջուղայի և Թրդու-րաղի տարածություններին:

300 Մեծ Հայքի տարածությունը տարբեր ժամանակներում այնպիսի չա-փեր է ունեցել, ամենաբնագրածաղը եղել է 311 հուլիսի ք. կմ: Արևմտյան սահմանը Փոքր Հայքն է (Արևմտյան Եփրատով), հյուսիսում սահմանը Վրաստանն է (Թբիլիսիի լեռներից և Կուր գետից հարավ, մինչև Կասպից ծովը): Կուրի գետաբերանից դեպի հարավ Կասպից ծովի ափով սահմանը հասնում է մինչև Աստարա և ադրա հարավ Կասպից և Ղարաբաղի լեռնե-րով հասնում է Կասպիան կամ Արմիո լիճը: Այստեղ հիշատակված Խա-յոց ծովալի կիլիկիայի հայերին է վերաբերում:

301 Աթանուր (296-373) Այրարատի շրջանի հայտնի էր, որին ամ-րոցը բրիտանյա աշխարհը սրբաբեր է և կոչել սղդարիստության հայր: Գրիկ է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից հայերեն են թարգմանված Կանոններ, Խոստովանություն, Հարցմունք Աթանուրի, Պատարագամո-տույց և այլ գրքեր:

302 Գրիգոր Նյուսացին, Բուսիլիոսը 4-րդ դարի եկեղեցական գործիչներ են: Աբրա Եփրատ կամ Եփրեմ Խորեն՝ Նույնը Եփրեմ Ասորի (մեռել է 373 թ.). նաև գրական գործիչ էր, որի գործերը թարգմանված են հայերեն: Իսկ Սեբերիանոս Եմեսացին, որ կոչվել է Նաև Սեբերիանոս Գարաղացի, ժամանակակից է եղել Հովհան Ոսկեբերանին: Նույնպես եկեղեցական գործիչ էր, եպիսկոպոս, որի ճառերը թարգմանվել են դասական գրաբա-րով:

303 Տես ծան. 84:

304 Դիոնիսիոս Թրակացու (հույն բերական) հայ մեկնիչներից մեկը Մովսեսն է, որին մեր ձեռագրերը և հին մատենագիրները բնորոշում են Խորենացու տիղ, ոսկյան զենեւ պարզված չէ՝ այդ Մովսես Խորենացին է, ին մեկ ուրիշ Մովսես է:

305 Տես ծան. 99:

306 Սպիտակ Կիրարացին (մեռել է 408 թ.) 4-րդ դարի հույն եկեղեցա-

կուն գործիչ և մատենագիր, որի գրվածքներից հաստ ու կտորները թարգմանվել են հայերեն:

307 Էմմանուելը երբայերեն նշանակում է աստված մեզ հետ է. այս անունը տրված է Քրիստոսին, որպես թե նա լինելով աստված, եկավ բնակվեց մարդկանց մեջ և նրանց հետ:

308 Հովնանը ըստ Աստվածաշնչի մարգարեներից մեկն էր, որ աստծու հրամանով պետք է նիսիվ գնար, որ լեր ցանկանում: Նազ նստած փախչում էր նիսիվից հեռու Արեւելոսթյան ժամանակ նրան վերակվեց զգվի ծովը: Կետը նրան կուլ տվեց, կենդանի հանեց ափ և նա երկրորդ անգամ հետգանգվեց աստծու պատվիրանին:

309 Որոտման օրդինը արտահայտությունը թարգմանված է երբայերեն բանեդեզն բառից: Քրիստոսը այսպես կոչեց Հակոբին և Հովհաննիսին (Հովհաննես աղետարանի հեղինակը, որի եղբայրն էր Հակոբը) այն պատճառով, որ սրանց քարոզները շատ զորեղ էին:

310 Սինա լեռը գտնվում է արաբական թերակղզու վրա: Ըստ աստվածաշնչական ավանդության որպես թե աստված այս լեռան վրա հայտնվեց եղիպտոսից հրեաներին դեպի Պաղեստին առաջնորդող Մովսեսին և հանձնեց նրան քարե տախտակների վրա գրված 10 պատվիրանները, որոնք զարման Իսրայելի ժողովրդի համար օրենքներ, Մովսեսը համարվում է Աստվածաշնչի առաջին հինգ գրքերի հեղինակը:

311 Եղիան ըստ աստվածաշնչական առասպելի այն սուրբ մարգարեն էր, որ միշտ հավատարիմ մնաց աստծուն և այդ պատճառով իբր հրեղեն կառքով բարձրացավ երկինք և մնաց անմահ:

312 Ըստ Աստվածաշնչի քաղցեացիների թագավոր Նաբուգոնոմոսը Հրեաստանից գերի տարված երեք մանուկների (Աբդոնաբո, Սեդրակ և Միսաք) աստվածապաշտության համար կրակը նետեց, բայց իբր աստծու հրեշտակի ձեռքով կրակից պաշտվեցին:

313 Ղվաղները բռնվոր ժողովուրդ էին Թափառում էին Իսրայելի ափերին, կոչվում են նաև կումաններ: 11-րդ դարերի կեսերից մինչև 13-րդ դարի կեսերը իշխում էին Ղազախստանում և հարավային Ռուսաստանի ստեպաներում: Նրանց մի մասը հասավ մինչև Հայաստան: Հետո մոնղոլները նրանց ենթարկեցին իրենց:

314 Չարաբեդը ամբողջ է Արցախի խաչեն գավառում, որ հիշատակվում է նաև Կաղանկատվացու և Օրբելյանի կողմից: Այժմ հայտնի է Ջրաբերդ անունով:

315 Ականան ու Կարկառը պետք է որ նույնպես խաչենում լինեն:

316 Եվթիմիոսը հույն կրոնավոր էր (վանահայր) Պոլսի վանքերից մեկում: Նա պաշարում էր Նիստորի դեմ, որ ուրանում էր Քրիստոսի մարմնի աստվածայնությունը, բայց ինքն էլ Քրիստոսի մեջ միայն աստվածային րոնթյուն էր ընդունում առանց մարդեղության, ուստի ինքը ևս ընկավ աղանդավորության մեջ:

316 Սկիտա վանքը գտնվում է Կիլիկիայի Ադանա նահանգի Լամբրոն ամրոցի մոտ: Կիլիկիայի նշանավոր մշակութային կանառոններից մեկն էր

320

12-13-րդ դարերում: Այնտեղ գործել են նշանավոր գրական ու եկեղեցական հայ գործիչներ:

317 Մաբեդի ամիսը ըստ անշարժ տոմարի համապատասխանում է մոսավորագիտ մայիսին. 2-ից մինչև հունիսի 5. սա հայոց 10-րդ ամիսն է:

318 Հայոց նախ ամիսը անշարժ տոմարով համապատասխանում է անպատմաբան և հոկտեմբերի կեսերին. երկրորդ ամիսն է նավասարդից հետո:

319 Սահմի ամիսը հայոց երրորդ ամիսն է, որ անշարժ տոմարով համապատասխանում է հոկտեմբերի և նոյեմբերի կեսերին:

320 Ջեհուն գետը Ամուղարի է:

321 Նավասարդը հայոց առաջին ամիսն է, որ ըստ անշարժ տոմարի համապատասխանում է օգոստոսի և սեպտեմբերի կեսերին: Նավասարդի մեկը օգոստոսի տասնմեկն է, այսինքն՝ հայոց նոր տարվա առաջին օրը:

322 Մարտիրոսապոլ կամ Մարտիրոսաց քաղաք (Նիքիդիոս, Տիգրանակերտ, Մուշարդին) Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից մեկն էր, որ գտնվում է Սասունից հարավ Աղծնիք նահանգում: Կառուցվել է մեր թվականությանից առաջ 70-ական թվականներին Տիգրան Մեծի ձեռքով:

323 Միջագետքի քաղաքներ: Հալպը այժմյան Սիրիայի քաղաքներից է. Խառանը աշխարհի հնագույն քաղաքներից է, գտնվում է Ողեսիայից (Ուռհա, Ուրֆա) հարավ և այժմ էլ գոյություն ունի միևնույն անունով: Ուռհան կամ Նոքսիան Ասորիքի Օսրոյեն թագավորության մայրաքաղաքն էր, այժմ կոչվում է Ուրֆա: Ամիդը Միջագետքի հնագույն քաղաքներից է, գտնվում է Մեծ Հայքի Աղծնիք նահանգի հարավ-արևմտյան սահմանի վրա, այժմ կոչվում է Գիսարիքի:

324 Ուխտիքը, որ կոչվում է նաև Ոջադե, Մեծ Հայքի Տայք նահանգի գավառներից մեկն էր: Ուխտիքը եղել է նաև Բերդաքաղաք, որ այժմյան Օլթին է:

325 Ալանաց դուհեր էր կոչվում այժմյան Գարիալի կիրճը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քննարկ հրատարակություններ

1. Պատմություն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցույ՝ Ի լույս ընծայեաց Ոսկան Տեր-Գեորգիան Յովհաննիսյանց երևույնցի, Ի Մոսկուա, Ի տպարանի Արեւելեան Լեզուաց ճեմարանի Տնարց Լապարեանց, 1858:

2. Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցույ «Համառոտ պատմութիւն Ի սրբոյն Գրիգորէ՝ ցաւորս իւր լուսարանեալ, Վեներեկի, Ի տպարանի Միւլթարեանց, 1865:

1 Կազմվում է Հ. Ս. Անասյանի «Մատենագիտություն» հիման վրա, տեղ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Եւեան, 1961, էջ 104:

3. Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի Վարդապետի Գանձակեցոյ Քիֆիս, 1909:

4. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, (աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի) Երևան, 1961:

ԱՄՐՈՂՔԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Histoire d'Arménie, par le Vartabied Kirakos de Gantzac. *Հետեյալ հրատարակութիւններ մեջ* «Deux historiens Arméniens... traduits par M. Brosset» 1-re livraison Saint Pétersbourg, 1870, p. 1-19, *Հրատարակութեան հազիւլամում (էջ 195—205) Բրոսսէ տվել է Կիրակոսի պատմութեան 6 հատվածների լատիներեն թարգմանությունը՝ կատարված Պետերսբուրգի կոդից, հատվածներ, որոնց 4-ր բաղ է թողնված ֆրանսերեն զեւոլիշյալ թարգմանության մեջ: Թարգմանչի նախաբանը լույս է տեսել հաջորդ պրակում* (2-e livraison, Saint-Petersbourg, 1871, p. 1—XXIV: «Notice sur Kirakos et sur Oukhtanes»):

2. Киракос Гандзакец. История [Армении]. Перевод с древнеармянского Т. Тер Григоряна. Отв. редактор проф. А. Г. Тер-Матевосян. (Для служебного пользования). Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку, 1946 (Академия наук Азербайджанской ССР. Институт истории им. А. Бакиханова).

1—302 էջ: Թարգմանչի առաջաբանով և ծանոթագրություններով: Քաղվածքներ:

1. Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie dans le XIII-e siècle, par M. Klaproth. Nouveau Journal Asiatique t. XII, 1833, p. 273—289.

2. Extrait de Kirakos, auteur arménien du XIII-e siècle, relatif principalement au regne de Thamar et de ses successeurs, M. Brosset, «Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 J.—C., Saint-Petersbourg, 1851, p. 412—437.

3. Les Mongols d'après les historiens arméniens. Fragments traduits sur les textes originaux par M. Ed. Dulaurier. Extrait de l'historien Guiragos. Journal Asiatique, 5-e série. t. XI. 1858, p. 192—255. 426—473 et 481—508, *Թարգմանչի նախաբանով:*

Գրախոսություն. «Կիրակոս պատմիչ և պարսն Տի-լորիէ», Երևակ, Կ. Պոլիս 1859, 5. 4, էջ 358—365.

4. (Extraits de Guiragos de Kantrag) Ed. Dulaurier. «Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique», Paris, Imprimerie Impériale, 1859, p. 205, 229—230, 267—268, 280, 319—320, 326, 330—332, 334, 335—338, et 348—349.

5. Extrait de l'Histoire d'Arménie de Guiragos de Kantzag (traduit par Ed. Dulaurier *Հետեյալ հրատարակության մեջ* «Recueil des historiens

des Croisades, publié par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Documents arméniens», t. I, Paris: Imprimerie Impériale, 1869, p. 413—430.

6. The journey of Haithon, king of Little Armenia, to Mongolia and Back, a.d. 1254—1255, Emil Bretschneider, «Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century», vol. I, London, 1910, p. 164—172.

7. Путешествие Армянского царя Гетума к Бату (Батюю) и к Мангу-Хану, в лето армянского счисления 703 и 704. Сибирский Вестник, С.—Петербург, 1822, часть 19, стр. 69—84. *Թարգմանիչն է՝* Д. Б. Аргутинский-Долгорукий.

8. Краткий обзор писателя XIII века Киракоса Гандзакца о монголах (с переводом нескольких глав его Истории). Русское Слово, 1860, № 6, отд. II стр. 108—124.

9. История монголов по армянским источникам. Выпуск второй, заключающий в себе извлечения из Истории Киракоса Гандзакца. Перевод и объяснения К. П. Патканова. С.—Петербург, 1874. *Թարգմանչի նախաբանով:*

10. Киракос Гандзакец. История Армении, Москва, 1976 (перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Хандаряна)..

ՄԱՏՆԱԴՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԻՐ

(Կիրակոս Գանձակեցուն վեպերեղ)

1. Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարա-նալցոյ, Երուսաղէմ, 1915, էջ 304:

2. «Դուռքի րանատիրի Բաղիշեցոյ ծաղկաբաղ արարեալ ի րազում պատմադրաց» և այլն, *Հետեյալ հրատարակության մեջ* Կ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրութիւններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 341:

3. «Պատմութիւն կամ Տիշատակ ինչ ինչ անցից» դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, համառոտադրեալ ի սրբազնակատար կաթողիկոսին Աղուանից ի տէր հոռոյնայ Հուսան Զաւալեանց» և այլն, Շուշի, 1839, էջ 8:

4. «Զարբանայ Սարկաւագի պատմագրութիւն», հտ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 55—56: Հտ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 3, 6 և 11:

5. «Պաղարքաւ Արեւելոյ պատմութիւն վասն ազգին նեաողաց», Պե-տերբուրգ, 1870, էջ 12 և 52:— «Պատմութիւն թաթարաց Վարդանայ պատմիչ. հանեալ ի ձեռագիր օրինակաց Թանգարանի Սրբոց Յակով-րեանց», Երուսաղէմ, 1870, էջ 22:

6. Մխիթարյան Այրլ լանկեցոյ պատմութիւն ժամանակագրական, Պետերբուրգ, 1867, էջ 37:

7. «Հաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի լուսարաննայ» վեհերիկ, 1862, էջ 146—147:— «Մեծիկ վարդանայ Բարձրբերդեցոյ պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 192:

8. «Վարդան վ. պատմիչ առ Կիրակոս վ. պատմիչ ուսումնակից իւր», հետեւյալ հրատարակության մեջ, Ղ. Ալիշան, «Հայագիտութիւն», Վենետիկ, 1901, մասն Բ, 470—471:

ԳՐԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Արեղյան Ման.— «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն», գիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 192—199:

Արրահամյան Ա. Գ.— «Դավիթ Բաղդեցոյ տարեգրութիւնը և նրա արժեքը հայ մատենագրութեան համար», էջմիածին 1946, № 11—12, էջ 39: Ալիշանյան Գ.— «Մոնղոլները և նրանց արշաւանքները ԺԳ. դարում», Վաղարշապատ, 1913, էջ 56—87:

Ալիշան Ղև.— «Հայագիտութիւն», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, 106—108:

Ալիշանյան Ն.— «Մարիկ կայսեր հօր խրատը», Հանդես Ամասրեայ, 1930, էջ 354—366:

Կիր. Գանձուկեցոյ մի հատման մասին է. տպ. Վենետիկ 1865, էջ 28: Ալիշանյան Ն., Հանդես Ամասրեայ, 1910, էջ 253—54:

Անտոյան Հր.— «Մի բանի սրբադրութիւններ հայ մատենագրութեան մէջ», Արարատ, 1913, էջ 1145:

Անտոյան Հր.— «Հայոց հին գրականութեան մէջ», Վենետիկ, 1913, էջ 73—83:

Նույնն է և հետեւյալը:

Անտոյան Հր.— «Հայերի նոր բաներ կիրակոս Գանձակեցոյ մէջ, Բաղ-ժապէս, 1914, էջ 301—304:

Անտոյան Հր.— «Յեղագրական սրբադրութիւններ հայ մատենագրութեան մէջ» (տպակետիկ), Երևան, 1926, էջ 56—57:

Անտոյան Հր.— «Հայոց անձնատուներէ բառարան» հտ. Բ. Երևան, 1944, էջ 625—626, 639:

Այսլանյան Գր.— «Գայթակցիմ», Բաղժապէս, 1914, էջ 257—258:

Առաքելյան Առ.— «Հայ ժողովրդի մտաւոր մշակութիւնը զարգացման պատմութիւն (1 դ. թ.թ.— XIV դ.)», Երևան, 1959, էջ 470—472:

Առաքելյան վարդգ, «Կիրակոս Գանձակեցի», «Հայրենիքի ժայռ» շաբաթաթերթ, Երևան 1968, հուլիսի 19:

Առաքելյան վարդգ, բնագրական ուղղումներ Կիրակոս Գանձակեցոյ «Պատմութիւն Հայոց» երկում, «Պատմաբանասիրական հանդես» 1969, № 2:

Գուրջյան Նդ.— «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, ի վաղ ժամանակաց մինչև մեր օրերն», Կ. Պոլիս, 1885, էջ 64—65:

Գուրջյան Նդ.— «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան», Երուսաղէմ, 1933, էջ 237—238:

Զամինյան Արք.— «Հայ գրականութեան պատմութիւն», մասն Ա, Նոր-Նախիջան, 1914, էջ 203—204:

Զարբանդանյան Գար.— «Հայկական հին գրութեան պատմութիւն (Դ—ԺԳ դար.)», Գ. Տպ. Վենետիկ, 1897, էջ 747—751: (Thorossian H.) Histoire de la littérature arménienne, des origines jusqu'à nos jours, Paris, 1951, p. 171:

Հակոբյան վ. Ա.— «Մանր ժամանակագրութիւններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 291—292:

Մատենացոյց է արվում Կիր. Գանձակեցին՝ որպէս աղբյուր Դավիթ Բաղդեցոյ ժամանակագրութեան:

Ղադիկյան Արք.— «Հայկական նոր մատենագրութիւն և հանրագիտարան հայ կենսի», հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 1293—1301:

Մանանդյան Հ. Հ.— «Հայաստանի պատմութիւնը թուրք-թաթարական արշաւանքների շրջանում» (վիճակագր.), Երևան, 1922, էջ 106:

Մանանդյան Հ. Հ.— «Բնական աւելութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան», հտ. Գ, Երևան, 1952, էջ 123—125 և այլն:

Մեկրիս-Բեկ է. (ճեղգիկեցոյ—Յեցի Լու.) «ժեղցի սոմնէշու Լու-Երազմուրիս Իստորիա» (Նախընթացը լուսնային Երազմուրիս Իստորիա), Երևան, 1941:

(«Հայկական հին գրականութեան պատմութիւն», Յիւլիան, 1941): Նազարեանց Սո. (Назарян Ст.) «Взгляд на историю гайкской литературы до конца XIII столетия». Казань, 1814, стр. 45. (Neumann C. F.), «Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur» Leipzig, 1836, S. 189:

Շահապարեանց Առ.— «Զաքարեան (երկայնարարոյ) տաճի ծագումը», հետեւյալ հրատարակութեան մեջ, «Շուգակաթ», Ս. Էրմիսին հայագիտական ժողովածոյ», Վաղարշապատ, 1913, էջ 68 և այլն:

Ոսկան Համ.— «Կիրակոս Գանձակեցի», Հանդես Ամասրեայ, 1922, էջ 89—94 և 214—221:

Նույնն է և հետեւյալը:

Ոսկան Համ.— «Յովհաննէս Վանական և իւր գործեր», Վենետիկ, 1922, թ. 92—101՝ «Կիրակոս Գանձակեցի»:

Չամչյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 16: Նույնը՝ հտ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 210, 233, 236—239 և 271:

Պատկանյան Բ.— «Հայ պատմագիրներ Երկաթիւրիւնեանց ցոյցալը», Փորձ, Դ տարի, 1880, № 1. Տպակ. ժամ, էջ 26—27:

Պոլոյան Սեր.— «Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում, IX—XIII դարեր», Երևան, 1958, էջ 366—397 (== Հայ ժողովրդի պատմութիւն 12 տրակտ, ուսումնական ձեռնարկ Հայկ. ՍՍՀ բաժնի համար (Պրակ 4), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակութիւն, 1958):

Քանիկապետյան Հռ.— «Մխիթար Գիւր և նոր Գեորգի վանքը», Ալեքս-

առաջնությունը Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, հտ. Ա, Երևան, 1948, էջ 102, 105—106, 181 և այլն:

Սարգսյան Կր.— «Գիտությունների Հայերէն նոր բառեր-ունք, Քաղմա-վելը, 1927, էջ 43—46:

(Հր. Անառյանի «Հայերէն նոր բառեր»-ի հրատարակության կապակցությամբ գիտություն է ածում Կիր. Գանձակեցու «սաղաւթ» բառի մասին, էջ 45), (Somai P. S.), «Quadro della storia letteraria di armenia», Venezia, 1829, p. 111:

Տեր-Մկրտչյան Կար.— «Նիսիեր հալ մեկնություն մասին», պրակ Բ, էջմիածին, 1914, էջ 20—21 և այլն: Ստորագրված է՝ «Կարապետ եպիսկոպոս»:

Փափաղյան Վրթ.— «Պատմություն հայոց գրականության (բանահյուսության պատմություն), սկզբից մինչև մեր օրերը», մասն Ա, (սկզբից մինչև XVII դարը), Երևան 1907, էջ 241:

Փափաղյան Վրթ.— «Պատմություն հայոց գրականության (բանահյուսության պատմություն), սկզբից մինչև մեր օրերը», նոր տպ., Թիֆլիս, 1910, էջ 196—197, (Bedros de Constantinople) «Etude philologique et lexicographique» Londres, 1945, p. 269:

(Կիր. Գանձակեցու «մալի» բառը համարում է ժողովրդին «մալ» (արշա) բառից. երբեք չարախոսություն):

(Խմբական հեղինակություն)— Հալ ժողովրդի պատմություն, Առաջին մաս: Ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար: Թուլյապոված է Հայկական ՍՍՀ Լուսավորության մեթոդական կոլեկցիայի, Երևան, Հայկատունական-հրատ, 1958, էջ 258:

(Խմբական հեղինակություն) История Армянского народа, часть I, Ереван, 1951, стр. 185:

Տե՛ս նաև Կիր. Գանձակեցու Պատմության բնագրի և թարգմանությունների հրատարակություններին աղբյուր՝ հրատարակիչների և թարգմանիչների առաջարկները:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՆԿ

Ա.

Արաղա—282, 284

Արաս (Սմբատի որդի)—70, 72

Արաս (Կյուրիկի Բագրատունու որդին)—116

Արաս (Դավթի թոռ)—116, 117

Արաս (Եղիշկապոս)—143

Արքա Եփրեմ—237

Արքար—193

Արքիստ—56

Արզա—62

Արզլա (Արզիլանյի)—62, 65

Արզլա—67

Արզմեկիթ—58, 144

Արլաբաս (տե՛ս Սմբատի)

Արեւ—248

Արիսողոմ—25

Արթաշատ (Խոստովանող)—91

Արթաշատ (Մեսրոպի աշակերտներից)—36

Արթաշատ (կաթողիկոս)—47, 50, 51

Արթաշատ (Հագարի ամուսինը)—55, 57, 108, 109, 244, 247, 248

Արթաշատ (վարդապետ)—163

Արուստար—56, 58

Արուստակ Մահմեդ—66

Աղաթանգեղոս—23

Աղամ—22, 27, 35—37, 109, 161, 240, 241

Աղղե—45, 155

Աթուրեկ—280

Աթանագիբեոս—31

Աթանաս (կամ Աթանասիոս)—38, 98, 99, 102, 103, 220, 237, 243

Աթանաս—45

Աթանաս (ասորի պատրիարք)—60

Ալադին—140, 166, 227, 262, 269

Ալբանոս—33

Ալեքս—70

Ալեկս (նաև Ալեքսիոս)—84, 85, 86, 94, 114, 115

Ալի—54

Ալլու—282

Ալիսալան—70, 76, 83

Ահարոն—66

Ահարոն (կաթողիկոս)—145

Ահմադ—67

Աղբալիկ—135

Աղբուղա (կամ Աղբուղ)—123, 175, 189, 200, 203, 207

Աղսարթան—80, 117, 175

Աղսարթան (թոռ Աղսարթանի)—117

Ամարի—85

Ամիրա—196

Ամր—56, 58

Անագուրակ—223

Անանիա (Նիրակացի)—57

Անանիա Մոկացի—71, 72, 73

Անանիա (վարդապետ)—88

Անանիա (կաթողիկոս)—114, 119, 146

Անանիա (Աղվանից կաթողիկոս)—145

Անանիա (մարգարե)—180

Անաստաս (կայսր)—42
 Անաստաս (կաթողիկոս)—57, 63
 Անգրե—26
 Անգրեաս—45, 155
 Անդրոնիկոս—87, 118
 Անտոն—92, 158
 Աշոտ Բագրատունի—28, 65, 67, 68, 70
 Աշոտ—58
 Աշոտ Մսակեր—65
 Աշոտ (Ողորմած)—72, 73, 75
 Ապրտի—69
 Ապրդինար—102
 Ապրտեթ—66, 68, 69
 Առան (Իշխան)—142
 Առա—142
 Ասի (տե՛ս Ումեկ)
 Ասլանբեկ—196, 262
 Ասպուրակես—84
 Աստվածատուր (Աղքատիկի որդի)—135
 Ավագ (տե՛ս Սարգիս)—138, 162, 172, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 200, 203, 206, 207, 208, 209, 222, 224, 226, 228, 229
 Ավագ (Շահնշահի որդի)—231
 Ավալիկ Ապոթորոսյ—69
 Ատան—138
 Արամ Հայկազն—80
 Արիստակես—27, 28, 29
 Արիստակես (Լաստիվերտցի)—24
 Արիստակի—37
 Արիք Բուդա—270, 281, 282
 Արեղիսո—34, 38
 Արձան—36
 Արզնիսաթուն—157
 Արդուն—224, 258, 260, 261, 267, 268, 279, 280, 281, 282
 Արմեն—80, 81
 Արշակ—31, 32, 33
 Արշակ (Պապի որդի)—34
 Արտաշես (Արտաշիր)—38, 39
 Արտաշիր (պարսից արքա)—52
 Արտաշիր (Շահնշահի որդի)—281

Արտեման—52
 Ափշին—69
 Ափսիմերոս—58
 Արքայություն (քահանա)—90
 Արքեպիսկոպոս—28
 Բալգեն (կաթողիկոս)—41, 42
 Բալգեն (Իշխան)—63
 Բաղարատ—66
 Բաթու—207, 225, 226, 255, 256, 257, 260, 261, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 282
 Բալասան—268, 270, 282
 Բալրինա—117
 Բաշու-Ղուրջի—199
 Բաշու—201, 202, 204, 205, 227, 256, 262, 265, 267, 269, 271
 Բառնարաս—158
 Բասիրա—160
 Բասիրոս—237
 Բարաքա—267
 Բարդուղիմեոս (առաքյալ)—141, 211, 216, 253
 Բարշապուհ—60
 Բարսեղ—33, 38, 243, 245
 Բարսեղ (եպիսկոպոս)—79, 80, 85, 87
 Բարսեղ (նալատուրի Էդրայր)—162
 Բարսեղ (Հեթումի եդրայր)—190
 Բարսեղ (քահանա)—263, 265
 Բարքալայ—267
 Բեժգեն—132, 134, 147
 Բենեդիկտոս—87
 Բենեդիկտապետ—284
 Բեսեդիկ—157
 Բերքա—281, 282, 284
 Բերխարո—84
 Բոր—52
 Բորա—208, 280

Է.

Բրքիշո—39
 Բուդա—69, 224
 Բուդա (երկրորդ)—224, 225

Պ.

Գարրիկ—60
 Գարրիկ (հրեշտակապետ)—95, 238, 251
 Գաղիկ (Գեղեկիկի որդի)—69
 Գաղիկ Շահնշահ—73, 74, 76, 80, 81, 82, 83, 86
 Գաղիկ (Աշոտի որդի)—75, 76
 Գաղիկ Արմուրի—86
 Գաղիկ (կաթողիկոս)—146
 Գաղիկ (տե՛ս Գրիգորես)—146, 147
 Գալիանեն—28
 Գառնիկ—27, 42
 Գեորգես (նաև Գիորգի)—89, 122, 124, 138, 153, 172
 Գեորգես—37
 Գիգան—45, 155
 Գիորգի—91
 Գիորգի Կալա—137, 138, 148, 149, 172, 208, 226, 278
 Գիորգի (Գալթի որդի)—279
 Գիուգ—223, 226, 256, 260, 261
 Գյուս—41
 Գենի—32
 Գոնցա (Ավագի կինը)—229
 Գոնցա (Գալթի կինը)—279
 Գորգ Կարենցի—135
 Գորգու—208
 Գրասիանոս—33
 Գրիգոր Խուսիսի (նաև Գրիգորիոս)—21, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 39, 40, 42, 46, 50, 52, 56, 61, 72, 85, 86, 92, 101, 106, 112, 140, 141, 142, 153, 238
 Գրիգոր Պարթև—23

Գրիգոր Աստվածաբան—33, 39, 92, 109, 243, 245, 246
 Գրիգոր Նյուսացի—33, 237, 243
 Գրիգոր (տե՛ս Մանահիշ)—45
 Գրիգոր (վարդապետ)—49
 Գրիգոր Պատրիկ—57
 Գրիգոր Մամիկոնյան—57
 Գրիգոր (Տուհուրդի)—74, 75, 128
 Գրիգոր Մագիստրոս—77
 Գրիգոր (Հոսմի պապ)—87
 Գրիգոր (Թորակերի որդի)—80, 146, 147
 Գրիգոր Նարեկացի—93
 Գրիգոր Տղա—113, 162, 184, 258
 Գրիգոր Ապիրատ—114
 Գրիգոր (Մոնոնիկ)—128, 130
 Գրիգոր Գվենցի—128
 Գրիգոր (Հաղբակի որդի)—150
 Գրիգոր—156
 Գրիգոր (կապույտ)—162
 Գրիգոր (Իշխան)—196, 262
 Գրիգոր Խալենցի—200, 203
 Գրիգոր (Բենիկ)—222
 Գրիգոր Կամ Գրիգորիս (ներսես Էդրայր)—85, 236
 Գրիգոր (կաթողիկոս)—258
 Գրիգորես (Հաղպատի կաթողիկոս)—127, 128, 129
 Գրիգորես (տե՛ս Գաղիկ)
 Գրիգորես (Խալենի վարդապետ)—194
 Գրիգորես (Գաղի վանքի)—234
 Գրիգորես—29, 30, 143
 Գրիգորիս (տե՛ս Վահրամ)—77, 78, 79, 80
 Գրիգորիս—79
 Գրիգորիս (Վարդապետ)—87, 91, 94, 146
 Գրիգորիս (Գրիգոր Տղայի քեռր—գին)—113, 114
 Գրիգորիս (Վախթանգի Էդրայր)—156

Գրիգոր (վարդապետ) — 250
 Գուրգի Բաղրապետ — 133
 Գևորգ — 85, 68
 Գևորգ (վարդապետ) — 77, 78
 Գևորգ (կողմնակալ) — 79, 80, 81
 Գևորգ Մկրտիկ — 37
 Գևորգ (կաթողիկոս) — 145, 146
 Գևորգ — 146
 Գևորգ — 162

Դ.

Դանիել (բորեպետ) — 30, 31
 Դանիել (առքի) — 33
 Դանիել (մարգարե) — 37, 113, 180, 248
 Դավթար — 271
 Դավթի մարգարե — 22, 61, 87, 93, 248
 Դավթի փրկութիւն — 36, 37, 41
 Դավթի Սահառունի — 51, 53
 Դավթի (առքի) — 57
 Դավթի (կաթողիկոս) — 61, 63
 Դավթի Հոռոմալրեցի — 63
 Դավթի — 66
 Դավթի (Գեորգիոսի որդի) — 79
 Դավթի (Գեորգիոսի որդի) — 89, 91
 Դավթի (Բարսեղ) — 89
 Դավթի (Արամիւս որդի) — 90, 146
 Դավթի (կաթողիկոս) — 114, 126, 127, 135
 Դավթի (Կյուրիկի Բաղրատունի որդի) — 116
 Դավթի (Նոր ընդդիմ) — 117
 Դավթի Քորայրեցի — 123
 Դավթի — 143
 Դավթի — 145
 Դավթի — 145
 Դավթի — 146
 Դավթի — 146
 Դավթի — 146
 Դավթի (Քորդի որդի) — 152, 157

Դավթի (Ռուդոլֆի որդի) — 192, 207, 225, 226
 Դավթի (Հաշի որդի) — 206, 207, 226, 228, 229, 261, 278, 281
 Դավթի (Մուրեցեցի) — 230, 231
 Դեմետրի (Նաե Դեմետրիոս) — 59, 91, 122, 147
 Դեմետրի (Դավթի որդի) — 279
 Դեմետրիոս — 74, 88
 Դեմետրիոս — 284
 Դեմետրի — 258
 Դերեկ — 69
 Դերեկի (Դավթի հայր) — 79
 Դերեկոս — 115
 Դերեկոս Արքեպիսկոպոս — 93, 247
 Դոմի — 200, 203

Ե.

Եղեկիկ — 37, 180, 248
 Եղեկիկ — 36, 37
 Եղր — 52, 61
 Եղրուս Անգեղացի — 42
 Եղրիկ — 204, 207, 208
 Եղրուս — 45, 46, 155
 Եղր (կաթողիկոս) — 58, 59
 Եղր (մարգարե) — 98, 242, 248, 254
 Եղր (Հովոս Բարս) — 128
 Եղր — 144
 Եղր (վարդապետ) — 194
 Եղրար — 157
 Եղրար — 144
 Եղրիկ — 23, 36, 37
 Եղրիկ (կաթողիկոս) — 71
 Եղրիկ — 142
 Եղրարիկ — 101
 Եմետրի Եղրիկոս — 237
 Եմետր — 248
 Եմետր — 248
 Եղրիկի Կիպրացի — 237, 244, 245
 Եմետր — 65

Եսայի — 64
 Եսայի (մարգարե) — 98, 248
 Եսայի — 142
 Եվա — 161
 Եվանդիոս — 22
 Եվանդիոս — 102, 103
 Երեմիա — 143
 Երեմիա (մարգարե) — 161, 248
 Երեմի — 63, 88

Զ.

Զարե (Նաե Եղրարի) — 129, 205, 262
 Զավեն — 33, 34
 Զարմանդուխտ — 52
 Զարար (Նաե Զարարի (Եղրարի) — 74, 79, 80, 116, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 137, 138, 153, 155, 156, 157, 160, 161, 162, 172, 189, 192, 207, 209, 281
 Զարար — 123
 Զարար (Զարարի եղրար) — 193
 Զարար (Նաե Եղրարի) — 229, 272, 280, 281
 Զարար — 66, 68
 Զարար (Հովհաննես Մկրտիկ) — 101, 143
 Զարար — 116, 122
 Զարար (կաթողիկոս) — 143
 Զարար (կաթողիկոս) — 144
 Զեմետր — 27, 41, 42
 Զեմետր (առքի) — 89, 90
 Զորարար — 248

Ը.

Ընդուն (առքի) — 141, 211, 215, 223, 235, 253
 Ընդուն — 41
 Ընդուն — 145
 Ընդուն — 117
 Ընդուն — 79, 122, 124, 138, 152, 153, 155, 172
 Ընդուն — 124, 166, 209
 Ընդուն Փոր — 23, 38, 39, 40
 Ընդուն Մեծ — 39, 34
 Ընդուն — 92
 Ընդուն (սուրբ) — 223
 Ընդուն — 37
 Ընդուն — 43
 Ընդուն — 41
 Ընդուն Ռուդոլֆ — 53, 56
 Ընդուն (կաթողիկոս) — 58
 Ընդուն (կաթողիկոս) — 71
 Ընդուն (սուրբ) — 112
 Ընդուն (կաթողիկոս) — 145
 Ընդուն — 92
 Ընդուն — 67
 Ընդուն — 260
 Ընդուն վարդապետ — 24
 Ընդուն — 67
 Ընդուն (առքի) — 110
 Ընդուն — 86, 87, 118
 Ընդուն (Գորդի աշակերտ) — 159
 Ընդուն (Հեմետրի որդի) — 262
 Ընդուն Զահան — 263
 Ընդուն — 41
 Ընդուն — 230

Թ.

Թեոֆիլ — 64
 Թեոֆիլ — 38, 128
 Թեոֆիլ — 58, 59, 62
 Թեոֆիլ — 275
 Թեոֆիլ (վարդապետ) — 68
 Թեոֆիլ — 248

Լ.

Լաս — 45, 155
 Լևի Դար — 236
 Լեմանիկ (Մանիկ) — 115
 Լեմանիկ — 240

Իսմայիլ—55, 57, 132
 Իսրայիլ—22, 215, 243, 283
 Իսրայիլ (կաթողիկոս)—57
 Իսրաբ—197
 Իվանի—79, 116, 122, 123, 124,
 131, 135, 137, 138, 143, 149,
 150, 151, 153, 154, 158, 160,
 162, 163, 165, 172, 183, 192,
 206, 220, 229
 Իվանի (Շալվեի եղբայրը)—123,
 163
 Իվանի (Ջալալի եղբայրը)—193
 Իվանի (Շահնշահի որդի)—231
 Իսուկատա—183, 184
 Իրոն—45, 46, 155

I.

Ինչքարիս—227
 Լևոն Մեծ—41
 Լևոն (կայսր)—58
 Լևոն (կայսր)—58, 59, 62
 Լևոն—65
 Լևոն—65, 67
 Լևոն—70, 71
 Լևոն (թագավոր)—83, 87, 114,
 118, 119, 120, 121, 122, 125,
 126, 127, 131, 138, 139, 204,
 205, 227, 262
 Լևոն (իշխան)—86, 118
 Լևոն (Հեթումի որդի)—204, 262

Խ.

Խաչատուր Տարոնացի—153
 Խաչատուր վարդապետ—162
 Խաչիկ—63
 Խաչիկ (կաթողիկոս)—73
 Խաչիկ (կաթողիկոս)—77
 Խալիլ—84, 85
 Խոնա—256, 265
 Խոյզան—156

Խոշաք (Ավագի մայրը)—239
 Խոշաք (Գոնցալի գուսորը)—279
 Խոսիան—51, 52
 Խոռլամ—52
 Խոսրով (պատմիկ)—33
 Խոսրով (Կոռակ)—29, 30, 226
 Խոսրով—34
 Խոսրով (Մխարպի աշակերտը)—36
 Խոսրով (Վոսմաշպուհի եղբայրը)—33
 Խոսրով (պարսից արքա)—44,
 50, 51, 143
 Խոսրով—52
 Խոսրով (Եպիսկոպոս)—71
 Խորեն—23
 Խորիշահ—263

Կ.

Կալոթան—114
 Կամ Ամիրա—53
 Կալատ—42
 Կալատ—52
 Կատարամիտե—73
 Կարապետ—146
 Կարապետ քահանա—263
 Կերինթոս—53
 Կիո Քողոս—83
 Կիոթան—71, 73
 Կիրակոս—21, 25, 180, 238
 Կիրակոս Գանձակեցի (տե՛ս Կիրակոս)
 Կյուռղի—83
 Կյուրեղ (Նբուսադեմացի)—52,
 61, 88, 249
 Կյուրեղ Ալեքսանդրացի—102
 Կյուրիկ (Գուրգեն)—79
 Կյուրիկ Բագրատունի—116
 Կյուրիկ (Գավթի որդի)—116
 Կյուրիկ (Աղսարթանի որդի)—116, 117, 175
 Կյուրիկ—24, 46, 47
 Կոմիտաս—51, 52

Կոնստանդին—85
 Կոստանդ (Լևոնի հայրը)—86
 Կոստանդին (Կոստանդիանոս Մեծի որդին)—29, 30, 45
 Կոստանդին (Հերակլի որդին)—53,
 54, 58
 Կոստանդին (Կալաթիկոս)—62, 65
 Կոստանդին (Երիցի որդին)—65
 Կոստանդին (Լևոնի որդին)—71
 Կոստանդին (կայսր)—83
 Կոստանդին—118
 Կոնստանդին (Հեթում արքայի հայրը)—138, 139, 140, 190, 205,
 220, 262
 Կոստանդին (կամ Կոստանդիանոս, կաթողիկոս)—140, 199, 210,
 211, 215, 222, 223, 235, 255,
 262
 Կոստանդին (Լամբրոնի իշխան)—204, 205
 Կոստանդիանոս Մեծ (կամ Բարեպաշտ)—22, 26, 30, 92, 112
 Կորյուն—23, 36, 37
 Կուզ—124
 Կուրապաղատ—64

Լ.

Լարիկ (Բահանա)—35
 Լարիկ (կաթողիկոս)—50
 Լազար—53
 Լազկերտ—40, 142
 Լաղկերտ—52, 54
 Լակոբ (Մծրեցի)—52, 61, 93
 Լակոբ—71, 72
 Լակոբ (Եպիսկոպոս)—222
 Լակոբ (վարդապետ)—262, 265
 Լակոբոս Էրեց—125
 Լակոբոս—142
 Լակոբյան Լուդա—141
 Լակոբիկ (Նահատակ)—280
 Լաղբակ—150, 275
 Լամադրյա—209

Լամազապ (մարգպան)—57
 Լամազապ (Եպիսկոպոս)—80,
 90, 222, 234
 Լալիկ (Նահապետ)—142
 Լասան (տե՛ս Ջալալ)
 Լասան (տե՛ս Պուրշ)
 Լասան (Քուրդի որդին)—262
 Լասան (Պոռշի որդին)—275
 Լեթում (արքա)—87, 139, 140,
 141, 199, 203, 304, 205, 210,
 217, 220, 227, 236, 261, 265,
 269
 Լեթում (Լամբրոնի տերը)—204,
 205
 Լեզիկե (Արգարի Կինը)—193
 Լեսու—248
 Լերակի (կամ Լերակիս)—23,
 51, 52, 53, 58, 61
 Լիդիերքոս—125
 Լիսե—69
 Լմալակ—42
 Լոբիսիմե—28, 51, 158
 Լոբիսեմոս Սամոսացի—36
 Լոր—37, 63, 157, 248
 Լոհան—45
 Լոլար—64
 Լովասպի—162
 Լովբանոս—32
 Լովիկ—54
 Լովհան Ոսկեբերան—34, 38, 88,
 107, 237, 243
 Լովհան (Մխարպի աշակերտե-
 րից)—36
 Լովհան Մանդակունի—41
 Լովհան (պատրիարք)—47
 Լովհան Մալաթիանցի—52, 57
 Լովհան (Նաե Լովհանեն) ավե-
 տարանիշ)—67, 87, 97, 107,
 109, 236, 238, 248, 263
 Լովհանեն (Գրասխանակերտի)
 —24, 68, 71
 Լովհանեն (թարգմանիկ)—33,
 44, 45
 Լովհանեն Մկրտիկ (Նաե Լով-

Հանձնա կարապետ—44, 97,
143, 243, 252
Հովհաննես (կոզովիացի)—50, 61
Հովհաննես (կամ Հովհան) Օձնե-
ցի—59, 139, 221
Հովհաննես (կաթողիկոս)—68
Հովհաննես (թագավոր)—74, 75
Հովհաննես (եպիսկոպոս)—79, 80
Հովհաննես (Աղսարթանի որդի)—
—80
Հովհաննես (տե՛ս Սարկավազ)
Հովհաննես (կաթողիկոս)—114,
119, 126, 127, 128, 138, 140,
205
Հովհաննես Տվեցի—117, 222
Հովհաննես (Սանահինի)—128
Հովհաննես (Կարսի)—128
Հովհաննես (Աղվանից կաթողի-
կոս)—135
Հովհաննես (հոնիկի եպիսկոպոս)
—143
Հովհաննես—144
Հովհաննես—145
Հովհաննես—146
Հովհաննես—147
Հովհաննես Տավուշեցի—151, 152
Հովհաննես (Հաղպատի)—157
Հովհաննես Արմանեցի—162
Հովհաննես (արքեպիսկոպոս)—199
Հովհաննես—249
Հովհաննես Գառնեցի—250, 251,
252, 253, 254
Հովհաննես (Ուսեկի որդի)—261
Հովհաննես (հույների թագավոր)
—262
Հովհան—145
Հովհան—145, 146
Հովհան—240
Հովհան (Վալսեցորեցի)—36, 40,
41
Հովհանի (արաբ, Սահակի եղբայ-
րը)—65
Հովհանի—65, 66
Հովհանի (կաթողիկոս)—74

Հովհանի (Աղվանցի կաթողիկոս)—
79
Հովհանի—88
Հովհանի (Հեղեղեցի առաջնորդ)—
—119
Հովհանի—145
Հովհանի—146
Հովհանի վարդապետ—223, 235,
236
Հովհանի—248
Հոգթա—168
Հուդա—217, 230
Հուլավու—264, 265, 267, 268,
269, 270, 271, 272, 273, 274,
275, 276, 277, 279, 280, 281,
282, 283, 284
Հուլիանոս—20, 41, 60, 112
Հուսիկ—29, 30, 31, 143
Հուսիկ—135
Հուստինոս—42, 43, 45, 47
Հուստինոս—43, 44, 45, 47, 155
Հուստինիանոս—58
Հուստինիանոս—58
Հուսուրի (Աղուանթի որդի)—68, 69
Հուսուրի (սուրբան)—277

Ղ.

Ղազար Փարպեցի—23, 36, 37,
42
Ղազար—143
Ղատաղան—175, 270, 283
Ղարա Բահատուր—188
Ղարաթյան—201, 209, 226, 227
Ղարիւ—281, 282
Ղոթուն—198, 197, 208
Ղուկի—268, 270, 282
Ղուկաս—88, 101
Ղևոնց Որեց—23, 36, 40, 42

Ճ.

Ճիհր Բուրղան—51
Ճիհր Վշնասպ Սուհին—51
Ճիհր Վղոն Միհրան—51

Մ.

Մադրին—266, 281
Մախո—44
Մահադի—66
Մահադ—66
Մահմեդ—23, 53, 54, 55, 61,
150, 269, 271, 272
Մահմեդ—57, 58
Մահմեդ—67
Մահմեդ—67
Մահմուդ—70
Մահմուն—66
Մամբրե Վերծանող—36, 37, 43
Մամբան—194
Մամուն—85
Մանահիր (տե՛ս Գրիգոր)—45
Մանգուն—41, 45
Մանգու—256, 257, 258, 260, 261,
263, 264, 265, 266, 267, 269,
270, 281, 282
Մանիլ (Էմանուել)—93, 115
Մանկվո—59
Մանկիլ Մամիկոնյան—33, 34
Մանկիլ—114
Մաշտոց—68, 72
Մալիկ—54, 58
Մատթե—143
Մատթեոս Ուսեկեցի—24
Մատթեոս (ալեքսանդրյան)—93
Մատթեոս (կաթողիկոս)—145
Մարգարան—169, 262
Մարիամ (նաև Աստվածածին)—
95, 96, 101, 102, 117, 123,
128, 157, 237, 239, 240
Մարիանոս—40, 41
Մարկոս—79
Մարկոս—80, 82
Մարկոս—146
Մարկոս—177
Մարկոս (վարդապետ)—258
Մարտիրոս—160, 161, 162
Մարտիրոս—143, 249
Մելիքազ—70, 83

Մելիք Աշրափ (նաև Աշրափ)—
116, 124, 141, 165, 166, 209
Մելիք Քանդ—116, 124, 140, 166
Մելան—232
Մեսրոպ (նաև Օրանելի)—35, 36,
37, 38, 39, 40, 89, 142, 143,
181
Մերհավան—142
Մեծ Գեորգի—44, 46
Միխայիլ—83, 84
Միհրդատ—54
Մինաս—127, 128
Միքայիլ—65
Միքայիլ—67
Միքայիլ—145
Միսթար (Գող)—123, 125, 127,
129, 130, 131, 132, 151, 152,
156, 158, 159, 160
Միսթար (հույն)—161
Միսթար (հույնի առաջնորդ)—
162
Միսթար—263, 265
Մկրիմ—150, 275
Մկրիմ—(Պողոս իշխանի որդի)—
275
Մկրիմ (Ամբրոսի եպիսկոպոս)—
222
Մկրիմ—261
Մուսար—174, 175, 176, 179, 181
Մոնոմախ—83
Մովսես (Մարգարե)—22, 53, 78,
98, 243, 244, 248, 253, 254
Մովսես երեմյանցի—23, 36, 37,
41, 43, 237
Մովսես Կաղանկատվացի—24
Մովսես (Բագրևանդի եպիսկո-
պոս)—42
Մովսես—45, 46
Մովսես (Յուրտավի եպիսկոպոս)
—47
Մովսես—63
Մովսես—143
Մովսես—145
Մովսես (Փառասոսից)—146

Մորիկ—47, 48, 49, 50, 51
 Մովսէս—53, 59, 62
 Մուշեղ—36, 42
 Մուշեղ—34
 Մուշեղ Մամիկոնյան—54, 62
 Մուսթաֆա—271, 273
 Մուսն—68

Ն.

Նահա—116
 Նահան—67
 Նարեկեան—56
 Նեա—39, 40, 115, 157, 230
 Ներսէս Տիրակապի—57, 58
 Ներսէս Կոմսարական—58
 Ներսէս (Մեհ)—25, 31, 32, 33, 34, 73, 89, 168, 236
 Ներսէս (Կաթողիկոս)—42, 44
 Ներսէս—56, 57
 Ներսէս (Աղվանքի Կաթողիկոս)—
 —80, 85
 Ներսէս—87
 Ներսէս Լամբրոնացի—87, 119
 Ներսէս (Շնորհալի)—92, 93, 94, 113
 Ներսէս (Կեչառուքի առաջնորդ)—
 —130, 131
 Ներսէս Բակուր—144, 145
 Ներսէս—147
 Ներսէս (Աղվանքի Կաթողիկոս)—
 —194, 195, 207, 222, 249, 258, 280
 Նեստոր—103, 108
 Նիկիֆոր—65
 Նիկիֆոր—71
 Նոյ (Ճենակապ)—64
 Նոյ—218

Շ.

Շաթ—143
 Շալիկ—123, 163
 Շահմոնիս—266, 284

Շահակ—33, 34
 Շահ-Արմեն—123
 Շահնշահ—80, 138, 172, 182, 183, 185, 188, 189, 191, 200, 203, 207, 209, 229, 272, 279, 280, 281
 Շամիրամ—173
 Շամ Հեշմ—59
 Շապուհ Բագրատունի—24
 Շապուհ (պարսից արքա)—29, 30, 31, 32, 33, 34, 112
 Շապուհ (պատմագիր)—67
 Շեխ—69
 Շերբարոբ—152, 276
 Շեմել—39
 Շնորհալի—261
 Շողակաթ—88
 Շուփհաղիշո—142, 143

Ռ.

Ռզիս—90
 Ռզն—244
 Ռոմիդ—50

Ղ.

Ղազարտա—168, 182, 190, 197, 228, 275, 282
 Ղարմաղուն—169, 184, 186, 191, 197, 199, 204, 207, 225, 280, 283
 Ղինգիզ զան (նահ Ձանգզ զան)—
 168, 196, 268, 282
 Ղուլու Ղան—180

Պ.

Պաղտուն—35
 Պանտ—143
 Պանտալիոն—143
 Պապ (Հուսիկի որդին)—31
 Պապ (Արշակ Թագաւորի որդին)—33

Պապար—150, 275
 Պապար (Պաշէ իշխանի որդին)—
 275
 Պետրոս (առաքյալ)—26, 77, 91, 92, 115, 119, 236, 248, 253
 Պետրոս (Յայ)—47
 Պետրոս (Գեորգարձ)—74, 75, 78, 77, 86, 114
 Պետրոս—146
 Պերոզ—40, 41, 42
 Պղատուն—246
 Պողոս (առաքյալ)—26, 77, 92, 119, 236, 243, 244, 248, 253
 Պողոս (քահանա)—179, 250
 Պորփյոր—37
 Պոռ (տե՛ս Հասան)—159, 272, 274, 275
 Պաղամետ—248

Ջ.

Ջալալ (տե՛ս Հասան)—189, 192, 203, 204, 257, 258, 267, 278, 279, 280
 Ջալալագին—135, 162, 163, 165, 166, 167, 169, 176, 209
 Ջամասպ—42
 Ջափր—66, 67, 224, 274
 Ջեբու—143
 Ջիսմուիթ—275
 Ջուր-Բուրա—190

Բ.

Բարան (տե՛ս Սիմեոն)—198, 199, 207, 208
 Բումանոս—70
 Բումանոս—70, 71
 Բումանոս—71, 83
 Բուրեն—86, 118
 Բուրեն—87, 118
 Բուզուրան—172, 183, 191, 206, 207, 209, 225, 226
 Բուզուրան—230

Ս.

Սաբաղա Բահատուր—149
 Սադեղ—208
 Սադուն (Քուրդի որդին)—152, 157, 276
 Սադուն (Շիրբարոբի որդին)—
 152, 276
 Սահահագին—115, 124, 155, 277
 Սալլուկ—70
 Սահակ (Պարթև)—23, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 52, 89, 234
 Սահակ (Մեսրոպի աշակերտներից)—36, 40, 42
 Սահակ Բագրատունի—37
 Սահակ (Կաթողիկոս)—57, 58
 Սահակ (արար, Հովսեփի եղբայրը)—65
 Սահակ—143
 Սահակ—146
 Սահակ (Կաթողիկոս)—147
 Սամվել (Անեղի)—24, 70
 Սամվել (Կաթողիկոս)—42
 Սամվել—62
 Սամվել—145
 Սամվել—248
 Սանատրուկ—29
 Սատո—142
 Սարավան—361
 Սարգիս (աղանդավոր)—52
 Սարգիս (սուրբ)—56, 112, 131
 Սարգիս (Կաթողիկոս)—73, 74
 Սարգիս (քահանա)—79
 Սարգիս (վարդապետ)—88
 Սարգիս (իշխան)—112
 Սարգիս (Ջաբարի եւ Իվանի հայրը)—116, 122
 Սարգիս—123
 Սարգիս (Շարլէի եւ Իվանի հայրը)—123
 Սարգիս (մենակապ)—128
 Սարգիս (Սեփ աթոռակալ)—123
 Սարգիս (տե՛ս Ավագ, Իվանի որդին)—133

Սարգիս—153
 Սարգիս (Մարգարանի որդի)—156
 Սարգիս (Կուրիների հայկականություն)—
 —209, 222
 Սարգիս (Անիի հայկականություն)—222
 Սարգիս—249
 Սարգիս (Շահնշահի որդի)—281
 Սարգիս (Ուխտիքի իշխան)—281
 Սարգիս (Երզնկա հայկականություն)—
 —284
 Սարթան—255, 256, 257, 263,
 264, 267, 268, 269
 Սարկավազ (տե՛ս Հովհաննես)—
 —70, 88, 90
 Սարկավազ (թրքացիականություն)—132
 Սարկավազ (Գետիկի առաջնորդ)—
 —153
 Սերիոս հայկականություն—23
 Սեթ—248
 Սեղբւորություն—22, 26, 27, 91
 Սերգիս Քիրու—53
 Սիմեոն (տե՛ս Ռաբան)
 Սիմեոն Սյունական—42
 Սիմեոն—144
 Սիմեոն—146
 Սիմեոն (կախարդ)—217
 Սիսն (կաթողիկոս)—62
 Սիսն—216
 Սիրաման—253
 Սմբատ Բագրատունի—50, 65,
 68, 69, 70
 Սմբատ Բագրատունի Ուլարատու-
 չան—58
 Սմբատ ասպետ—63
 Սմբատ (տե՛ս Աբլարատ)—65
 Սմբատ (ապարապետ)—66, 67
 Սմբատ Մազիսարտ—73
 Սմբատ Շահնշահ—73
 Սմբատ (Հեթումի Եղրաբբ)—
 —140, 199, 227, 261
 Սոկրատես (հաս Սոկրատ)—22,
 237
 Սողոմոն (իմաստուն)—36, 87,
 112, 248

Սողոմոն (կաթողիկոս)—65
 Սողոմոն (վանահայր)—145
 Սողոմոն—145
 Սոսթենեն—147
 Սոսլան—138
 Սոփար—69
 Սպարա—144
 Ստեփանե—86, 87, 118
 Ստեփանոս (Ասողիկ)—24
 Ստեփանոս Սյունաց—36, 37, 63,
 64, 237
 Ստեփանոս (քահանա)—62
 Ստեփանոս—64
 Ստեփանոս Կոն—67
 Ստեփանոս—71
 Ստեփանոս (Մաշտոցի արշունա-
 կից)—72
 Ստեփանոս—132, 134
 Ստեփանոս (Հուսիկի որդի)—135
 Ստեփանոս—146
 Ստեփանոս—146, 152
 Ստեփանոս—147
 Ստեփանոս (Ումեկի որդի)—261
 Ստեփանոս հայկական—263
 Ստեփանոս (Աղվանքի կաթողի-
 կոս)—280
 Ստեփանեոս (տես Զովգոմա)—89,
 90
 Սուլեման—59
 Սուլթան—118
 Սուրհան (տե՛ս Դավիթ)—57
 Սուրմակ—39

Վ.

Վախթանգ (Հաթերքի իշխան)—
 —152, 157
 Վախթանգ (հաշենցի)—156
 Վախթանգ (Տանկիկ կոչված)—
 —193
 Վախրիճ (Վահրիճ)—85
 Վահան Մամիկոնյան—42, 44
 Վահան (Գողթնից)—59

Վահան (Բաղաց)—72
 Վահանիկ—72
 Վահրամ—73
 Վահրամ (տե՛ս Գրիգորիս)
 Վահրամ—116, 117, 122, 123
 Վահրամ (Աղբուղայի հայր)—
 123, 172, 174, 175, 178, 189,
 200, 203, 206, 207
 Վաղարշ—42
 Վաղարշակ (Պապի որդի)—34
 Վաղարշակ (պարթև)—142
 Վաղես—32
 Վանական—24, 132, 159, 176,
 179, 194, 222, 233, 236, 242,
 247
 Վանական (Բջնիկի հայկականություն)—
 —222
 Վաշխե—162
 Վաշազան—142
 Վաշազան Բարեպաշտ—142, 143
 Վաշե—142
 Վաշե (Թուրքի որդի)—262
 Վասակ—40
 Վասակ (հահատակ)—77
 Վասակ (իշխան)—117
 Վասակ (Հաղբակի որդի)—150,
 275
 Վասակ—156
 Վասակ (Պոռշ իշխանի որդի)—
 —275
 Վասիլ (Վասիլ Առաջին)—28, 67,
 70
 Վասիլ—73, 83
 Վասրադատ—33, 34
 Վաքր—44
 Վաքրան (Մամիկոնյան)—23, 40,
 48
 Վարդոն (Վարդապետ)—123, 210,
 213, 214, 222, 236, 251
 Վարդան (Հոմար որդի)—234
 Վարոս—41
 Վահմիհրջապուհ—39
 Վեստ Սարգիս—74
 Վերո (Աղվանքի կաթողիկոս)—53

Վերո—143
 Վիթ—59
 Վոսա—39, 40
 Վոսապուհ—35, 38
 Վրթանես—28, 29, 30, 143
 Վրթանես Քերթոլ—47, 49
 Վրթանես—129, 134

Տ.

Տանդրիլ—85, 87
 Տիրերիս—47, 48, 50
 Տիմոթեոս—42
 Տիրան—30, 31
 Տիրացու—135
 Տոգուս—273, 280, 284
 Տոնդուս—191
 Տրդատ (Մեծ)—23, 25, 26, 28,
 29, 68, 69, 89, 91, 112, 175,
 142, 143, 226, 259
 Տրդատ (կաթողիկոս)—61
 Տրդատ (կաթողիկոս)—62
 Տուրաբ—268, 270, 282
 Տուրոն—197
 Տուրքիլ—70
 Տուրքիկ—123

Ռ.

Ռախմանես հայկականություն—24, 47
 Ռախմանես—144
 Ռամեկ (տե՛ս Ասիլ)—261
 Ռանայր—142
 Ռասուս—203

Փ.

Փահլավան—117
 Փառանձեմ—32
 Փառնեքան—31
 Փալատուս Բուզանդ—23

Փենեհա (գիտուն)—45, 155

Փենեհա—248

Փիլարոս—70

Փիլոթոս—125

Փիլիկոս Վարդան—58

Փիլոսիոս—243

Փիլիպոս—139

Փոստոս—31

Փոստ—68

115, 121, 123, 130, 136, 137,

143, 150—152, 155, 156,

158, 160, 166, 170, 176, 179,

194, 198, 200, 210—213, 215,

216, 220, 221, 223, 230, 233,

236, 237, 240—243, 245,

247, 250, 253, 255, 257, 262,

265, 280

Քուրդ—152, 153, 157, 262, 265

Քուրդո—63

Ք.

Քիթրուզա—278

Քրիստափոր—42

Քրիստափոր—52

Քրիստոս (Նահ Զիսուս)—22, 27,

30, 31, 34, 35, 37, 41, 42,

44, 45, 46, 51—55, 57, 59,

60, 65—69, 73, 78, 87, 90,

92, 94, 96, 98—109, 111, 113,

Օ.

Օթման—54, 56, 58

Օմառ—59

Օմար—134

Օնորիոս—34

Օշին—204

Օրենդ—249

Օրդան—164, 165

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա.

Աբաթաձոր (գյուղ)—154, 158

Աբխազիա—207, 278

Ադանա—66

Աթլ գետ (Վոլգա)—255, 261

Ալամուք (երկիր)—269

Ալաիա (կղզի)—227, 263

Ալանաց դռներ—232

Ալանք—282

Ալեքսանդրիա—42, 79, 155

Ալիս գետ—62

Ալհարակ լեռ—91, 147

Ալվալիս—264

Ախուրյան գետ—73

Ածղոր (կաթողիկոսարան)—273

Ահանա—258

Ահներ (վանք)—120, 139

Ադիովիս—55

Ադիսաբար կղզի—69, 80, 114

Ադստե գետ—153, 162

Աղվանից աշխարհ (կամ Աղ-

վանք)—24, 29, 30, 38, 52,

74, 79, 80, 132, 134, 142,

143, 144, 145, 146, 148, 152,

163, 167, 170, 172, 180, 194,

199, 201, 203, 207, 208, 222,

249, 260, 263, 267, 280

Ամարա—143

Ամբերդ—122, 222

Ամիգ—167, 277

Ամիթ—209

Այնիս գետ—263

Այրարատ—122

Այրիվանք—222, 250

Անապատ (վանք)—117

Անի—24, 72, 73, 74, 75, 76,

80, 122, 127, 128, 130, 135,

135, 186, 187, 222

Անկիպալիս—264

Անտաք (կամ Անտիոք)—35, 87,

88, 91, 115, 139, 284

Աշավա—158

Աշտիշատ գյուղ—31

Ասլիս—264

Ասիա—259, 262

Ասոն—264

Ասորեստան (կամ Ասորիք)—35,

45, 54, 85, 277

Ավահ—205

Ատրպատական—123, 169

Արաբիա—45

Արազաձոր—65, 263

Արամունիք (կամ Արամունք)—61

Արալի լեռ—262

Արկաղյան սենյակ (վանք)—64

Արճիշ—135

Արշակունի—32, 33

Արշարունիք—70

Արտաղ զավատ—235

Արտաշատ—30

Արտավի—137

Արցախ—257

Արուն ավան—57

Արփսուս գյուղ—50

Բ.

Բարեյուն—67, 274

Բազարան—50

Բաղնալը (վանք)—73
 Բազման (կամ Բազման)—56,
 62, 137
 Բազման—42, 58
 Բազմա աշխարհ—72
 Բազմա—62, 67, 269, 270, 271,
 272, 273, 275
 Բաբա—251

Բարձրաբերդ (բերդ)—82
 Բեթանիա—57
 Բեթանիա—101
 Բեթանիա—148
 Բեթանիա—148
 Բեթանիա—145
 Բեթանիա (կամ Բեթանիա)
 նիք)—55, 123, 165, 209
 Բեթանիա ծով—69
 Բեթանիա—65
 Բեթանիա—34, 41, 46, 63, 70,
 75, 83, 116,
 Բեթանիա—77, 122, 127, 128,
 134, 222

Բեթանիա (գավառ)—158
 Բեթանիա—62
 Բուխարա—264

Գ.

Գաղ—123, 175, 181
 Գամիր—45
 Գանձակ—90, 91, 132, 134, 147,
 149, 150, 151, 163, 164, 170,
 172

Գանձասար—194, 280
 Գանձի գյուղաքաղաք—63, 164,
 250

Գարդան—117, 123, 144, 175,
 249

Գեղաթ (վրաց գեղեղմանատուն)—
 —278

Գեղամա ծով—58, 230
 Գեղաբերդի ծով—122, 184, 280
 Գետաբակ բերդ—53, 175

Գետակիրք (վանք)—117
 Գետակիր վանք (նաև Նոր Գետակիր)
 —21, 123, 125, 127, 129,
 133, 154, 156, 160, 162, 182,
 222
 Դիս (վանք)—142
 Դուրդուր—26
 Դուրդուր—59, 235

Դ.

Դադի վանք—157, 234
 Դալաս—264
 Դամասկոս (տե՛ս Դմիշկ)—118,
 124, 141, 277
 Դանի դաշտ—233
 Դանիալոս գավառ—62
 Դանասկերա—145
 Դեղ—224
 Դերբենդ—59, 147, 148, 149,
 207, 263, 268, 282, 283
 Դիզակ—264
 Դիլիս աշխարհ—69
 Դիլիս (տե՛ս Դամասկոս)
 Դուրդուր—70
 Դիլի—30, 56, 57, 61, 63, 64,
 68, 69, 85, 122, 127, 128,
 145
 Դրաղարկ (վանք)—87
 Դումանիս—183

Ե.

Եգիպտոս—53, 54, 78, 80, 85,
 97, 116, 124, 140, 166
 Եթիլ (Բերքի). տե՛ս Աթիլ (վանք)
 —282
 Եկոփրուկ—264
 Եղապատուղ գյուղ—64
 Երազգավոր—65
 Երազի գետ—265

Երզնկանք—117, 123, 175, 176,
 233, 249

Երզնկա (քաղաք)—202, 227,
 269, 284

Երթիճ գետ—263
 Երուսաղեմ—26, 37, 42, 51, 66,
 85, 91, 101, 115, 116, 124,
 142, 155, 156, 170, 193, 210,
 249, 251, 253, 277

Երևան—227

Երթուր գետ—140, 275

Զ.

Ջանգիլ (քաղաք)—252, 263
 Ջորաձոր—158
 Ջուրիս—264

Է.

Էրազ—264

Ը.

Ընկախ—264

Թ.

Թաթարական լեռ—93, 273
 Թաթարառան—263
 Թուրի—62
 Թաթարառանի վանք—64
 Թանգան—165
 Թաթարի—198, 203, 265
 Թեղենի—123
 Թեղեղուրի (տե՛ս Կարիի քա-
 ղաք)—39, 199, 200, 209
 Թիլ գյուղ—67
 Թիլի (Թիլիս)—84, 115
 Թիլի—148
 Թորան գյուղ—27, 42
 Թուն—165
 Թուրքառան—264

Բ.

Բլանկալիս—264
 Բլանկա (գետ)—284
 Բլան (կամ Բլանիս)—269

Լ.

Լամբրոն (բերդ)—83, 204, 205
 Լիբանան—165
 Լոռի քաղաք—61, 70, 76, 84,
 116, 127, 182
 Լորուս (գյուղ)—176

Խ.

Խաղա (գերեզմանատուն)—194
 Խաղի (վանք)—135, 147, 199,
 207, 209
 Խաղի—79, 129, 133, 134, 151,
 152, 184, 189, 192, 194, 230,
 257, 267, 279
 Խաղան—57, 58, 277
 Խաղառան—263
 Խաղառան (տե՛ս Աղանիս)—264
 Խաղա—123, 165, 209
 Խաղառան—264
 Խաղառանբերդ—193, 194, 224
 Խաղառան—233, 249
 Խաղառան—69, 85, 135, 162, 163,
 169, 264, 282
 Խաղի Ասորիք—277
 Խաղի (վանք)—74
 Խաղառան—264
 Խաղ—66
 Խաղառան—264
 Խաղառան—264
 Խաղան (գաղառական)—119

Վ.

Վաղկաձոր—73
 Վաղարշ (վանք)—74

Մար (գյուղ) — 230
Մովր (վայր) — 86
Մովր գավառ — 28
Միրանաբար (ամրոց) — 224

Կ.

Կաթնձով (տե՛ս Սուղգյուլ) — 264
Կաժարեթ (բերդ) — 123, 175
Կակառ գյուղ — 66
Կամրաշար (վանք) — 70
Կալան բերդ — 153, 183, 222,
Կալան (գավառ) — 123, 129, 152,
153

Կալանի ձոր — 222
Կապոդոզկիա — 50, 85, 112, 166,
202

Կապուղակ — 146
Կապուղա բար (վանք) — 70
Կասպից ծով — 255, 261, 263, 282
Կասիբուն — 271, 274

Կարին գավառ — 39, 200
Կարին բազար (տե՛ս Թեոդուս-
յիս) — 39, 52, 62, 65, 122,
146, 147, 152, 200, 209,
222, 269

Կարկառ — 258
Կարս — 76, 80, 122, 127, 128,
187, 188, 261, 262

Կեյառուք (վանք) — 128, 129, 130,
222

Կեսարիա — 32, 76, 80, 166, 202,
269

Կիլիկիա — 28, 70, 73, 82, 83,
86, 93, 94, 118, 126, 166,
139, 203, 204, 210, 217, 227,
236, 261, 269

Կիլիկոս կղզի — 120, 139
Կյա (տե՛ս Հոսմկյա, Հոսմկյա) —
— 113

Կոթ (ավան) — 230

Կողք — 52, 260

Կողոնիա քաղաք — 255

Կոմանա — 34

Կոստանդնուպոլիս — 28, 31, 36,
37, 41, 44, 48, 51, 68, 78, 84,
92, 115, 120

Կովկաս — 149

Կոռաք գավառ — 61, 66, 163

Կուր գետ — 284

Զ.

Հազ (վայր) — 54

Հաթիր — 152, 156

Հալեկ — 115, 118, 121, 277

Հաղարծին — 154, 162, 222

Հաղպատ — 79, 80, 84, 89, 90,
127, 128, 129, 157, 159, 162,
222, 234

Համա — 277

Հայաստան (կամ Հայոց աշխարհ)
— 23, 26, 33, 38, 39, 40, 41,
42, 47, 50, 52, 54, 55, 56,
59, 62, 66, 68, 70, 94, 104,
113, 122, 132, 135, 141, 143,
147, 148, 163, 172, 201, 203,
207, 215, 222, 224, 225, 238,
256, 260, 266, 267

Հանդարեղ — 230

Հավսց Թառ (վանք) — 125, 222

Հարր — 33

Հեմիանի գաղտ — 278

Հեմա — 44, 277

Հեմանց (վանք) — 119

Հոնաստան — 149

Հոռոմոս (կամ Հոռոմոց, Հոռոմե-
ցի վանք) — 70, 71, 222

Հովհանավանք — 222

Հորդանան — 97, 101

Հորդանան գետ — 97, 116, 252,
253

Հոսմ — 22, 26, 63, 64, 65, 77,
78, 79, 118, 119, 120, 142,
230, 253

Հոսմկյա (կամ Հոսմկյա) — 86,

114, 126, 127, 138, 140, 159,
222, 236, 255
Հրեաստան — 45, 101
Հունաստան — 45

Ձ.

Ձաղ գյուղ — 66

Ղ.

Ղաղվին — 265

Ղա տալիք — 265

Ղատիա — 168

Ղարազորում — 168

Ղումսուր — 263

Ճ.

Ճանգալիկ — 264

Ճորա պահակ — 263

Մ.

Մաղանդարան — 264

Մաղաղ (գավառ) — 66

Մաճնարեղ — 80, 116, 117, 175

Մակարավանք — 157

Մահկանարեղ — 152

Մամեստիա (քաղաք) — 93, 94

Մանդակերտ — 33, 60, 83

Մանյա արևել — 42

Մասյաջուր (գավառ) — 115

Մարանդ — 137

Մարաշ — 70

Մարաստան — 54

Մարմաշեն (վանք) — 73

Մարտիրոս (քաղաք). տե՛ս Մու-
ֆարդին — 275

Մաքենաթիների վանք — 65

Մելիտեն — 120, 159

Մեծ Հայք — 236, 252

Մերդին — 115

Մելիտեն — 277

Միանա — 265

Միափոր (գավառ) — 135, 147,
199, 247

Մյուսղաթ — 116, 141, 209, 259,
275, 277

Մելեաշեն — 154

Մելիտեն — 209

Մոզ գավառ — 64

Մոր — 278

Մրեն (գյուղ) — 51, 82

Մրմրեն — 264

Մցխեթ — 207

Մուլենդ — 264

Մուղան (գաղա) — 167, 170, 174,
188, 201, 208, 267, 283

Մուֆարդին (տե՛ս Մարտիրոս)

Ն.

Նախիջևան — 59, 65, 137, 164,
198

Նենդրան — 281

Նիկիա — 27, 46, 245

Նիկոմիդիա — 143

Նոր բերդ — 117, 175

Տ.

Շաթառ (քաղաք) — 143

Շամախի (քաղաք) — 144

Շամբեն (երկիր) — 209

Շամշուղա (քաղաք) — 133

Շամբոր — 117, 123, 143, 148,
174, 175

Շապուրան (քաղաք) — 144

Շաքի — 144

Շիրակ գավառ — 57, 70, 71, 129

Շիրակավան (տե՛ս Նորադավաթ)
— 65

Շիրվան — 144, 145

Ո.

Ոստան (Դվին) — 64
Ովայք գյուղ — 86

Չ.

Չարարիկ (ամրոց) — 258
Չարիք (բերդ) — 132, 133, 175
Չման-կատուկ (գյուղաքաղաք) — 202
Չորրորդ Հայք — 28

Պ.

Պաղակձիակ (վանք) — 73
Պաղեստին — 51, 54, 69, 116
Պարթևստան — 54
Պարսկաստան — 51, 54, 83, 112, 112, 256, 258
Պարտավ — 143, 144, 145, 148
Պելլալիս — 264
Պերպլիս — 264
Պերրանթ — 264
Պղնձահանք — 162, 172, 229
Պնտա — 269
Պոտան — 264

Ջ.

Ջեհու գետ — 264, 267
Ջերմուկ — 230

Ռ.

Ռե (քաղաք) — 170, 264
Ռոդաստան — 264
Ռուսաստան — 207

Ս.

Սագաստուն (երկրամաս) — 50
Սահա — 264

Սահմանախաչ — 143
Սաղմոսավանք — 222
Սամարա — 66
Սամարղանդ — 264
Սանահին — 70, 74, 79, 80, 84, 88, 123, 137, 223
Սասուն — 66, 276
Սավրան — 264
Սավրի — 264
Սարիփուլ — 264
Սեբաստիա — 76, 77, 86, 202, 269
Սելեկիա — 86, 139
Սիմ (լեռ) — 62
Սինա (անապատ) — 53, 253
Սիս (քաղաք) — 86, 128, 139, 236, 261, 269
Սիսիան — 269
Սիրիա — 86
Սկևռա (վանք) — 88, 263
Սկնախ — 264
Սյունիք (կամ Սյունյաց աշխարհ) — 63, 64, 71, 72, 123
Սպանան — 134, 170
Սպանիա — 259
Սվաննթիա — 207, 225, 226, 273
Սուգյուլ (տե՛ս Կաթնձով) — 264
Սուղուղան — 264
Սուրբ Գրիգոր (եկեղեցի Դվինում) — 56
Սուրբ Գրիգոր (եկեղեցի՝ Վաշխեի կառուցած) — 162
Սուրբ Գևորգ (եկեղեցի) — 162
Սուրբ Կարապետի վանք — 45
Սուրբ Կարապետ Հովհաննես (եկեղեցի) — 154
Սուրբ Հակոբ (եկեղեցի) — 26, 251
Սուրբ Հարություն (եկեղեցի) — 26
Սուրբ Մարի (քաղաք) — 188
Սուրբ Պարսումայի վանք — 120
Սուրբ Պետրոս առաքյալի տաճար — 115
Սուրբ Սարգիս (եկեղեցի) — 74
Սուրբ Սարգիս վիպարան (եկեղեցի Դվինում) — 56

Սե լեռ — 152
Սեան — 58, 128
Սեանա կղզի — 68, 72
Սեաստ — 114, 119

Վ.

Վայոց ձոր — 64, 122
Վանանդ — 76, 83
Վասպուրական — 58, 72, 80, 13, 209
Վատնյան դաշտ — 29, 143
Վարդանակերտ ավան — 58
Վարդենիս (գյուղ) — 262, 265
Վրաստան (կամ Վիրք. Վրաց աշխարհ) — 38, 72, 135, 143, 148, 149, 172, 190, 227, 260, 267, 279, 281
Վրկան երկիր — 50

Տ.

Տամգա — 264
Տանձուտ (գյուղ) — 154
Տանձուտի ձոր — 153, 154
Տաշիր (քաղաք) — 122
Տավրոս — 264
Տավուշ — 116, 117, 123, 159, 175, 176
Տարոն — 31, 47, 55, 66, 67, 124
Տարսոն — 28, 86, 119
Տերունական — 117, 123, 175
Տղրուկածով (գյուղ) — 158
Տիգրիս գետ — 67, 271, 273, 274
Տյուրիկե — 203
Տրապիզոն — 77
Տրապիզոն — 115
Տուս — 264
Տիդիս — 51, 164, 183, 207, 226, 228, 261, 278

Ծ.

Ծուրտավ — 46

Ռ.

Ռեփիք — 281
Ռոնյանք (գյուղ) — 158
Ռուհա — 24, 209, 277
Ռուսոզան — 264

Փ.

Փառխոս (վանք) — 146
Փարլին — 264
Փոքր Մադիամ — 54
Փուլատ — 264

Ք.

Քաղկեդոն — 40, 41, 42, 46, 47, 49, 52, 61, 72, 73, 144
Քաղյան — 62
Քամոց (տե՛ս Խույսիս) — 264
Քալիբանթ — 264
Քարաշիթավ (վանք) — 58
Քարենհերթ — 123
Քիրման (երկիր) — 259, 264
Քորայր — 281
Քուլուկ — 264

Օ.

Օթմուս գյուղ — 61
Օթար — 264
Օնոն գյուղ — 61, 281
Օշական գյուղ — 47
Օսեթիա — 207
Օվկիանոս (Միջերկրական ծովը) — 114, 269
Օր — 263

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Կիրակոս Դեմազեցի — Վ. Առաքելյան	3
Ժամանակների համառոտ պատմություն, որ սուրբ Գրիգորից զալիս հասնում է մինչև վերջին օրերս. զրեց վարդապետ Կիրակոս Գանձակեցին Գեորգի մեծաշուշակ վանքում (հախաշալիղ)	21
Ա.	
Համառոտ պատմություն ու հիշատակություն սուրբ Գրիգորի և նրա աթոռը հաջորդածների անունների	26
Բ.	
Հայաստանյայց եկեղեցու խոստովանության հավաստ գիր՝ գրված հայոց Գրիգորիս կաթողիկոսի ներառև հայկականոսի կողմից բյուզանդական ինքնակալ Թագավորի գերազատիվ փեսայի՝ մեծ հեծելազորապետ Ալեքսիոսի խնդրանքով, երբ հկազ արեցել և գլուհըվում էր Կիրիլիայի Մամեստիա մայրաքաղաքում, որտեղ հետևում էր նրան՝ [Թագավորին] նրա հրավերով վեց հարյուր առասկառու լվականին (1165)	34
Գ.	
Արևմտյան կողմերում ևստի ունեցած Թագավորության մասին	113
Դ.	
Արևելյան Հայաստանի Զաքարի և նրա եղբայր Իվան իշխանների մասին	122
Ե.	
Այն ժողովի մասին, որ Զաքարիան արեց որոշ խնդիրներ քննելու համար	125
Ղ.	
Ազգանից կաթողիկոսի՝ ալլազգիներից հեղված, Մեծ իշխանի մոտ գալու մասին	132
Զ.	
Վասպուրականի կողմերում գտնվող հյանավոր վարդապետների մասին	133
Շ.	
Զաքարի գորավորի մահվան մասին	137
Թ.	
Լեոն արքայի ու նրա մահվան մասին	138

Փ.	
Աղվանից կողմերի պատմության համառոտ շարադրանք՝ մեջ բերված պատմողաբար	141
ԺԱ.	
Թաթարական զորքի (Դերբենդից) հյեհլու և վրաց թագավորին փախրատական դարձնելու մասին	147
ԺԲ.	
Գանձակի սահմաններում շարդված զորքերի մասին	149
ԺԳ.	
Մխիթար վարդապետի մասին, թև որտեղից և ինչպիսի մարդ էր	151
ԺԴ.	
Նոր Գեորգի վանքի կառուցման մասին	154
ԺԵ.	
Այն մասին, թև նրա աշակերտների մեջ ովքեր էին նշանավորները	158
ԺԶ.	
Գոշ անվանված մեծ վարդապետ Մխիթարի մահվան մասին	159
ԺԷ.	
Նրանից հետո վանքի առաջնորդությունը ստանձնողների մասին	161
ԺԸ.	
Սուլթան Զալալդին և վեց հարյուր լոթանասունուորս թվականին (1225 թ.) վրացական զորքը կոտորելու մասին	163
ԺԹ.	
Սուլթան Զալալդինի կորուստն՝ աշխարհից վերանալու մասին	165
Ի.	
Ին ինչպես թաթարները էլան ոչնչացնելու ամբողջ աշխարհը	167
ԻԱ.	
Գանձակ քաղաքի ավերման մասին	170
ԻԲ.	
Նույն զորքերի կողմից Հայաստանի ու Վրաստանի ավերման մասին	172
ԻԳ.	
Շամբոր քաղաքի գրավման մասին	174
ԻԴ.	
Վանական վարդապետի ու նրա հետ հղածների դերության մասին	176
ԻԵ.	
Լոռի քաղաքի ավերման մասին	182
ԻԶ.	
Ավագ իշխանի՝ նրանց ձեռքը բնկնելու մասին	183
ԻԷ.	
Անի քաղաքի մասին, թև ինչպես տերը մատնեց նրա [Զառմադուրի] ձեռքը	188
ԻԸ.	
Կարսի ավերածության մասին	187
ԻԹ.	
Ավագ իշխանին արևելքի խաղանի մոտ ուղարկելու մասին	189

Լ.	
Նալենի կողմերում տեղի ունեցած կոտորածի և բարեպաշտ իշխան Ջալալի մասին	192
ԼԱ.	
Իր կառուցած հկեղեցու մասին	194
ԼԲ.	
Քաթարների կերպարանքը ցույց տալու մի փոքրիկ նկարագրություն	195
ԼԳ.	
Ասորի Ռաբանի մասին	197
ԼԴ.	
Քնոզուպուսի ավերման մասին	199
ԼԵ.	
Սուլթանի ու Քաթարների միջև տեղի ունեցած պատերազմի մասին	201
ԼԶ.	
Հայոց Հեթում թագավորի և այն մասին, ինչ որ կատարվեց	203
ԼԷ.	
Համբուրնի Կոստանդին իշխանի և այն մասին, թե ինչ դործեր արեց Կիլիկիայում	204
ԼԸ.	
Գեովքի թագավորության մասին	206
ԼԹ.	
Աղվանքի կաթողիկոս տեր Ներսեսին մեծ պայառ կանչելու մասին	207
Խ.	
Վաստուրականի կողմերում բաղամթիվ զավառների վրա նրանց արշավելու մասին	209
ԽԱ.	
Հայոց Կոստանդին կաթողիկոսի կանոնական հրամանների մասին	210
ԽԲ.	
Տեր Կոստանդինի շրջաբերական թուղթը	211
ԽԳ.	
Հույոց կաթողիկոս տեր Կոստանդինի կանոնական սահմանադրությունը	215
ԽԴ.	
Ղանի կողմից Եկած հարկահանների մասին	223
ԽԵ.	
Վրաց թագավորների զանի մոտ գնալու մասին	225
ԽԶ.	
Հայոց Սևրատ զորավարի և Ղիթաթղին սուլթանի որդու՝ զանի մոտ գնալու մասին	227
ԽԷ.	
Քաթարական զորքի՝ Վրաստանում արած կոտորածի մասին	227
ԽԸ.	
Մուրեցուցիչ Գավթի մասին	230
ԽԹ.	
Այն Գևի մասին, որ կնոջ կերպարանք արած մի մարդու հետ խառնակվում էր	235

Մ.	
Այն վեհի մասին, որ տեղի ունեցավ քրիստոնյաների միջև աստուծու որդր հոգու համար, թե՛ պետք է միայն զի հորվա ասել, թե ի ժամանակ ի յորդույն	235
ՄԱ.	
Ուղղափառների ճշմարիտ հավատի խոստովանություն	238
ՄԲ.	
Վանական վարդապետի դավանության խրատը	242
ՄԳ.	
Սուրբ վարդապետ Վանականի վախճանի մասին	247
ՄԴ.	
Հովհաննես զառնեցու մասին	250
ՄԵ.	
Բաթուի որդի Սարթախի մասին	255
ՄԶ.	
Մուրեխի մասին, որ մեք երկիրը կերավ	258
ՄԷ.	
Մանգու զանի հրամանով կատարված աշխարհազորի մասին	260
ՄԸ.	
Բաթուի և Մանգու զանի մոտ հայոց Բարեպաշտ Հեթում թագավորի զնալու մասին	261
ՄԹ.	
Հոռոմների երկրում տեղի ունեցած կոտորածի մասին	267
Վ.	
Բազդադի ավերման մասին	270
ՎԱ.	
Մարտիրոսը քաղաքի ավերման մասին	275
ՎԲ.	
Այն մասին, թե ինչ կատարվեց Միջագետքի և Խորին Ասորի, ի կողմերում	277
ՎԳ.	
Բարեպաշտ իշխան Ջալալի մահվան մասին	278
ՎԴ.	
Շահնազ իշխանի ու նրա որդի Ջաթարի մահվան մասին	281
ՎԵ.	
Հուլավուի և Քերքալի միջև տեղի ունեցած մեծ պատերազմի մասին	281
ՄԱՆՈՐԱԳՐԱՅՈՒՄՆԵՐ	
Մաճարագրություններ	285
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	
Գրականություն	281
ԱՆՃՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԳԱՆԿ	
Անճաճանների ցանկ	287
ՏԻՎԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԳԱՆԿ	
Տիվականների ցանկ	281

ԿԻՐԱԿՈՍ ԴԱՆՁԱԿԵՑԻ

Հայոց պատմություն

КИРАКОС ГАНДЗАКЕЦИ

История Армении
(На армянском языке)

Издательство «Советакан грох»

Ереван — 1982

Խմբագիր՝ Ս. Գ. Մանուկյան
Նկարիչ՝ Ան. Վ. Գասպարյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Մ. Բալասյան

ՆԿԱՏՎԱՄ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
43	9 վ.	տերընդառաջը առնել	տերընդառաջը տունել
53	13 ն.	Արիտականներից	Արիտականներից
134	1 ն.	աշխարհի	աշխարհի
199	16 վ.	Հոռկկլայում	Հոռմկլայում
201	7 ն.	Բնագրում՝ դալլը	Բնագրում՝ դալլը
259	12 ն.	Հավուց թաղը ²⁸⁸	Հավուց թաղը ²⁸⁸
325	20 վ.	Եյուրիստեյն	Եյուրիստեյն

Գում. — 1274

ИБ № 2150

Հանձնված է շարժաթի 5. 08. 81: Ստորագրված է տպագրության
4. 02. 82: Ֆորմատ՝ 84×108¹/₃₂: Թուղթ № 1: Տպատեսակ՝ «Գրքի տ-
վորական»: Տպագրություն՝ բարձր 17,55 հրատ. մամ.: 13,48 պայմ. տպ.
մամ.: Պատվեր՝ 1274: Տպարանակ՝ 20000: Գինը՝ 1 ո. 80 Կ:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван—9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի
պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան 85:

Типография № 1 Госкомитета по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Арм. ССР, Ереван, ул. Алавердяна, 66.